

4.2. ELS MELANCÒLICS, DE L'EXCEL·LÈNCIA A LA MARGINALITAT

De tota manera l'atribució a la malenconia de creences que són vistes com a errors intel·lectuals no és exclusiva d'Arnau sinó que es troba en altres autors. Sense anar més lluny, dins el seu mateix entorn, quan Bernard de Gordon adverteix sobre la malenconia susceptible d'esdevenir mania:

“Es produeixen signes ocults d'una futura mania quan hom s'imagina o pensa allò que no ha de pensar, jutjar o imaginar, quan es considera bo allò que no és bo i honest allò que no ho és, quan es pensa a assolir objectius impossibles o irracionals i se'n té un judici erroni, sigui durant el somni o bé durant la vigília, i amb això té visions variades i terribles com ara que li sembla veure en somnis dimonis, monjos negres, penjats o morts i totes les fantasies del mateix estil, i ara riu, ara plora, s'espanta del que no fa por i riu del que no fa riure.”²⁷⁸

Les visions posades per exemplificar els signes menys visibles de la malenconia –creences irracionals o il·lícites, dimonis, morts...– fan pensar que Bernard podria coincidir amb Arnau a diagnosticar aquest trastorn als nigromants. La diferència és que Bernard parla de signes ocults que s'afegeixen als signes evidents de la malenconia genèrica, mentre que Arnau afirma que no s'observen els altres símptomes del desordre. En aquest sentit Bernard s'ajusta més al text de Constantí que no pas el seu col·lega català, ja que aquesta dada i altres consignades al mateix capítol demostren que l'Africà, malgrat no ser-hi esmentat, ha de ser una de les seves fonts al costat de les declarades, Avicenna i Galè²⁷⁹. Tanmateix Bernard atribueix malenconia no

²⁷⁸ “Signa autem occulta future manie sunt, cum aliquis imaginatur aut cogitat ea que non debet cogitare aut iudicare aut imaginare et cum putat bonum quod non est bonum et putat honestum quod non est et cogitat apprehendere impossibilia aut irrationabilia et cum male iudicat de illis, sive fiunt tempore somni sive in tempore vigiliarum, et cum hoc habet fantasmata diversa et terribilia aut quia videtur sibi in somnis quod videat demones aut monachos nigros aut suspensos aut mortuos et omnia talia consilimia, et modo ridet, modo flet, et timet de non timendis et ridet de non ridendis” (*Lilium medicine*, II, 19, ff. 68vb-69ra). La malenconia i la mania apareixen sovint relacionades com a fases alternants en un malalt o, com aquí, de vegades la segona és vista com un estadi més avançat de la primera (cf. ARETEU, III, 5, 3, *Aretaeus*, pp. 38-39); JACKSON (1986), *Melancholia and depression...*, pp. 233-254 de la traducció castellana, i LAHARIE (1991), *La folie au moyen âge...*, p. 134.

²⁷⁹ Cf. “Timor de re non timenda, cogitatio de re non cogitanda. [...]. Vident enim ante oculos formas terribiles et timorosas nigras et similia. [...] Videbat nigros homines” (CONSTANTÍ, *De melancholia*, p. 120), “appropinquare videntur morti. [...] alii plorant, alii ridet” (*ibidem*, p. 124).

solament als qui tenen creences il·lícites i al·lucinacions sinó també a d'altres actituds heterodoxes en un passatge següent:

“A alguns els sembla que són mestres de tot el sensible i es posen a llegir i ensenyar, a desgrat que no expliquen res de racional, mentre que a d'altres els sembla que són profetes i que són inspirats per l'Esperit Sant i es posen a predir molts esdeveniments futurs sobre el món o l'Anticrist”²⁸⁰.

Com ha posat de relleu MCVAUGH²⁸¹ aquestes dues acusacions es deuen referir a Arnau, company seu de la facultat de Montpeller, arran del seu interès per la filosofia natural, jutjat fora de lloc per un metge més estret de mires, i sobretot per les seves inquietuds religioses. Ja sabem que el metge català consagraria els darrers vint anys de la seva vida a profetitzar la propera arribada de l'Anticrist i a demanar la reforma de l'Església i de la cristiandat per fer-hi front. Les seves inquietuds deurien despertar no solament conflictes amb les jerarquies eclesiàstiques sinó també les burles dels seus col·legues. Per tant la diagnòsi d'una melancònia és emprada almenys per certs autors mèdics del galenisme baixmedieval com una manera de desautoritzar les opinions que se sortien del pensament ortodox: així Arnau blasma els nigromants en el *De reprobacione*, i al seu torn és desqualificat per Bernard sobre el mateix fonament. En la meua opinió es pot interpretar no sols com una naturalització de la follia diabòlica, de la qual parlarem més endavant, sinó també com una medicalització de la pràctica, habitual en una societat progressivament més rígida i repressora com la baixmedieval, que de relegar a la marginalitat les conductes i opinions que es desviaven de la norma i de la ideologia majoritàries i assimilar-les a la follia en el marc d'un procés paral·lel i ambivalent de creixement de l'exclusió social del boig i dels mecanismes de la seva integració²⁸².

²⁸⁰ “Aliis videtur quod sint magistri in omni sensibili et incipiunt legere et docere et tamen nihil dicunt rationabile; aliis videtur quod sint prophete et quod sint inspirati a spiritu sancto et incipiunt prophetare et multa futua predicere sive de statu mundi et Antichristi” (*Lilium medicine*, II, 19, f. 69ra).

²⁸¹ Michael MCVAUGH (1973), “Nota sobre las relaciones entre dos maestros de Montpellier: Arnau de Vilanova y Bernardo Gordon”, *Asclepio*, XXV, pp. 331-336.

²⁸² Sobre la relació entre marginació i follia a l'edat mitjana: LAHARIE (1991), *La folie au moyen âge...*, pp. 271-272, 232 i 241-270; BORRÀS (1999), *Més enllà de la raó*, pp. 77-90. Estudis entorn als

Aquesta doble actitud d'Arnau i Bernard respon a les idees nascudes en la tradició mèdica antiga i heretades per la medieval sobre el dany provocat per la malenconia a les facultats cognitives, sigui la imaginativa o bé la racional, que explicaria els desordres de conducta observats en els malalts mentals²⁸³. En la transmissió d'aquestes idees, probablement bàsiques perquè s'estengués la noció de malenconia en detriment d'altres classes de desordres psíquics, cal tenir en compte, a més, les variacions que la tipologia d'aquestes facultats sofreix al llarg dels segles. La distinció clara de l'afectació a la imaginació o bé a la raó sembla haver estat establerta per Asclepiades de Bitínia (fl. 91 a. C.) segons les notícies transmeses per Cels²⁸⁴. Galè la va recollir, parlant d'una lesió de la facultat hegemònica (general), en distingir entre els transtorns que afecten la funció racional (διανοητική ένεργεία) i els que afecten la imaginació (φανταστική ένεργεία). En aquest darrer cas es produeixen aparicions (φαντάσματα)²⁸⁵.

En realitat l'atribució a la malenconia d'una lesió de la facultat imaginativa deriva sens dubte de la propensió del melancòlic a tenir desvaris profètics, fantasies o al·lucinacions ja indicada anteriorment en la medicina i la filosofia natural des del període clàssic. Així Hipòcrates, en un cas interpretat per Jackie PIGEAUD com a

marginats medievals: Jacques LE GOFF (1964), *La civilisation de l'Occident médiéval*, París, Flammarion, 1982, pp. 289-297; Jacques LE GOFF (1978), "Les marginaux dans l'Occident médiéval, B. VINCENT (dir.), *Les marginaux et les exclus dans l'histoire, Cahiers Jussieu*, 10/8 (traducció castellana d'A. L. Bixio: "Los marginados en el Occidente medieval", *Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval*, Barcelona, Gedisa, 1996³); Bronislaw GEREMEK (1987), "El marginado", J. LE GOFF, *L'uomo medievale*, Roma - Bari, Laterza (traducció castellana: *El hombre medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 1990, pp. 359-386).

²⁸³ Vegeu la bibliografia enumerada *supra* en la nota 241 i en especial KLIBANSKY - PANOFKY - SAXL (1964), *Saturn and Melancholy...*, pp. 26-135 de la traducció castellana.

²⁸⁴ CELS, *De medicina*, III, 18, 19-23, Cambridge (Mass.) - Londres, Harvard University Press - William Heinemann, 1981, I, pp. 300-303. En realitat, com ja es reconeix a KLIBANSKY - PANOFKY - SAXL (1964), *Saturn and Melancholy...*, p. 67 de la traducció castellana, Cels no es refereix específicament a la malenconia sinó a transtorns designats amb aquest nom per autors anteriors i posteriors.

²⁸⁵ *De symptomatum differentiis*, Kühn, VII, pp. 60-62; PIGEAUD (1987), *Folie et cures...*, pp. 124-126.

malenconia, parla de visions terrorífiques, somnis espantosos i aparicions de morts²⁸⁶. De manera més explícita Aristòtil afirma que, com les altres persones no regides per la raó –els posseïts per la divinitat, els extàtics i els menys instruïts-, els melancòlics, que es guien per la imaginació, de vegades reben somnis profètics verídics, si bé la seva interpretació sí que cal fer-la per mitjà de la raó i per tant ha d'anar a càrrec d'un savi²⁸⁷. També el peripatètic *Problema XXX, 1* perfila la concepció d'un temperament melancòlic no patològic, ja insinuat en el corpus hipocràtic, en el germen del que més endavant serà el sistema de les quatre κράσεις humorals. L'atribueix a totes les persones que excel·leixen i, tot integrant la idea mèdica de malenconia i la concepció platònica de mania divina, inclou en aquesta complexió les Sibil·les i tots els inspirats²⁸⁸. I és que a la Grècia clàssica la visió naturalista de la folia es va anar imposant a la seva visió sobrenatural, almenys en l'àmbit intel·lectual, i d'aquesta manera els quatre tipus de manies inspirades pels déus que Plató havia distingit, benefactores segons ell i ja característiques d'una personalitat extraordinària, enfront de les patològiques, d'origen natural– profètica (per Apol·lo), misteriosa (per Dionís), poètica (per les Muses) i amorosa (per Eros i Afrodita)– van quedant assumides per les formes de folia desenvolupades per la medicina racional grega, i en especial la malenconia²⁸⁹.

²⁸⁶ HIPÒCRATES, *Malalties*, II, 72, *Hippocrates*, edició del text grec i traducció anglesa de P. Porter, Cambridge (Mass.) - Londres, Harvard University Press - William Heinemann, 1988, pp. 326-327; PIGEAUD (1981), *La maladie de l'âme...*, p. 126. De tota manera hi ha un problema textual: PIGEAUD basa aquesta interpretació en el terme φρωντίς transmès pels manuscrits, mentre que l'edició de Porter prefereix una correcció conjectural per φρενίτις, la qual, si s'accepta, descartaria la malenconia per a aquest cas clínic en favor de la frenitis.

²⁸⁷ *Ètica a Eudem*, VIII, 2, 1248a, 40; *Ètica a Nicòmac*, 1150b, 25; *Sobre l'endevinació en el somni*, II, 463b-464a. Sobre els somnis i l'endevinació a l'antiguitat vegeu la introducció a aquest últim tractat aristotèlic per Jackie PIGAUD (1995), París, Éditions Payot et Rivage, pp. 9-112.

²⁸⁸ 954a, 35. Sobre l'autoria i datació d'aquest problema vegeu *supra* la nota 308. I pel que fa a l'aparició de la idea d'una κράσις o complexió melancòlica i posteriorment dels altres temperaments sanguini, flegmàtic i colèric: KLIBANSKY - PANOFKY - SAXL (1964), *Saturn and Melancholy...*, pp. 39-64 i 75-86 de la traducció castellana, i TELLENBACH (1974), *Melancholie*, pp. 21-28 de la traducció castellana. En el corpus hipocràtic es troben algunes al·lusions a un tipus humà melancòlic (*Malalties*, I, 30; *Epidèmies*, III, 14), denominat en els textos més antics biliós (*Aires, aigües i llocs*, 10).

²⁸⁹ PLATÓ, *Fedre*, 245b-244b i 265a-265b. Quant a la distinció entre mania patològica i divina i la classificació de les manies divines: DODDS (1951), *The Greeks and the Irrational*, pp. 71-102 i 205

L'excelsionalitat intel·lectual dels temperaments malencònics es manté en Areteu quan assenjala que als intel·ligents la malenconia patològica els proporciona la capacitat espontània d'accedir a l'astronomia, la filosofia i la poesia²⁹⁰. Tanmateix, aproximadament a la mateixa època, en el *De melancholia* de Rufus d'Efes, que introdueix la noció de malenconia adusta, l'excelsionalitat del melancòlic va començar a ser objecte d'una valoració negativa fonamentada en la seva relació amb la lesió de la facultat racional, puix que veu en l'excés de pensament i d'esforç intel·lectual la causa de la malenconia i assenjala entre els símptomes el pensament erroni a propòsit d'un sol objecte, malgrat que alhora manté també el do de la profecia verídica²⁹¹. Com que aquesta "malenconia intel·lectual" va ser conservada pels transmissors de Rufus –Razés, Ishāq ibn 'Imrān i Constantí l'Africà²⁹²–, podria ser la base de l'al·lusió velada de Bernard a les inclinacions filosòfiques d'Arnau.

Al món bizantí, ja sota la influència del cristianisme, els metges com Alexandre de Tralles (625 - c. 605) o Pau d'Egina (625 - 690) continuen parlant de les tendències profètiques dels melancòlics, però ara amb escepticisme, considerant-les il·lusions vanes²⁹³. Més tard, seguint els autors grecs Ishāq ibn 'Imrān i el seu difusor Constantí

de la traducció castellana; GIL (1969), *Therapeia...*, pp. 263-269, i TELLENBACH (1974), *Melancholie*, pp. 22-25 de la traducció castellana.

²⁹⁰ ARETEU, III, 5-7, *Aretaeus*, pp. 39-46. No em sembla pas que es pugui interpretar aquestes tendències indicades per Areteu com a delusions i teories fantàstiques com ho fa KLIBANSKY, igual que en els mateixos capítols del capadoci dedicats a la malenconia i la folia no he trobat l'al·lusió a les pors dels demòns que esmenta aquest autor (KLIBANSKY - PANOFKY - SAXL [1964], *Saturn and Melancholy...*, p. 69 de la traducció castellana).

²⁹¹ "Cogitatio falsa in una re sola [...] et sunt etiam decrepiti paucorum gaudiorum, malae ordinationis et opinionis [...] et pronosticantur futura, et eveniunt ea quae ipsi praedicunt" (RUFUS D'EFES, *Ouvres...*, pp. 455-457).

²⁹² "Multa cogitatio et tristitia faciunt accidere melancholiam" (RUFUS a través de Razés, *Ouvres*, p. 455); "[animae] rationalis sunt nimia cogitatio, ratio memoria retinendi, investigatio rerum incomprehensibilium, suspitio, spes, imaginatio, perfectum et imperfectum rei arbitrium. Quae omnia, si profundissime et spisse anima operetur, causa sunt ut in melancholiam illabatur" (CONSTANTÍ, *De melancholia*, p. 103). IBN 'IMRĀN havia detallat les activitats intel·lectuals "de risc": filosofia, medicina, lògica, aritmètica, astronomia, geometria i música (*Maqāla fī l-māl'ihūliyā*, pp. 13-14 de la traducció alemanya).

²⁹³ JACKSON (1986), *Melancholia and depression...*, pp. 55-60 i 300-301 de la traducció castellana.

l’Africà van posar els desordres melancòlics en relació amb les facultats imaginativa, racional i memorial²⁹⁴. Però si fins ara hem vist les lesions produïdes per la malenconia dins un sistema tripartit de facultats cognitives internes, en la filosofia natural àrab algunes d’elles es diversifiquen. Així, la introducció d’una facultat estimativa com un sentit cognitiu intern diferent es remunta a al-Fārābī i serà recollida per Avicenna en el *De anima*²⁹⁵. El sistema que hi exposa està constituït per cinc facultats: les dades aportades pels sentits són distingides pel sentit comú, són retingudes per la imaginativa, combinades i separades per la cognitiva, tractades per l’estimativa que en forma les intencions de valor i finalment conservades per la memorial²⁹⁶. Avicenna atribueix a la facultat imaginativa no solament un veritable poder profètic en persones excepcionals sinó també la recepció d’imatges falses amb aparença real en vigília o en somni generades, entre altres causes, per una mala complexió o malaltia²⁹⁷. Aquest esquema reapareix amb més flexibilitat en el mateix Avicenna, quan en el *Cànon*, alhora que produeix una certa confusió amb els noms de les facultats, reconeix que el sentit comú i la fantasia són considerats una mateixa facultat segons els metges i dues segons els filòsofs²⁹⁸. En el *Speculum medicine* Arnau, després de deixar la sensitiva com a facultat externa, contempla l’esquema tripartit de facultats internes format per la *imaginatio*, la *ratio*, també anomenada *aestimatio*, i la *memoria*²⁹⁹. Així doncs,

²⁹⁴ IBN ‘IMRĀN, *Maqāla fī l-mālīhūliyā*, p. 5 de la traducció alemanya, i CONSTANTÍ, *De melancholia*, p. 91.

²⁹⁵ G. VERBEKE (1968), “Le *De anima* d’Avicenne. Une conception spiritualiste de l’homme”, *Avicenna latinus: Liber de anima*, IV-V, Lovaina - Leiden, E Peeters - E. J. Brill, pp. 46*-59*.

²⁹⁶ Avicenna tracta de les cinc facultats cognitives sobretot a la quarta part del seu tractat: *Avicenna latinus: Liber de anima*, IV-V, pp. 1-67. A la mateixa obra (*Avicenna latinus: Liber de anima*, I-II-III, editat per S. van Riet, Lovaina - Leiden, E Peeters - E. J. Brill, 1972, I, 5, p. 89) la facultat estimativa està localitzada, igual que al *De amore heroico*, a la cavitat central del cervell, tot i que al *Canon* no li assigna un lloc determinat (llibre I, fen 1, doct. vi, cap. 5, f. 22ra), en l’*Epistola sobre l’ànima* la situa a la cavitat posterior (VERBEKE [1968], “Le *De anima*...”, p. 50*, n. 174) i en el *Llibre de les directrius i remarques* la localitza al conjunt del cervell però sobretot a la part mitjana (*ibidem*, p. 51*, n. 177).

²⁹⁷ *Avicenna latinus: Liber de anima*, IV, 2, pp. 13-34.

²⁹⁸ *Canon*, llibre I, fen 1, doct. 6, cap. 5, ff. 21vb-22rb.

²⁹⁹ *Speculum medicine, Opera*, Lió 1520, cap. 6, f. 3ra.

malgrat que pel nom la *virtus aestimativa* esmentada al *De reprobacione* podria semblar que respon a l'esquema quadripartit d'Avicenna, en realitat ha de referir-se a una de les tres facultats galèniques, la racional.

Per tant els autors de l'antiguitat cristiana i medievals, grecs, àrabs o llatins, van seguir atribuint a la malenconia els deliris profètics igual que els antics, però amb la diferència, afavorida per la nova concepció de Rufus, que tendien a negar-los la veracitat en explicar-los com una conseqüència de la lesió de la *virtus imaginativa* o de la *virtus aestimativa*³⁰⁰ –i probablement també influïts per les noves religions. D'aquí l'al·lusió abans citada a les profecies escatològiques d'Arnau per part de Bernard. Tanmateix n'hi ha alguna excepció com la d'Albert Magne, segons el qual els melancòlics són els més inclinats a la predicció del futur perquè es preocupen menys per les possessions i es distreuen menys de l'observació de les coses immutables que els altres i per tant estan ben adaptats per ser astròlegs o oniromàntics³⁰¹. Així mateix pensadors escolàstics com Ramon Llull o Enric de Gant reflexionen sobre la relació entre malenconia i imaginació³⁰². Lligada a aquest do profètic, es troba la malenconia religiosa, segons el nom donat per Robert Burton, derivada igualment de la idea de furor diví dels grecs i de la mania divina, la descripció clínica més antiga de la qual, força breu, és la d'Areteu³⁰³. Ja Ibn 'Imrān i Constantí parlen del risc de caure en la malenconia que pateixen les persones devotes per la consagració total de la seva ment a la idea de Déu³⁰⁴. I en relació a això Guillem

³⁰⁰ Cf. KLIBANSKY - PANOFKY - SAXL (1964), *Saturn and Melancholy...* pp. 74 i 110 de la traducció castellana.

³⁰¹ ALBERT MAGNE, *Physica*, II, 2, 21.

³⁰² KLIBANSKY - PANOFKY - SAXL (1964), *Saturn and Melancholy...*, pp. 323-325 de la traducció castellana, i quant al segon també TELLENBACH (1974), *Melancholie*, pp. 29-31 de la traducció castellana.

³⁰³ ARETEU, III, 6, 11, *Aretaeus*, pp. 43-44; BURTON, *The Anatomy of Melancholy*, III, 4 (pp. 330-446), la considera un tipus de malenconia amorosa, en la qual l'objecte de l'amor és Déu. Sobre la malenconia religiosa: KLIBANSKY - PANOFKY - SAXL (1964), *Saturn and Melancholy...*, pp. 94-100, i JACKSON (1986), *Melancholia and depression...*, pp. 229-314 de la traducció castellana.

³⁰⁴ “Videmus enim multos religiosos et in bona vita reverendos hanc passionem incidentes ex Dei timore et futuri iudicii suscipione et summi boni videndi cupiditate” (CONSTANTÍ, *De melancholia*, p. 103, cf. p. 14 de la traducció alemanya d'IBN 'IMRĀN, *Maqāla fī l-mālīh ūliyā*).

d'Alvèrnia cristianitza el concepte d'excepcionalitat del temperament melancòlic, que ell atribueix a Aristòtil, considerant que afavoreix la disposició per a la vida ascètica³⁰⁵.

Dues classes de bogeria sobrenatural antitètiques semblen haver assumit la follia divina de l'antiguitat en l'edat mitjana com dues cares d'una mateixa moneda: la follia divina cristianitzada i el seu revers, la possessió diabòlica. Amb una cosmovisió essencialment teocèntrica la societat i l'Església medievals tendeixen a atribuir les conductes estranyes a una intervenció sobrenatural, sigui deguda a Déu o al diable, tendència que s'agreuja amb la creixent preocupació pel poder del Malèfic. A partir d'observar un triple procés de diabolització, moralització i santificació de la follia, Muriel LAHARIE en distingeix diverses classes dins de la divina –els profetes, els simples d'esperit i els folls de Déu-, i dins la que resta sota el poder de Satanàs, sigui explícita –els posseïts, els seduïts, els fetillers i els bruixots adoradors del diable, sigui sobreentesa –infidels com ateus i jueus i d'altres pecadors³⁰⁶. De tota manera, al contrari que la resta de tipus inclosos en aquesta classificació, LAHARIE es limita a parlar de la possibilitat que una bona part dels falsos profetes i pseudomessies que tant van abundar dins el mil·lenarisme medieval hagin estat en realitat persones amb desequilibris psíquics als ulls de la ciència moderna. Trobo que, per completar la suggerent tipologia apuntada per aquesta autora seria més interessant, demostrar que tal profetisme podia ser vist pels seus contemporanis com el producte de la follia diabòlica. I en efecte en alguna de les seves obres teològiques Arnau de Vilanova denuncia la *libidinosa insania* de certs pseudoprofetes, subjugats pel dimoni, que propugnaven reunions de promiscuïtat sexual, en la mateixa línia de demonització de les heretgies que faria aparèixer el mite del sàbat³⁰⁷. Deixant de banda la paradoxa

³⁰⁵ *De universo*, II, 3, 20 (*Opera omnia*, I, p. 154).

³⁰⁶ LAHARIE (1991), *La folie au moyen âge*, pp. 23-113, i BORRÀS (1999), *Més enllà de la raó*, pp. 266-281.

³⁰⁷ “...Turmam pseudo preconum dyabolus suo dominio subiugaverat [...]. Rursum dicebatur quod eorum apostasia proruperat in tam libidinosam insaniam quod in aliquibus provinciis multi ex eis docmatizabant spiritum libertatis in collegiis utriusque sexus”, ARNAU, *Interpretatio de visionibus in somnis*, pp. 247-248. L'acusació de practicar orgies és un dels principals mitjans per diabolitzar les heretgies o moviments de reforma espiritual medievals segons es pot veure en els casos dels càtars, valdesos, *fraticelli* i lluciferins estudiats per COHN (1975), *Europe's Inner Demons...*, pp. 55-89 de la

irònica que ell mateix era considerat al seu torn com un visionari per l'ortodòxia papal i, com s'ha vist, per aquesta raó Bernard de Gordon l'hauria pogut posar com un exemple anònim de malenconia, aquestes referències del mestre català ens fan pensar que els seus contemporanis fàcilment qualificarien els falsos profetes de bojós i, a més, sota la influència de Satanàs. Així mateix, en la variadíssima iconografia medieval del foll que es troba sobretot en la gamma de les miniatures que serveixen per il·lustrar la caplletra del *Dixit insipiens* del salm 52 n'hi ha alguna que es podria relacionar amb el pseudoprofeta, segons Laura BORRÀS³⁰⁸.

Amb la recuperació de les ciències antigues a Occident s'estén una visió més naturalista del món i de l'ésser humà, i per tant es desenvolupa una reflexió mèdica al voltant de la folia sobre les noves bases filosoficonaturals³⁰⁹. La meua impressió és que, d'una manera en certa mesura paral·lela al procés que s'havia produït al món grecoromà, sovint els diversos tipus de folia considerada abans sobrenatural són explicats per l'alteració de la malenconia o d'un altre humor, en coherència amb el marc galenista: ja hem vist que Constantí deixa la porta oberta a la posteriorment anomenada malenconia religiosa, Arnau atribueix la pràctica nigromàntica al mateix humor, Bernard les profecies escatològiques que li pareixen absurdes... Segons sembla, en casos com aquests els autors mèdics sovint busquen en les doctrines fisiològiques una forma de racionalitzar i naturalitzar prejudicis prèviament estesos en la societat.

Això passa amb la possessió diàbolica, amb una llarga relació amb la medicina i la malenconia a través dels temps³¹⁰. En una concepció animista o no racional és

traducció castellana.

³⁰⁸ Biblioteca municipal de Troyes, ms. 577, f. 146 (s. XIII): BORRÀS (1999), *Més enllà de la raó*, pp. 280-281, aquí reproduïda *infra*, al final d'aquest apartat (Il·lustració 7).

³⁰⁹ LAHARIE (1991), *La folie au moyen âge*, pp. 115-144.

³¹⁰ Sobre la idea d'influència demoníaca en la malaltia a l'antiguitat greco-romana: GIL (1969), *Therapeia...*, pp. 247-269, i Agustín ALBARRACÍN (1971), "La medicina homérica", P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina, I: Era pretécnica*, Barcelona, Salvat, pp. 251-267. Pel que fa a la seva relació amb la malaltia i el pecat en els textos sagrats jueus i els Evangelis: Marcel ZINS-RITTER (1988), "De la possession dans la tradition hebraïque", *Litterature, médecine et société*, 9, pp. 53-88. En altres societats antigues: Juan R. ZARAGOZA (1971), "La medicina de los pueblos mesopotámicos" i Cyril ELGOOD (1971), "La medicina en el antiguo Irán", en l'esmentat volum de la *Historia universal de la medicina*, pp. 67-93 i pp. 225-241 respectivament; THOMSEN - CRYER (2001), *Witchcraft and magic in*

habitual atribuir els desordres de salut i en especial els mentals a un ésser sobrenatural, primer en les cultures paganes als dèmons i als déus, sovint com a càstigs divins, i després als dimonis en la cristiana. Així es moralitzen així les malalties i en el cristianisme queden vinculades al pecat, sigui l'original del gènere humà o sigui un d'individual. D'aquesta forma la bogeria esdevé el mitjà preferit pel diable per fer mal a la humanitat. Els dos modes existents en l'antiguitat pagana d'influir en la salut, l'enviament del mal per part d'un agent des de l'exterior i la possessió del malalt, es troben també en la medicina pretècnica medieval. En canvi la medicina racional es va afirmar ja amb Hipòcrates rebutjant qualsevol causa no natural de tota malaltia i, en tot cas, al llarg dels segles va tendir a incloure la persecució i possessió demoníaqes entre els deliris dels malencònics, dels maníacs o dels epilèptics. Així en època bizantina Aeci especifica que alguns malencònics “creuen portar dins dimonis per causa de les fetilleries dels enemics”³¹¹. Ibn ‘Imrān i Constantí recullen l'opinió de certs metges sobre els endemoniats, considerats per uns epilèptics i per altres maníacs³¹². La visió animista de la malaltia no desapareix, com es veu en el parer d'alguns metges, recollit al *Canon*, segons els quals els dimonis provocarien la malenconia, però Avicenna com a metge es despreocupa amb un cert escepticisme de la qüestió perquè queda més enllà de la *physica*, dient que en tot cas els dimonis aconseguirien provocar-la per mitjà d'una destemperança humoral que en seria la causa immediata³¹³. La posició escèptica d'Avicenna no sempre és respectada pels nombrosos autors que el citen, com és el cas de Bernard de Gordon, segons la interpretació del qual Avicenna reconeix que de vegades la malenconia és causada pel dimoni³¹⁴. El mateix Bernard, a l'igual de Gilbert Ànglic, assenyala els dimonis entre les fantasies dels melancòlics.

Europe: Biblical and Pagan societies, pp. 70-75.

³¹¹ GALÈ, Kühn, XIX, 702.

³¹² IBN ‘IMRĀN, *Maqāla fī l-mālīhūliyā*, p. 37 de la traducció alemanya i CONSTANTÍ, *De melancholia*, p. 132.

³¹³ *Canon*, llibre III, fen 1, tract. 4, cap. 18, f. 150rb.

³¹⁴ BERNARD DE GORDON, *Lilium medicine*, II, 19, Lió 1559, f. 69ra. Per contra, un exemple de citació fidel és la de PIETRO D'ABANO, *Conciliator*, Venècia, Giunta, 1565, diferència XXXII, f. 50vb.

En els medis teològics es pot observar la via intermèdia d'aquells que pretenen conciliar la creença en la intervenció diabòlica en el psiquisme humà amb els sabers naturals coetanis. Així segons Hildegarda de Bingen el diable provoca la malenconia, que va aparèixer amb la tristesa i la desesperació en cometre el pecat original³¹⁵. O Albert Magne aprofita l'escletxa deixada oberta per Avicenna per advertir que el diable afecta de manera natural el cos humà a través dels humors³¹⁶.

Finalment en la medicina universitària medieval es troba una denominació tan sols analògica –i per tant no etiològica– del comportament provocat per certs desordres mentals. En efecte, Arnau en el *De parte operativa* parla d'una *alienatio demoniaca*, al costat d'una de *lupina* i una altra de *canina*, com de tipus de manies greus que imiten les conductes de tals animals o éssers, i en el cas de la primera, justifica la designació per la seva maldat i perquè parlen idiomes diferents³¹⁷.

³¹⁵ HILDEGARDA DE BINGEN, *Causae et curae*, edició de Paul Kaiser, Leipzig, Teubner, 1903, llibre II, pp. 143-144.

³¹⁶ *Super Mattheum*, 8, 6.

³¹⁷ “Signa distinctiva manie de pura colera adusta [...]. Si vero commisceatur ei melancolia intensa, mores erunt lupini et valde dolosi sicut mores rabidi canis et furia eius cum ira dolosa et malitiosa, ut demoniaci tales dicantur, et breviter ab illa re denominantur, quam imitantur in moribus vel in actibus, proinde [...] aliqua demoniaca ut varia loquantur idiomata merito daemniaca dicitur” (Lió 1520, f. 128rb).

Les miniatures que serveixen per il·lustrar la caplletra del *Dixit insipiens* del salm 52 ofereixen un extens ventall de la iconografia medieval del foll. A continuació una selecció estreta de LAHARIE (1991), *La folie au moyen âge*, pp. 305 i ss., i BORRÁS (1999), *Més enllà de la raó*, pp. 280-422: Il. 7. Pseudoprofeta, Bibl. mun. de Troyes, ms. 577, f. 146 (s. XIII). Il. 8. Boig fent un pacte amb un dimoni, MS Bibl. Mazarine 36, (inici s. XIII), f. 223. Il. 9. Boig i dimoni, MS Bibl. Nationale, París, lut. 1328 (c. 1300), f. 69. Il. 10. Boig en adoració del dimoni en forma de boc, MS Bibl. Sainte-Geneviève, 9 (fi s. XII), f. 209. Il. 11. Boig entre dos dimonis, Bibl. de l'Arsenal, MS Paris, 1185 (s. XIII), f. 159v. Il. 12. Boig entre Déu i el diable, MS Bibl. Mun. de Verdun (inici del s. XIV), f. 26.

IL. 7

IL. 8

IL. 9

IL. 10

IL. 11

IL. 12

4.3. LA MALENCONIA, UN RECURS RETÒRIC O UNA ARMA DE REPRESSIÓ?

Després de revisar des de l'antiguitat fins a la baixa edat mitjana les relacions de la malenconia i en general dels desordres mentals amb el sobrenatural, és hora de mirar d'esbrinar quines podrien ser les motivacions d'Arnau per diagnosticar malenconia als practicants de la nigromància, malgrat l'absència de la resta de símptomes que caracteritzen aquest trastorn segons les seves pròpies fonts mèdiques, Galè i Constantí. Per això convé parlar no solament als autors precedents i contemporanis sinó també a d'altres obres polèmiques del mateix Arnau i a les reflexions intel·lectuals posteriors sobre la relació entre malenconia o bruixeria.

Ja hem vist que de les dues facultats mentals que podien ser afectades per la malenconia segons la tradició mèdica, la imaginativa i la racional, Arnau considera lesionada en els nigromants la darrera. Aquesta és la diferència bàsica de la imputació de malenconia freqüentment aplicada a les bruixes, en especial durant el període de les persecucions entre el segle XV i el XVII, amb la qual alguns metges i escriptors més compassius van intentar atenuar la culpa de les acusades i condemnades a la foguera³¹⁸. En efecte, els deliris de les bruixes se solien atribuir a la lesió de la imaginació produïda per la malenconia, i no pas a la facultat racional com Arnau. Si es considera la possible conseqüència d'atenuar la responsabilitat no sols moral sinó fins i tot penal, podria ser aquest l'objectiu de la medicalització efectuada en la *De reprobacione* del

³¹⁸ Per veure exemples de la relació de la malenconia amb la bruixeria i el diable en l'edat mitjana i en el renaixement vegeu AGRIMI - CRISCIANI (1993), "Savoir médical et anthropologie religieuse...", pp. 1297-1299; BARTRA (2001), *Cultura y melancolía...*, pp. 49-63; JACQUART (1988), "De la science à la magie: le cas d'Antonio Guainerio, médecin italien du XVe siècle", *Litterature, médecine et société*, 9, pp. 137-156"; Jack L. EVANS (1966), "Witchcraft, Demonology and Renaissance Psychiatry", *Medical Journal of Australia*, 53, no. 23; Oskar DIETHELM (1970), "The medical teaching of demonology in the 17th and 18th centuries", *Journal of the history of the behavioral sciences*, 6/1, pp. 3-15; Thomas J. SCHOENEMAN (1977), "The role of mental illness in the European witch hunts of the sixteenth and seventeenth centuries: an assesment", *Journal of the history of the behavioral sciences*, 13/4, pp. 337-351; Jean CÉARD (1976), "Folie et démonologie", AUTORS DIVERSOS, *Folie et déraison à la Renaissance. Colloque international tenu en novembre 1973*, Brussel·les, Éditions de l'Université de Bruxelles, pp. 129-147, on es recullen opinions mèdiques que atribueixen al dimoni l'origen d'aquest i d'altres trastorns mentals, i Sidney ANGLO (1976), "Melancholia and Witchcraft: the debate between Wier, Bodin and Scot", *ibidem*, pp. 209-228, on es contrasten les actituds de tres autors davant la possibilitat que les bruixes pateixin malenconia. En un altre sentit molt divers exposa una hipòtesi poc fonamentada Leland L. ESTES (1983), "The medical origins of the European witch craze: a hypothesis", *Journal of social history*, 17, pp. 271-284.

problema cas del nigromant? Malgrat no descartar-ho de manera absoluta com un efecte col·lateral, no sembla pas que aquesta sigui la intenció del metge català, si s'atén a la desqualificació moral a què anteriorment ha sotmès els nigromants, “els pecadors més malvats”³¹⁹. Cal tenir en compte, a més, que el període d'augment de la persecució judicial de la nigromància no s'ha produït encara sinó que és just després, durant les primeres dècades del segle XIV³²⁰.

El fet d'atribuir a la malenconia a un dany de la facultat racional, amb el resultat, sens dubte cercat, de desautoritzar d'arrel la idea que combat –l'efectivitat de la nigromància–, ens mena a plantejar si es tracta d'una simple figura d'estil amb un valor tan sols retòric. Joseph ZIEGLER ha assenyalat que en les seves polèmiques espirituals amb els teòlegs escolàstics Arnau de Vilanova esmenta sovint malalties com a metàfores de la corrupció intel·lectual o moral dels seus oponents³²¹. En efecte, és clar el valor d'imatge literària de les referències a determinades opinions dels seus adversaris amb designacions de mals corporals –pesta, inflamació, càncer, enverinament...– d'una manera convencional, semblant a la d'altres pensadors contemporanis³²². Però ¿es pot dir que respon al mateix ús metafòric l'atribució de trastorns mentals als qui defensen idees considerades com a errònies pel metge català? Sí que em sembla igualment evident pel seu context el valor de trop el seu esment del son letàrgic del qual desperta el so de la trompeta dels qui anuncien la vinguda de l'Anticrist³²³. No obstant això, des del meu punt de vista aquesta mena de metàfores

³¹⁹ *De reprobacione*, l. 149. Vegeu *supra* l'apartat 3.3. Com a exemple, en un àmbit ben diferent i molt posterior, que la medicalització galenista d'un acte pecaminós podia permetre l'atenuació de la seva condemna moral *cf.* el cas de la masturbació “accidental”, fins i tot en religiosos, segons el jesuïta Miguel Pérez a finals del segle XVI: Melchor BAJÉN (1995), “Sexo, moral y medicina en la España de la contrarreforma. Un informe inédito del jesuïta Miguel Pérez (1550-1605) sobre la polución”, *Dynamis*, 15, pp. 445-457.

³²⁰ Vegeu *supra* l'apartat 2.3.

³²¹ ZIEGLER (1998), *Medicine and Religion...*, pp. 91-97.

³²² R. I. MOORE, “Heresy as disease”, W. LOURDAUX - D. VERHELST (1976), *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.). Proceedings of the International Conference, Louvain, May 13-16, 1973*, Lovaina, Leuven University Press, pp. 1-11.

³²³ ARNAU DE VILANOVA, *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, PERARNAU (1988-89), “El text primitiu del *De mysterio...*”, p. 57.

i les desqualificacions de les opinions contràries han de ser distingides de la possibilitat que puguin atribuir-se a desordres psíquics reals, fonamentalment la *insania*, sinònim de *vesania*, o denominacions més generals. Així ho indicaria l'exemple del *De reprobacione nigromantice fictionis*, on estan en la mateixa línia les al·lusions a les malalties mentals de la introducció i l'argumentació, corresponents al baix nivell de llenguatge mèdic que ZIEGLER atribueix a les obres espirituals arnaldianes.

Tanmateix la base mèdica aportada per la diagnosi ens fa adonar que tals referències estan ben fonamentades en la tradició galenista arabitxada i tenen paral·lels, a més a més, amb passatges de Constantí i Bernard de Gordon. Evidentment això no vol dir que Arnau hagi elaborat una diagnosi semblant adreçada a cadascun dels seus oponents dialèctics, però el fet de sostenir opinions contràries a la raó sí que pot ser indicatiu d'una lesió de la facultat racional. Per tant no es tracta d'una metàfora sinó d'una possibilitat, per retòrica que sigui en l'agror de la polèmica, explicable dins la psicologia galenista. Aquest és el cas de l'atac a Martín de Ateca (1304), en què els arguments injustos del seu oponent solament podrien ser excusats per la vesània o letàrgia, tot i que en aquest cas també en seria responsable per no seguir un règim correcte que li guariria la malaltia³²⁴. De manera pareguda en el debat contra els dominicans gironins de 1302 o 1303 qualifica els qui el malinterpreten a ell o a les Santes Escriptures com a heretges o folls³²⁵.

Aquests altres usos en les polèmiques religioses d'Arnau ens posen sobre la pista de les finalitats per les quals acaba el *De reprobacione* amb aquesta diagnosi. Per desautoritzar les idees dels seus adversaris dialèctics, siguin els interessats en la nigromància, siguin els detractors de les seves obres religioses, el metge català no els pot diagnosticar un dany a la facultat racional sense especificar que és l'únic símptoma visible del seu transtorn, ja que sens dubte aparentaven plena salut a excepció d'unes

³²⁴ “Secundo quia constat illud in editionibus meis [...], si vidit et perlegit eas manifeste mentitur. Cum neget illud quod in eis continetur, nisi per insaniam aut litargiam excusaretur, si vero non perlegit attente, certum est quod inique arguit et non iuste”, *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Athea, predicatorem*, ms. Vat. lat. 3824, ff.237c-254c (f. 244ra).

³²⁵ “...heretici vel insani...”, ARNAU DE VILANOVA, *Eulogium de notitia verorum et pseudoapostolorum*, editat dins Joaquim CARRERAS i ARTAU (1950), “La polémica gerundense sobre el Anticristo entre Arnau de Vilanova y los dominicos”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 5, pp. 33, 55 i 56 .

conviccions desencaminades als seus ulls. Això vol dir que es tracta d'un simple recurs retòric per refusar les opinions contràries? No apunten pas en aquesta direcció les dades fins aquí recollides: la fonamentació de la diagnosi en la teoria mèdica; la idea paral·lela en un altre metge, Bernard de Gordon; la relació de la folia en general i la malenconia en particular amb el dimoni, assenyalada des de l'antiguitat, i la posterior vinculació amb la bruixeria des del segle XV; la naturalització de la folia demoníaca per part de metges i filòsofs naturals durant l'edat mitjana...

III. MÀGIA NATURAL I ASTROLOGIA EN LA MEDICINA D'ARNAU

...entén ço de què hom d'abans se meraveyllave,
e no se'n meraveylla pus que la cosa ha entesa ho la entén.

Ramon Llull, *Llibre de meravelles*, 115

There are more things in heaven and earth, Horatio,
Than are dreamt of in your philosophy.

William Shakespeare, *Hamlet*, 1, 5

A la terra i al cel, Horaci, hi ha més coses
que les que pot imaginar la teva filosofia.

traducció de Salvador Oliva (adaptada)

1. L'APLICACIÓ MÈDICA DE LA MÀGIA NATURAL I L'ASTROLOGIA

La transmissió per una banda de l'astrologia i per l'altra de l'interès per les propietats ocultes aplicades a la terapèutica des l'antiguitat a l'Occident medieval resulta interrelacionada i en gran mesura paral·lela: marginades per la medicina tècnica durant l'antiguitat clàssica, van anar guanyant terreny al racionalisme des del segle I a. C., fins a conèixer el seu desenvolupament més important en l'antiguitat tardana, van ser incorporades al galenisme per alguns autors tardimperials, bizantins i àrabs i van ser transmeses a Occident dins el cabdal de traduccions arabollatines, encara que l'una i l'altra sovint fossin vistes amb més o menys suspicàcia per certs sectors de l'ortodòxia.

1.1. LES PROPIETATS OCULTES, DE LA MÀGIA A LA MEDICINA UNIVERSITÀRIA

Ja hem vist que la idea de les propietats ocultes esdevé el fonament del que més tard seria anomenat màgia natural. L'origen de la idea va lligada a una nova visió de la natura sorgida a l'Egipte hel·lenístic per influència de la filosofia natural grega i creences i pràctiques màgiques orientals. Està orientada a descobrir les forces ocultes dels éssers naturals –homes, animals, vegetals i minerals– i les seves relacions de simpatia i antipatia entre ells. Bolos de Mendes (c. 200 a. C.) en va ser l'iniciador, especialment amb els tractats *Physiká* i *Sobre les simpaties i antipaties*, i dins la mateixa tradició destaquen Nigidi Fígul, Plini i el corpus emparat sota el nom d'Hermes Trismegist³²⁶. Per la seva banda Galè parla de potències o facultats específiques de la totalitat de l'individu per justificar, més enllà de les qualitats primàries i secundàries, els efectes de certes substàncies emprades a la seva terapèutica com ara excrements de coloms, parts d'animals o la suspensió de la peònia contra

³²⁶ Sobre Bolos i els seus continuadors: FESTUGIÈRE (1950), *La révélation d'Hermès Trismégiste: I*, 197-216; DODDS (1951), *The Greeks and the Irrational*, pp. 230-231 de la traducció castellana; Jerry STANNARD (1970), "Bolos of Mendes", Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of Scientific Biography*, I, pp. 256-257, Santiago MONTERO (1997), *Diccionario de adivinos, magos y astrólogos de la Antigüedad*, Madrid, Trotta, s. v. "Bolos de Mendes", i FLINT - GORDON - LUCK - OGDEN (1999), *Societies Witchcraft and magic in Europe: Ancient Greece and Rome*, pp. 221-222 i 232-239.

l'epilèpsia. Així, si bé el metge grec no ho entén igual que més endavant s'entendrà la *proprietas* –una propietat independent de les qualitats primàries–, sí que deixa la porta oberta a la introducció d'aquesta idea i de les medicines que s'hi associen³²⁷.

A partir d'aquí els remeis empírics i creencials procedents de les pràctiques màgiques de les èpoques hel·lenística i romana van anar penetrant en el galenisme al llarg de la seva transmissió baiximperial, bizantina i àrab³²⁸. La medicina àrab utilitza el terme de *hawāss* per designar els procediments terapèutics basats en les propietats simpatètiques de determinades substàncies. Autors com Razés, cèlebre per les seves observacions clíniques, Costa ben Luca o Avicenna, recomanen remeis d'aquest tipus i fins escriuen tractats específics sobre el tema³²⁹. A la medicina universitària de l'Occident medieval penetren sobretot a través d'Avicenna, el qual, mitjançant les parts farmacològiques del *Cànon*, va establir el marc teòric de la farmacologia baixmedieval, més que qualsevol obra de Galè o de cap altre autor àrab. Així defineix la *forma specifica*:

³²⁷ En efecte, tot i que Galè reconeix unes facultats específiques de la totalitat l'ésser (GARCÍA BALLESTER [1972], *Galeno...*, p. 140), no les concebia deslligades dels efectes predictibles dels medicaments. De fet Galè reconeix que “allò que és propi de cada naturalesa és inefable i inabastable per al coneixement més exacte” (Kühn, X, p. 206), però considera indigne del metge curar com els empírics per mitjans provats en la pràctica, coneguts per revelacions oníriques, oracles o l'atzar (Kühn, XIV, p. 220), GIL (1969), *Therapeia...*, p. 79. Sobre l'actitud de Galè davant la màgia i el seu ús de remeis susceptibles de ser entesos com a màgics: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, I, pp. 165-181, i COPENHAVER (1991), “Natural magic, hermetism and occultism...”, p. 272.

³²⁸ Autors de l'antiguitat tardana com Alexandre de Tral·les o Apol·loni de Tíana recullen aquests remeis d'origen màgic. Sobre la influència de pràctiques empíriques i màgiques damunt la medicina bizantina, deguda a la decadència del racionalisme grec: LAÍN ENTRALGO - GARCÍA BALLESTER (1972), “Medicina bizantina”, pp. 13-16.

³²⁹ Razés fins i tot va escriure un llibre sobre aquest tema específic titulat *Kitāb al-Khawāss*. Sobre la fortuna de tals pràctiques a l'Islam: ULLMANN (1978), *Islamic medicine*, pp. 1107-1111, i STROHMAIER (1993), “La ricezione e la tradizione...”, pp. 182-184. ÁLVAREZ (1994) “Estudio...” (pp. 29-51) alerta de la confusió existent a la bibliografia sobre la qüestió entre *muğarrabāt* i *khawāss* des de l'aportació d'ULLMANN. El terme *muğarrabāt* (pl.) designa tant les experiències mèdiques, medicaments i prescripcions usats en casos clínics concrets com les col·leccions en què tals experiències són posades en circulació. Els *muğarrabāt* en general donen la recepta d'un fàrmac associat al tractament d'una malaltia concreta i acompanyat d'altres mesures terapèutiques (dieta, sagnies...), entre les quals els remeis màgics –els anomenats *khawāss*– solen ser força minoritaris.

“Per tant aquesta *forma* no són les qualitats primàries que té la matèria i la complexió que es genera a partir d’elles, sinó que és la perfecció que ateny la matèria segons l’aptitud que ha atès a partir de la seva complexió, com la força atractiva d’un imant i com la natura de qualsevol espècie de vegetal i animal.”³³⁰

³³⁰ “Hec ergo forma non est qualitates prime quas habet materia neque est complexio que generatur ex eis, sed est perfectio quam acquisivit materia secundum aptitudinem que fuit ei acquisita ex complexione, sicut in magnete virtus attractiva et sicut natura cuiuscumque specierum vegetabilium et animalium...”, *Canon*, lib. I, fen II, doct. II, summa I, cap. 15, Venècia, 1527, f. 28va.

1.2. L'ASTROLOGIA MÈDICA

La creença en l'astrologia es fonamenta en la convicció que l'home i el seu entorn estan influïts, en virtut de la simpatia entre tots els elements de l'univers, pels efluvis dels cossos celestes segons la seva posició respecte a la Terra o als altres astres³³¹. Si coneixen les lleis pels quals es regeix aquest influx, els homes poden beneficiar-se'n per intentar cercar les condicions favorables als seus actes, atès que, d'acord amb la teoria de les *electiones*, el bon o mal resultat de les accions humanes depèn de la posició dels astres en el moment en què es realitzen. L'astrologia, d'origen babiloni, va ser sistematitzada segons uns principis racionals en el món hel·lenísticoromà, però algunes de les idees que la sostenien es troben ja en la medicina i la filosofia natural anterior. Així la concepció de l'home com un microcosmos, que reproduïx a petita escala l'estructura del macrocosmos o univers, es troba en el corpus hipocràtic i a Plató, i més endavant restarà lligada al concepte de les *μελοθεσίαι*, d'acord amb el qual cada part del cos rep l'influx d'un planeta o d'una constel·lació zodiacal³³², o la noció de simpatia lunar, difosa entre els grecs primitius igual que en

³³¹ Sobre els fonaments i la fortuna de l'astrologia, especialment en l'antiguitat i l'edat mitjana: Auguste BOUCHÉ-LECLERCQ (1899), *L'astrologie grecque*, París (reimpressió: Scientia Verlag, Aalen 1979), esp. pp. 72-87; Tamsyn BARTON (1994), *Ancient Astrology*, Londres, Routledge; FESTUGIÈRE (1950), *La révélation d'Hermès Trismégiste...*, pp. 87-186; TESTER (1987), *A History of Western Astrology*; John D. NORTH (1986), "Celestial influence – the major premiss of astrology", P. ZAMBELLI (ed.), *'Astrologi hallucinati'. Stars and the end of the world in Luther's time*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, pp. 45-100; Maxime PRÉAUD (1984), *Les astrologues à la fin du Moyen Âge*, París, J.C. Lattès; FEDERICI VESCOVINI (1983), "L'astrologia tra la magia, religione e scienza"; Stefano CAROTI (1994), "L'astrologia nell'età dei Federico II", *Micrologus*, 2, pp. 57-73; i tres dels capítols del recull editat per A. PÉREZ JIMÉNEZ, *Astronomía y astrología de los orígenes al Renacimiento*, Madrid, Ediciones clásicas: José Luis CALVO MARTÍNEZ (1994), "La astrología como elemento del sincretismo religioso del helenismo tardío", pp. 143-160; José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (1994), "Astronomía y astrología en Roma", pp. 59-160, i Joan VERNET (1994), "La astrología árabe", pp. 161-178.

³³² Les correlacions entre el macrocosmos i el microcosmos, entre parts del cos i de l'univers, són presents en un estat germinal a tres llocs del corpus hipocràtic: *De hebdomadis (Setmanes)*; *De victu, (Règim)* I, 10, i *De insomniis (Somnis)* o llibre IV del *Règim*, 89. Tanmateix, tot i que participen de la mateixa idea, les correlacions hipocràtiques són molt senzilles i diferents de les *μελοθεσίαι* zodiacals, decàniques i astrals posteriors, GIL (1969), *Therapeia...*, pp. 420-425, i també Pedro LAÍN ENTRALGO (1970), *La medicina hipocràtica*, Madrid, Revista de Occidente (reimpressió: Madrid, Alianza Editorial, 1987), pp. 124-131. D'altra banda tot el *Timeu* platònic traspua un paral·lelisme implícit entre macrocosmos i microcosmos, que tindrà un important ressò a l'edat mitjana. Sobre aquest tema es pot veure Francisco RICO (1970), *El pequeño mundo del hombre*, Madrid, Alianza Editorial (2ª edició augmentada i corregida, 1980), llibre que fa un repàs del sorgiment i l'evolució d'ambdós

altres pobles, va ser objecte d'intents de racionalització per part d'Hipòcrates, Aristòtil, Ptolemeu i Galè.

Malgrat que l'astrologia mèdica o iatromatemàtica prové de l'Egipte hel·lenístic, en la tradició hipocraticogalènica de l'antiguitat es va aplicar escassament. El seu conreu va seguir a l'Imperi bizantí i a l'Islam, on alguns autors, entre els quals el filòsof, astrònom i metge al-Kindī, van interessar-se a aplicar-la a la medicina, tot i que la majoria dels grans metges com al-Bīrūnī i Avicenna la van rebutjar³³³. A Occident no és fins quan es difon la ciència grecoaràbiga que alhora s'introdueix el que avui se'n diu astrologia, aleshores a penes distingible de l'astronomia. El metge universitari es va sentir atret per aquesta branca del coneixement sobretot pel rigor matemàtic i racional que li aportava i per l'ajuda que li oferia a l'hora d'establir un pronòstic amb prou erudició per impressionar els pacients i aconseguir prestigi. L'astrologia va penetrar a les facultats de medicina lentament: va començar des de la segona meitat del segle XIII en algunes universitats del sud d'Europa, en especial a Itàlia, però el desenvolupament de la iatromatemàtica no es va anar generalitzant més que als segles XIV i XV. En realitat, doncs, entorn del 1300 era encara poc difosa i fins i tot un ferm partidari de l'ús mèdic de l'astrologia com Pietro d'Abano no sap donar gaire informació sobre la seva utilització pràctica. La universitat de Montpeller, a desgrat del seu important paper en la transmissió de ciència grecoaràbiga, no haurà inclòs el 1340 cap curs d'astrologia i els seus mestres només se n'hauran servit per discutir al voltant dels dies crítics i la flebotomia³³⁴. Tot i això al mateix Montpeller

conceptes des dels presocràtics fins a Isidor de Sevilla a la introducció (pp. 11-45) i a continuació se centra en la seva fortuna a les lletres hispàniques.

³³³ Al-Kindī va escriure un tractat titulat *De signis astronomie applicatis ad medicinam*, mentre que al-Bīrūnī i Avicenna van escriure sengles obres per refutar la ciència dels astres. Per l'actitud diversa de la medicina àrab enfront de l'astrologia: ULLMANN (1978), *Islamic medicine*, pp. 111-114, i STROHMAIER (1993), "La ricezione e la tradizione...", pp. 195-197.

³³⁴ Dóna una visió general sobre la iatromatemàtica medieval Roger FRENCH (1994), "Astrology in medical practice", L. GARCÍA BALLESTER - R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM, *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 30-59. D'altres treballs més específics són: Lynn WHITE (1977), "Medical Astrologers and Late Medieval Technology", *Viator*, 6, pp. 295-297; Danielle JACQUART (1988), "De la science à la magie: le cas d'Antonio Guainerio, médecin italien du XVe siècle", *Litterature, médecine et société*, 9, pp. 137-156; Danielle JACQUART (1990), "Theory, everyday practice, and three fifteenth-century physicians",

insignes professors i metges vinculats a la Facultat com Arnau de Vilanova o Bernard de Gordon van tenir relació amb un cercle extraacadèmic d'estudiosos jueus interessats en l'astrologia i en la curació per mitjà de segells astrològics³³⁵.

L'astrologia s'aplicà fonamentalment en tres àmbits de la medicina és: diagnòstic, pronòstic i terapèutica. Entre les mesures terapèutiques ja hem dit que la flebotomia fou un de les primeres es què s'observava la posició dels³³⁶. A l'hora d'elegir el moment de sagnar el recurs als astres esdevé un factor destacat, justificat pels autors medievals amb dues analogies significatives: l'una és el paral·lisme entre els humors del cos i els líquids de la natura, en els quals s'observa més clarament l'acció dels astres –l'exemple clàssic són les mareas–; l'altra, la relació entre mes lunar i menstruació. El calendari presentava diversos condicionants deguts a causes diverses per a diferents tipus de indicacions terapèutiques i en particular per a la flebotomia. Els uns eren pròpiament astrològics, governats per les *electiones*. Així determinades posicions de la lluna impedièn la cirurgia; igualment s'hi combinava la μελοθεσία zodiacal per interdir qualsevol intervenció quirúrgica, inclosa la flebotomia, quan la lluna ocupava el signe que afectava el membre del cos a operar. També vinculada amb l'astrologia és la prohibició de sagnar i purgar els dies caniculars. En canvi, no és gens segur l'origen astrològic de l'establiment des d'antic dels anomenats *dies Aegyptiaci*, dos dies de cada mes segons una distribució irregular considerats molt perillosos per sagnar³³⁷.

Osiris, 6, pp. 140-160; Roger FRENCH (1996), "Foretelling the future. Arabic astrology and English medicine in the late twelfth century", *Isis*, pp. 453-479; GARCÍA BALLESTER (2001), *La búsqueda de la salud...*, pp. 176-180, 374-381, 487-498.

³³⁵ Aquest tema serà tractat més endavant, en l'apartat 3.1.

³³⁶ Quant a l'aplicació de l'astrologia a la flebotomia medieval segueixo la introducció de GIL-SOTRES al *De consideracionibus*, *AVOMO*, IV, pp. 85-91.

³³⁷ Sobre els *dies Aegyptiaci*: BOUCHÉ-LECLERCQ (1899), *L'astrologie grecque*, pp. 485-486.

2. ARNAU DAVANT LES PROPIETATS OCULTES

Abans s'ha vist que la majoria dels remeis prescrits al *Regimen podagre* amb l'objectiu de calmar el dolor provocat pel poagre són de caràcter dietètic i farmacològic³³⁸. Tanmateix s'hi proposa també un seguit de remeis més sorprenents i de caire màgic:

“Així mateix és molt profitós banyar els peus en most recent. Així mateix és molt eficaç banyar els peus en aigua on s'ha cuit una guineu fins a desfer-la. Així mateix l'oli en el qual ha estat cuita una guineu va molt bé si se n'unten els peus, i té també molta eficàcia, sobretot si es precedeix d'una flebotomia, una frega i un lleu bany, o al seu lloc una llebre. Així mateix alguns experimentadors afirmen que si talles les potes d'una granota i els lligues sobre els peus del malalt de poagre durant tres dies, de manera que la pota dreta estigui sobre el peu dret del pacient i viceversa, es guareix. Així mateix, un filòsof experimentador que va escriure un llibre sobre pedres diu que si es lliga un imant sobre el peu del poagrós es guareix. Així mateix un altre filòsof diu que si s'agafen els esperons d'una àguila i es posen lligats sobre el peu del malalt de manera que l'esperó dret coincideixi sobre el peu dret i viceversa, es guareix, i jura que ha estat provat. Així mateix un altre diu que, si es posa la pota dreta d'una tortuga sobre el peu dret i viceversa, és eficaç. Així mateix una pell de guineu embolicada al peu de manera que la part interior de la pell toqui la carn guareix el poagre”³³⁹.

³³⁸ Vegeu *supra* l'apartat II, 1.2 de la primera part. Una primera versió d'aquest apartat va ser presentada en una comunicació: Sebastià GIRALT (2000), “Arnau de Vilanova i les propietats ocultes, de la màgia a la medicina universitària”, J. BATLLÓ - P. DE LA FUENTE - R. PUIG (coord.), *V Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Roquetes, 11-13 de desembre de 1998*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica (IEC), pp. 393-398.

³³⁹ El passatge sencer en què es descriuen un seguit de remeis basats en la *proprietat* és el següent: “Item balneare pedes in musco recenti multum confert. Item balneare in aqua decoctionis vulpis usque ad dissolvendum multum valet. Item oleum in quo vulpes cocta fuerit multum valet, si ex eo pedes ungantur. Hoc tamen veritatem habet, maxime precedente flebotomia et purgacione et balneo levi et debili facto, vel eius loco lepus. Item experimentatores aliqui posuerunt quod, si scinderis pedem rane et ligaveris ipsum supra pedes podagrici per tres dies, curatur, ita quod pedem dextrum rane ponas supra pedem dextrum patientis et econverso. Item alter philosophus experimentator qui librum composuit de lapidibus dicit quod, si magnes fuerit ligatus supra pedem podagrici, curatur. Item alter philosophus dicit quod, si capiatur calcaneus aquile et ponatur ligatus supra pedem egri, curatur, ita quod dexter calcaneus ponatur supra dextrum et econtra, et iste iuravit hoc experimentum esse verum. Item alter experimentator dicit quod, si pes testudinis dexter ponatur supra dextrum podagrici, curatur et econverso. Item pellis vulpis circumvoluta pedibus ita quod carnem tangat interior pars pellis podagram curat.” Sobre la preparació del text vegeu *supra* la nota 46 de la primera part.

I no és solament en aquest *consilium* sinó que tractaments paral·lels es troben en altres escrits arnaldians: suspendre corall sobre el pit per al dolor de l'estómac o precordial³⁴⁰ o aplicar menta als turmells com a protecció de l'artritis per les seves forces ocultes³⁴¹. Davant d'aquesta mena de remeis hom es pot demanar de quina manera són compatibles amb una pràctica mèdica que es vol racional defensada per Arnau i que es tradueix a la pràctica sobretot en les mesures dietètiques, farmacològiques i quirúrgiques com la resta de les presents al *Regimen podagre*. Per comprendre-ho ens convé veure quin és l'origen i l'evolució històrica de tal terapèutica i quina justificació teòrica dóna el mateix Arnau en especial a dues de les seves obres: el fonamental *Speculum medicine* i l'inacabat *De parte operativa*.

Com ja hem vist en el cas d'Avicenna, Arnau desenvolupa una de les seves exposicions sobre les propietats ocultes inserida dins la teoria farmacològica general galenista exposada en el *Speculum medicine*³⁴². El mestre de Montpeller exposa que tant els aliments com els fàrmacs són considerats *complexionata*, això és: substàncies posseïdores de complexió. Però així com els aliments actuen a través de la seva matèria i són assimilats pel cos alterant la seva pròpia natura per la del cos, les medecines actuen per mitjà de la seva forma i són elles que canvien el cos alhora que romanen inalterades. La complexió dels medicaments aïllats està en estat potencial i només esdevé efectiva en contacte amb un agent extern que tingui la mateixa qualitat, com el cos humà. En efecte, aquest és al seu torn un *complexionatum* compost dels quatre

³⁴⁰ "...aut mitigat [dolorem] abstinendo causam remotam et communem omnibus [...]. Talis est medicina temperate caliditatis, ut camomilla, mellilotum, semina lini et similia, vel a proprietate, ut corallus et lapis asini dolorem precordiorum." *Speculum medicine, Opera*, Lió 1520, f. 16ra; "...corallum habere determinatum aspectum ad stomachum", *ibidem* f. 6vb (vegeu *infra* l'apèndix); cf. COSTA BEN LUCA, *De physicis ligaturis*: "Lapis corallium multum valet ad passiones stomachi si super stomachum suspensus fuerit vel in collo patientis" (segons l'edició esmentada de Judith Wilcox i John M. Riddle, p. 37).

³⁴¹ "Verbena gestata recens, circa columnas pedum, viribus occultis prebet tutamen eis" (*Aphorismi extravagantes*, 22, *AVOMO*, VI.2, p. 236).

³⁴² *Speculum medicine*, cap. 17-77, *Opera*, Lió 1520, ff. 6vb-23ab (les propietats ocultes estan tractades en especial als ff. 6va-7rb i 22va-b, vegeu *infra* l'apèndix). Sobre la teoria farmacèutica segueixo l'estudi de MCVAUGH (1975), "The development of Medieval Pharmaceutical Theory", *AVOMO*, II, pp. 17-20, 115-122 i 249-252. També el *De viribus cordis* d'Avicenna, traduït pel mateix Arnau, conté un passatge sobre la *proprietat*: MCVAUGH (1985), "Introduction", *AVOMO*, III, p. 62. Aquí segueixo en el punt deixat en els apartats II, 2.2 i III, 1.1.

elements i de les quatre qualitats primàries i, per tant, pot activar qualsevol *complexionatum* medicinal.

Un compost farmacològic posseeix tres tipus de qualitats o *virtutes complexionatorum*. Les qualitats primàries, mesurades pel professional mèdic en quatre graus, són aportades per la complexió de cadascun dels seus constituents: calent, fred, sec i humit. La qualitat o qualitats dominants en un medicament corregeixen la discràsia del cos, el desequilibri en favor d'una d'aquestes qualitats que provoca la malaltia, d'acord amb el principi expressat per l'axioma *contraria contrariis*. A més a més un compost conté una *forma mixtionis*, que en un cert sentit és la suma de les qualitats primàries però que alhora desenvolupa unes qualitats secundàries en aquell fàrmac. Per exemple un compost calent i humit serà també maturatiu i en conseqüència generarà pus als apostemes.

Tant les qualitats primàries com les secundàries d'un compost són previsible per la raó. En canvi la *virtus* terciària és la *proprietas*, que rep el nom de *virtus specifica* quan és comuna a tota l'espècie. De vegades és anomenada també *virtus occulta* perquè no pot ser percebuda directament pels sentits sinó a través dels seus efectes. En efecte, no es pot conèixer a través d'un experiment racionalment cercat sinó en tot cas d'una experiència casual, ni tampoc no és explicable a partir de les qualitats primàries i, com que va més enllà de les qualitats proporcionades pels components del compost, l'ha de produir un agent exterior: la influència dels astres. Els efectes de la *proprietas* poden ser nocius o beneficiosos, afectar tot el cos o solament una part. En un altre lloc arriba a afirmar que les propietats ocultes produeixen una acció molt més intensa que no la derivada de la complexió³⁴³. Alguns exemples exposats en el *Speculum* són la triaga, el corall en aplicació externa contra el dolor d'estómac...

Les propietats depenents de la mixtió o de la influència astral pròpies dels individus poden ser diferents en una mateixa espècie segons el lloc, mentre que aquelles procedents de la forma específica hi són sempre presents, malgrat que poden variar en intensitat per l'efecte de les propietats primàries o secundàries. Posa diversos

³⁴³ “Medicina potens a proprietate conferre melior est conferente virtute complexionis”, *Medicationis parabole*, II 40, *AVOMO* VI.1, p. 43.

exemples de propietats que varien segons el lloc o l'individu, com el poder de la peònia per expulsar l'epilèpsia –poder que ja s'ha vist abans reconegut per Galè– o els efectes diversos i fins contradictoris que produeixen diferents safirs –exemples que també esmenta a la part que MCVAUGH considera arnaldiana de l'*Antidotarium*³⁴⁴. De fet, com que Arnau identifica les *virtutes specifice* amb les provinents *a tota specie* o *a tota substantia*, queda clar que el galenisme medieval assimila les potències específiques de la totalitat de l'individu reconegudes per Galè a les propietats ocultes d'origen astral.

El medicament més apreciat en la farmacopea galenista era sens dubte la triaga, composta d'un gran nombre d'ingredients entre els quals la carn d'escurçó, coneguda des de l'època hel·lenística i emprada com a panacea i antídol per a múltiples verins. Avicenna havia explicat els seus efectes no sols a partir dels seus components sinó també de la *proprietas* del conjunt. A Montpeller la triaga despertà un gran interès, ja que almenys des dels últims anys del segle XIII diversos autors l'hi dedicaren algunes obres. El primer d'ells fou probablement Arnau de Vilanova amb la seva *Epistola de dosi thyriacalium medicinarum*³⁴⁵. Segons declara ell mateix el seu propòsit fou refutar la doctrina d'Averrois sobre la qüestió exposada en el *De thyriaca*, si bé en realitat n'accepta aspectes importants. Arnau no es limita a la triaga sinó que també es refereix a d'altres antídols. El que aquí interessa veure són les seves reflexions entorn de la *proprietas*. La doble funció de la triaga respon a dues categories diferents de les seves facultats: d'un costat es pot aplicar a les malalties fredes i humides perquè hi contraposa les seves qualitats humida seca, per un altre cantó combat els verins gràcies

³⁴⁴ MCVAUGH (1995), "Two texts, one problem..." suggereix que la primera part, en la qual parla dels condicionants a tenir en compte per elaborar medicines, és material d'Arnau que el seu deixeble Pedro Cellerer va aprofitar per afegir a una compilació de compostos medicinals. A més dels paral·lels amb passatges d'altres escrits arnaldians aportats en aquest estudi és significatiu comprovar com aquest fragment, on es refereix a les diferents propietats dels individus d'una mateixa espècie d'origen geogràfic divers i en posa l'exemple del safir, és estretament paral·lel no sols en contingut sinó també en forma –com és evident en els mots usats– al citat del *Speculum medicine* sobre la mateixa qüestió, la qual cosa reforça la hipòtesi de MCVAUGH.

³⁴⁵ Editada per Michael MCVAUGH (*AVOMO*, III, pp. 75-91). Sobre la triaga segueixo la introducció de MCVAUGH (1985) en el mateix volum (pp. 57-73) i un treball seu anterior: Michael MCVAUGH (1972), "Theriac at Montpellier, 1285-1325", *Sudhoffs Archiv*, 56, pp. 113-144.

a la *proprietas*³⁴⁶. En el cas de la triaga anomenada atractiva les seves propietats ocultes atreuen el verí per arrossegar-lo fora del cos, però se n'ha donar la menor quantitat que sigui efectiva. D'altra banda el fet que l'acció de la triaga provingui de la *proprietas* fa impossible determinar-ne racionalment unes dosis exactes. Per tant primer de tot cal esbrinar per mitjà de l'experiència la dosi mínima que faci efecte. Si no hi ha perill és convenient descobrir-ne també la màxima. Així hom té una guia segura per dosificar-ne l'aplicació segons exigeixin les circumstàncies particulars³⁴⁷.

En conseqüència dins la farmacologia gelenista la triaga exemplifica en quina situació i de quina manera és necessari recórrer a l'experiència quan la raó no serveix per explicar el funcionament de certs compostos o certs simples de gran utilitat gràcies a les seves propietats ocultes. Malgrat la preponderància donada per la medicina universitari als recursos als quals podia oferir explicació racional, els remeis basats en la *proprietas* com la triaga suposaven un repte per al sistema escolàstic i deixaven un espai obert a l'experiència. Per això no és sorprenent que algú volgués elaborar una alternativa terapèutica al galenisme damunt la base de les propietats ocultes i la triaga. Aquest fou el cas de Nicolau de Polònia. Nicolau havia tingut contacte precisament a Montpeller amb la medicina acadèmica, a la qual reaccionà amb vehemència. El seu poema *Antipocras* és un cant a la medicina empírica fonamentada en les propietats ocultes que oposa a la recerca de les causes de la tradició hipocraticogalenista. Per a ell el més preuat dels medicaments és la triaga i la seva col·lecció *d'experimenta* mostra la seva predilecció per receptes elaborades amb serps, escorpins i gripaus. Nicolau escrigué les seves obres mèdiques, segons sembla, al voltant del 1270, i per tant unes dues dècades abans que sortís a la llum en els debats de Montpeller, però és ben possible que per aquelles dates ja tingués una certa presència en l'ensenyament mèdic de la ciutat. Tanmateix, de manera ben diferent als metges i filòsofs escolàstics,

³⁴⁶ *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum, AVOMO, III, pp. 86-87.*

³⁴⁷ *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum, AVOMO, III, pp. 88-90.*

Nicolau interpreta les propietats ocultes d'origen celest com una emanació de Déu i una prova de la superioritat de la fe per damunt de la raó³⁴⁸.

De tota manera no ens hem de cernyir a la faracologia. Ja al mateix *Speculum medicine* havia deixat clar que la *virtus occulta* no tan sols actua en els fàrmacs quan, en parlar al principi del tractat de l'*aer* o ambient com una de les sis *res non naturales* que condicionen la salut, afirma que l'entorn pot estar influït per les virtuts ocultes d'astres, minerals, vegetals o animals fins a l'extrem d'esdevenir verinós o, per contra, d'actuar d'antídot per a qualsevol verí, segons passa – assenyala– en algunes illes irlandandeses³⁴⁹. D'altra banda alguns dels exemples que havia posat consistien en certs objectes que actuen en contacte amb els membres adolorits. En el *De parte operativa*, tractat pràctic inacabat del qual va quedar escrita la primera part, gairebé tota sobre afeccions mentals, el fet de tractar de trastorns psíquics mena l'autor a recórrer a la *proprietas* més sovint que en altres dels seus escrits clínics, malgrat que la majoria de les causes morboses i de remeis continuen depenent de les qualitats primàries i secundàries. En efecte Arnau considera la *virtus occulta* quan afecta la ment com una de les causes de malalties mentals com l'estupor, l'estupidesa, la manca de memòria i la demència i en conseqüència per guarir o alleujar-les cal desfer els malefics, allunyar-se de l'estatge, persona o objecte que la posseeix o aprofitar igualment les propietats ocultes presents en minerals, parts de plantes i d'animals o segells zodiacals suspesos o lligats al cos del malalt o a prop seu, com la llengua d'una puput penjada al coll combat la manca de memòria³⁵⁰.

³⁴⁸ A Nicolau ja he fet referència en l'apartat 4.3. Vegeu EAMON - KEIL (1987), "*Plebs amat empirica...*" i SUDHOFF (1916), "*Antipocras...*".

³⁴⁹ *Opera*, Lió 1520, f. 5ra.

³⁵⁰ *Opera*, Lió 1520, ff. 126vb i 128va. La recomanació de penjar la llengua d'una puput planteja un problema textual, ja que en realitat l'edició lionesa llegeix *nuper* mentre que la de Basilea de 1585 ha corregit aquest mot pel nom de l'au, *upupe*, preferible tant perquè el primer no és coherent amb el context com perquè el mateix remei apareix al *De venenis* atribuït a Arnau: "Harbe arabico, id est upupa [*emendavi upula*], in Avicenna necat [...], quamvis Rasis et alii afferant quod lingua ipsius suspensa super obliviosum reddit ei memoriam" (*Opera*, Basilea 1585, c. 1547). La referència a Razés permet la correcció en *upupa*: "Lingua upupae super obliviosum reducit ad memoriam ea quae oblitus est" (RAZÉS, *De facultatibus partium animalium*, *Opera exquisitiora*, Basilea 1544, cap. 36, f. 584).

Arnau desenvolupa el seu pensament sobre aquesta qüestió en un llarg passatge situat dins l'exposició de les causes de l'alienació, al qual ja he fet referència³⁵¹. Les propietats ocultes són presents en qualsevol ésser i el metge ha de conèixer les que tinguin un efecte curatiu o perjudicial per a la salut, malgrat que no li sigui fàcil perquè solament s'aprenen de manera empírica –si no és que es coneixen per comunicació d'algú altre. Dos mitjans són els que hom pot utilitzar per conèixer-la mitjançant la pròpia experiència: provar-ho en un subjecte humà i veure'n el resultat directament o inferir-la indirectament a partir d'altres efectes sensibles, en especial el gust.

Dels escrits pràctics que aporten remeis basats en les propietats ocultes n'hi ha dos que plantegen un problema específic relacionat amb la seva autoria: l'*Antidotarium* i el *De venenis*, ambdues –segons una hipòtesi de MCVAUGH – reelaboracions de Pedro Cellerer, deixeble d'Arnau, d'apunts deixats inèdits pel mestre de Montpeller³⁵². En totes dues, justament a les parts considerades arnaldianes per MCVAUGH, es troben terapèutiques cridaneres, fonamentades en la *tota substantia*, com beure l'orina d'un nen de set anys per a la hidropesia o testicles de castor per combatre la humitat no natural³⁵³. Però és al *De venenis* on tals notícies ocupen la major part de l'escrit, la que recull una llarguíssima llista de materials verinosos, justificats en bona part *a tota specie* i extrets de textos i autors molt diversos: religiosos, literaris, mèdics, filosòfics, antics (Galè, Aristòtil, Dioscòrides, Plini...), àrabs (Razés, Avicenna...), medievals llatins anteriors a Arnau (Isidor de Sevilla, Gilbert, potser Albert Magne...) o fins contemporanis (Niccolò da Reggio). MCVAUGH defensa, amb arguments convincents, la concordança dels trets que es desprenen del seu autor amb la personalitat d'Arnau. Tot i així sobta l'ús d'autors menyspreats per Arnau com Gilbert i de contemporanis, evitats sempre pel metge català, així com l'amuntegament en aparença indiscriminat

³⁵¹ *Opera*, Lió 1520, ff. 127ra-b (vegeu *infra* l'apèndix i *supra* l'apartat II, 2.2). Un breu fragment d'aquest passatge té un paral·lel gairebé exacte al *Speculum medicine* (f. 22va), cosa que referma l'autoria arnaldiana del *De parte operativa* si és que, per la manca gairebé absoluta de manuscrits trobats, encara hi ha cap dubte. Una breu descripció de l'obra, amb una defensa de la seva paternitat arnaldiana es pot veure dins PANIAGUA (1969), *El maestro Arnau...*, p. 60 (1994²).

³⁵² Hipòtesi exposada dins MCVAUGH (1995), "Two texts, one problem...", i MCVAUGH (1985), "Introduction", *AVOMO*, III, pp. 65-66.

³⁵³ *Opera*, Lió 1520, f. 224va (vegeu *infra* l'apèndix).

i tan sols acumulatiu de tants elements màgics o allunyats de la realitat quotidiana. Però es podria explicar per la seva probable naturalesa d'apunts per a ús personal d'Arnau, no destinats a la publicació fins que Cellerer va arreplegar uns quants d'aquest fragments per reunir-los maldestrament i posar-los en circulació. Fins i tot no es pot descartar, en la meua opinió, que l'editor hi afegís informacions redactades per ell mateix. La mateixa mesura es troba en el *De mirabilibus mundi*, una recollecció de secrets falsament atribuïda a Albert Magne³⁵⁴.

Si es consideren els exemples del *Regimen podagre*, és evident que els remeis basats en la col·locació d'extremitats d'animals sobre els peus artrítics es fonamenten en la idea de simpatia –expressada amb la màxima *similia similibus*, “el semblant ajuda el semblant”–, segons la qual la *virtus specifica* de l'òrgan d'un animal en contacte amb l'òrgan malalt corresponent d'una persona el guareix. Mesures de l'estil, pròpies de la medicina no culta, es remunten a la terapèutica pretècnica grecoromana: així Plini, que a la seva *Història Natural* recull nombrosos remeis empírics o creencials, ja informa que per al poagre s'aconsella bullir completament una guineu o que la pota d'una llebre lligada a la cama alleuja el dolor del gotós³⁵⁵. Aquesta mena de remeis basats en la simpatia va romandre per regla general a l'àmbit extratècnic, mentre que la medicina racional grecoromana es va apropiat de la idea al·lopàtica sintetitzada a la sentència *contraria contrariis* –“el contrari ajuda el contrari”–, d'origen tanmateix no menys pretècnic, i la va elevar a principi general, paral·lel a la concepció filosòfica d'un univers compost per qualitats en oposició³⁵⁶. Pareix, doncs, que certes pràctiques que a l'antiguitat es mantenien al marge de la medicina tècnica van ser en canvi

³⁵⁴ [ALBERT MAGNE], *The Book of Secrets... A book of the marvels of the world*, p. 93.

³⁵⁵ “Item [...] magnificent [...] vulpem decoctam vivam donec ossa tantum restent [...]. Tradunt [...] pedes leporis adalligatos, podagras quidem mitigari pede leporis vivente absciso, si quis secum adsidue habeat.” PLINI, XXVIII 220 (editat per A. Ernout, *Histoire naturelle*, París, Les Belles Lettres, 1962). Sobre medicina popular grecoromana: GIL (1969), *Therapeia...*, Luis GIL (1971), “La medicina en el període pretècnic de la cultura grega”, P. LAÍN ENTRALGO, dir., (1971), *Historia universal de la medicina*, I: *Era pretècnica*, Barcelona, Salvat; W. H. S. JONES (1963), “Popular medicine in ancient Italy”, PLINI, *Natural History*, VIII, Cambridge (Mass.) - Londres, Loeb Classical Library, 1975. Aquestes mesures contra el poagre devien continuar força esteses a l'edat mitjana, puix que també el *Breviarium practice*, obra de gran fama atribuïda falsament a Arnau de Vilanova, recomana un unguent de guineu (*Opera*, Basilea, 1585, c. 1296).

³⁵⁶ GIL (1969), *Therapeia...*, pp. 163-180.

aprofitades per la medicina universitària medieval i fetes compatibles amb els seus principis generals gràcies al concepte de *proprietates occulte*. Aquest fet degué permetre en bona part la incorporació al galenisme medieval de certes pràctiques procedents d'altres tradicions, en general de transmissió escrita, com l'astrologia, la màgia, la medicina no culta antiga, però també de la medicina no universitària medieval. Si més no el mateix Arnau reconeix, a la *Reportatio super Vita brevis*, que els qui practiquen una medicina no culta tenen la mateixa possibilitat que els savis de descobrir per atzar la *proprietat* d'una substància i per tant aquests poden rebre certes informacions d'aquells, com ho han fet Galè, Razés i Avicenna³⁵⁷. Així dins l'epistemologia arnaldiana la revelació com a mitjà per adquirir en alguns casos el coneixement mèdic presenta un clar paral·lelisme amb la revelació com a únic camí per arribar a la fe, obert per tant de la mateixa manera als savis i a la gent del poble³⁵⁸.

Tot i així s'hauria de comprovar si aquest reconeixement teòric d'aprendre terapèutiques dels *vulgares* té una traducció a la pràctica en Arnau. A la mateixa *Reportatio* mostra una certa desconfiança en advertir que un metge abans d'aplicar un remei del *vulgus* ha de considerar si aquest repugna a la raó o no i rebutjar-lo en cas de ser contrari a la raó, així com comprovar si els seus efectes poden resultar diferents per causa de les circumstàncies concomitants. No és estrany, doncs, que, almenys al *Regimen podagre*, Arnau aparentment tregui la informació sobre la *virtus specifica* d'alguns elements per combatre el poagre no pas de pràctics del poble sinó de diverses autoritats, com a resultat d'una recerca com la que abans s'ha vist reflectida de manera més explícita i molt més extensa al *De venenis*. Plini pot ser una font directa o indirecta, ja que les mateixes mesures es troben en altres autors. Un d'ells, especialment apreciat per Arnau i que s'ha vist abans citat per ell mateix com un dels filòsofs que posa per exemple d'haver acceptat remeis populars és Razés, a qui s'atribueix una obra titulada *De facultatibus partium animalium* plena d'aplicacions

³⁵⁷ “Nam cum notitia proprietatum non possit haberi per rationem sed tantum experimento et revelatione, et experientia casualis et revelatio sunt communes vulgo et sapientibus, possibile est ut proprietatum noticie primo habeantur a vulgaribus quam ab aliis”, *Reportatio super Vita brevis, Opera*, f. 276ra (vegeu el passatge sencer *infra* en l'apèndix).

³⁵⁸ CRISCIANI (1978), “*Exemplum Christi e Sapere...*”, pp. 271-274 i 286-287.

mèdiques de les propietats ocultes de procedència animal, com ara el bany en oli de guineu i el contacte d'una pota de tortuga sobre el peu adolorit³⁵⁹. Aquesta última mesura es pot veure en una altra probable font arnaldiana: la versió llatina del *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca, impresa espúriament dins les *Opera* d'Arnau, que, si bé no el va traduir en realitat ell, el metge català devia conèixer perquè en realitat és, pel cap baix, del segle XII. Aquest brevíssim tractat se centra justament en aquestes *proprietates occulte* i entre els exemples que posa n'hi ha un dels esmentats per Arnau en aquest *consilium*: aplicar una pota de tortuga damunt els peus del malalt³⁶⁰.

De tota manera, si hom es fixa en com Arnau introdueix la major part d'aquestes mesures, és possible observar que ell solament trasllada com una possibilitat els remeis que altres aconsellen per al dolor dels peus. En aquest tipus de remeis que són coneguts per experiència o per revelació d'altri i no per raó, el metge, si no els ha provat ell mateix, depèn de l'experiència aliena. Per això adverteix que els ha pres d'altres autors, com si no pogués respondre personalment de la seva eficàcia de la mateixa manera que altres mesures, sobretot farmacològiques, amb les quals sembla més familiaritzat o més confiat. Respecte a un emplastre descrit un poc abans, per exemple, comenta: “és un emplastre admirable i provat”³⁶¹. També Bernard de Gordon recorre de vegades a l'experiència d'aquests “experimentadors” per ampliar el seu arsenal terapèutic³⁶². Així doncs, malgrat tot, el recurs a les *virtutes occulte*, si bé

³⁵⁹ “Oleum in quo decoquitur vulpis confert podagricis [...]. Antiqui soliti sunt infundere vulpinum oleum in tinam aqua plenam et ponebant infirmum in ea et morabatur multum in aqua illa.” (RAZÉS, *Opera exquisitiora*, f. 574-575). Sobre l'ús de la pota d'una tortuga: *ibidem*, cap. 26, ff. 481.

³⁶⁰ “Quidam medici dicunt: pedem testudinis dextrum pedi podagrici dextro suspensum iuvare. Sinistro sinistram similiter”, *De physicis ligaturis*, p. 37. Sobre la traducció de l'opuscle de Costa ben Luca i la seva adscripció a Arnau vegeu *supra* el capítol 5. Aquest tipus de tractaments simpàtics devia ser habitual en tractats de màgia perquè també al *Picatrix* hi ha una prescripció molt similar amb la pota d'un voltor: “Et si arteticus supra se manus vulturis posuerit, liberabitur a gutta –videlicet hoc modo: si gutta fuerit a parte dextra, supra se ponat manum vulturis dextram; et eodem modo faciat de sinistra” (IV, viii, 4, p. 218).

³⁶¹ “est emplastrum mirabile et probatum”, MS San Lorenzo de El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio, M II. 17, f. 121vb.

³⁶² “Et dicunt experimentatores quod in ista passione [tortura intestinorum] multum valet ericius assus et calcaneus porci”, BERNARD DE GORDON, *Lilium medicinae*, Lió 1559, f. 159ra.

acceptats dins el galenisme universitari, era molt minoritari respecte a les terapèutiques complexionals, potser per una certa desconfiança envers allò que no es podia explicar racionalment. Almenys en el cas d'Arnau aquest dóna a entendre la dificultat de dominar totes les variants que influeixen en l'element portador de la *proprietas*.

3. ARNAU I L'ASTROLOGIA MÈDICA, ENTRE EL PRESTIGI I L'ESCÀNDOL

3.1. L'ASTROLOGIA EN L'OBRA D'ARNAU

Pocs són els escrits provadament arnaldians en què es parla de l'astrologia mèdica, entre els quals hi ha la secció sobre flebotomia de les *Medicationis parabole* (IV, 35-45) i alguns passatges esparsos d'altres obres. Dels quatre tractats atribuïts a Arnau orientats vers l'astrologia mèdica dos són introduccions generals i dos més estan especialitzats en les imatges astrològiques³⁶³. PANIGUA creu probable que es confirmi la paternitat arnaldiana d'algun dels dos tractats generals. Del titulat *De iudiciis astronomie* el metge jueu occità Abraham Abigdor en va fer una traducció hebrea el 1393, en col·laboració amb el seu fill, entre altres obres atribuïdes a Arnau o d'altres autors mèdics³⁶⁴. En canvi el *De sigillis* i el *De duodecim imaginibus Hermetis* són, segons tots els indicis, apòcrifs. Més endavant tractaré de la qüestió de la seva autenticitat.

De tota manera, mentre no s'aclareixi l'autoria d'aquestes obres i es pugui saber més exactament què pensava de la iatromatemàtica o quin ús en feia en la seva pràctica mèdica, com a pas previ ens interessa examinar amb cura les referències disperses en el conjunt de la seva obra autenticada per intentar destriar l'actitud d'Arnau davant l'astrologia mèdica³⁶⁵. D'entrada, a la vista del que s'acaba de dir, es pot afirmar que no hi recorre gaire sovint. Hom no se n'ha de estranyar, si

³⁶³ Dels dos generals un, publicat a les edicions renaixentistes i conegut amb els títols de *De iudiciis astronomie* o *De astronomia* (*Opera*, Venècia 1505, ff. 341va-344va; Lió 1520, ff. 292vb-295va), és el més teòric i amb més tradició manuscrita, mentre que l'altre, inèdit, amb l'*incipit* "Sapientissimus Ypocras, omnium medicorum perfectissimus...", està més enfocat cap a la medicina segons PANIAGUA (1969), *El maestro Arnau ...* (1994²), pp. 76-77. Malauradament no he tingut ocasió de consultar el segon. El *De sigillis* ocupa menys d'un foli (*Opera*, Venècia 1505, ff. 352ra-352vb). El *De duodecim imaginibus Hermetis* és un text d'una tradició força complexa. A aquests dos últims tractats pararé atenció en el següent apartat.

³⁶⁴ Luis GARCÍA BALLESTER - Eduard FELIU (1993), "La versió hebrea d'Abraham Abigdor" [*Medicationis parabole*], *AVOMO*, VI.2, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 98-133, esp. pp. 101 i 114.

³⁶⁵ PANIAGUA - GIL-SOTRES (1993), *AVOMO*, I.2, p. 302.

es considera que, com abans s'ha comentat, en vida seva l'ús mèdic de l'astrologia no havia encara adquirit la importància de més endavant i que, a més, la universitat de Montpeller va trigar força a acollir-la dins la seva docència. Amb tot el seu interès per l'astronomia / astrologia està confirmat per la presència d'una sèrie d'obres sobre aquestes matèries a la seva biblioteca, segons ja hem vist³⁶⁶.

En canvi, a les seves obres religioses Arnau es mostra contrari a l'ús de l'astrologia per esbrinar la data en què vindrà l'Anticrist i s'acabarà el món, en coherència amb la seva epistemologia espiritual antiracionalista i antiscolàstica i la separació de fons que defensa entre ciències humanes i teologia. En el *De tempore adventus Antichristi* i en el *De mysterio cymbalorum Ecclesie* situa la data de la màxima acitvitat de l'Anticrist vers el 1376, tot negant la que donen els càlculs astrològics per a la fi del món. Malgrat que no rebutja de manera absoluta la possibilitat de conèixer quan es produiran esdeveniments futurs per mitjà de l'astronomia –posa com a exemple que els astrònoms saben el moment exacte en què tindran lloc els eclipsis o els moviments dels astres–, afirma que la fi del món és predictable de la mateixa forma perquè no depèn de causes naturals o humanes sinó de causes sobrenaturals, és a dir, de Déu, puix que Ell té el poder de canviar les causes naturals. Per tant la profecia de la fi del món cal cercar-la en la revelació divina, això és, en les Santes Escriptures³⁶⁷. Aquesta clara separació contrasta amb la posició d'un Roger Bacon, que, a partir d'Abu Mashar i la seva doctrina de les conjuncions aplicada a les religions, arriba a la sospita que la combinació de les Escriptures, els autors del profetisme apocalíptic i les ciències profanes amb l'astrologia permetria a l'Església afinar amb més certesa el temps de l'arribada de l'Anticrist³⁶⁸.

³⁶⁶ Vegeu *supra* el capítol I, 4.

³⁶⁷ *De tempore adventus Antichristi*, 402-406 (p. 143), 808-865 (pp. 152-154), i *De mysterio cymbalorum Ecclesie*, 307-330 (pp. 71-73), segons el text d'ambdós editat per PERARNAU [1988-89], "El text primitiu...". Pel que fa a l'epistemologia oposta en l'obra mèdica i l'obra religiosa: CRISCIANI (1978), "*Exemplum Christi e Sapere...*", pp. 255-263, i FORTUNY (1989), "La filosofia d'Arnau...", pp.43-56.

³⁶⁸ "Scio quod si ecclesia vellet revolvere textum sacrum et prophetias sacras, atque prophetias Sybillae, et Merlini et Aquilae, et Sestoris, Ioachim et multorum aliorum, insuper historias et libros philosophorum, atque iuberet considerari vias astronomiae, inveniretur sufficiens suscipio vel magis

Tornant a les seves obres mèdiques, Arnau, quan al *Speculum medicine* va passant revista dels conceptes bàsics de la medicina, situa la influència dels astres dins una de les sis *res non naturales* de l'entorn de l'organisme humà que l'afecten de manera directa: l'aire o ambient (*aer*), lloc que sol ocupar en el galenisme medieval. Els estels, com altres substàncies, són causes extrínseques que conformen l'aire i influeixen en gran mesura la salut humana. Per això cal que el metge conegui com actua la virtut dels cossos celestes, entre els quals els que tenen més força sobre els homes són el sol i la lluna i els períodes temporals que marquen: les estacions i les fases de la lluna³⁶⁹.

Un reduït nombre de les *Medicationis parabole* són de tema astrològic. L'aforisme 36 de la doctrina IV diu:

“La influència dels estels procedent de la força específica és més forta que no la que prové de la força comuna”³⁷⁰.

Arnau, per tant, suposa que la influència que els astres exerceixen sobre els cossos inferiors es realitza, de fet, de la mateixa manera que la de les substàncies sublunars entre si. Això vol dir que es produeix per mitjà de les seves qualitats complexionals, que provoquen la *virtus communis* o *activa*, present en totes les coses, o per mitjà de la *forma specifica*, origen d'una *virtus propria* o propietat peculiar d'una substància concreta. I, igual que els cossos inferiors -per exemple els medicaments-, la *virtus specifica* dels superiors és més potent que la *virtus communis*³⁷¹.

Per a la flebotomia és important considerar la *virtus propria* de la lluna, puix que aquesta provoca un moviment centrífug dels humors, la sang inclosa, anàleg al de les mareas, segons una teoria molt difosa a l'edat mitjana procedent del *Centiloquium*, una col·lecció d'aforismes adscrita apòcrifament a Ptolemeu, dos

certitudo de tempore Antichristi”, *Opus maius*, IV, p. 269.

³⁶⁹ *Opera*, f. 5ra (vegeu *infra* l'apèndix).

³⁷⁰ “Influentia stellarum proveniens a virtute specifica fortior est ea que provenit a virtute communi”, *AVOMO*, VI.1, p. 59.

³⁷¹ Cf. *Medicationis Parabole*, II, 32 i II, 40, *AVOMO*, VI. 1, pp. 41 i 43, i el comentari de J. A. PANIAGUA i P. GIL-SOTRES a *AVOMO*, VI.2, pp. 289-290 i 302.

exemplars del qual hem vist que es van trobar entre els llibres que Arnau tenia a València: en la primera i tercera setmanes del mes lunar els humors es desplacen des de l'interior del cos cap a la superfície, mentre que en la segona i la quarta es mouen a la inversa. Així doncs, d'acord amb la preocupació galènica d'anar a favor de la natura, és millor extreure sang la primera i tercera setmanes. Però hi ha un altre element a tenir en compte: la humitat ambient provocada per la fase plena de la lluna, que podria atreure per simpatia una quantitat massa gran de sang. Per evitar-ho, la humitat de la sang ha d'atemperar-se per la sequedat que es dona quan la *virtus specifica* de la lluna comença a decreïxer a la tercera de les seves fases³⁷². És per això que el *Regimen podagre* aconsella fer la flebotomia del dia 18 al 23 del mes lunar³⁷³.

La mateixa prescripció del *Regimen podagre* acaba amb una altra condició vinculada als astres: “no fer la flebotomia [B: als braços] quan la lluna sigui a Gèmini”. Això ens introdueix a l'estesa creença de la μελοθεσία zodiacal, segons la qual el cos humà està dividit en dotze parts, cadascuna sota la influència d'una constel·lació del zodíac³⁷⁴. Aquesta tradició d'origen grec queda reflectida en les il·lustracions medievals de l'*homo astrologicus*, figures humanes en què cada zona del cos apareix sota el domini d'un signe³⁷⁵. Com indica també el *Centiloquium* qualsevol tipus d'intervenció quirúrgica està contraindicada quan la lluna es troba dins el signe que governa el membre a operar³⁷⁶. Pietro d'Abano ho justificava per

³⁷² Cf. *Medicationis Parabole*, IV, 44-45, *AVOMO*, VI.1, pp. 61 i 63.

³⁷³ “En tot cas feu sempre la flebotomia de manera preservativa del dia 18 al 23 de la llunació, bo i procurant no fer la flebotomia [B: en els braços] quan la lluna sigui a Gèmini, perquè llavors se n'ha de recelar”, segons el text reproduït *supra* en la nota 59 de la primera part.

³⁷⁴ BOUCHÉ-LECLERCQ (1899), *L'astrologie grecque*, pp. 319-325 i 521-523; GIL (1969), *Therapeia...*, pp. 426-433.

³⁷⁵ FRENCH (1994), “Astrology in medical practice”, p. 41; José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (1996), *L'homo astrologicus* du ms. 2052 des archives capitulaires de la Seu d'Urgell”, en B. BAKHUCHE *et alii* (ed.), *Actes du colloque international de Montpellier, 23-25 mars 1995*, Montpellier, pp. 71-81.

³⁷⁶ “No toquis amb el ferro un membre quan la lluna ocupa el signe que té el domini sobre tal membre”, PSEUDO-PTOLEMEU, *Opera quae exstant omnia. III.2: De iucandi facultate et animi principatu. Fructus sive Centiloquium*, edició de F. Lambert i A. Boer, Leipzig, Teubner, 1961, p. 18 (núm. 20). Aquesta precaució també és aconsellada al *De iudiciis astronomie (Opera)*, Venècia 1505, f. 343vb).

la idea que l'excès de l'humor humit engendrat pel trànsit lunar retardava la curació i afavoria la supuració³⁷⁷. Així, en figures o textos d'aquest tipus de caràcter quirúrgic s'adverteix contra fer una incisió als braços quan la constel·lació de Gèmini és astrològicament significativa –d'aquí que el manuscrit *B* introdueixi la interpolació “in brachiis”³⁷⁸. Aquesta referència a la μελοθεσία del *Regimen podagre* potser és l'única de l'obra autenticada d'Arnau i demostra que el metge català la coneixia i l'utilitzava almenys en la pràctica de la flebotomia.

Un altre àmbit en què molt sovint es considera la posició astrològica és en la recolecció de la matèria mèdica, no solament vegetal sinó també animal o mineral per a ús medicinal. Hi ha una indicació en aquest sentit en l'*Antidotarium*³⁷⁹.

Aquests exemples d'astrologia aplicada a la pràctica mèdica d'Arnau coincideixen amb la conclusió a què arriba el *De iudiciis astronomie*. Aquest tractat consisteix en una introducció a l'astrologia, en la qual explica els conceptes bàsics –les qualitats dels signes del zodíac, les μελοθεσίαι, els moviments celestes– amb un interès especial per certes qüestions més relacionades amb la medicina com dos capítols sobre la lluna i la recolecció i ús de les herbes. Tanmateix, malgrat reconèixer que els astres influeixen sobre la salut i els medicaments, l'autor acaba dient que el càlcul astrològic és tan difícil i obscur que el metge pràctic pot conformar-se amb observar la posició de la lluna, sobretot quan ordena evacuacions³⁸⁰. Més o menys aquesta és l'actitud d'Arnau, que es preocupa dels astres gairebé només quan ha de procedir a una evacuació, però també la de molts altres metges medievals. En Arnau l'excepció és l'ús de les imatges o segells astrològics, a les quals el *De iudiciis* fa una breu al·lusió per afirmar que els seus

Vegeu *infra* les il·lustracions 13, 14 i 15.

³⁷⁷ GRAZIELLA FEDERICI-VESCOVINI (1987), “Peter of Abano and Astrology”, P. CURRY (ed.), *Astrology, Science and Society (historical Essays)*, Bury St. Edmunds (Suffolk), The Boydell Press, pp. 19-39 (esp. pp. 30-32).

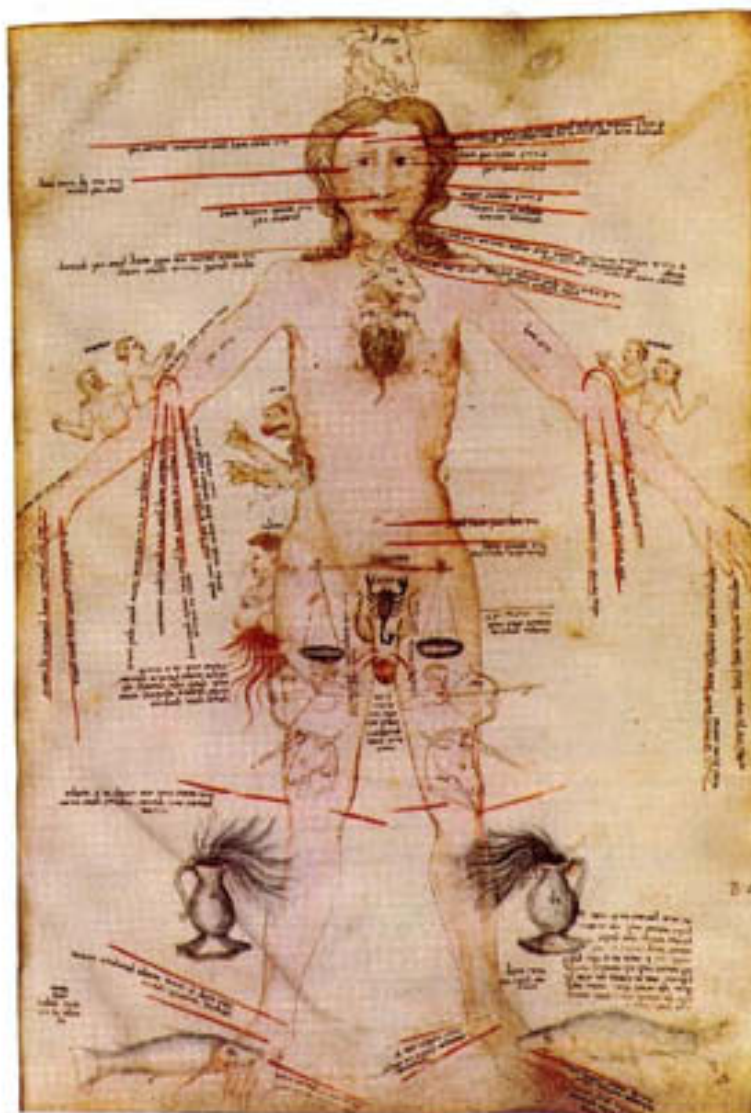
³⁷⁸ *B* (Erfurt, Bibliotheca Amploniana CA 4° 320), f. 201r.

³⁷⁹ “Felicitat etiam elementata viribus suis prudens minister conficiendo ea constellationibus convenientibus”, *Opera*, Lió 1520, ff. 244va-vb (vegeu *infra* l'apèndix).

³⁸⁰ *Opera*, Venècia 1505, ff. 344ra-344va.

efectes no es deuen a la matèria de què es componen sinó a les condicions astrològiques en què s'han elaborat³⁸¹. De tota manera justament aquesta referència a les imatges astrològiques resulta una raó fonamentada per pensar que és una obra apòcrifa, tal com es veurà en l'apartat següent.

³⁸¹ *Opera*, Venècia 1505, f. 344ra.

IL. 13

Tres exemples d'*homo astrologicus* en tres obres, d'una en hebreu, una altra en llatí i la tercera en romanç. Mostren les correspondències entre els signes zodiacals i els membres del cos segons l'astrologia mèdica. En aquesta pàgina la il·lustració 13 reproduïx una miniatura del MS París, Bibliothèque Nationale, Hébreu 1181, f. 264v. És una il·lustració amb explicacions procedents d'un dels textos mèdics inclosos dins el manuscrit, un extracte anomenat *Divisió dels set climes* de l'obra titulada *Panim be-mishpat* atribuïda a Arnau de Vilanova (ff. 265v-266r). Es tracta d'un còdex d'entre finals del segle XIV i principis del XV, procedent de la Provença. Per la descripció del còdex vegeu Gabrielle SED-RAJNA (1994), *Les Manuscrits hébreux enluminés des bibliothèques de France*, Lovaina, Peeters, pp 76-78. Observi's la diferència en la localització de Leo als costats –i per tant amb influència sobre els ronyons– en comptes del pit inferior com és el més habitual. A la pàgina següent la il·lustració 14 és una miniatura llatina d'un còdex del Trinity College, Cambridge; la il·lustració 15 és una xilografia acolorida del *Llunari* en català de Bernat de Granollacs, imprès a Barcelona el 1513. Totes tres orienten per fer la flebotomia: les dues primeres indiquen els punts a sagnar.

IL.14

¶ Si se segueix la demostracio dels signes en qual parte cada hu d'ella lo domini e senyoria en lo cors hu ma. E animateix haure una notable taula per la qual poras saber molt clarament en qual signe es bo ho mal ho indifferent sagnar ho purgar. Empero deus notar: que nos deu sagnar en aquell membrec ho partícula: quant la luna esta posada en aquell signe de bon te deu sagnar.

Beris significa lo cap.

Taurus lo coll.

Geminis los braços.

Cancer los pits.

Zco lo cor.

Cirgo lo ventre.

Libra les anques.

Scorpis los genitius.

Sagittarius los cuixes.

Capricornus los genolls.

Aquarius les cances.

Pisces los peus.

IL.15

IL. 16. Dues medalles astrològiques conservades en la Bibliothèqure Nationale de París (anvers i revers), encunyades com les descrites en el *De sigillis*.

3.2. ELS SEGELLS ASTROLÒGICS

Els segells o medalles astrològics consistien en discos d'or o d'altres metalls amb la figura del signe zodiacal dominant al moment de ser encunyats. Les seves finalitats eren diverses, però una de les principals eren les terapèutiques. En aquest cas estaven vinculats a la *μελοθεσία* zodiacal, tot i que no sempre coincidien amb la clàssica sinó que podien presentar variants. Si bé eren bastant habituals dins la medicina de l'època, no es trobaven en absolut exempts de la polèmica que afectava en general l'ús de les imatges astrològiques i, per tant, eren igualment subjectes a la classificació establerta en el *Speculum astronomiae* a partir dels mateixos criteris que ja hem vist³⁸². De fet la seva utilització va més enllà de la simple astrologia, perquè no es limita a conèixer el destí o el millor moment per a una acció sinó que, per mitjà de les propietats ocultes emanades dels astres, pretén modificar el destí influint en l'acció dels astres.

3.2.1. ELS SEGELLS ASTROLÒGICS EN LA PRÀCTICA I EN ELS ESCRITS D'ARNAU

Hi ha diverses proves documentals que Arnau se servia dels segells astrològics en la seva pràctica professional. En efecte, com s'ha vist abans en la carta abans reproduïda de Guerau d'Albalat, Arnau va aplicar-lo per llevar el dolor que li provocava el mal de pedra al papa Bonifaci VIII³⁸³. Trobem, doncs, un preciós testimoni de l'aplicació del mateix segell per part del pràctic mèdic que apareix recollida en dues de les seves obres. Aquesta font ens indica que es col·locava damunt els ronyons amb un cinturó, tal com veurem que descriuen Joan Blasi, Guiu de Chaulhac i Pietro d'Abano³⁸⁴. També consta l'existència de sis exemplars del segell de Leo d'or i un de llautó entre les seves pertinences trobades

³⁸² Vegeu *supra* l'apartat II, 3.5.

³⁸³ Vegeu *supra* l'apartat 5.2 de la segona part.

³⁸⁴ Vegeu *infra* les notes 391 i 410.

a València i Barcelona després de la seva mort³⁸⁵. Per tant no té sentit dubtar que se'n servia en la seva actuació professional, si més no del segell de Leo contra el mal calculós.

En el *Speculum medicine* i en el *De parte operativa* Arnau dóna la justificació teòrica de l'acció de l'esmentat segell de Leo contra el càlcul a partir de les propietats ocultes. Ja hem vist abans que en el segon serveix d'exemple de la capacitat d'impedir (*ligare*) una operació que té un cos en el seu estat natural per part del cos que hi exerceix la facultat oculta³⁸⁶. En el primer tractat atribueix la transmissió del segell a la tradició hermètica:

“...el segell de Leo transmès per Hermes, si s'aplica als costats, calma immediatament els dolors en els afectats de mal de pedra”³⁸⁷.

D'altra banda en els *Aphorismi particulares* es recomana l'aplicació d'un segell astrològic indeterminat en els peus com una de les mesures adequades per guarir el poagre:

“Un segell celest fa fugir els dolors dels peus per sempre més”³⁸⁸.

En aquest cas, atenent a la $\mu\epsilon\lambda\omicron\theta\epsilon\sigma\acute{\iota}\alpha$ zodiacal i a les sèries de segells que es poden trobar en altres obres, la imatge que hauria d'actuar contra el poagre s'hauria de fabricar amb la figura de Pisces, per tal com és aquest signe el que

³⁸⁵ CHABÁS (1903), “Inventario de los libros...”: “Item la empremta leonis in lautone” (núm. 20) i “sex obolos de auro cum figuris de auro” (núm. 330). Aquest darrer conjunt es descriu en l'interior d'un cofret de joies i reapareix dins ALÒS-MONER (1923), “De la marmessoria...”, p. 305.

³⁸⁶ Vegeu *supra* l'apartat II, 3.2.

³⁸⁷ “Sigillum leonis ab Hermete traditum, si lumbis applicetur, protinus mitigat dolores in calculosis” (*Opera, Speculum medicine*, Lió 1520, f. 7ra); “Presentia sigilli leonis lumbis appositum non permittit sensum percipere lesionem calculi” (*Opera, De parte operativa*, Lió 1520, f. 127ra).

³⁸⁸ “Celeste sigillum dolores pedum effugat in eternum” (*Aphorismi extravagantes*, 24, AVOMO, VI.2, p. 236).

regeix sobre els peus³⁸⁹. És significatiu que en tots els usos consignats per Arnau els segells astrològics responguin a la finalitat explícita de calmar el dolor. Això ha dut a pensar PANIAGUA i GIL-SOTRES en la possibilitat que Arnau solament conegués el de Leo per combatre diversos tipus de dolor³⁹⁰. Certament el de Leo és l'únic documentat explícitament en la medicina arnaldiana, i en general va tenir una fortuna molt més gran que no pas els altres. Així ho reflecteixen l'existència d'un breu text independent que li va ser dedicat, que anomenarem *Documentum contra lapidem*, les múltiples al·lusions que és possible trobar en obres mèdiques i no mèdiques i fins i tot alguna obra consagrada a reprovar-lo³⁹¹. Tanmateix em sembla més probable que emprés no solament el de Leo sinó també el de Pisces, a partir de les obres conegudes sobre el tema que, segons veurem, circulaven per Montpeller i per la pervivència d'aquesta pràctica al segle XV: un metge valencià, Jeroni Torrella, en el seu tractat *De imaginibus astrologicis* (1496) recorda que el seu parer, Ferrer, havia vist unes quantes malalts guarits de poagre i dolors renals pels segells de Pisces i Leo mentre estudiava a la universitat de Montpeller³⁹².

³⁸⁹ El segell de Pisces és l'aconsellat pel *De sigillis* contra el poagre: “Valet istud sigillum [piscium] in generali podagricis et doloribus pedum” (*Opera*, Venècia 1505, f. 352va). Cf. “Piscis. Forma eius est posita super omnes infirmitates pedis sinistri...”, *Picatrix* II, xii, 51 (p. 85). Tanmateix aquesta mateixa obra aconsella un segell d'Aquari per als mals del peu dret (II, xii, 50). Passatges pertanyents a una interpolació (*De duodecim imaginibus Hermetis*)

³⁹⁰ PANIAGUA i GIL-SOTRES (1993), *AVOMO*, VI.2, pp. 386-388

³⁹¹ Pel text anomenat *Documentum contra lapidem* vegeu més avall. La recusació al segell la féu el canceller de la Universitat de París, Jean Gerson, en l'escrit *Contra superstitionem sculpturae Leonis – Ouvres complètes*, París 1974, vol. X, pp. 131-134, segons és citat per PANIAGUA i GIL-SOTRES (1993), *AVOMO*, VI.2, p. 387, n.15– durant una dura polèmica produïda al voltant de 1426-1428 a la Universitat de Montpeller. La medalla de Leo per curar el mal de ronyons degué ser la més emprada, segons indiquen no solament l'esmentada obra de Gerson sinó també Laurent Joubert, cirurgià de Montpeller, que continua aconsellant-la dins *Des erreurs populaires touchant la médecine* (1587). Per tota aquesta qüestió: DELMAS (1971), “Médailles astrologiques...”, pp. 451-454. El de Leo, igual que els altres segells astrològics, tenia així mateix una àmplia utilització fora de l'àmbit sanitari, tal com ja es veu en el *Picatrix* (per exemple III, iii, 6, p. 96): un segell amb la figura d'un lleó i inscripcions semblants a les descrites al *De sigillis* va ser emprat en conjurar els esperits per trobar un tresor pels implicats en un famós i tràgic cas de màgia negra, esdevingut la Nit de Nadal de 1715 a Jena, en el qual van morir tres persones: DAXELMÜLLER (1993), *Zauberpraktiken*, pp. 332-348 de la traducció castellana.

³⁹² Nicolas WEILL-PAROT (2001), “Astrologie, médecine et art talismanique à Montpellier: les sceaux astrologiques pseudo-arnaldiens”, *L'Université de médecine de Montpellier et son rayonnement. XIII-XV siècles. Colloque international, Montpellier, 17-19 mai 2001* (En premsa). Agraeixo a l'autor que m'hagi permès utilitzar aquest treball inèdit.

També és possible trobar dues referències més a d'altres tipus d'imatges astrològiques en sengles obres amb l'atribució encara no del tot aclarida. La part introductòria de l'*Antidotarium*, que MCVAUGH creu autèntica, parla de gemmes a les quals l'artífex dota de poders efectius esculpint-hi imatges que s'acorden amb les constel·lacions i posa com a exemple la pedra en què s'hi ha gravat la representació de l'Ofiüc o Serpentari, eficaç com a antídoto contra el verí. Si es confirmés l'autoria d'Arnau aquesta al·lusió demostraria que coneixia altres segells basats en constel·lacions que no eren les zodiacals³⁹³.

Ja hem dit que el *De iudiciis astrologie* toca molt breument les imatges celestes per dir que poden adquirir les facultats de les pedres precioses però no tant pel material de què estan fetes com per les facultats imbuïdes per la posició del cel donada en el punt de la seva fabricació³⁹⁴. En aquesta al·lusió pot sorprendre el recurs a l'autoritat no pas d'Hermes, com en el text anterior, sinó de Tābit ibn Qurra, un dels autors sobre imatges astrals més apreciats per l'escolàstica del segle XIII. De tota manera no he trobat en el seu *De imaginibus* cap passatge equivalent al del *De iudiciis astrologie*, si bé és cert que les instruccions de Tābit o no especifiquen el material de les imatges o bé hi mostren indiferència³⁹⁵. Si parem atenció als segells arnaldians, pel que sabem tampoc no devia donar un importància fonamental al material, que no especifica en cap de les tres al·lusions en les obres

³⁹³ “Ex mineralibus sumuntur gemme et mundate quarum naturas mirabilis aut artifex eruditus edotat interdum potentiis efficacibus in sculpendo in eis effigies constellationibus congruis ut alibi latius fertur, velut lapis quo homo tenens serpentem extinctum manu dextra et cauda ipsius manu sinistra invenitur in sculpturis natura vel arte liberat hominem a veneno sumpto”, *Antidotarium, Opera*, Lió 1520, f. 244rb.

³⁹⁴ “Unde secundum Thebith ymagines fiunt habentes virtutes lapidum preciosorum mineralium nec ab aliquo habent virtutem nisi ab aspectu planetarum in tempore quo artificiantur. Cum materia illarum sit terrea quod apte fiunt vel metallea, id est tunc ex parte materie non potest multam acquirere virtutem, sed solum ex virtute celesti que fit in tempore factionis eorum. Sic est de confectionibus quibuslibet a medicis compositis paulo minus habent virtutem a tempore confectionis, sed in illo comparatur melius quam ex parte materie ex qua componunt”, *De iudiciis astronomie, Opera*, Venècia 1505, f. 344rb.

³⁹⁵ Per exemple: “Et fieri potest ut sit imago ex plumbo uel ex ere, stanno, argento, auro, cera uel luto uel de quocumque horum conuenerit fieri potest...”, TĀBIT IBN QURRA, *De imaginibus*, 66. No he pogut consultar, però, la versió d'Adelard, pel que sembla més fidel a l'original (vegeu *supra* l'apartat II, 3.5).

autenticades. Si al papa Bonifaci li va aplicar uns segells d'or es degué probablement al seu *status* social, puix que en altres casos també n'utilitzava de llautó com tot just hem vist. De tota manera el que trobo més sospitós és que, en una obra específicament consagrada a l'astrologia mèdica, l'autor no faci esment del que sens dubte era el recurs iatromatemàtic sens dubte més emprat per Arnau, a tenor de tots els indicis aquí recollits. Per tant, tot i que no hi ha indicis evidents en contra ni pràctiques francament contradictòries amb la medicina arnaldiana, se'm fa difícil de creure que el *De iudiciis astrologie* sigui de debò obra seva. Tanmateix és obvi que abans de donar una resposta definitiva cal un estudi més aprofundit de la tradició textual, del contingut del tractat i fins i tot potser de la seva versió hebrea.

Establert l'ús indubtable d'Arnau dels segells astrològiques i la seva justificació teòrica en les seves obres inqüestionable, cal preguntar-se a quin tipus d'imatges dels tres assenyalats pel *Speculum astronomie* en la classificació basada en l'origen dels seus poders i la seva licitud correspondrien els emprats pel metge català i per quin mitjà hauria pogut arribar al seu coneixement. Dins el corpus arnaldia hi ha alguns escrits centrats en la seva fabricació i les seves aplicacions que ens hi poden ajudar, per bé que un cop més ens trobem amb serioses sospites sobre la seva autoria.

3.2.2. EL *DE SIGILLIS*

El més conegut és el *De sigillis*, un opuscle transmès per quatre manuscrits i per les edicions generals del segle XVI. Aquest brevíssim tractat, de menys d'un foli d'extensió, dóna detallades instruccions per fabricar un segell per a cada un dels dotze signes del zodíac i els atribueix nombrosos i amplis poders curatius contra malalties que afecten els membres influïts per cada constel·lació³⁹⁶. En cadascun d'ells s'hi ha de gravar, sota les condicions astrològiques corresponents i enmig de pregàries cristianes, la imatge del seu signe zodiacal i inscriure-hi determinades

³⁹⁶*De sigillis, Opera*, Venècia 1505, f. 352ra-vb

frases bíbliques, lletres hebrees, noms sagrats i d'àngels i invocacions a sants. Vet aquí l'explicació sobre el segell de Leo:

“El sisè segell correspon a Leo, 22 de juliol. Pren or i fes-ne un segell com s’ha dit abans: esculpeix-hi la forma d’un lleó, després d’observar les condicions que s’han explicat en el primer segell d’Àries, i mentre es colpeja amb el mall digues: ‘Alça’t, lleó de la tribu de Juda, i fes-me justícia, Déu meu i Senyor meu, en la meva causa, i defensa la meva causa’ [*Salms*, 34, 23]. A la cara del lleó al voltant d’aquest: ‘Coel, Sant Jaume’; i a l’altra cara al voltant: ‘Ha triomfat el lleó de la tribu de Juda, el rebrot de David [*Apocalipsi*, 5, 5], al·lel·luia’; i al mig: ‘Heloy, sadoy’. Les propietats generals d’aquest segell són: va bé per a tots els mals de l’estómac, dels costats, de l’esquena dels ronyons i per a les menstruacions excessives, així contra l’ardor del sol, les febres agudes i molt agudes, contra tots els apostemes i molts altres mals. Porti’s als ronyons.”³⁹⁷

En la meua opinió i en la d’altres investigadors que l’han estudiat es tracta d’un text apòcrif³⁹⁸. En primer lloc la tradició manuscrita és tardana i poc consistent, puix que els quatre còdexs que el transmeten són del segle XV i d’ells només dos duen l’atribució arnaldiana, mentre que els altres dos són anònims. Un segon aspecte són les possibles citacions al *De sigillis*. La primera és la de Guiu de Chaulhac en la seva *Chirurgia magna*, datada el 1363. Consisteix en un passatge en el qual recorre al testimoniatge d’Arnau i Pietro d’Abano per donar suport a l’aplicació del segell de Leo, però en realitat no s’acorda gens al *De sigillis* sinó al passatge citat de Pietro i sobretot al text anomenat *Documentum contra lapidem* transmès sol o dins altres elencs d’imatges³⁹⁹. La segona és d’Estéfano, metge

³⁹⁷ “Sextum sigillum est leoni, XI die kalendas Augusti. Accipe aurum et fac inde sigillum ut supra et sculpatur in eo forma leonis, observatis conditionibus que supradicte sunt in primo sigillo Arietis, et dum malleo ferietur dic: ‘Exurge, leo de tribu iuda, et intende iudicio meo, Deus meus et Dominus [*corr.* Deus] meus, in causam meam et discerne causam meam [Psalmus, ‘Iudica me, Deus, et discerne causam meam’, etc.]’. Et ex parte leonis in circumferentia sigilli leonis: ‘Choel, sanctus Iacobus’; et ex alia parte in circumferentia: ‘Vicit leo de tribu Iuda, radix David, allelluya’; et in medio: ‘Heloy, sadoy’. Proprietates huius sigilli in generali sunt he: valet ad omnes passiones stomachi, laterum et dorsi et renum et menstruis multis et contra ardorem solis et febres acutas et peracutas et contra omnia apostemata et multa alia. Portetur in renibus.” *De sigillis, Opera*, Venècia 1505, f. 352rb.

³⁹⁸ Així ho creu PANIAGUA –(1966), “El opúsculo *Contra calculum...*”, p. 107, n. 16; (1969), *El maestro Arnau de Vilanova, médico* (1994²), pp. 74-75; (1995), “En torno a la problemática...”, p. 18–, i WEILL-PAROT (2001), “Astrologie, médecine...”. En canvi MCVAUGH (1993), *Medicine before the plague*, pp. 163-164, es mostra més obert a l’autoria arnaldiana d’aquest escrit.

³⁹⁹ “Et Hermes dixit, ut Arnaldus et Consiliator testantur, quod ymago leonis sculpta in auro purissimo, sole existente in Leone, Luna Saturnum no respiciente nec ab eo recedente, in bracali aut in

pertanyent al cercle de l'arquebisbe de Sevilla Pedro Gómez Barroso, que menciona el 1381 un tractat d'Arnau que esmenta un segell de Libra contra el dolor estomacal, però Nicolas WEILL-PAROT ha observat que la finalitat no s'acorda amb el del *De sigillis* sinó al *De duodecim imaginibus Hermetis*⁴⁰⁰.

Les altres al·lusions, d'acord amb WEILL-PAROT, són de ben entrat el segle XV i no esmenten l'autoria d'Arnau: la de Jacques Angeli (1390-1455), mestre de medicina a Montpeller, que escriu al marge de l'esmentat passatge de Guiu unes indicacions per a la imatge de Leo que coincideixen amb les del *De sigillis*⁴⁰¹. Així mateix Conrad Heingarter en un *consilium* al duc Joan de Borbó (1477), en el qual cita l'aforisme arnaldià ja esmentat del segell contra el poagre i tot seguit, sense advertir-ho, passa al segell corresponent de Pisces del *De sigillis*. El *De sigillis* va tenir una influència duradora com ho demostren no sols les anteriors al·lusions sinó també dues medalles d'Àries i Pisces dels segles XVI i XVII conservades a la Bibliothèque Nationale de París que responen exactament a les instruccions donades per aquest tractat en la fabricació dels segells d'ambdós signes zodiacals, llevat que van ser forjades en plata en comptes d'or⁴⁰².

zona de corio vituli marini aut leonis portata, preservat a calculo”, GUIU DE CHAULHAC, *Inventarium sive Chirurgia magna*, VI, 1 (I, p. 380 i comentari, II, p. 319), cf. “...tunc imagines effundendo, in qua lux celestis vivificat sanitatis excitativa infunditur, sicut apparet per imagines astronomicas Ptolomei, Thebit, Thebem, Chorath et aliorum. Et ego quidem fui expertus figuram leonis impressam in auro, sole existente in medio coeli cum corde leonis, Iove aut Venere aspiciente ac malis infortunatis et cadentibus, dolorem reum auferre, quod *corrigia ex corio vituli marini* cum fibula ex osse cete masculi confecta operant nudam super carnem concincta”, PIETRO D'ABANO, *Conciliator*, differentia X, f. 17va. Em sembla evident que “Thebit, Thebem, Chorath” és una corrupció que desglossa en tres el nom llatí de Tābit ibn Qurra. En cursiva he marcat els passatges comú entre Guiu i Pietro. Per la resta vegeu el *Documentum contra lapidem* reproduït *infra* en la nota 405.

⁴⁰⁰ WEILL-PAROT (2001), “Astrologie, médecine...”. Sobre el segell d'Estéfano vegeu també Guy BEAUJOUAN (1967), “La science en Espagne aux XIVe et XVe siècles”, *Conférence du Palais de la Découverte*, París (reedició: *Science médiéval d'Espagne et d'alenour*, Variorum, Aldershot, Ashgate, 1992, I), p. 23.

⁴⁰¹ Vegeu també Bruno DELMAS (1971), “Médailles astrologiques et talismaniques dans le Midi de la France (XIII-XVI siècle)”, 96 *Congrès National des Sociétés Savantes. Archeologie*, 2, Tolosa, 1971, pp. 437-454 (pp. 451-452). Vegeu *supra* la il·lustració 16.

⁴⁰² Les petites diferències entre el text i les inscripcions es poden explicar per tradició textual. La descripció d'aquestes medalles (amb reproducció inclosa), així com una explicació de la seva fabricació i del seu ús a partir del *De sigillis*, dels fonaments astrològics en què es basaven i de la seva influència es poden trobar a DELMAS (1971), “Médailles astrologiques ...”.

També l'anàlisi del contingut dona bones raons a favor de la seva pseudoepigrafia. En efecte, tant PANIAGUA com WEILL-PAROT argumenten que enlloc de l'obra autenticada d'Arnau no és possible trobar el recurs a la màgia religiosa o teúrgica que caracteritza el *De sigillis* sinó tan sols a la màgia natural, en la qual fonamentava l'ús dels segells astrals, segons hem vist.

Al meu parer els usos terapèutics dels segells astrològics documentats en la pràctica i l'obra d'Arnau són massa limitats –només està testimoniada diverses vegades la utilització del de Leo contra el mal de pedra i una vegada de manera menys segura l'aplicació del de Pisces contra el dolor del poagre– per considerar escrit per ell aquest opuscle. Cal tenir en compte, a més, que d'altres tractats sobre segells es van associar al nom d'Arnau, i pel que sembla, almenys en algun d'ells, amb anterioritat, com veurem a continuació.

Tots aquests arguments em semblen prou convincents en el seu conjunt però l'edició del *De reprobacione* m'ha permès trobar una contradicció determinant clarament expressada en aquest opuscle d'Arnau i el *De sigillis*. En efecte, la creença de l'autor del *De sigillis* que per mitjà de segells astrològics, en concret els d'Àries i Libra, hom es pot protegir de l'acció dels dimonis, xoca frontalment amb la finalitat fonamental cercada amb el *De reprobacione* de combatre la idea que cap persona pugui exercir poder sobre els dimonis i en concret amb el fet que hi declara falsa l'opinió que la virtut pròpia dels astres allunyi els dimonis⁴⁰³. Aquests dos segells, situats en primera posició, són més llargs que la resta, perquè donen les instruccions inicials que després se suprimeixen o es resumeixen i sobretot perquè inclouen altres finalitats que les terapèutiques: primer contra els dimonis, després per aconseguir avantatges materials i psicològics –millora econòmica i moral, triomf amorós...–, contra els perills i les dissorts naturals, i després de les aplicacions medicinals acaben amb els beneficis espirituals consistents en

⁴⁰³ Segons el *De sigillis* els segells d'Àries i Libra actuen contra els dimonis: “valet autem istud preciosum sigillum [Arietis] contra omnes demones et inimicos capitales et contra maleficia. [...] Valet autem istud sigillum [Libre] sacratissimum contra insidias demonum in terra et in mari [...]; et in domo ubi fuerit et sortilegia illi domui non nocebunt” (*Opera*, Venècia 1505, f. 352ra); cf. *De reprobacione*, esp. l. 120-135.

l'alliberament dels pecats. És possible, doncs, que el text, almenys el que apareix a les *Opera*, que és el que he pogut consultar, estigui abreuiat a partir del tercer segell per limitar-se als objectius terapèutics. Cal dir que tals objectius no mèdics fan del tot improbable l'autoria arnaldiana, sobretot els espirituals, inconcebibles en algú amb una fe tan fonda i sincera com la que el metge català demostra i propugna en la seva obra religiosa. En la classificació d'Albert, doncs, entraria segurament en la segona classe i rebrien el desqualificatiu de nigromàntic per la presència de tants caràcters i inscripcions, alguns de tradició cabalística. Tampoc no s'acorda gaire a la denegació per part d'Arnau de cap facultat activa per als caràcters, si bé tal denegació, en principi absoluta, acaba restant un poc ambigua quan a continuació apunta la possibilitat que tinguin una facultat d'origen astral, possibilitat que a la fi acaba en l'aire perquè no li cal resoldre-la en la seva argumentació⁴⁰⁴.

3.2.3. ALTRES ESCRITS SOBRE IMATGES ASTRALS

WEILL-PAROT ha cridat l'atenció sobre dos escrits centrats en imatges iatromatemàtiques associats sovint entre si en la tradició manuscrita sota l'atribució d'Hermes i vinculats amb Arnau de Vilanova. Un d'ells, titulat *De duodecim imaginibus Hermetis*, prescriu gravar en dotze imatges la figura de cadascun dels signes per guarir el membre corresponent, sense coincidir en tots els casos amb les representacions tradicionals del zodíac ni amb els membres de la *μελοθεσία* clàssica. En canvi en el que podríem anomenar *Documentum contra lapidem*, es limita a instruir sobre la fabricació i usos del segell de Leo, en qual es recomana gravar només la figura del signe i posar-la en un cinyell damunt la cintura o prop dels ronyons. Segons un manuscrit i la notícia de Jeroni Torrella l'autor de *Documentum contra lapidem* seria Andrés de Córdoba per al papa Gregori. Tots dos textos fusionats i sota el mateix títol, *De imaginibus ad calculum*, apareixen interpolats en la versió llatina del famós *Ghāyat al-hakīm*, titulada *Picatrix*, la qual també parla d'una làmina de Leo com un remei contra el mal de pedra en una altra

⁴⁰⁴*De reprobacione*, l. 155-163. Vegeu *supra* l'apartat II, 3.4.

sèrie d'imatges per a finalitats no solament sanitàries sinó molt variades que no contempla les dotze constel·lacions zodiacals sinó diverses posicions astrològiques⁴⁰⁵.

Ambdós textos es troben en almenys quatre còdexs amb diverses formes d'associació entre si i de relació amb el nom d'Arnau de Vilanova: MS British Library, *Add.* 23770 (copiat a Itàlia a mitjans del s. XIV); MS Viena, Nationalbibliothek 5311 (segona meitat del s. XIV), MS Vat. lat. 4082 (1401) i MS BSB, CLM 7576 (s. XV). En el manuscrit londinenc el *Documentum contra lapidem* va seguit del *De duodecim imaginibus Hermetis*, mentre que en els altres còdexs el primer va inserit al costat del segell de Leo de la sèrie completa del segon. Quant a Arnau, el seu nom apareix citat de manera indeterminada en els manuscrits del Vaticà i de Viena: com una font de la qual prové un afegit del segell de Leo en el còdex vaticà, o amb una atribució clara com a autor tan sols en el muniquès. La conclusió de WEILL-PAROT em sembla correcta: el passatge del

⁴⁰⁵ Sobre el *Picatrix* vegeu *supra* l'apartat II, 2.1. Els dos passatges interpolats en aquest tractat sobre el segell de Leo apareixen sota l'encapçalament "Hermes autem Trismegistus dixit in libro *De imaginibus ad calculum*, ubi posuit ymagines omnes et singulas appropriatas cuilibet membro corporis humani et sub signorum faciebus constructas". El primer correspon al *Documentum contra lapidem*: "Recipe aurum purum et fac sigillum, in quo scribas figuram leonis, Sole existente in Leone in prima facie vel secunda et in angulo orientis vel meridie, et Luna no existente in eius domo, et domino ascendentis non aspiciente Saturnum vel Martem aut recedente ab eo. Et hoc sigillum ligetur in lumbari vel circa renes. Expertus sum quod qui tenuerit eum postea numquam passus est. Vidi eciam quendam medicum sigillantem cum sigillo illo olibanum tamquam ceram; et illud sigillatum dabat in potu pacienci, et statim liberabatur. Ego enim feci sigillari trociscos de sanguine hirci secundum doctrinam istam factos, et operabantur miraculose", II, xii, 39, p. 82. El segon passatge reproduïx el *De duodecim imaginibus Hermetis*: "Leo. Forma eius est posita super renem dextrum et super omnem infirmitatem renum. Fiat forma eius ad formam leonis sine lingua; rectus non tortuosus. Et fiat in die et hora Solis, et fiat a primo gradu usque ad decimum prime faciei. Et sit Mars directus; et Saturnus et Iupiter si fuerint in eodem signo, non potest esse melius. Et si Luna fuerit in Leone, sit in augmento; et si fuerit in aliis signis, non timemus eam, tamen non sit in quarta, quinta, vel sexta. Nec Saturnus sit in domo octava. Et fiat ex auro vel argento, et fiat sculpendo vel imprmendo uno ictu..." I, xii, 44, p. 83-85. La làmina inclosa en l'altra sèrie: "Ymago ad sanandum infirmitates lapidis. Facias ymaginem leonis in lamina auri purissimi tenentis in ipsius manibus lapidem ac si tripudiaret cum eo; ipsamque facies in hora Solis primo gradu secunde faciei Leonis ascendente. Et qui languens hanc tabulam secum detulerit statim liberabitur. Et hoc sepiissime probatum est", I, v, 32, p. 22. La sèrie del *De duodecim imaginibus Hermetis* apareix traduïda al català en un còdex miscel·lani conservat a Andorra, entre altres escrits astrològics copiats al segle XV, sota el títol de *Tencar*, editat dins Susanna VELA PALOMARES (1997), *Tencar. Una miscel·lània d'astrologia del s. XV, a Andorra*, [Andorra], Consell General d'Andorra (pp. 35-39). En l'estudi (*ibidem*, pp. 95-116 i 201-207) s'assenyala el *Picatrix* com a font. Però, atesos el caràcter d'interpolació de la sèrie dins la versió llatina d'aquest tractat i la seva circulació independent, sembla més probable que la traducció catalana s'hagi fet a partir d'un text separat.

Speculum medicine sobre el segell hermètic de Leo hauria estat el principal causant de la seva fama com a metge que utilitzava segells astrals i de l'afegiment del nom d'Arnau –emprat en la meua opinió en un primer moment com a autoritat que avalés l'ús dels segells–, per acabar convertint-se'n finalment en autor apòcrif⁴⁰⁶.

Una altra obra amb la qual es relaciona amb Arnau en algun moment és la coneguda amb el nom de *De quindecim stellis, quindecim lapidibus, quindecim herbis et quindecim imaginibus*, traducció llatina d'un tractat escrit per l'astròleg àrab Māšallah del segle VIII, que pretén utilitzar una obra d'Hermes. En la tradició llatina apareix atribuït a Enoch, Hermes i Tābit. En aquest tractat són relacionats entre si per lligams de simpatia quinze sèries compostes per un estel, una pedra, una herba i un talismà amb una imatge gravada. S'escau que una d'aquestes imatges és un lleó assegut, vinculat amb l'estrella Cor Leonis. Una de les còpies llatines (MS Vat. lat. 4087) rep el títol de *Hermes de stellis, planetis et signis cum additionibus Arnaldi de Villanova*. Una altra, copiada poc després del 1305, està inclosa en un còdex amb diversos altres tractats màgics que, segons PINGREE, procedeix del cercle d'intel·lectuals jueus i cristians de Montpeller –en el qual ens centrarem tot seguit–, si tenim en compte que el primer és la traducció d'Ermengaut Blasi del *De medicinis contra venena* de Maimònides⁴⁰⁷.

3.2.4. EL CERCLE DE MONTPELLER

Des de l'hermetisme grecoàrab, si no l'únic, almenys un dels principals canals pels quals els segells zodiacals degueren arribar a la medicina occidental van ser els medis jueus, segons indiquen no solament la presència de simbologia

⁴⁰⁶ WEILL-PAROT (2001), "Astrologie, médecine...". PINGREE (1987), "The diffusion...", p. 91, n. 106, recull un altre manuscrit amb el *Documentum contra lapidem* atribuït a Arnau dins la sèrie dels dotze segells hermètics: MS Wellcome 128, f. 15, copiat a Ferrara el 1487, i ho reproduïx tot com un extracte del *Picatrix* en la seva edició d'aquest (p. lxiv).

⁴⁰⁷ FESTUGIÈRE (1950), *La révélation d'Hermès Trismégiste...*, pp. 160-186. Per a les còpies manuscrites de la versió llatina, l'exemplar més antic de les quals va ser copiat a la península Ibèrica el 1264: THORNDIKE (1947), "Traditional medieval tracts...", pp. 221-227; PINGREE (1987), "The diffusion of Arabic magical...", pp 93-97.

cabalística en algunes sèries com la del *De sigillis* –lletres de l’alfabet hebreu, noms de les tribus d’Israel i d’àngels– sinó també els primers testimonis del seu ús, que resulten ser per part de metges jueus de principis del segle XIII. El rabí gironí Mošé ben Nahman, prestigiós filòsof i cabalista conegut també amb els noms de Nahmànides i Bonastruc de Porta (1194-1270), que havia estudiat medicina a Montpeller amb Juda ben Tibbon, guaria el mal de ronyons amb unes peces de plom amb la figura de Leo, segons declarava el seu deixeble barceloní Šelomó ben Adret⁴⁰⁸.

En el cas d’Arnau l’ús dels segells astrològics sembla tenir relació amb un cercle d’intel·lectuals jueus i cristians a cavall del Lenguadoc i Catalunya, involucrat en un flux interdireccional d’informació i de traduccions d’obres astronòmiques i mèdiques escrites en àrab, hebreu i llatí, entre estudiosos jueus i cristians en el pas del segle XIII al XIV⁴⁰⁹. El paper cabdal d’alguns jueus en tal procés de transvassament intel·lectual s’explica perquè, provinents d’al-Andalus, conservaven durant algunes generacions el coneixement de la llengua àrab que havien parlat en el seu lloc d’origen, i podien traduir d’aquesta al romanç parlat en el país d’acollida i que anaven adquirint com a llengua pròpia –l’occità en aquest cas– o bé a la seva llengua religiosa i culta –l’hebreu. A partir de l’àrab o de

⁴⁰⁸ DELMAS (1971), “Médailles astrologiques...”, p. 449, i Ron BARKAI (1989), “L’ús dels salms en la màgia jueva de l’edat mitjana i el renaixement”, R. BARKAI *et alii*, *La càbala*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, p. 53, n. 54. Com a dada curiosa el prestigiós rabí ben Adret (m. 1310) podria haver polemitzat indirectament amb Arnau si aquest hagués estat el savi cristià que va discutir algunes qüestions sobre el judaisme amb la comunitat jueva de Lleida segons la hipòtesi exposada dins Josep PERARNAU (1994), “Arnau de Vilanova, polemista antijueu a Lleida el 1303?”, *Revista catalana de teologia*, 19, pp. 109-118.

⁴⁰⁹ En aquesta descripció de les interrelacions dins aquest nucli d’intel·lectuals jueus i cristians i del seu interès pels segells astrològics segueixo Joseph SHATZMILLER (1977), “Contacts et échanges entre savants juifs et chrétiens a Montpellier vers 1300”, *Cahiers de Fanjeaux*, 12: *Juifs et judaïsme de Languedoc*, pp. 337-334; Joseph SHATZMILLER (1982-83), “In the search of the *Book of Figures*: Medicine and Astrology in Montpellier at the Turn of the Fourteenth Century”, *Association for Jewish Studies*, 7-8, pp. 383-407. La fluïdesa de les comunicacions a banda i banda del Pirineu que es reflecteix en la qüestió aquí estudiada és una prova més a favor d’una unitat coherent entre els jueus occitans i els catalans – vegeu NIRENBERG (1996), *Communities of violence*, pp. 17 i 18 de la traducció castellana, i la bibliografia allà citada–, en gran part deguda als fluxos migratoris a què eren forçats, però sospito que en bona mesura també es donava entre els cristians en molts àmbits (medicina, alquímia, literatura, corrents espirituals). No cal dir que Arnau n’és una mostra ben destacada.

l'hebreu, doncs, passaven de viva veu o per escrit a la llengua vulgar comuna perquè un estudiós universitari cristià pogués traslladar al llatí. Dins aquest moviment –en especial en els camps de la medicina i l'astronomia– fa una aportació fonamental la nissaga dels Tibbònides o ben Tibbon, dos membres de la qual resulten especialment rellevants: Mošé ben Tibbon, actiu entre 1240 i 1284, i Jacob ben Makir (c. 1236-1307)⁴¹⁰. Jacob –el nom occità del qual era Profet Tibbon i el llatí Profacius Iudeus– es relaciona pel cap baix des del 1263 amb universitaris cristians dins el procés de traducció d'obres mèdiques i astronòmiques de l'hebreu i de l'àrab al llatí⁴¹¹. En unes ocasions col·labora amb una versió prèvia hebrea o occitana en les traduccions d'altres autors al llatí: la taula astronòmica coneguda com *Saphea* d'Azarquiel, la *Practica sphere solide* de Costa ben Luca, el *Regimen sanitatis* d'Avenzoar. Altres vegades són les seves pròpies obres les que esdevenen objecte de traducció al llatí: el *Quadrans novus* en una versió realitzada per ell mateix i per Ermengaut Blasi (1299)⁴¹², unes taules d'efemèrides o *Almanach perpetuum* i el tractat sobre les fases de la lluna. Per últim dibuixa un mapa concèntric de l'esfera celeste a petició de Bernard de Gordon. L'obra de Jacob ben Makir i el seu cercle d'intel·lectuals jueus i cristians representen el moment i l'indret en què es creuen dos moviments en sentit contrari: el darrer període del corrent de traduccions de les ciències grecoaràbigues al llatí, amb una important participació de la minoria jueva, i els inicis del que Luis GARCÍA BALLESTER ha

⁴¹⁰ David ROMANO (1977), “La transmission des sciences arabes par les juifs en Languedoc”, *Cahiers de Fanjeaux*, 12: *Juifs et judaïsme de Languedoc*, pp. 363-386.

⁴¹¹ DEMAITRE (1975), “Theory and Practice...”, pp. 108-9. Sobre l'estirp dels Tibbònides vegeu ROMANO (1977), “La transmission..”, i específicament sobre la figura de Jacob ben Makir vegeu s. v. “Profacius” dins WICKERSHEIMER (1936), *Dictionnaire biographique...*, II, p. 670; DUHEM (1913-1965), *Le Système du monde...*, III, pp. 298-312; Josep MILLÀS i VALLICROSA (1933), “Pròleg”, Don Profet TIBBON, *Tractat de l'assafea d'Azarquiel*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. xii-xv, l-ii; Josep MILLÀS i VALLICROSA (1943-1950), *Estudios sobre Azarquiel*, Madrid - Granada, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 356-362; JACQUART (1979), *Supplément*, pp. 245-246; Joan VERNET (1970), “Ibn Tibbon, Jacob ben Machir”, Ch. C. GILLESPIE, *Dictionary of Scientific Biography*, XIII, Nova York, Charles Scribner's Sons, pp. 400-401.

⁴¹² “Translatus ab Hebreo in Latinum a magistro Hermegando Blasii secundum vocem eiusdem”, és a dir escriu en llatí la traducció oral en romanç del mateix autor, tal com és citat dins Ernest RENAN (1881), “Ermengaud Blaise”, *Histoire littéraire de la France*, XXVIII, París, H. Welter editeur, 1900², pp. 127-138 (p. 137).

anomenat el “reflux de l’escolàstica”, en el qual les minories àrabs i jueves dels territoris cristians, exclosos de les facultats, tradueixen obres dels nous autors universitaris llatins. En fou un factor important el progressiu oblit de l’àrab en la comunitat jueva, que conscienciaria els savis jueus de la importància d’aprendre el llatí⁴¹³.

Ermengaut Blasi (c. 1260-1312), nebot d’Arnau de Vilanova i destacat metge ell mateix, va ser un dels membres del cercle montpellerí d’estudiosos jueus i cristians al voltant de Jacob ben Makir. Les set traduccions que se li atribueixen són des de l’hebreu o l’àrab i quatre són escrits d’autors jueus –a més de l’esmentada de Jacob ben Makir, unes altres tres de Maimònides. Al seu torn una obra original d’Ermengaut titulada *Antidotarium* és traduïda a Barcelona per un deixeble i parent del mateix Jacob, Estori ha-Parhi, quan Ermengaut també s’hi trobava com a metge al servei de Jaume II⁴¹⁴. Queda encara per aclarir la qüestió de si les traduccions d’obres àrabs fetes per Ermengaut van ser realitzades a partir de la llengua original o de l’hebreu. Segons els títols i els colofons presents en les còpies manuscrites els *Cantica* d’Avicenna amb el comentari d’Averrois van ser traduïts per Ermengaut de l’hebreu. En canvi procedeixen de l’àrab el *De regimine egrorum et specialiter de asthmate* de Maimònides, el *De cognitione proprium defectuum et vitiorum* de Galè i el pseudogalènic *Yconomia* de l’àrab, les dues darreres de les quals són

⁴¹³ Sobre el “reflux de l’escolàstica”: Luis GARCÍA BALLESTER (1976), *Historia social de la medicina en la España de los siglos XIII al XVI. Vol. I: La minoría musulmana y morisca*, Madrid, Akal, pp. 9-10; Luis GARCÍA BALLESTER - Lola FERRÉ - Eduard FELIU (1990), “Jewish Appreciation of Fourteenth-Century Scholastic Medicine”, *Osiris*, 6, pp. 85-117 (esp. pp. 91-93); GARCÍA BALLESTER - FELIU (1993), “La versió hebrea..”, pp. 103-120; GARCÍA BALLESTER (2001), *La búsqueda de la salud...*, pp. 115-122

⁴¹⁴ Sobre Ermengaut vegeu RENAN (1881), “Ermengaud Blaise”; s. v. “Armengaudus Blasini” dins WICKERSHEIMER (1936), *Dictionnaire...*, I, pp. 40-41; VERRIER (1947), *Études sur Arnauud ...*, I, pp. 49 i 72; s. v. “Armengaud Blaise” dins JACQUART (1979), *Dictionnaire biographique...(Supplément)*, pp. 25-26; GARCÍA BALLESTER - FERRÉ - FELIU (1990), “Jewish Appreciation...”, pp. 91 i 102; Michael MCVAUGH (1992), “The Aphorisms of Armengaud Blaise”, C. DE BACKER (ed.), *Cultuurhistorische Caleidoscoop*, Gant, Stichting Mens en Kultur, 415-419; MCVAUGH (1993), *Medicine before the plague...*, pp. 8-18; MCVAUGH (1997), “Armengaud Blaise...”. És possible que, tant si traduïa de l’hebreu com de l’àrab, necessités un coneixedor de la llengua de partida. Ja s’ha vist com va col·laborar amb Jacob per traduir una obra seva des de l’hebreu. En el títol del *De asmate* especifica “translatum ab arabico in latinum apud Montem Pessulanum ... mediante fideli interprete” (1302): RENAN (1881), “Ermengaud Blaise” p. 136.

abreviacions i no pas versions literals, mentre que no s'especifica la llengua d'on tradueix dues altres obres mèdiques de Maimònides. Resulta suggerent veure, com assenyala el mateix VERRIER, que els *Cantica* amb el comentari d'Averrois i dues de les esmentades obres de Maimònides havien estat traduïts a l'hebreu anys abans per Mošé ben Tibbon, oncle de Jacob ben Makir. D'altra banda cal afegir la seva dedicació a traduir Maimònides, menys apreciat fora de l'àmbit jueu –tres de conegudes i potser més segons insinua VERRIER. Aquests fets fa pensar no solament en uns lligams més estrets entre el cercle de Jacob i Ermengaut sinó també que, tant si la llengua de partida era l'àrab o l'hebreu, potser Ermengaut va traduir sempre amb l'ajut d'algun dels intel·lectuals del cercle. Aquesta relació intel·lectual tan estreta amb estudiosos jueus i la seva activitat traductora de l'hebreu podria reforçar la hipòtesi de Miquel BATLLORI que els Blasi haurien pogut ser, igual que el mateix Arnau de Vilanova, casat amb Agnès Blasi, una família de jueus conversos. És significatiu que el seu germà Joan Blasi (c. 1280-1341), que va abandonar la cirurgia per dedicar-se a les finances, també mantingui en l'àmbit financer una relació privilegiada amb jueus⁴¹⁵.

El mateix Arnau sembla relacionat d'alguna manera amb el mateix cercle: la primera versió hebrea del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* hauria estat realitzada per Jacob⁴¹⁶. També està consignada la traducció d'un tractat de paràlisi atribuït al mestre de Montpeller però desconegut per altres fonts, realitzada pel llenguadocià Jakob-ha-Levi (*fl.* c. 1300)⁴¹⁷. De tota manera no hi ha constància d'un

⁴¹⁵ BATLLORI (1949), “La documentación de Marsella...”, p. 86 de la traducció catalana. Com al seu germà, a Joan Blasi li està dedicat un estudi dins VERRIER (1947), *Études sur Arnaud...*, pp. 29-48. Quant al parentiu d'Arnau amb els dos germans Blasi cal corregir VERRIER amb les investigacions posteriors de BATLLORI – el tot just esmentat estudi i BATLLORI - CARRERAS (1947), “La patria y la familia...”, en el sentit que no eren nebots carnals seus sinó de la seva muller, Agnès Blasi.

⁴¹⁶ Aquesta traducció es va perdre amb el desterrament dels jueus de Montpeller el 1306 – SHATZMILLER (1982-83), “In the search of the *Book of Figures...*”, p. 388), però la popularitat de l'obra féu que es realitzessin durant els segles XIV i XV tres traduccions posteriors de versions catalanes i una del capítol de les hemorroides des del llatí original – PANIAGUA - GARCÍA BALLESTER (1996), “El *Regimen sanitatis...*”, *AVOMO*, X.1, pp. 880-884. Eduard Feliu i Lola Ferré estan estudiant-les actualment.

⁴¹⁷ SHATZMILLER (1982-83), “In the search of the *Book of Figures...*”, p. 389.

l·ligam directe d'Arnau amb els metges jueus respecte a l'ús de talismans astrològics, sinó que probablement Ermengaut va fer d'intermediari. Això explicaria també que Joan Blasi en posseís i en portés un bon nombre al cinturó per alliberar-se del seu mal de pedra⁴¹⁸.

En la correspondència, datada entorn del 1300, entre els rabins Abba Mari de Montpeller i Šelomó ben Adret de Barcelona el primer ataca l'ús de talismans astrològics per part de metges jueus montpellerins, pretext que tria com a punt de partida iniciar la seva campanya orientada a defensar la puresa de la fe hebrea enfront de l'interès dels estudiosos jueus per la filosofia. La informació sobre la qual basa el seu atac Abba Mari prové segons declara ell mateix d'un anomenat "Llibre de les figures". Es tractava sens dubte d'un repertori de talismans astrològics aplicats a la medicina, però no en la línia del *De sigillis*, atès que aquest se centra sobretot en els encantaments que cal recitar i en la inscripció gravada en les medalles, mentre que Abba Mari no els menciona pas, ni tampoc la descripció dels relleus hi concorda. La similitud és molt més evident amb una obra sobre la mateixa qüestió atribuïda a un altre professor contemporani de la facultat de medicina de Montpeller, el *Tractatus ad faciendum sigilla* de Bernard de Gordon, una de les dues fonts del qual és el *De duodecim imaginibus Hermetis*. De tota manera la seva autenticitat tampoc no és clara, ja que no es recomanen segells astrològics en el *Lilium medicine* en malalties com el poagre o el mal de pedra i WEILL-PAROT assenyala que n'existeix almenys una còpia anònima. Així mateix existeix una còpia manuscrita d'un escrit hebreu anònim titulat *Surot shneim 'asar mazzalot* ("Les figures de les dotze constel·lacions", Cambridge University, Ms.

⁴¹⁸ Joan Blasi, que va practicar la medicina abans d'esdevenir mercader, també va posseir diversos segells de Leo, segons consta en la seva marmessoria trobada a Marsella: "VII emprecios de leon empremdas en aur, e XI en coire, que valon contra dolor de ronhon, majorment aquelas del aur; e d'aquestas emprecions ieu porte algunas a la fibla del braier e algunas ves totas", document publicat a BATLLORI (1949), "La documentación de Marsella..." (p. 89 de la reedició traduïda al català). En el mateix inventari (pp. 88-89) apareixen un volum amb cinc o sis llibres d'astronomia, l'*Almanach* de Profeit i un astrolabi. Tot plegat demostra l'interès per Joan per l'astrologia/astronomia, com el seu germà, si no els ha heretat d'ell. No sembla possible que, com suggereix WEILL-PAROT, hagués heretat els segells d'Arnau, perquè no coincideixen en nombre ni en el material (llautó / coure) i es troben encara en l'inventari d'Arnau de 1318, mentre que l'inventari de Joan és iniciat el 1311. Cf. *supra* nota 385.

Add. 1741, ff. 94v-97v), que podria ser el “Llibre de les figures” que va veure Abba Mari a Montpeller. De fet el *Surot shneim ‘asar mazzalot* és una versió hebrea del *De duodecim imaginibus Hermetis*⁴¹⁹. David PINGREE ha suggerit que la interpolació d’aquest tractat dins la traducció llatina del *Picatrix* s’hauria fet probablement a Montpeller pels volts del 1300, per la mateixa època que es degué fer una versió hebrea del *Picatrix* a Occitània. Tanmateix no es pot descartar tampoc que la interpolació s’hagués fet ja en la versió llatina o fins i tot en la castellana prèvia, que ja presenta addicions i que va ser realitzada per un jueu, Yehudā ben Mošē⁴²⁰.

El mateix ben Adret respon a Abba Mari que la medicina no solament es fonamenta en la filosofia natural sinó també de la simple experiència, que demostra que certes substàncies tenen virtuts contra determinades malalties, malgrat que no es compregui bé com operen. Això li serveix fins i tot per justificar els talismans amb figures, que, al contrari que la tradició teològica cristiana, presenten un problema més gran per a la Llei jueva que no pas les inscripcions, a causa del perill de transgredir el precepte de no fer cap escultura ni imatge⁴²¹. Una resposta aparentment no gaire llunyana de les idees exposades per Arnau de Vilanova sobre les propietats ocultes, com s’ha vist abans.

3.2.5. ACTITUDS I REACCIONS DAVANT L’ÚS MÈDIC DE LES IMATGES ASTRALS

Crec que finalment tenim prou indicis per intentar determinar a quin tipus d’imatge corresponien els segells d’Arnau. Recapitem: segons sembla Arnau hauria conegut l’ús dels segells astrològics a través del seu nebot Ermengaut Blasi, que formava part d’un cercle d’intel·lectuals jueus i cristians centrat a Montpeller a

⁴¹⁹ Segueixo encara SHATZMILLER (1982-83), “In the search of the *Book of Figures...*”, pp. 391-407.

⁴²⁰ PINGREE (1987), “The diffusion...”, pp. 91-95. Sobre les primeres versions: PINGREE (1981), “Between the *Ghāyat* and the *Picatrix...*”, pp. 27-38.

⁴²¹ BARKAI (1989), “L’ús dels salms...”, pp. 28-30 i 53.

l'entorn del 1300. També va estar vinculat a aquest grup Bernard de Gordon, a qui s'atribueix al seu torn d'un *Tractatus ad faciendum sigilla*. Tant aquest tractat com les notícies sobre els segells usats pels jueus de Montpeller apunten a una mena d'imatges basades en l'observació del moment astral per la seva fabricació, sense pregàries ni incripcions, ben diferents de les presents en el *De sigillis*. És un dels molts indicis que fan considerar-lo apòcrifs. Aquesta mena d'imatges astrals són les úniques de les quals, segons ens consta, trobem referències en l'entorn d'Arnau i eren les úniques acceptades pels pensadors més oberts de l'època com Albert Magne i Pietro d'Abano. També són les que úniques que s'acorden amb les opinions exposades en el *De reprobacione* contra la nigromancia i a les justificacions teòriques de les breus al·lusions presents en les obres arnaldianes. Tot apunta, doncs, en la direcció que empraria unes imatges sense inscripcions, amb només la figura del signe zodiacal i elaborades en les condicions astrològiques propícies.

Tot i ser àmpliament utilitzades en medicina, tampoc no hem de pensar que aquesta classe d'imatges eren acceptades per tothom, sinó que tenim constància de refús per part dels guardians de la fe en les dues comunitats religioses en què les hem trobades. En la comunitat jueva es va produir certament rebuig però hi ha divisió d'opinions entre els estudiosos sobre l'extensió que va tenir. Segons Ron MARKAI, malgrat que aquests usos van xocar amb certes mentalitats tradicionalistes que les veien contràries a la fe com Abba Mari, en general el judaisme ortodox va preferir tolerar les pràctiques màgiques abans que acceptar el racionalisme aristotèlic dels intel·lectuals jueus atrets per la filosofia natural cultivada pels àrabs i cristians. BARKAI assenyala que el filòsof cordovès Maimònides (1135-1204) va ser una excepció atacant l'ús supersticiós de salms i amulets alhora des de la tradició religiosa i des de l'aristotelisme⁴²². Ben al contrari Dov SCHWARTZ aporta proves de

⁴²² BARKAI (1989), "L'ús dels salms...", pp. 26-33. Sobre el conflicte entre el racionalisme i ortodòxia talmúdica entre els intel·lectuals jueus: Luis GARCÍA BALLESTER (1992), "Los orígenes del renacimiento médico europeo: cultura médica escolástica y minoría judía", *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 10, pp. 119-155 (esp. pp. 146-147) i GARCÍA BALLESTER - FERRÉ - FELIU (1990), "Jewish Appreciation...", pp. 86-88, i la bibliografia que s'hi cita. L'actitud de Maimònides contrària a l'astrologia s'evidencia en diversos llocs de la seva ingent obra. Precisament el 1195 escrigué als savis de Montpeller,

l'ampli rebuig que, sota la influència de Maimònides, va provocar en especial l'ús terapèutic d'imatges astrològiques en la viva polèmica sobre la màgia astral desencadenada entre savis jueus catalans i occitans des de finals del segle XIII fins a principis del XV, comparable al que es produeix entre els cristians però amb diferències importants⁴²³. El debat girava al voltant del qüestionament de la seva eficàcia real des d'un punt de vista racionalista i la seva prohibició d'acord amb la llei jueva, des de les postures més oposades de Menahem ben Šelomó Meiri de Perpinyà (1249-1316) fins a les més favorables de Leví ben Abraham, originari de Vilafranca de Conflent (1245-1315) –a qui SCHWARTZ considera el probable iniciador del debat–, passant per l'actitud més matisada del també perpinyanès Leví ben Geršom o Gersònides (1288-1344), que hi veu un possible efecte placebo però alhora també il·legitimitat religiosa.

Les imatges tampoc no van ser ben acollides entre els guardians de l'ortodòxia cristiana: s'hi van oposar teòlegs de la categoria de Guillem d'Alvèrnia i Tomàs d'Aquino. Aquest darrer, malgrat que considera lícit aprofitar les propietats ocultes naturals d'origen astral, veu perill en les imatges astrològiques, d'acord amb Agustí, ja que impliquen un pacte, si no un explícit, sí tàcit amb els dimonis, com demostren els dibuixos i inscripcions gravats, innecessaris per a una operació natural⁴²⁴. En el cas d'Arnau sabem pel testimoni de Guerau d'Albalat que, quan va emprar el segell de Leo contra la litiasi de Bonifaci VIII, també va escandalitzar alguns cardenals⁴²⁵. Roger Bacon, en parlar dels llibres d'imatges astrals, ja adverteix que “a penes algú ha gosat parlar-ne en públic” entre els més savis per por

en resposta a una consulta seva, per mostrar-los el seu rebuig a la influència dels astres sobre la conducta humana: MAIMÒNIDES, *De la guia dels perplexos i altres escrits*, traducció i edició a cura d'Eduard Feliu, Barcelona, Laia, 1986, “Textos Filosòfics”, 41, pp. 319-333.

⁴²³ Dov SCHWARTZ (1994), “La magie astrale dans pensée juive rationaliste en Provence au XIVe siècle”, *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 61, pp. 31-55.

⁴²⁴ Guillem, en una *quaestio* sobre les imatges astrològiques, posa com a exemple concret la imatge de Leo (*De universo*, I, 1, 46, *Opera omnia*, I, p. 658). Tomàs expressa la seva opinió sobre aquest tema en diversos passatges de la seva immensa obra. Sobre l'actitud d'ambdós teòlegs vegeu *supra* l'apartat III, 3.5.

⁴²⁵ Segons la carta a Jaume II abans transcrita en l'apartat 5.2 de la segona part.

de ser titllat de mag, puix que la gent del poble i els tèlegs i decretistes els consideren dins la màgia prohibida per ignorància i pel mal ús que en fan els fetillers⁴²⁶. És molt significatiu el fet que en els *Aphorismi extravagantes* recomani un segell astrològic contra el poagre, mentre que en el *Regimen podagre* no apareix cap menció, quan la majoria dels altres aforismes, amb mesures farmacològiques o dietètiques, tenen el seu correlat en algunes de les prescripcions del *consilium*⁴²⁷. És possible que, com suggereixen PANIAGUA i GIL-SOTRES, Arnau es guiés en ocasions concretes per la por d'ofendre el malalt o persones del seu entorn amb pràctiques que podien ser considerades supersticioses per alguns⁴²⁸. I no crec que això sigui contradit per l'observació de les condicions astrològiques en la flebotomia que hem trobat en el mateix *consilium*, perquè aquesta era una pràctica molt més integrada en el galenisme medieval que no pas els segells astrals i no aixecava les mateixes suspicàcies, per bé que estigués fonamentada en el mateix principi de les μελοθεσία. Així, potser se sentia més lliure de deixar-ne constància en obres de caràcter general adreçades a d'altres professionals sanitaris que no en escrits de menor ambició com els *consilia* però individualitzats, destinats a personatges concrets d'alt rang social –potser per un desig de discreció o de rebuig per part del pacient. I és que certs mitjans terapèutics fonamentats en l'astrologia podien provocar reaccions molt diferents: des d'acréixer el prestigi del metge i l'admiració per la seva saviesa en aquelles persones per a qui mereixien crèdit o que hi dipositaven la seva esperança de salut –com Bonifaci VIII, que va exclamar referint-se a Arnau: “Aquest home és el més gran clergue del món: així ho declarem

⁴²⁶ “Sed quia haec opera videntur vulgo studentium esse supra humanum intellectum, quia vulgus cum suis doctoribus non vacat operibus sapientiae, ideo vix est aliquis ausus loqui de his operibus in publico. Statim enim vocantur magici, cum tamen sint sapientissimi qui haec sciunt. Utique theologi et decretistae non instructi in talibus, simulque videntes quod mala possunt fieri sicut et bona, negligunt haec et abhorrent, et computat inter magica. Vident enim quod magici et abusores documentorum sapientiae his utuntur, et ideo aestimant indigna Christianis”, *Opus maius*, I, 394.

⁴²⁷ Per a aquestes coincidències vegeu l'apartat II.1.1.2 de la primera part.

⁴²⁸ *AVOMO*, VI, 2, p. 387, n. 15.

i fins ara no ho sabíem!”⁴²⁹ – fins a provocar escàndol o refús en aquells que els creien contraris a la religió i pròxims a la bruixeria –encara que, com els cardenals de la cort de Bonifaci, no estiguessin segurs que no fossin eficaços.

Durant el trànsit dels segles XIII i XIV, moment en què l’astrologia comença a introduir-se en la medicina universitària, hi ha una diferent acceptació social dels usos de l’astrologia mèdica, segons es reflecteix a l’obra i la pràctica professional d’Arnau de Vilanova. D’una banda els usos més integrats en la tradició hipocràticogalènica i més recolzats per la filosofia natural aristotèlica –en especial els dies en què cal evitar la flebotomia o les purgues– van esdevenir plenament acceptades per la comunitat mèdica i pel conjunt de la societat, fins al punt de poder rebre sanció legal⁴³⁰. En canvi, altres pràctiques més inusuals o noves dins el galenisme, com l’aplicació de segells astrològics, van ser vistes per molts amb recel i considerades contràries a la fe, mentre que grans metges com el mateix Arnau, Pietro d’Abano i potser Bernat de Gordon, fent un esforç per compatibilitzar-les amb la doctrina racional escolàstica, de vegades discretament, de vegades públicament, les incorporaven a l’arsenal terapèutic de la medicina baixmedieval.

⁴²⁹ Vegeu *supra* l’apartat 5.3 de la segona part.

⁴³⁰ Tant els dies d’influència lunar com dels altres astres per a la sagnia van arribar a ser regulats a l’edat mitjana no solament per una difosa literatura especialitzada, des dels tractats més doctrinals com l’arnaldia *De consideracionibus operis medicine* fins als escrits més pràctics de l’estil de les *Epistulae de flebotomia* i els *calendaria*, sinó fins i tot per documents oficials. És el cas d’un document reial promulgat a València el 1332: José MARTÍNEZ GÁZQUEZ - Luis GARCÍA BALLESTER (1991), “Las *Epistulae de flebotomia* y los *Calendaria* en el galenismo práctico de los siglos XIII y XIV”, J. A. LÓPEZ FÉREZ (ed.), *Galeno: obra, pensamiento, influencia*, Madrid, pp. 281-289.

EPISTOLA MAGISTRI ARNALDI DE VILLANOVA
AD VALENTINUM EPISCOPUM
DE REPROBACIONE NIGROMANTICE FICCIONIS

TEXT I TRADUCCIÓ

1. LA TRADICIÓ TEXTUAL

1.1. DESCRIPCIÓ DELS MANUSCRITS

Del *De reprobacione* es coneixen un total de nou còpies manuscrites conservades, segons el resultat de les recerques de Luis GARCÍA BALLESTER, Michael MCVAUGH i Juan Antonio PANIAGUA⁴³¹. A continuació presento la descripció dels nou còdexs que contenen aquesta obra a partir de les notícies que he pogut reunir de fonts diverses i de l'estudi dels microfilms realitzats a partir d'ells.

1. M = MS Oxford, Merton College 230, ff. 60-61

Aquest és un manuscrit molt destacat dins la tradició textual arnaldiana. Més de la meitat del còdex està ocupat per diverses obres, traduccions o comentaris d'Arnau, tots autèntics –la traducció del *De viribus cordibus* d'Avicenna (f. 45r) i dels galènics *De rigore et tremore et iectigatione et spasmo* (ff. 45r-51v) i *De interioribus* (ff. 99v-107r), el comentari del *De malicia complexionis diverse* de Galè (ff. 61v-83r), *De consideracionibus operis medicine* (ff. 33r-44v), *De intentione medicorum* (ff. 56r-60r), *De reprobacione nigromantice fictionis* (ff. 60r-61v), *Aphorismi de gradibus* (ff. 83r-99r). La resta inclou escrits anònims o adscrits a diversos autors, la majoria dels quals de medicina pràctica: *Liber de cura, regimine et infirmitatibus equorum* (ff. 1r i ss.), *Trotula de morbis mulierum*, (f. 11r i ss.), *De morbis puerorum*, (f. 20v i ss.), *De febribus* de Iohannes Stephani, (f. 21v i ss.), *De dosibus* de Gualterius, (f. 23v i ss.), *De divisione scientiarum* potser d'Avicenna (f. 29r i ss.), *De significationibus mirabilibus* (f. 51v i ss.), *Summula de purgatione ciborum et potuum infirmorum* de Musardus (f. 53r i ss.). La doble numeració que presenta –medieval i moderna–,

⁴³¹ El resultat de les seves investigacions està recollit dins GARCÍA BALLESTER - MCVAUGH - PANIAGUA (1978), “Catálogo de *incipits*...”. Malgrat que la primera elaboració del catàleg és de 1978, aquest es va actualitzant amb el resultat de les noves troballes i de la revisió de les seves dades i la publicació de la versió definitiva dins les *AVOMO* no està prevista fins que s'acabi l'edició dels escrits d'Arnau.

divergents a partir del foli 33, evidencien la manca de quinze folis a la part central del còdex, que afecta el terç final del *De considerationibus* i gairebé tot el *De viribus cordibus*.

El manuscrit ha estat datat a la primera meitat del segle XIV. Redactat a doble columna en una escriptura universitària nord-europea –potser anglesa–, conté notes marginals en anglès de la mateixa època. MCVAUGH considera probable que es tracti dels llibres d'Arnau deixats en testament al Merton College per Simon Bredon el 1368⁴³².

2. Z = MS Zagreb, Biblioteca Metropolitana, MR lat. 154, ff. 73r-81v

Segons la descripció donada per Mirko D. GRMEK⁴³³ és un còdex de 83 fulls de pergamí, amb una dimensió de 310 x 230 mm. i una relligadura en cuir del segle XVIII. L'escriptura, una bella cursiva gòtica anomenada *littera bononiensis*, indica una datació per al manuscrit de la primera meitat del segle XIV. El text està distribuït en dues columnes. Abans del *De reprobacione nigromancie fictionis* (ff. 81va-83vb), el darrer escrit, s'hi pot trobar la traducció d'Ermengaut Blasi dels *Cantica* d'Avicenna amb el comentari d'Averrois (ff. 1r-72v) i l'arnaldià *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* (ff. 73r-81v). El còdex es troba a Croàcia almenys des d'inici del segle XV, puix que està inclòs en un antic inventari del Capítol de Zagreb. Tanmateix va ser copiat en terres occitanes, si es considera la similitud de la seva lletra amb el còdex MR 163 de la mateixa biblioteca, un *Pontificale Romanum* escrit a Avinyó pel monjo Alfutius segons consta en una nota del mateix copista per a Jacobus de Placentia. Aquest, primerament metge del rei croatohongarès Carles Robert i després bisbe de

⁴³² McVAUGH (1975), *AVOMO*, II, pp. xiii i 139-140; McVAUGH (1981), *AVOMO*, XVI, p. 43; Henry O. COXE, *Catalogus codicum MSS qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur I: Catalogus codicum MSS Collegii Mertonensis*, Oxford 1852, p. 90.

⁴³³ Per tota la descripció i història d'aquest manuscrit: Mirko D. GRMEK (1958), "Rasprava Arnalda iz Villanova o crnoj magiji", *Starine*, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 48, pp. 217-229. La traducció francesa de gairebé tota la introducció en serbocroat de l'esmentada edició ha estat publicada: Mirko D. GRMEK (1957), "La lettre sur la magie noire et les autres manuscrits d'Arnald de Villeneuve dans les bibliothèques yougoslaves", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 42, pp. 21-26.

Csanad, va visitar el papa a Avinyó el 1343 i se'n va emportar cap a Zagreb un bon nombre de valuosos manuscrits mèdics, de clara influència montpellerina, entre els quals probablement el 154, quan en va ser nomenat bisbe d'aquesta diòcesi, potser amb la intenció de fundar-hi una escola de medicina. Tot fa pensar, doncs, que el còdex 154 va ser escrit vers el 1340 i, pel cap baix, a la mateixa escola avinyonesa de copistes i, per tant, és proper geogràficament i cronològica a l'obra d'Arnau.

Al meu parer la procedència de Montpeller del manuscrit es veu reforçada pel seu contingut en obres d'Arnau i del seu nebot Ermengaut, ambdós estretament vinculats amb la ciutat llenguadociana i la seva facultat. El mateix origen pot explicar l'excepcionalitat de la presència en un mateix còdex d'un escrit espiritual del metge català al costat d'un text mèdic com els *Cantica* i del *De reprobacione*, el qual es vincula amb la tradició del corpus mèdic arnaldià tots els altres manuscrits on es conserva.

3. P = MS París, Bibliothèque Nationale, 17.847, ff. 53rb-56ra

El total de 106 folis del còdex està constituït per dos manuscrits. El primer inclou el *De infirmitates oculorum* d'Haly Abas (ff. 1-29) i el *De secretis medicine* de Razés (29-44). El segon, de 52 folis, conté obres de medicina teòrica i pràctica d'Arnau: *Medicationis parabole* (45r-52v), *Aphorismi extravagantes* o *Canones de podagra* (f. 53r), *De reprobacione nigromantice fictionis* (ff. 53rb-56ra), *De consideracionibus operis medicine* (ff. 57r-87v), *De humido radicali*, *De intentione medicorum* i *De amore heroico* (ff. 104r-106v). Provenint del convent dels Grands-Augustins de París, està escrit a doble columna en lletra gòtica cursiva francesa, de finals del segle XIV, regular, clara i solta, amb títols en vermell i subratllats i un ús folgat del pergamí. Segons Luke DEMAITRE hi ha indicis que va ser copiat per un escriptor diligent d'un exemplar excel·lent i proper al moment de la composició⁴³⁴.

⁴³⁴ Léopold DELISLE (1870), *Inventaire des manuscrits latins de Notre-Dame et d'autres fonds conservés a la Bibliothèque Nationale sous le numéros 16719-18613*, extret de: *Bibliothèque de l'École des chartes*, 31, p. 531; Juan Antonio PANIGUA - Pedro GIL-SOTRES (1993), "Estudio de su contenido y notas al texto [*Medicationis parabole*]", *AVOMO*, VI.2, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 258-

4. L = MS Leipzig, Universitätsbibliothek 1.161, ff. 94va-95vb

Copiat vers el 1374 segons una anotació en el cinquè dels escrits inclosos (8 de març de 1374), és un còdex miscel·lani que conté diverses obres de caire mèdic, nou d'atribuïdes a Arnau: autèntiques –*De consideracionibus operis medicine* (ff. 1r-20v), *Aphorismi de gradibus* (ff. 60r-79r), *Medicationis parabole* (ff. 80r-83v), *De reprobacione nigromantice fictionis* (ff. 94v-95v), *De humido radicali* (ff. 95v-100v), *De intentione medicorum* (ff. 56), *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (ff. 174r-191r)– i dubtoses –*Antidotarium* (ff. 24v-56r), *De vinis* (ff. 84r-88v).

Els altres escrits presents al manuscrit són tots també, anònims o adscrits a d'altres autors: *De incubo* (ff. 20r-22v), *De cura podagre* (ff. 22-24), *De depilatione* (ff. 89r-94v), *Regimen cuiusdam domine* (ff. 100v-101v), *Varia precepta medicinalia* (ff. 102r-107v), *De pestilentia* de Iacobus de Montepessulano (ff. 107v-108v), *Ingenia curationis* de Geraldus de Solo (ff. 108v-110b), *Introductorium iuvenum* de Geraldus de Solo (ff. 110r-124r), *De anatomia* de Mondino de' Luzzi (ff. 128r-148r), *Regimen acutorum* de Bernard de Gordon (ff. 148v-154v), els *Pronostica* d'Hipòcrates (ff. 155r-159r), *Pondera et mensura* (ff. 159r-161r), *Compendium Salerni* (ff. 102r-173r), *Liber de conservanda sanitate* de Juan de Toledo (ff. 191r-199v), *Anathomia* de Guido (200r-224v).

259; Luke DEMAIRE (1988), “The text and the manuscripts of the *Tractatus de consideracionibus operis medicine*”, *AVOMO*, IV, 121-129 (esp. p. 125).

5. B = MS Londres, British Library, Sloane 2.156, ff. 108vb-110vb

Aquest còdex va ser copiat entre 1428 i 1430 a Soignies (Bèlgica) segons els colofons d'alguns dels escrits. El suport barreja pergamí i paper. Del total de 185 folis –a dues columnes d'entre 46 i 56 línies deixant marges ben folgats– els folis compresos entre el 72r i el 179v són obra d'una altra mà anterior i el paper té una altra filigrana respecte als folis anteriors i posteriors, redactats pel mateix escrivà. Aquesta part central és la que conté les tres obres atribuïdes a Arnau del còdex: *De intentione medicorum* (ff. 96r-102r), *Expositiones visionum in somniis* (ff. 102r-108r), *De reprobacione nigromantice fictionis* (ff. 108vb-110vb). Hi ha també escrits de Roger Bacon –*De perspectiva* (ff. 1r-41r), *De multiplicatione specierum* (ff. 42r-71r), *Communia mathematica* (f. 83), *De mirabili potestate artis et nature* (ff. 111r-116r)–, de Nicolas d'Oresme –*De configurationibus qualitatum et motuum* (ff. 159r-193v)⁴³⁵, *Contra coniunctionistas de futurorum eventibus* (ff. 209v-224r)–, d'Heinrich von Langenstein (Henricus de Hassia) –*De reductione effectuum particularum in causas universales* (ff. 209v-224r), *De habitudine causarum et influxu naturae communis respectu inferiorum* (ff. 194v-209v)⁴³⁶–, de Witelo –*De causa primaria penitentiae in hominibus et de substantia et natura daemonum* (ff. 148r-154v)⁴³⁷– i d'autoria dubtosa –*De essentiis essentialium et de mineralibus opus mirabile* (ff. 130r-148r) i *De fato* (ff. 154v-159r)⁴³⁸. Es pot observar, doncs, que els escrits inclosos pertanyen a diverses

⁴³⁵ Editat dins Marshall CLAGETT (1968), *Nicole Oresme and the medieval geometry of qualities and motions. A treatise on the uniformity and difformity of intensities known as Tractatus de configurationibus qualitatum et motuum, edited with an introduction, English translatio and commentary*, Madison, The University of Wisconsin.

⁴³⁶ Per a aquestes obres d'Heinrich von Langenstein (1325-1397) i la seva transmissió manuscrita: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, III, 472-510 i 751-759.

⁴³⁷ Aquest títol correspon a una mateixa obra i no pas dues com s'havia pensat: BIRKENMAJER (1972), *Etudes d'histoire...*, pp. 97-257 353-354, 408-411. En els apèndix I i II del treball “Deux écrits inconnus de Witelo” inclòs en aquest recull s'editen sengles epítoms de les dues parts de les quals es compon.

⁴³⁸ El còdex està descrit dins Andrew G. WATSON (1979), *Catalogue of the Dated and Datable Manuscripts in the Department of Manuscripts c. 700-1600, the British Library*, I, Londres, British Library, p. 160, núm. 932; BRITISH LIBRARY (1984-1986), *Index of Manuscripts in the British Library*, I-X, Cambridge, Chadwyck-Healey. Per a la identificació d'alguns autors he utilitzat Lynn THORNDIKE

branques de la filosofia natural i a la polèmica sobre la nigromància i l'astrologia judiciària.

6. Pa = MS París, Bibliothèque Nationale, 6.971, ff. 65r-69r

Manuscrit de paper del segle XV procedent de l'antiga Bibliothèque Mazarine, formada pel cardenal Mazzarino amb fons recopilats per bona part d'Europa (1643). N'és el tema dominant el mèdic i el contingut majoritàriament arnaldià, ja que inclou un total de deu obres atribuïdes a Arnaldianes: els autèntics *De considerationibus operis medicine* (ff. 1r-53r), *De intentione medicorum* (ff. 53r-64r), el *De reprobacione nigromantice fictionis* (ff. ff. 65r-69r), *De dosi tyriacalium medicinarum* (ff. 73r-77v), *Medicationis parabole*, amb els *Aphorismi de memoria* interporlats (ff. 103r-112v), i *Aphorismi extravagantes*– el dubtós *De venenis* o els apòcrifs *Libellus de coniunctionum maris et feminae impedimentis* i la traducció del *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca. Altres escrits són unes *Pillule* de Pantaleo de Conflentia, i el *De flebotomia* i el *Liber conservatione vitae humanae* de Bernard de Gordon⁴³⁹.

7. Pr = MS París, Bibliothèque Nationale, 7.337, pp. 110a-114b

Còdex de paper del segle XV amb text majoritàriament escrit en lletra humanista italiana i distribuït a doble columna i marges ben folgats. A la p. 181 la lletra esdevé més tosca i el text passa a una columna. La numeració és a dues cares,

– Pearl KIBRE (1963), *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, edició revisada i augmentada, Londres. El *De fato* apareix aquí atribuïda a Albert Magne, de manera molt més versemblant que l'adscripció a Tomàs d'Aquino també habitual si es té en compte la seva defensa de l'astrologia, incloses les imatges: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, II, pp. 612-613. El *De essentiis essentialium* també és de vegades atribuïda a Tomàs: THORNDIKE (1947), "Traditional medieval tracts..", p. 262, i THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, III, 136-139 i 684-686. Aquest còdex no s'ha tingut en compte per al text de Roger BACON, *Communia mathematica, Opera quaedam hactenus inedita*, XVI, edició de Robert Steele, Oxford, Clarendon Press, 1940.

⁴³⁹ *Catalogus codicum manuseriptorum Bibliothecae Regiae [Codices latini]*, París, 1744, IV, pp. 298-299. Sobre la història dels fons: Léopold DELISLE (1868-1874), *Le cabinet des manuseripts de la Bibliothèque Imperiale. Étude sur la formation de ce dépôt*, París, Imprimerie Imperiale, I, p. 269.

malgrat que cap a la fi hi ha indicis d'una foliació anterior⁴⁴⁰. Prové de la col·lecció de manuscrits formada per Jean-Baptiste Colbert amb fons recopilats a Occitània i altres llocs i que després van passar a la biblioteca del rei. El seu contingut està compost per tractats sobre màgia, nigromància, astrologia centrada sobretot en la seva aplicació mèdica i imatges. N'hi ha quatre d'atribuïts a Arnau, dels quals només el *De reprobacione* és indubtable, altres adscrits a d'altres autors, apòcrifament o no, i molts d'anònims. Per ordre els escrits inclosos són *De occultis et manifestis artium* o *Liber intelligentiarum* d'Antonio da Montolmo (pp. 1a-9a)⁴⁴¹, *De iudiciis astronomie* atribuït a Arnau (pp. 9b-18a), *De tempore pharmacandi* –un tractat de anònim sobre la lluna i crisis (pp. 19b-25b), un comentari *Super imagines duodecim signorum Hermetis* també d'Antonio da Montolmo (p. 26a-b), *De imaginibus* de Tābit ibn Qurra (pp. 27b-32a), fragments dels comentaris de Cecco d'Ascoli sobre el *De sfera* de Sacrobosco, orientats en especial vers la nigromància astrològica (pp. 32b-41b), *De imaginibus* atribuït a Ptolemeu (pp. 41b-45a), *Experimentum naturale... ad expellendum inimicum* de Tommaso da Bologna (pp. 45-46)⁴⁴², *Imagines triplicitatum signorum* (pp. 47-50b), *Imagines duodecim signorum secundum modernos* (50a-53a), *Imagines medicinales duodecim signorum* (p. 53), *Imagines septem planetarum* (p. 53-54), *Imagines constellationum extra zodiacum*, *Lunae dispositio in electionibus*, *Libellus de diebus periculosis secundum Arabes* (p. 75), el pseudohipocràtic *De pronosticationibus aegritudinum secundum motum lunae* traduït per Guillem de Moerbeke (pp. 78-84), *Notabilia medicandi*, *De reprobacione* (pp. 110a-114b), la traducció apòcrifament atribuïda a Arnau del *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca (114a-116a), el

⁴⁴⁰ *Catalogus codicum...*, IV, p. 343; DELISLE (1868-1874), *Le cabinet des manuscrits...*, I, pp. 439-547; THORNDIKE (1949), *The Sphere of Sacrobosco...*, pp. 71-72 i 343. Quant a alguns dels escrits sobre imatges astrals: THORNDIKE (1947), "Traditional medieval tracts..", pp. 223, 236 i 258-259. Sobre al *De iudiciis astronomie*, el *De sigillis* i el *De quindecim stellis*, *quindecim lapidibus*, *quindecim herbis et quindecim imaginibus* vegeu *supra* l'apartat III, 3.2 de la present part, i sobre el *De physicis ligaturis*, el capítol I, 5.

⁴⁴¹ Antonio da Montolmo fou un metge, astròleg i nigromant de la segona meitat del segle XIV. Sobre els seus dos escrits inclosos en aquest còdex vegeu THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, III, pp. 602-610.

⁴⁴² Un experiment màgic per expulsar els anglesos de França, descrit dins THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, II, pp. 801-802.

pseudoarnaldia *De sigillis, Liber de sculpturis lapidum per observationem astronomicam* (p. 121), *De quindecim stellis, quindecim lapidibus, quindecim herbis et quindecim imaginibus* aquí anomenat *De proprietatibus quorundam stellarum et convenientia earum cum lapidibus et herbis* i atribuït a Tābit ibn Qurra (p. 129 i ss.), *Annulorum experimenta* atribuïts a Pietro d'Abano (pp. 131a-138a), *Liber electionum secretorum superiorum, Oneirocriticon* d'Ahmet ibn Sirin –traduït per Leone Tusco i aquí anomenat *De somniis et oraculis*– (pp. 141-161), *De insomniis* atribuït a Albert Magne, *Auguria sternutamentorum, De insomniis* d'Hipòcrates, *De somniis* de Galè, *Sphaera* atribuïdes a Pitàgoras, *Sphaera* d'Apuleu, *Sphaera* de Sateticus, *Libellus de auguriis, Auguria per sternutationem, Tabulae secundum locae lunae* atribuït a Salomó, *Excerpta ex introductorio* de Razés i *Institutiones secretorum* –una obra de màgia incompleta (pp. 221b-240).

8. Vi = MS Viena, Österreichische Nationalbibliothek, 5.315, ff. 78r-80v

Manuscrit del segle XV que conté escrits mèdics, farmacològics, veterinaris i ocultistes, entre les quals deu obres atribuïdes a Arnau de Vilanova, algunes de genuïnes –*Regimen podagre* (ff. 84r-86v), *De reprobacione nigromantice fictionis* (ff. 78r-80v), *Aphorismi de memoria* (ff. 95v-96r) i *Interpretatio de visionibus in somniis* (f. 245 i ss.), l'única religiosa inclosa– i d'altres de dubtoses –*De venenis* (f. 82 i ss.)– o d'espúries –*De bonitate memorie* (f. 81r-81v), *De conferentibus et nocentibus* (f. 87 i ss.), *De quercu* (f. 91 i ss.), *De defectu memorie* (f. 92) i la traducció del *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca (f. 74). També hi ha textos d'altres autors o anònims: *Regimen sanitatis* de Bernard de Gordon, *De ymagine leonis* (f. 75v-76r)⁴⁴³, *Contra ligatos ex maleficiis* (f. 76 i ss.), *Aurum potabile* (f. 99 i ss.), *De venenis* de Guillielmus de Varignana (f. 111 i ss.), *De aqua vite* (f. 128 i ss.), *De venenis* de Pietro d'Abano (f. 134 i ss.), *De secretis mulierum cum commento* (f. 147 i ss.), *De cura equorum* (f. 209 i ss.), *De infirmitatibus equorum* (f. 219 i ss.), *De falconibus et aliis avibus rapacibus* (f. 257 i ss.).

⁴⁴³ Atribuït a Albert Magne, segons THORNDIKE (1947), “Traditional medieval tracts...”, p. 265.

A partir dels títols anteriors es pot observar que els escrits recollits seguint uns temes d'interès ben dispars: medicina pràctica –en especial higiene, conservació de la memòria, ginecologia, farmacologia i toxicologia–, veterinària i cura dels animals –cavalls i falconeria– i ocultisme –interpretació dels somnis, imatges astrològiques, alquímia i escrits contra la nigromància. En relació amb aquesta heterogeneïtat cal destacar que aquest còdex inclou un dels escrits religiosos arnaldians entre alguns dels mèdics.

9. V = MS Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Palatino Latino 1.180, ff. 185r-187v

És un còdex del segon terç del segle XV, de 355 folis, *in folio*, d'escriptura a línia tirada, entre 40 i 43 línies. La lletra és gòtica cursiva alemanya; el copista ha deixat espais en blanc reservats a les caplletres, tot indicant quines són. Procedeix de la Biblioteca Palatina, els manuscrits de la qual van ser duts de Heildeberg fins a Roma al voltant de 1623 per Leone Allacci. Inclou dinou escrits atribuïts a Arnau de Vilanova: *De humido radicali* (ff. 1r-10r), *Speculum medicine* (ff. 13r-103v), *Medicationis parabole* (ff. 104r-113v), *De considerationibus operis medicine* (ff. 118r-146r), *De dosi tyriacalium medicinarum* (ff. 146v-149r), *Tabula super 'Vita brevis'* (ff. 149r-154v), *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (ff. 155v-165v), *De bonitate memorie* (ff. 165v-166r), *De aqua olive* (ff. 166r-167v), *De intentione medicorum* (ff. 167r-174v), *De confortatione visus* (ff. 174v-179v), *Regimen quartane* (ff. 181v-184v), *Regimen Almarie* (ff. 184v-185r), *De improbatione maleficiorum* (ff. 185r-187v), *Practica summaria* (ff. 187v-194r), *De conferentibus et nocentibus* (ff. 194r-197r), *De amore heroico* (ff. 197r-199v), *De simplicibus* (ff. 202r-230v) –aquest text és titulat en aquest còdex *Areole*, probablement per confusió amb un altre escrit inèdit atribuït a Arnau, *De medicinis simplicibus*, que rep el mateix nom en alguns manuscrits⁴⁴⁴ – i *Antidotarium* (ff. 274r-330r). També hi ha *De virtute quercus* (ff. 116r-117r), aquí

⁴⁴⁴ PANIAGUA (1969), *El maestro Arnau...*, pp. 68-69 (1994²), dóna una breu informació de tots dos textos.

anònim tot i que en altres llocs atribuït a Arnau. A més de diverses receptes, conté dues obres sota el nom de dos altres autors: *De gradibus* de Gentile da Foligno (236r-273v) i *De retardatione senectutis*, obra d'autor obscur atribuïda aquí a Roger Bacon (ff. 332r-347v)⁴⁴⁵. D'aquests escrits continguts en el còdex no sempre n'apareix, sigui al *incipit* o al *explicit* o a cap dels dos, el títol ni el nom de l'autor. Entre una obra i una altra de vegades hi ha folis en blanc o breus textos anònims.

Per tant ens trobem davant d'un còdex que conté un conjunt divers d'obres mèdiques atribuïdes a diferents autors, la gran majoria a Arnau. D'aquestes, com és habitual als manuscrits, n'hi ha d'autèntiques, dubtoses i d'apòcrifes, tot i que dominen les primeres. Entre les indubtablement escrites pel mestre de Montpeller hi ha *De humido radicali*, *Speculum medicine*, *Medicationis parabole*, *De consideracionibus operis medicine*, *De dosi tyriacalium medicinarum*, *Tabula super Vita brevis*, *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, *De intentione medicorum*, *Regimen Almarie*, *De reprobacione nigromantice fictionis*, *Practica summaria*, *De amore heroico* i *Antidotarium*. Sens dubte falsament atribuïdes a Arnau són *De conferentibus et nocentibus*, *De bonitate memorie* i *De aqua olive*. Per la seva banda *De simplicibus*, *De confortatione visus* i *Regimen quartane* resten encara dubtoses⁴⁴⁶.

⁴⁴⁵ Per a la descripció del còdex: L. SCHUBA (1981), *Die medizinischen Handschriften der Codices Palatini Latini der Vatikanischen Bibliothek*, Wiesbaden, pp. 148-151; McVAUGH (1992), "Arnau de Vilanova's *Regimen Almarie*...", p. 208, i TRIAS (1994), "Introducció", *Arnaldi de Villanova Regimen sanitatis...*, p. 46. Les notícies proporcionades per aquesta bibliografia les he confrontades amb un microfilm del manuscrit, cosa que m'ha permès afegir algunes dades més.

⁴⁴⁶ Cal aclarir que l'*Antidotarium* degué ser una reelaboració d'un deixeble d'Arnau sobre materials deixats inèdits pel seu mestre: McVAUGH (1995), "Two texts, one problem...". Quant al *De simplicibus* la seva autoria arnaldiana ha quedat en entredit: GIL-SOTRES (1988), *AVOMO*, IV, pp. 91-105. El *De bonitate memorie* és una reelaboració i ampliació dels *Aphorismi de memoria*: vegeu la introducció de Panigua i Gil-Sotres a aquest escrit dins *AVOMO*, VI.2, pp. 363-371.

1.2. VALORACIÓ DE LA TRADICIÓ MANUSCRITA

Del contingut dels nou còdexs anteriors sobta en una certa mesura l'heterogeneïtat de títols enmig de la qual trobem el *De reprobacione*. Alguns d'ells són reculls amb una orientació totalment o quasi completament mèdica –*MPLPaV*–, *Z* sembla una rara miscel·lània amb un origen molt pròxim a un àmbit arnaldià, *B* mostra interès per la filosofia natural amb un fort biaix antiocultista. Per altra banda *Vi* es decanta per la medicina i l'esoterisme i, al seu torn, les diverses arts ocultes acaparen els folis de *Pr*. En els cinc primers manuscrits la presència de l'epístola contra la nigromància es fa difícil de justificar si no és pel seu contingut majoritàriament arnaldià, mentre que en *B* és molt coherent amb la seva línia antiastrològica i antigromàntica. Per contra sorprèn el veïnatge en què el trobem en *Vi* i sobretot en *Pr*. Sobretot en aquest darrer el *De reprobacione* xoca amb l'interès tan indiscriminat que mostra envers les arts ocultes, amb la inclusió fins i tot d'alguns textos nigromàntics. Com a nota significativa en el sentit de recopilacions arnaldianes i esotèriques (interpretació dels somnis) es constata la coexistència d'algunes obres arnaldianes teològiques amb moltes de mèdiques, al costat del *De reprobacione*.

Ja de cara a l'establiment del text, la col·lació i examinació dels nou testimonis del *De reprobacione* m'ha menat a la conclusió que el més fidel ha de ser *M*, el valor del qual, a més, ja ha quedat demostrat pel seu servei com a manuscrit base per a quatre escrits publicats fins ara a les *AVOMO: Aphorismi de gradibus, De intentione medicorum*, el comentari del *De malicia complexionis diverse* de Galè i la traducció del *De interioribus* de Galè⁴⁴⁷. D'entrada és l'únic que no presenta cap llacuna d'una certa extensió, mentre que *Z* omet una frase sencera (l. 29-30) i el grup β una altra (l. 111-112), i d'altra banda les seves lliçons són el més sovint les més convincents. De tota manera és coincident la major part de les vegades amb un altre excel·lent manuscrit també de la primera meitat del segle XIV, *Z*, que derivaria d'un mateix

⁴⁴⁷ Editats respectivament per Michael McVAUGH (*AVOMO*, II, vegeu pp. 140-141, i *AVOMO*, V.1, pp. 93-95 de sengles introduccions), per Luis GARCÍA BALLESTER i Eustaquio SÁNCHEZ SALOR (*AVOMO*, XV, vegeu p. 142 de la introducció) i per Richard DURLING (*AVOMO*, XV, vegeu pp. 297-303 de la introducció).

subarquetipus aparentment molt pròxim al temps d'Arnau (α) segons fan pensar un reduït nombre de lliçons comunes que considero errònies: omissió de *hoc* (l. 35), *potenciam* enfront *racionem* (l. 76), *arcere* enfront *cogere* (l. 150), *dicemus* per *dicimus* (l. 54). Malgrat això sembla clar que la majoria de lliçons comunes quan no s'acorden amb la resta de manuscrits són les preferibles: *concessa* davant *concessam* (l. 12), *rei alterius* davant *alicuius rei* (l. 54), presència de *erit*, omès en els altres (l. 56), *aliquid* davant *aliqui* (l. 226), *aculeus* davant *intellectus* (l. 228)...

Les mateixes lliçons serveixen per discriminar la branca numèricament principal i més tardana del *De reprobacione*, β , que aplega set del total de nou còpies conservades en una tradició que perdura fins a mitjans del segle XV i els primers testimonis de la qual són *P* i *L*. *P* ha estat reconegut com un bon manuscrit i considerat útil en algunes de les edicions aparegudes de les *AVOMO*, en dues de les quals ha servit de manuscrit base⁴⁴⁸. Luke DEMAIRE li dóna més validesa que a *L*, encara que aquest pugui ser uns quants anys anterior⁴⁴⁹. La col·locació del *De reprobacione* confirma aquesta millor qualitat de *P* respecte de *L*, que ens permet situar el primer en una posició anterior al segon en la transmissió, atesa la presència d'una sèrie de lliçons comunes amb *MZ* o almenys *M*, que he acceptat com a bones, tres de les quals són significatives (l. 4, 109, 123), mentre que unes altres tres són tan sols d'ordre (l. 29, 147 i 207). Tot i això és evident que la coincidència més alta és amb γ , amb el qual comparteix 39 lliçons descartades, de les quals deu són, segons el meu criteri, errors significatius. Tanmateix no s'ha de descartar que tal superioritat hagués estat afavorida, en una mesura molt difícil de quantificar, per la contaminació amb algun exemplar més antic, de la qual hi ha un indici en la correcció de la lliçó *cum* coincident amb *VBPPrVi* per la forma *aut* donada per *MZ* (l. 152). Malgrat que tal contaminació es detecti per la comparació amb *MZ*, no sembla probable que provingui de α , si hom atèn

⁴⁴⁸ Per al *Tractatus de amore heroico*, editat per Michael McVAUGH, *AVOMO*, III (vegeu p. 41 de la introducció) i per al *De consideracionis operis medicine*, editat per Luke DEMAIRE, *AVOMO*, IV (vegeu pp. 124-125 de la introducció).

⁴⁴⁹ DEMAIRE (1988), "The text...", *AVOMO*, IV, pp. 125-126 de la introducció.

a la sintonia gairebé absoluta amb la família derivada de β , sinó versemblantment d'alguna còpia anterior d'aquesta darrera branca.

La resta de testimonis de la mateixa branca s'estenen al llarg del quatre-cents fins a aparentment mitjans de segle. El primer testimoni del segle XV és, segons tots els indicis, *B*. Malgrat que comparteixen força errors amb *B* –omissió de *servus* (l. 6), addició de *nisi* (l. 63), *meridie per media* (l. 93)...–, *PaPrVi*, que semblen més tardans dins el segle XV, formen un bloc força cohesionat, amb multitud d'errors comuns enfront dels exemplars anteriors de la mateixa branca: *que per quas* (l. 9), omissió de *anima aut* (l. 30) i de *ut commixti si simplicis* (l. 58), *illa per illis* (l. 47), *inchoationem per in coactionem* (l. 49-50), etc. El primer, *Pa*, que va servir a MCVAUGH com a manuscrit base per al *De dosi tyriacalium medicinarum*⁴⁵⁰, DEMAITRE el considera escrit per un copista professional però poc interessat o poc versat en el tema del *De consideracionibus operis medicine*, o si més no dependent d'un exemplar pobre⁴⁵¹. En no tractar una qüestió mèdica especialitzada com l'obra editada per DEMAITRE, això és la flebotomia, no contradia l'anterior suposició el fet de constatar, en canvi, algunes correccions presents en la còpia del *De reprobacione* del mateix còdex, enfront de tots o gairebé tots els altres de les branques β o γ , que fan pensar que el copista d'aquest exemplar o del seu model podia tenir coneixements sobre filosofia natural. Així trobem la forma correcta del mot *pervietas* en comptes de l'inexistent *perveitas* de *LVB* totes les vegades que apareix (l. 65, 67 i 69) i de *oculis* en lloc de la lliçó sense sentit *ocultis* de β (l. 70). Els altres dos, *PrVi*, van acumulant un nombre considerable de nous errors comuns i errors propis.

De tots els manuscrits que inclouen l'epístola arnaldiana el més difícil de situar dins la tradició és sens dubte *V*, utilitzat com un testimoni per establir diversos dels textos apareguts a les *AVOMO* i com a manuscrit base per a l'edició de MCVAUGH del *Regimen Almarie*⁴⁵². *V* dona per al *De reprobacione* un text híbrid procedent de

⁴⁵⁰ *AVOMO*, III (vegeu p. 75 de la introducció).

⁴⁵¹ DEMAITRE (1988), "The text...", *AVOMO*, IV, vegeu p. 126 de la introducció.

⁴⁵² *AVOMO*, X.2 (vegeu p. 130 de la introducció). També ha estat l'únic manuscrit emprat per a la meua edició del *Regimen quartane*, inclosa en la primera part.

diverses branques derivades de γ . Si s'atén el nombre d'errors comuns significatius, les coincidències més nombroses són amb *Vi*, un total de set de tot tipus –omissions com les de *iterum* (l. 9) i *similiter* (l. 120), confusió de paraules com les de *patet* per *potest* (l. 26) o *in fine* per *infirmis* (l. 288), inversions com la de *ei fides* (l. 188) o fins i tot addicions com la de *in* o *alias* (l. 66). Els errors anteriors són presents només en *VVi*, però és clar que els errors comuns a *PaPrVi* o a *BPaPrVi* transmesos a *Vi* també s'han d'atribuir a *Vi*, com *videtur* per *videbitur* (l. 151). La prova més evident de la contaminació és la correcció del mot *immediate*, un error comú a *PaPrVi*, per la forma *in nuditate* present a *MZPLB* (l. 195). Un altre indicatiu de contaminació, però d'un origen segons sembla diferent, és una segona correcció d'un error tan sols testimoniada a *B*: *figuras* apareix expuntuat amb la forma *figure* sobreescrita (l. 213). Aquesta sospita es veu reforçada per la presència d'una altra error força significatiu propi només de *B*: *multis* per *melancolicis* (l. 232). Malgrat l'existència de lliçons com aquestes procedents de les branques més baixes –*BPaPrVi*–, *V* no presenta la majoria dels seus errors propis, sinó que semblen haver estat corregits amb algun manuscrit d'una branca superior. En realitat el text resultant és pròxim a *L*, amb el qual comparteix tres errors exclusius (l. 41, 102 i 170).

Si hom es fixa en la distribució geogràfica dels manuscrits, fa l'efecte –sense sortir del terreny de la hipòtesi, amb una prudència imposada per la poca d'informació sobre la tradició de bona part dels testimonis i la possible arbitrarietat de la seva conservació– que la tradició representada per *M* i *Z* va quedar en certa mesura marginada als confins d'Europa occidental –Anglaterra i Il·líria– i no va prosperar, mentre que la branca β va prosperar per esdevenir la principal amb còpies escampades per la major part del centre del continent.

En conclusió, a partir de les consideracions que acabo d'exposar sobre la tradició textual del *De reprobacione* considero ben fonamentat el *stemma codicum* que proposo més endavant.

1.3. EDICIONS

El *De reprobatione nigromantice fictionis* va romandre inèdit durant l'edat moderna, malgrat que havia tingut una certa divulgació manuscrita, segons testimonien les nou còpies conservades. Tommaso Murchi, el curador de la primera edició general (1504), si el va trobar, potser va decidir excloure'l de les *Opera* perquè xocava amb la imatge d'Arnau com a mag en una edició amb un possible biaix ocultista⁴⁵³.

No ha estat fins al segle XX que l'epístola ha arribat a la impremta de la mà de dos destacats historiadors de la medicina. El primer a publicar-ne una edició va ser Paul DIEPGEN sobre els tres manuscrits conservats a París –*P*, *Pa* i *Pr*⁴⁵⁴. Gairebé mig segle més tard el croat Mirko Drazen GRMEK va millorar considerablement l'edició de DIEPGEN gràcies a la lectura del còdex de Zagreb, *Z*, molt més pròxim a l'original⁴⁵⁵.

En el moment present la troballa de cinc nous testimonis com a resultat de l'exhaustiva recerca de manuscrits d'Arnau orientada a l'edició de les seves obres mèdiques⁴⁵⁶ justifica ja per si mateixa una nova edició en el marc de les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, perquè dóna la perspectiva molt més àmplia sobre la tradició textual i sobretot perquè cap de les dues té en compte *M*, sens dubte el millor dels manuscrits. A aquests factors cal afegir una certa manca de rigor filològic en l'elaboració d'ambdues edicions, que per les seves característiques no es poden qualificar de crítiques.

L'edició de DIEPGEN es basa en *Pa* i no pas en el millor dels tres manuscrits que tenia a l'abast. El millor és sens dubte *P*, el més antic i el més pròxim a la tradició comuna però alhora força diferent de la branca formada per *PaPr*, com es pot veure clarament sobretot gràcies a la comparació amb els dos millors manuscrits que ell no

⁴⁵³ Vegeu *infra* l'apartat 4.4 de la quarta part: “Arnau de Vilanova a la impremta renaixentista”.

⁴⁵⁴ DIEPGEN (1912), “Arnaldus de Villanova *De improbatione...*”.

⁴⁵⁵ GRMEK (1958), “Rasprava Arnalda...”.

⁴⁵⁶ El resultat d'aquesta recerca es reflecteix en el ja esmentat GARCÍA BALLESTER - McVAUGH - PANIAGUA (1978), “Catálogo de *incipits...*”, així com en les introduccions dels volums apareguts fins ara de les *AVOMO*.

coneixia, *M* i *Z*. Tanmateix, si més no, una selecció més aviat assenyada de les lliçons salva en bona part el sentit del text. Un exemple de com aquesta tria ha perjudicat el text és el rebuig de *naturis* per *numeris* (l. 134). Tampoc la lectura dels testimonis no és del tot fiable, potser per causa d'una menor precisió de la tecnologia reprogràfica de principis de segle: si la lectura de *Pa* no ofereix més que una quantitat moderada d'errors i la de *Pr* alguns més, la de *P*, en canvi, en dóna un nombre elevadíssim, incloses moltes bones lliçons passades per alt. Així per exemple la mala lliçó *erroris nephandissime laborantum*, influïda per *Pa*, li impedeix descobrir l'expressió correcta *erroris nephandissimi laberintum*, present a *P*, que dóna sentit a la frase (l. 216-217). En conclusió el text donat per DIEPGEN es ressent sobretot d'haver descartat *P* com a manuscrit bàsic i de donar, especialment d'aquest còdex, una lectura plena d'errors de principi a final.

Si bé és cert que GRMEK es va beneficiar de la lectura de *Z* per esmenar en gran mesura el text de DIEPGEN, també cal dir que no va treure'n tot el profit possible, no solament per la credibilitat que atorga a ulls clucs a la primera edició sinó també per una sèrie d'errors propis. En efecte, GRMEK no va col·lacionar personalment els tres manuscrits parisencs sinó que va reproduir, en el text o en l'aparat de variants, les lliçons de la primera edició –si bé tampoc de manera exhaustiva–, i, en conseqüència, en repeteix la majoria dels errors. Alguns exemples clars són l'omissió de *esse falsum* (l. 132) recollida en la nota 47 del seu aparat i deguda a un error de la primera edició, on no apareix malgrat ser present en els tres manuscrits col·lacionats per DIEPGEN, o el *different* (GRMERK, p. 223) inexistent en cap manuscrit però que inclou en el text en comptes del *dicunt* (l. 90) que es llegeix a *Z* –així com a *MZPLVB*– influït per una mala lectura de la primera edició recollida en l'aparat (DIEPGEN, p. 393, n. a). Val a dir, tanmateix, que la comparació amb *Z* li va permetre descartar del text moltes de les variants de *Pa* i *Pr* acceptades per DIEPGEN en contra de *P* i relegar-les a l'aparat de variants. Tot i així, sigui pel fet de no tenir el suport d'un altre manuscrit o per una altra raó, tampoc no va gosar donar per bones algunes lliçons de *Z* enfront *PPaPr* a les quals ara la coincidència amb *M* dóna validesa, com ara rebutjar *moris* en favor de *timoris* (l. 239). A més cal advertir que per la seva banda també proporciona algunes

llicions de Z errònies, per exemple *convenientem concessum*, inclòs per GRMEK en el seu text, en lloc de la correcta *communem cursum* (l. 176).

L'exemple d'alguns dels errors més transcendents de les edicions anteriors –n'hi ha més, d'igual o de menys importància– no pretén pas posar en evidència la tasca dels meus predecessors, que disposaven de mitjans tècnics menys avançats que els actuals i d'un nombre força menor de testimonis manuscrits, sinó tan sols demostrar la necessitat d'aquesta nova edició. A més, és evident que qui s'acosta a un text estudiat abans per altres té un avantatge superior a aquells que n'han iniciat l'estudi.

2. LA PRESENT EDICIÓ

L'edició que dono aquí ha estat elaborada de cap i de nou, a partir dels nou testimonis manuscrits conservats de la tradició textual, que he pogut llegir per mitjà de còpies realitzades a partir de microfilm amb la intenció de esmenar els errors arrossegats per les dues edicions anteriors. Per tant, les relliscades que hi pugui haver són almenys responsabilitat meva.

Per les consideracions prèviament exposades he seguit *M* per a l'ortografia i per als casos en què no hi ha cap altre criteri per a la selecció de variants. He inclòs totes les lliçons de tots els manuscrits, tant si són versemblants com si són errònies de manera palesa, excepte les purament ortogràfiques, i he regularitzat l'ortografia del text segons les característiques fonètiques de *M*, encara que he respectat, en la mesura del que ha estat possible sense incórrer en repeticions innecessàries, la diversitat gràfica de les variants incloses a l'aparat crític. En la realització de l'aparat crític he tingut en compte fonamentalment els criteris i les abreviatures recomanades per a les edicions de l'Association Guillaume Budé i per als textos medievals, així com la pràctica seguida en les edicions de les *AVOMO*⁴⁵⁷. La puntuació segueix criteris moderns: ha estat establerta amb la intenció d'afavorir la intel·ligibilitat del text i sense basar-se en la puntuació de cap dels testimonis, que es guien per uns criteris diferents als actuals. Igualment la divisió del text en apartats encapçalats per un numeral romà es deu a la meua intervenció, orientada a facilitar la seva lectura i estudi, ja que tots els manuscrits presenten un text continu, sense capítols.

De la mateixa manera que abans he separat la descripció dels manuscrits de la seva valoració, he procurat no barrejar les dades objectives del que es podria considerar la seva interpretació. Per això, malgrat la inclusió del *stemma codicum*, he preferit no emprar en l'aparat crític les sigles corresponents en les lliçons coincidents als subarquetipus sinó tan sols les de cada testimoni.

⁴⁵⁷ Sobre els criteris seguits: *Règles et recommandations...*, i DONDAINE (1959) "Abréviations latines et signes...".

Els diversos títols que presenten per a aquest opuscle els *incipit* o *explicit* dels manuscrits es poden classificar en quatre grups: *MZ*, *VBVi*, *PaPr* i *B*, mentre que *P* resta sense. DIEPGEN havia posat al seu text el nom que va trobar als manuscrits emprats per ell, en l'*incipit* de *Pa* i en l'*explicit* de *Pr*, – *De improbatione maleficiorum*, amb el qual ha estat conegut en la bibliografia secundària sobre Arnau i sobre la màgia medieval. Tot i això m'he inclinat pel títol transmès pels dos millors còdexs, en l'*incipit* de *M* i, amb una lleugeríssima variació, en l'*explicit* de *Z*, títol ja utilitzat per GRMEK i que per altra banda reflecteix amb més propietat el tema central de l'obra.

SIGLA

L = Leipzig, Universitätsbibliothek 1.161, ff. 94va-95vb.

B = Londres, British Library, Sloane 2.156, ff. 108vb-110vb.

M = Oxford, Merton College 230, ff. 60ra-61va.

P = París, Bibliothèque Nationale, 17.847, ff. 53rb-56ra.

Pa = París, Bibliothèque Nationale, 6.971, ff. 65r-69r.

Pr = París, Bibliothèque Nationale, 7.337, pp. 110a-114a.

V = Vaticano, Biblioteca Apostolica, Palatino latino 1.180, ff. 185r-187v.

Vi = Viena, Österreichische Nationalbibliothek 5.315, ff. 78r-80v.

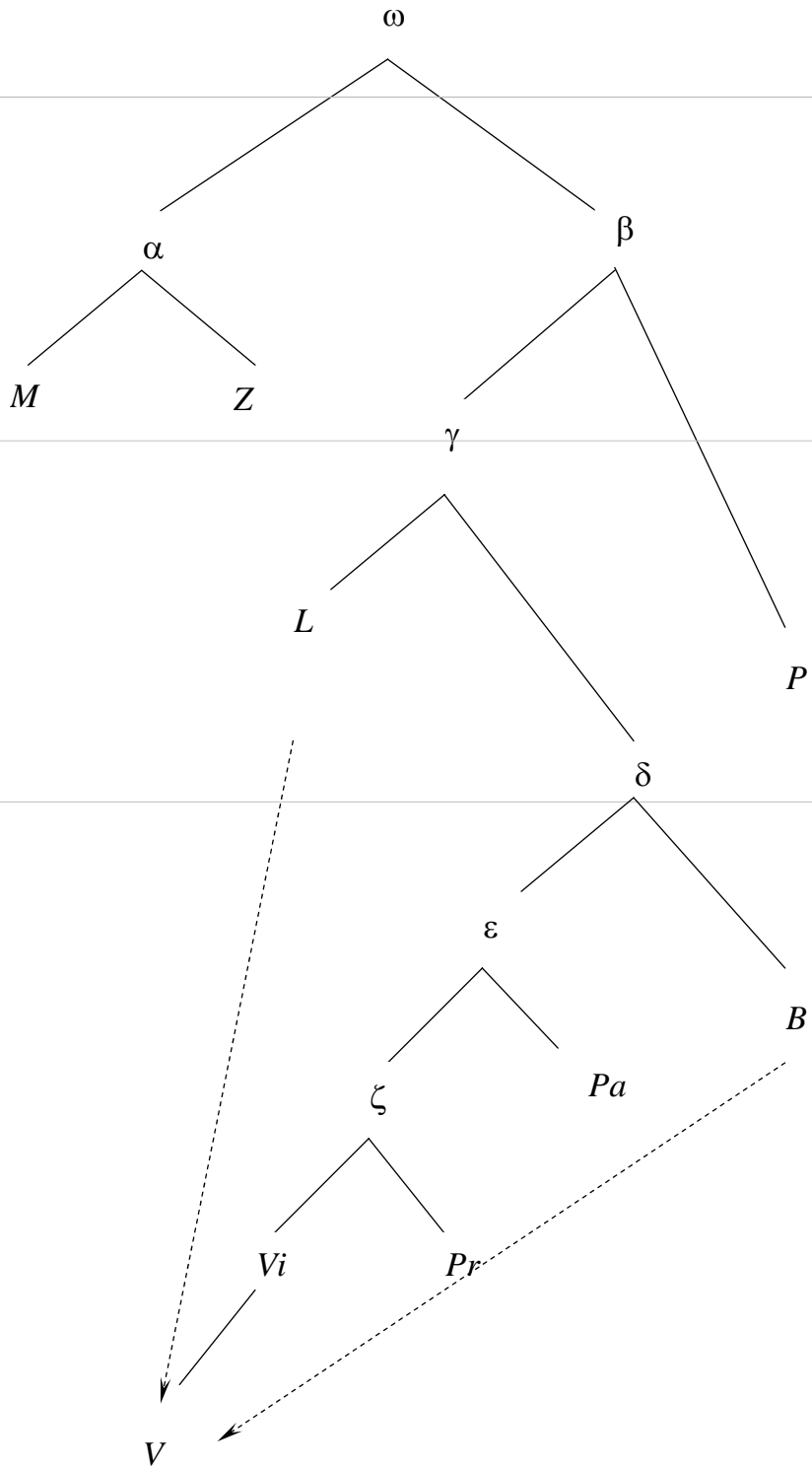
Z = Zagreb, Biblioteca Metropolitana, MR lat. 154, ff. 81va-83vb.

RELACIÓ DE SIGLES D'AQUESTA EDICIÓ AMB LES EDICIONS ANTERIORS

actual	DIEPGEN	GRMEK
<i>P</i>	III	<i>D</i>
<i>Pa</i>	I	<i>B</i>
<i>Pr</i>	II	<i>C</i>
<i>Z</i>	–	<i>A</i>

STEMMA CODICUM

Primera meitat del s. XIV

Segona meitat del s. XIV

Primera meitat del s. XV

Mitjans del s. XV

EPÍSTOLA AL BISBE DE VALÈNCIA

SOBRE LA REPROVACIÓ DE LA FICCIÓ DE LA NIGROMÀNCIA

D'ARNAU DE VILANOVA

I

Al seu senyor Jaspert, pare reverendíssim, exemple d'una autèntica bondat, bisbe de València per la Providència de Déu, lliura el mestre Arnau de Vilanova, servidor humil i fidel, aquest escrit com una ofrena dedicada a la seva reverència i un deure de servitud⁴⁵⁸. Tot just després de ser-me indicat el vostre desig, pare excel·lent, en una agradable conversa que recordo haver sostingut la vigília amb vós a València, envio no tan sols per al vostre delit intel·lectual sinó també perquè passin pel forn d'un segon examen per part vostra unes reflexions –que vaig escriure fa ben poc arran del prec d'uns certs amics d'una comunitat religiosa quan el poder del mar, amb el fibló del terror, havia forçat les seves costes a protegir-

⁴⁵⁸ Com s'ha dit *supra* el destinatari de l'epístola és Jaspert de Botonac, bisbe de València entre 1276 i 1288. Sobre les circumstàncies de l'escrit i la dedicació vegeu el capítol I,1.

me–, reflexions dirigides contra la curiositat⁴⁵⁹ d'aquells xerraires que, ben altrament que per una facultat concedida de manera directa per la gràcia divina, afirmen que tenen el poder de fer obeir els dimonis. Això, si és lícit per a algú ajustar les pròpies paraules a allò a què es refereixen, sens dubte mereixerà el nom de vesània més que no pas el de curiositat o creença. A vós, per tant, pare i senyor meu, us incumbeix ara revisar, amb la llima de la vostra recerca més valenta i atenta i amb la balança d'un judici més clarivalent, les reflexions escrites per mi i sorgides d'un estudi superficial fins que atenyin una mesura i un pes intel·lectuals consistents, tot excusant –us ho prego– la meva feblesa en els defectes que hi trobeu.

⁴⁵⁹ La *curiositas* és definida per GUILLEM D'ALVÈRNIA com a "libido sciendi non necessaria" (*De legibus*, I, 24, *Opera omnia*, p. 70), és a dir, recerca de saber excessiu, fins i tot més enllà del que és legítim. Segons ell el desig de saber el futur i altres coses ocultes condueix algunes persones a un comerç execrable de les seves ànimes amb els dimonis. En efecte, la *curiositas* va ser associada al coneixement i la pràctica de la màgia des dels filòsofs antics fins a l'escolàstica baixmedieval a través dels Pares de l'Església: PETERS (1978), *The Magician...*, pp. 3-6 i 90; EAMON (1994), *Science and the secrets of nature...*, pp. 59-66; DASTON - PARK (1998), *Wonders and the order of nature*, pp. 120-126.

II

A qui diu que pot forçar un esperit maligne a donar respostes o a perseguir certs objectius se li pot contestar amb el següent raonament: l'home que el constreny o bé obra per una facultat pròpia o bé obra per una facultat aliena, com ara una facultat d'alguna cosa que utilitza⁴⁶⁰.

Tanmateix no sembla pas que sigui per una facultat pròpia, perquè aquesta seria o bé solament del cos o de l'ànima o bé del conjunt. Ara, no pot ser per una facultat del cos, perquè cap facultat d'una substància corporal no influeix per naturalesa en una substància incorpòria en no haver-hi entre ambdues la proporció que hi ha d'haver per naturalesa entre agent i pacient⁴⁶¹. De la mateixa manera tampoc per una facultat de l'ànima no serà capaç de fer-ho, puix que l'ànima no té per naturalesa tal poder, si no és en tant que ànima o substància intel·lectual. Però tampoc no el té en tant que ànima, car és, segons això, una substància unida a un cos capaç d'exercir l'acte de viure, com un acte i el seu acompliment, i és clar que

⁴⁶⁰ Aquí comença la *quaestio* que centra l'epístola, dividida en dues parts, sobre si un home té la capacitat de coaccionar els dimonis. La primera part (secció II) va dedicada a escatir si existeix a l'abast d'una persona cap facultat natural per sotmetre els esperits al seu arbitri. La pertinença al gènere de la *quaestio* i l'argumentació que s'hi exposa està analitzada *supra* als capítols I, 2 i 3.

⁴⁶¹ Subjau sota aquest raonament una visió jerarquizada de l'univers en què l'esperit és superior a la matèria i els elements superiors influeixen en els inferiors.

per naturalesa cap substància, per incorporària que sigui, mentre resti unida a un cos no és superior a una d'incorpòria no unida o separada.

Semblantment hom no podrà tampoc aconseguir-ho per una facultat de l'ànima en tant que és una substància intel·lectual, perquè l'ànima no és per naturalesa una substància intel·lectual d'un grau més alt que aquella, cosa que es desprèn de manera evident del que ha estat apuntat adés: que està unida a un cos. Per tant, no essent respecte a aquella una substància intel·lectual d'un grau superior, no tindrà una facultat més poderosa que la del dimoni, sinó que serà igual, o bé menor o més feble. Però en cap cas no pot constrènyer-lo si no la pot vèncer i, per tant, la qüestió queda resolta. Així mateix és evident que no pot esdevenir-se per una facultat del conjunt, i això per un motiu doble: en primer lloc, com que de la unió de l'ànima amb el cos no és suscitada o no sorgeix en un cos vivent cap facultat més noble o més poderosa que les potències de l'ànima, les mateixes potències de l'ànima són el principi de totes les accions que es realitzen en un cos vivent, i totes les facultats del cos, com la complexió i les qualitats complexionals, i encara més els mateixos òrgans que formen part del cos serveixen d'instrument a les potències de l'ànima i sense elles no poden ser principi de cap acció de la vida. Per tant se segueix que, si de la seva unió no en resulta una facultat més poderosa que les esmentades –és a dir, que les facultats dels

extrems, les quals no tenen la capacitat de constrènyer els esperits, com ha quedat de manifest, el conjunt en serà molt menys capaç. En segon lloc també és evident que, si per raó del conjunt algú té una facultat amb la qual constrènyer un esperit maligne, aleshores qualsevol podria realitzar aquesta operació, corol·lari manifestament fals per a tothom.

Però si es diu que la coacció es fa per una facultat d'una altra cosa, llavors diré que tal cosa haurà de ser o substància o accident. D'una banda s'admetrà que una substància és per força corpòria o incorpòria. Tanmateix no serà una substància corpòria, puix que, com s'ha dit, una cosa corpòria no pot influir per naturalesa sobre una cosa corpòria. Encara més, tal substància corpòria serà una substància o bé d'un cos simple o bé d'un de mixt. Si és d'un de simple, serà d'un d'elemental o d'un de celeste. Ara bé, una substància no pot influir sobre un element si no és per raó d'una facultat pròpia dels elements o d'aquella que tenen en comú els elements amb el cel, i les facultats pròpies dels elements són la calor, la fredor, la humitat i la sequedat, la feixuguesa i la lleugeresa. És manifest, però, que aquestes facultats influeixen només en els cossos, i a cap d'aquestes facultats no és sotmesa per naturalesa una substància separada. En canvi, allò que hom

sap comú als elements i a un cos celeste és la conductibilitat o transparència⁴⁶², la qual afirmo que és una potència passiva, receptora de la llum. És clar que una potència passiva no influeix en un altre, sinó que rep o posa en disposició de rebre d'un altre. A més, si la conductibilitat influís en un esperit, aleshores qualsevol home, tot i que en major o menor grau, tindria el poder d'obligar un esperit, ja que qualsevol home és més o menys partícip de conductibilitat en els ulls i en els esperits corporals⁴⁶³, i aquesta conclusió ningú no dubta que és falsa.

De la mateixa manera és lícit dir dels cossos celestes que no influeixen si no és per una facultat comuna o pròpia, i de cap d'ambdues no serà tampoc veritat com de qualsevol altra facultat física, excepte la provinent de la llum, que és comuna a tots els cossos celestes. És evident que això no és veritat, perquè la llum física no influeix sinó en allò que toca un raig lluminós directe o reflectit segons la forma de la trajectòria. Però és manifest que allò que és incorpori de cap manera se sotmet al tacte, i per tant no rebrà influència de la llum, atès que la llum influeix per contacte. Així mateix, si els esperits en qüestió són sotmesos per la llum,

⁴⁶² El terme *pervietas* l'he traduït per conductibilitat per mantenir la idea de la qualitat d'un element de permetre el pas a un altre.

⁴⁶³ Un esperit del cos és un vapor subtil i conductor (*pervius*) que transporta les facultats des dels membres principals als secundaris i està al servei de les seves operacions. N'hi ha de tres classes: vital, natural i animal (ARNAU, *Speculum medicine*, cap. 8, *Opera*, Lió 1520, f. 3va).

llavors amb més llum per força han d'obeir més. En el moment, doncs, en què la claror és més gran i il·lumina més el lloc on es troba aquell que es dedica a tals afers, amb raó hauria de ser més fortament obligat i allà mateix els constrenyiments haurien de realitzar-se amb més força. És més, de cap manera donarien resposta en les tenebres i així haurien de realitzar aquests actes sempre al migdia i en els llocs més plens de llum. El contrari, tanmateix, hem sentit dels qui tenen aquests deliris: la majoria de les vegades duen a terme els seus enganys a les hores foscasts del capvespre o de la matinada, o en hores encara més tenebroses, i és aleshores quan reben respostes. Però rarament declaren celebrar al migdia les seves coercions fingides⁴⁶⁴.

I no n'és una objecció l'afirmació continguda en el *Llibre dels fantasmes*⁴⁶⁵ segons la qual els dimonis són assignats en diversos territoris, de forma que n'hi ha uns a l'orient amb el seu propi príncep o rei i de la mateixa manera a les altres zones. D'aquí que –segons diuen–, proporcionalment d'acord amb la diversitat en

⁴⁶⁴ En realitat tant el migdia com la mitjanit eren les hores més indicades per a les operacions nigromàntiques (COHN [1976], *Europe's Inner Demons...*, p. 216 de la traducció castellana) i no tan sols a mitja nit, com Arnau afirma aquí i més endavant (l. 106-115), segurament influït pel tòpic de relacionar màgia il·licita i nit, no solament pel caràcter clandestí de les operacions sinó també pel seu vincle amb les forces del mal: vegeu *supra* el capítol 4 de la primera part.

⁴⁶⁵ És probable que aquest *Liber de fantasmatis* sigui el *Liber fantasmatum* citat per Roger Bacon. Sobre aquest i els altres escrits nigromàntics coneguts per Arnau vegeu *supra* el capítol I, 4.

graus que tenen entre si, els orientals obeeixin el mestre a l'alba i la primera part del dia i de semblant manera els meridionals a la part central, mentre que els occidentals des d'abans de la posta del sol fins a la fi del crepuscle i els boreals, en canvi, de forma proporcional en les parts de la nit⁴⁶⁶. D'això es desprèn a parer d'alguns que almenys els meridionals serien forçats a obeir durant el migdia per una facultat de la llum solar. Així un error d'opinió pot ser posat en evidència moltes vegades i en primer lloc per les paraules i ensenyaments dels mateixos autors d'aquesta follia. Car diuen que a les esmentades hores els dimonis que hi estan assignats regnen i gaudeixen de la més gran llibertat per realitzar els seus serveis, els quals –remarco– es diu en el llibre mencionat que són varis i diversos. Tanmateix és clar que l'afirmació que gaudeixen de llibertat contradiu la que obeeixen per força.

Encara més, si fossin obligats aquella hora per la facultat de la llum solar, en va ensenyarien tals mestres –encara més veritablement estúpids– a dir encanteris o exorcismes en aquell moment i a realitzar moltes altres pràctiques. A

⁴⁶⁶ La creença que els dimonis tenen la seva pròpia jerarquia, inversió de la jerarquia celestial, era compartida per teòlegs i nigromants. Guillem d'Alvèrnia (*De legibus*, II, 3, 7, p. 971) parla de l'operació nigromàntica anomenada el cercle major en què apareixen quatre dimonis des dels quatre punts cardinals. La invocació de dimonis segons les hores dels dies és pròpia de la màgia astral que va arribar Occident a través del món àrab. Així, en un manual llatí del segle XV es donen les instruccions per fer demandes als dimonis segons les seves funcions específiques en cadascuna de les 24 hores del dia i de la nit en què governa cadascun d'ells (Kieckhefer [1997], *Forbidden rites...*, pp. 182-183).

més recordo haver llegit en la llengua dels àrabs tota la doctrina de la fatuïtat nigromàntica, la qual, segons diuen, és continguda i ha estat transmesa més racionalment en els *Llibres del centre i de la circumferència*⁴⁶⁷, i no hem sentit encara que aquell autor afirmi o ni tan sols esmenti que els esperits són forçats a obeir al migdia per una facultat de la llum, encara que sabem que l'autor ha comès el mateix error que, com direm més endavant, cometen altres. A més d'això és evident l'absurditat d'aquesta creença, ja que, si algú diu que els esperits són obligats per una facultat de la llum, serà o bé per una facultat de la llum en tant que llum –i aleshores no podrien ser mai sotmesos en les tenebres, al contrari del que diuen– o bé per una facultat de la llum en tant que és solar –i aleshores la coerció no s'esdevindria a mitja nit, i menys en cavernes i llocs subterranis, al contrari del que ensenyen. Ja demostrarem d'aquí poc que per altra part és fals. O en tercer lloc diran que la coerció s'esdevé per una facultat de la llum en tant que pròpia del migdia, de l'hora del dia o de la part del cel en què hi ha el sol o algun altre cos lluminós. Però sobre l'hora serà del tot fatu parlar-ne per tal com una substància incorpòria de cap manera no està subjecta al temps o a les seves divisions. Per un

⁴⁶⁷ Fa la impressió que aquests llibres, dels quals no he pogut trobar cap notícia, tractin de cercles màgics, amb els quals els nigromàntics volien augmentar el seu poder sobre els dimonis en els rituals: vegeu *supra* el capítol I, 4.

altre costat que no s'ha d'opinar tampoc d'una part del cel està demostrat pel que s'ha dit i pel també que ara segueix.

Així mateix sobre la facultat pròpia dels cossos supracelestes serà evident, d'altra banda, que no és veritat la creença abans assenyalada, per molt estesa que sigui: que els dimonis són forçats a obeir per la facultat pròpia de Saturn o de Júpiter o d'algun altre astre⁴⁶⁸. Car, a més de la raó ja adduïda a partir de la consideració de la facultat de la substància corporal, sembla una creença absurda perquè qui constreny un esperit per la facultat estelar obra bé exercint el poder sobre les estrelles, bé elegint el temps de la influència de les estrelles. D'una banda la primera afirmació és absolutament falsa, puix que cap substància terrenal exerceix un poder natural sobre els estels, malgrat que alguns filòsofs hagin dit que l'ànima humana pot dominar de vegades la natura dels elements. A més, en cas que algú dominés les estrelles, aquest poder l'haurien d'exercir, més que ningú altre, els més purs i perfectes i els qui viuen de manera més racional. Nosaltres, emperò, veiem que els qui practiquen tals invocacions són els qui tenen una vida més sòrdida. Per altra part la segona afirmació s'evidencia falsa des del moment

⁴⁶⁸ Malgrat que Arnau creia en l'efectivitat de les propietats ocultes d'origen astral les emprava com a instrument terapèutic, per exemple per mitjà dels segells astrològics, els nega la capacitat de dominar els esperits per les raons referents a les substàncies corporals exposades a l'inici de l'argumentació (l. 26-28) i per d'altres que afegeix tot seguit. He estudiat el seu ús de les propietats ocultes *supra* dins l'apartat III, 3.2.

que, si elegint o observant les hores d'influència de les estrelles en un esperit hom aconsegueix obligar els esperits, aleshores els més experts en els astres, és a dir, en les naturaleses i els moviments dels planetes i les altres estrelles, tindrien més poder en això que ningú altre. Però sabem que cap savi encara no ha presentat la doctrina de constrènyer els esperits d'aquesta manera o de cap altra, si bé alguns gentils dels quals hem llegit els escrits han parlat molt de la invocació dels esperits. Sabem també que els qui porten a terme tals pràctiques la majoria són ignorants i, encara pitjor, les velles pudents són mestres de tals enganys⁴⁶⁹.

Sobre la substància dels cossos mixtos, siguin minerals, vegetals o animals, és manifest a partir del que s'ha dit que no té per naturalesa tal facultat. Endemés tots aquests cossos són, com els altres, més vils que l'home i per naturalesa de grau inferior que les substàncies intel·ligents, i és ridícul dir que hi influeixen.

Així mateix no sembla pas que s'esdevingui una coerció per una facultat d'una substància incorpòria, perquè aparentment no existeix una intel·ligència separada amb poder sobre un dimoni llevat de Déu. A ell res no el domina i ell no dóna a l'home el poder de dominar un dimoni sinó per gràcia. I aquells als quals

⁴⁶⁹ Arnau fa una contundent distinció entre els astròlegs i els nigromants, i equipara aquests últims a les fetilleres per la seva sordidesa moral (vegeu *supra* l'apartat II, 3.3).

concedeix tal gràcia són homes sants, mentre que els practicants d'aquesta mena d'operacions són els pecadors més malvats⁴⁷⁰.

En un altre sentit, si algú declara que ell constreny un dimoni amb la facultat d'un dimoni més poderós, això semblarà una afirmació igual d'estúpida que les anteriors. En efecte, aleshores cal preguntar com és que aquest dimoni més poderós l'obeeix o l'afavoreix, perquè si diu que és per coacció, tornarà a on era abans. Per tant ja queda palès que un home no pot per naturalesa obligar un dimoni mitjançant la facultat de cap altra substància.

Però a partir del que s'ha dit sembla manifest que tampoc no pot esdevenir-se per naturalesa mitjançant la facultat d'un accident, puix que, si una substància no domina una altra substància, de cap manera no la dominarà un accident, que no té existència sinó a partir d'una substància o dins una substància. Car diuen alguns que són obligats per la facultat de les figures anomenades caràcters i de les paraules anomenades adjuracions o conjurs, si bé és manifest que les figures no posseeixen una facultat activa, sobretot les artificials, i que, si en tinguessin, provindria bé de la substància de què fossin fetes, bé de qui la construís o bé del

⁴⁷⁰ Per a la confrontació entre els nigromants i els homes sants, els únics als quals els és concedida per Déu la potestat de dominar els dimonis vegeu II, 3.3.

cel⁴⁷¹. Tanmateix cap d'aquests factors, com ha estat demostrat més amunt, té tal facultat, i per tant tampoc no la posseeix una figura, puix que res no dóna allò per al qual no té poder. Semblantment les paraules humanes no tenen cap facultat natural si no prové de l'aire, dels òrgans pels quals es formen o de l'ànima. Però tal facultat no és posseïda per cap d'aquests ens, malgrat que són més nobles que les paraules, i per tant no els seran inherents per naturalesa. Així, doncs, de tot l'anterior se'n conclou que els dimonis sotmesos a les coaccions naturals d'un home no l'obeeixen.

⁴⁷¹ Sobre els caràcters, figures i paraules com a recursos màgics: vegeu *supra*, l'apartat II, 3.4.

III

I aquesta conclusió no és refutada per qui digui que, si bé una facultat així no és inherent per naturalesa a les paraules o a les coses, els és concedida, amb tot, com un do especial per qui obra de manera sobrenatural, és a dir: Déu. Car ell, com se sap, és l'artífex de la natura, igual que, segons suposem, en els sacraments de l'Església les coses i les paraules per obra i per gràcia especial del mateix agent adquireixen, més enllà dels límits naturals, una facultat d'admirable eficàcia i de lluny molt més esbalaïdora que la citada facultat⁴⁷². En efecte, per la meua part admeto, amb una ferma convicció fonamentada en la veritat, que Déu atorga el poder de les facultats més enllà del curs comú de la natura no solament a les coses sinó també a les paraules, en la mesura que ho exigeix la veritat dels actes del misteri i dels dons del sacrament, salvació gratuïta i necessària per a nosaltres. Certament cap catòlic amb seny no dirà que cap d'aquests fets es troba entre unes inquietuds tan nefandes. Per tant pot ser que algun d'aquests necis, incapaç d'exercir una coacció d'aquesta mena mitjançant una gràcia concedida a ell pel donador suprem, afirmi haver comprovat que el dimoni no dóna respostes

⁴⁷² Aquesta segona part de la *quaestio*, que ocupa la secció III, està orientada a negar als nigromants la possibilitat d'usar una facultat d'origen sobrenatural per dominar els dimonis.

si no l'hi obliguen amb poderosos exorcismes⁴⁷³ –entre els quals evidentment hi ha mots d'un alt misteri i paraules amb un significat que provoquen una manifestació de terror i de compulsió violenta, cosa que testimonia el mateix dimoni lamentant-se de la seva aflicció i el seu profund sofriment. En aquest cas direm, d'acord amb la doctrina de la sagrada fe, que són fingiments i astúcies d'un dimoni tan arter, que, decidit a enganyar sense parar el gènere humà, se les enginya per precipitar-lo en l'error per qualsevol mitjà. D'aquí que fingeixi ser constret per aquests mitjans amb la intenció que l'home li apliqui una fe constant perquè dugui a terme sovint aquestes pràctiques. Així el dimoni el té pendent d'ell. Car, quan un home es dedica a tals ocupacions, es desvia manifestament del recte camí, com qui menysprea el poder i tota la bondat del seu propi creador⁴⁷⁴.

Semblantment hi ha qui declara haver comprovat que els dimonis són forçats per la facultat d'un infant verge o de la sang d'animals⁴⁷⁵, per membres de morts o bé per la facultat d'un vegetal consagrat en la fulla o l'arrel, pel fum d'alguna

⁴⁷³ Per la distinció entre conjurs i exorcismes vegeu *supra* l'apartat II, 3.4.

⁴⁷⁴ Sobre la nigromància com un engany del dimoni en Arnau i altres autors, vegeu *supra*, l'apartat II, 3.6.

⁴⁷⁵ Els infants eren utilitzats sovint com a mitjans sobretot en l'endevinació. La sang provinent del sacrifici d'animals també era un instrument en les operacions nigromàntiques. Les tècniques i els recursos màgics estan explicats *supra* en l'apartat II, 2.2, mentre que la seva condemna per part dels autors escolàstics del segle XIII està analitzada II, 3.4 i 3.5.

substància aromàtica o pudent⁴⁷⁶, per la facultat d'alguna cosa natural, per una confessió feta amb el cos nu, per la facultat dels penjats al patíbul, per la facultat d'una cruïlla de camins, d'una casa en ruïnes i abandonada o bé per qualsevol altre instrument artificial. Cal dir que els qui fan tals afirmacions són enganyats per una ceguesa infame, puix que el creador i artífex de tots aquests recursos és el mateix dimoni i és a suggestió i instigació d'ell que són inventats i fins i tot inclosos en els seus escrits per homes desencaminats i ximples. Car coneixent tot el món natural i observant les inclinacions i disposicions naturals dels homes, incita cadascú a emprar aquell mitjà d'invocació més escaient per provocar-li una mort sobtada o almenys aquell per al qual té una inclinació més favorable, de manera que el consideri eficaç o més fàcil per practicar-lo sovint. I entre tots els mitjans s'inclina sobretot vers els utilitzats universalment per fer-li sacrificis, immolacions i propiciacions. I quan no pot induir a fer aquests actes, si més no instiga a emprar aquells mitjans dels quals hom dubta a allunyar-se i dels quals s'esforça tant per trobar una infinita varietat que els ximples i els febles són incapaços d'advertir els seus enganys. En conseqüència indueix els homes salvatges a dur a terme propiciacions. En canvi, els capaços de reconèixer el caràcter execrable de les

⁴⁷⁶ Les fumigacions eren una pràctica habitual en els rituals màgics.

propiciacions els enganyi amb exorcismes que semblen tenir una força coercitiva o amb objectes exorcitzats, amb noms que designen coses de facultat admirable i excel·lent o amb instruments que, segons declaren, són exorcitzats i consagrats alhora, com afirmen en relació als anells de Salomó⁴⁷⁷ i les figures que segons diuen són contingudes en la seva cigonya⁴⁷⁸ i en altres escrits. Tot plegat es redueix sens dubte a sofismes críptics per a la majoria amb la intenció d'enganyar el coneixement humà de manera que no pugui advertir la vilesa de l'engany i el laberint d'un error tan nefand.

IV

Tanmateix tots els qui dediquen la seva atenció a tals afanys fins al punt de creure que es tracta d'una ciència tècnica i racional i amb les seves operacions cerquen d'acomplir els seus desitjos, només els podem excusar amb un vel genèric dient que sens dubte tenen una malaltia corporal, encara que passi desapercebut

⁴⁷⁷ Els anells de Salomó eren conjurs ordenats en forma d'anell atribuïts a Salomó (vegeu *supra* el capítol I, 4).

⁴⁷⁸ DIEPGEN interpreta *ciconia* com un títol dels nombrosos llibres de màgia atribuïts a Salomó, però sense fonamentar aquesta interpretació. També podria tractar-se d'alguna mena d'inscripció usada en les operacions màgiques (vegeu *supra* el capítol I,4).

per a la majoria⁴⁷⁹. Car no es produeix un dany perceptible en cap acció d'un cos animat sense desequilibri d'una malaltia. La malaltia que danya manifestament la funció de la raó i de la intel·ligència en una persona sense provocar febre ni fúria és anomenada malenconia, com ensenya l'experiència mèdica. Per tant els qui mantenen una afirmació segons els seus judicis i la seva credulitat, encara que sigui en desacord amb el que entén la intel·ligència o el que fa creure el fibló de la lluminosa raó, la veritat prova que pateixen una corrupció de la malenconia, sigui innata o sigui adquirida per accident.

Però, quant al fet que resti ocult als qui els veuen que són d'alguna manera melancòlics, no basta que no se'ls vegi tenir por sense una causa manifesta ni que se'ls senti entremesclar els discursos segons el criteri comú dels homes, com és habitual en els melancòlics. Tanmateix si hom llegeix la doctrina de Galè sobre les espècies ocultes de malenconia trobarà homes amb la capacitat de judici corrompuda de forma similar i sabrà que la corrupció es transforma semblantment

⁴⁷⁹ Convé recordar que per al galenisme tant antic com medieval els trastorns mentals com la malenconia tenen sempre un origen corporal: en el cas d'aquesta el desequilibri dels humors en favor del melancòlic.

en desequilibri orgànic⁴⁸⁰, tal com també he fet àmplia referència al tractat mèdic *Sobre l'amor desordenat* escrit per mi mateix⁴⁸¹.

Aleshores, doncs, la raó sembla dictar que en els homes dels quals parlo cal imputar una opinió d'aquest estil no pas a una corrupció moral sinó més aviat natural i així mereixen d'alguna manera ser excusats en la mesura que sigui tolerable. Però, conscient que la idea abans enunciada és certa, he posat per escrit els arguments acabats d'exposar contra els qui defensen opinions vulgars, les quals evito atacar en un debat perquè les meves paraules no donin ocasió a la feblesa de relliscar amb els peus llenegadissos d'un coneixement poc ferm.

⁴⁸⁰ En realitat no és una citació directa de Galè sinó, segons tots els indicis, a través del *De melancholia* de Constantí l'Africà: vegeu *supra* l'apartat II, 4.1.

⁴⁸¹ Sens dubte es refereix al *De amore heroico*, editat per McVaught (*AVOMO*, III), amb aquest darrer títol donat per la tradició manuscrita i impresa (*cf. ibidem*, pp. 41-43). El *De amore heroico* i el *De reprobacione* són segons tots els indicis les dues primeres obres conservades d'Arnau. Per al concepte i la tradició de l'amor heroic vegeu *supra* l'apartat I,1 i la nota 243.

EPISTOLA MAGISTRI ARNALDI DE VILLANOVA AD VALENTINUM EPISCOPUM
DE REPROBACIONE NIGROMANTICE FICCIONIS

⟨I⟩

Reverendissimo patri et non ficte bonitatis exemplo, domino suo Iasperto,
5 Dei provisione presuli Valentino, magister Arnaldus de Villanova, servus
eiusdem humilis et fidelis, devotum reverencie munus et debitum servitutis.
Indiciis desiderii vestri collectis nuper, magnifice pater, ex iocundo colloquio
quod a vobis Valencie recolo pridie suscepisse, mitto pariter et ad delicias vestri
10 rationabilis studii et ad fornacem iterum vestri examinis rationes quas rogatu
quorundam dilectorum ex viris religiosis scripsi nuperrime, cum maris imperium
stimulo formidantis horroris me custodire sua litora coegisset, contra

1-2. Incipit epistola magistri Arnaldi de Villanova ad Valentinum episcopum de
reprobacione nigromantice ficcionis *M* Contra nigromanticos *L* Epistola magistri Arnaldi
contra curiositatem dicencium se habere posse cogendi demones *V mg. al. man.* Incipit
epistola magistri Arnaldi de Villanova contra dicentes se posse cogere demones *B* Incipit
libellus de improbacione maleficiorum editus per venerabilem magistrum Arnaldum de
Villanova *Pa* Incipit epistola magistri Arnaldi de Villanova ad Valentinum presulem an
aliquis posset cogere demonem et cetera *Vi om. ZPPr* 4. reverendissimo *PLVBPPrVi* :
reverentissimo *ZM* / domino suo *om. PrVi* / Iasperto *FINKE* : i. *MZP* io. *LBP* a Iohanni *V om.*
PrVi 5. post Dei *add. V* gratia seu / servus *om. BpaPrVi* 6. devotum
MZPLBPPr : devote *V* eiusdem *Vi* 7. indicii *MZPLVi* : iudiciis *VBPrPa* / vestri
MZLPr : nostri *PVBP* *Vi* / collectis nuper magnifice *MZPLVBPPr* : collegii imperator
magister *Vi* 8. vobis *MZPLVBP* *Vi* : nobis *Pr* / recolo pridie *MPVBPPrVi* : pridie
recolo *Z* recolo *L* / et *om. V* / vestri *MZPLBPPrVi* : nostri *V9*. rationabilis studii
MZPLPaPrVi : studii r...is *V* rationalis studii *B* / iterum *om. VVi* / vestri *MZPLBPPrVi* :
nostri *V* / examinis rationes *MZPLVBP* *Vi* : Christi animis *Pr* / quas *MZPLVB* : que *PaPrVi* /
rogatu *MZPLVBP* *Vi* : cogitu quorum *Pr* 10. dilectorum *MZPLVBP* *Vi* :
dilectorum *Pr* 11. formidantis horroris *MZPLVBP* *a* : formidanti te heroris *Pr*
formidare ora ut *Vi* / me custodire *MPLVBPPrVi* : nam *Z* / coegisset *MZPLVBP* *Vi* : me
coegessit *Pr*

curiositatem eorum qui aliter quam virtute divinitus per gratiam immediate
concessa garrunt asserendo se habere potenciam demones compellendi. Et
procul dubio, si licitum sit cuique significandis rebus proprios adaptare
15 sermones, non curiositas nec opinio sed vesania potius merebitur appellari.
Vobis igitur, mi pater et domine, iam incumbit ut lima forcioris ac diligentioris
indaginis vestre nec non statera iudicii clarioris que levissimo extiterunt studio
per me scripta nunc ad equales rationis mensuras et pondera reducantur
habentes, si placet, fragilitatem meam in defectibus excusatam.

20

⟨II⟩

Dicenti ergo quod potest cogere malignum spiritum ad dandum responsa
vel aliqua prosequendum obviatur rationabiliter in hunc modum: quia homo
cogens aut facit hoc virtute propria aut virtute aliena sicut virtute rei alicuius qua
utitur.

12. qui *MZPLVBPr* : quia *Vi om. Pa* / aliter quam *MZPLVBPaVi* : antequam *Pr* /
immediate *MZPLVBPaPr* : in me dirigatis *Vi* / gratiam *MZPLVBPaPr* : se ipsum *Vi* /
concessa *MZ* : concessam *PLVBPaPr* concessum *Vi* / garrunt *MZPLVBPaVi* : graviter *Pr*
13. asserendo *om. PPa* / post habere *add. V* posse vel / compellendi *MZPLVBPaPr* :
expellendi *Vi* / et *om. Vi* 14. cuique *MZPLVBPa* : cuiquam *PrVi* / significandis
MZPLBPaPrVi : significandi *V* / adaptare *MZPLBPaPrVi* : adoptare *V* 15. opinio
MZPLVBPaPr : obnuo *Vi* / vesania potius *MZPL* : potius vesania *BPaPrVi* convestiva potius
V / appellari *MZPLVBPaVi* : appellatur *Pr* / igitur *MZLVBPa* : ergo *PPrVi* / et *MZPLVBPaPr* :
ac *Vi* 16. iam *MZPLBPaPrVi* : vobis *V* / ac *MZPLVBPPrVi* : et *Pa* / indaginis *MZPLVB* :
indagamus *Pa* indagaminis *Pr om. Vi* / vestre *MZPLBPaVi* : nostre *V* vere *Pr* / nec
MZPLVBPaPr : nunc *Vi* / statera *MZLVBPaPrVi* : statura *P* 17. iudicii *MZPLVBPPrVi* :
indicii *Pa* / que *om. L* / extiterunt *MZPLVBPaPr* : steterunt *Vi* / per me *MZPLVBPaVi* :
perinde *Pr* / scripta *MPLVBPaPrVi* : scriptas *Z* / post scripta *add. V* sunt / ad equales
MZVBPPr : ad ad equales *L* ad equalis *Pa* aequaliter *Vi* 18. rationis *om. Pr* /
reducantur *om. Vi* / post meam *add. Pr* inde 19. excusatam *MZPLVBPaVi* : excusatum *Pr*
21. ergo *MZPLVBPaPrVi* : igitur *B* 22. vel *MZPLVBPaVi* : nunc *Pr* / prosequendum
MZPLV : pro se *B* prosequendo *PaPrVi* / rationabiliter *MZPLVBPaPr* : racionaliter *Vi*
23. facit hoc *inv. Z* / post aut² *add. Z* facit hoc / virtute *om. Pr* / sicut *MZPLVBPaPr* : sic *Vi* /
rei *om. Pr* / qua *MZPLVBPa* : quo *Pr* que *Vi*

25 Virtute autem propria non videtur, quia illa aut est corporis tantum aut
 anime aut coniuncti. Sed non virtute corporis illud potest, quia nulla virtus
 substantie corporalis naturaliter imprimi in substantiam incorpoream, cum inter
 eas non sit proportio quemadmodum inter agens et pasciens naturaliter debet
 esse. Item nec virtute anime facere similiter id valebit, quoniam anima naturaliter
 30 non habet hoc, nisi aut quia anima aut quia intellectualis substantia. Non autem
 hoc habet quia anima; nam secundum hoc substantia est coniuncta corpori
 potenti exercere actus vite, ut actus et perfectio eius. Planum est autem quod
 naturaliter nulla substantia, quamvis etiam incorporea sit, dum tamen coniuncta
 sit corpori, est alioris virtutis incorporea non coniuncta vel separata.

35 Similiter etiam non poterit virtute anime hoc fieri, prout est intellectiva
 substantia, quia naturaliter anima non est substantia intellectiva gradus alioris
 quam illa sit, quod patet etiam ex eo quod statim est tactum, scilicet quia corpori
 est coniuncta. Cum ergo non sit respectu illius intellectiva gradus superioris

25. autem *om.* *Vi* / post *propria add.* *Vi* non *propria* / *illa om.* *P* / aut *MZPLVBP**Pr* :
 nec *Vi* / est *MZPLVBP**Pr* : potest esse *Vi* 26. *coniuncti MZPLVBP**Vi* : *coniuncta*
Pr / *illud om.* *Vi* / potest *MZPLBP**a* : patet *VVi* potuit *Pr* 27. post *substantie add.* *Pa*
naturalis 28. *eas MPLVBP**PrVi* : *ea Z* / *pasciens MZPLVBP**PrVi* : *passum Pa* / *naturaliter*
om. *Z* / *esse om.* *Pr* 29-30. *item — substantia om.* *Z* 29. *item MPVBP**PrVi* :
similiter L / nec *MPLVBP**Pri* : non *Vi* / *facere similiter id MP* : *facere similiter illud VBPr*
facere illud similiter Vi similiter illud *facere Pa* *facere illud L* / *quoniam MPVBP**Pr* : *quia*
LVi / aut *quia¹ MLVBP**Pr* : *quia aut P* *quia Vi* 30. *anima aut om.* *PaPrVi* / *quia om.*
LPaPrVi / *intellectualis substantia MPLBP**Vi* : *substantialis substantia vel intellectualis V*
intellectualis subiecti aut quia animalis Pr / post *substantia add.* *P* est 30-31. non
 autem hoc habet *Z* : sed non habet hoc *M* non autem habet *PLVBP**PrVi* 31. post *habet add.*
B aut / nam *MPVBP**PrVi* : non *Z om.* *L* 32. *exercere MPLVBP**PrVi* : *exercitio*
Z / ut *MZPLBP**Pr* : nisi *V* quod *Vi* / *actus MZPLVBP**Pr* : est *actio Vi* / et *perfectio eius om.*
L / *naturaliter om.* *BPaPrVi* 33. *etiam MZPBP**Pr* : *esset L* res *Vi om.* *V* / *coniuncta sit inv.*
PBPrVi 35. *similiter MZPLVBP**Vi* : *simili Pr* / *etiam transp.* *L* post *poterit / hoc om.*
MZ / *fieri MZPLVBP**PrVi* : *facere Pa* / *intellectiva MZPLVBP**Pr* : *intellectualis Vi* / post
intellectiva add. *V* seu 36. *quia MZPLVBP**Vi* : *queritur Pr* / *naturaliter anima inv.* *Z* /
*substantia MZPLVBP**PrVi* : *scientia Pa* / *alioris MZPLVBP**a* : *alioris Vi*
 36-38. *alioris — gradus om.* *Pr* 37. *sit MZPLVBP**a* : *sunt Vi* / *etiam om.* *Pa* / *ex eo*
*MZPLVBP**a* : *ex illo Vi* / *statim MZPVP**PrVi* : *saltem L* / post *tactum add.* *Vi* supra / *quia*
*MZPVP**PrVi* : *quod L* 38. *ergo MZPLBP**Vi* : *igitur V* / *respectu om.* *Vi* / *intellectiva*
*ZPLVBP**Vi* : *alicuius M* / post *intellectiva add.* *V* *intelligencia*

virtutem potenciozem demone non habebit. Aut igitur erit equalis aut minor sive
 40 debilior. Sed nulla istarum cogere potest cum nec vincere possit: ergo habetur
 propositum. Item patet quod non virtute coniuncti potest hoc fieri et illud
 dupliciter. Primo, si quidem, quia ex unione anime cum corpore nulla virtus
 suscitatur aut manat in viventi corpore nobilior aut forcior potenciis anime,
 immo ipse potencie anime principium sunt omnium accionum que in viventi
 45 corpore exercentur et omnes virtutes corporis, sicut complexio et qualitates
 complexionales, immo pocius ipsa organa, que partes sunt corporis,
 instrumentaliter serviunt potenciis anime et sine illis nullius accionis vite
 possunt esse principium. Sequitur ergo quod, si ex unione ipsorum non resultat
 virtus forcior supradictis (scilicet virtutibus extremorum, et ille non possunt in
 50 coaccionem, ut patuit), multo minus ergo hoc valebit. Secundo eciam patet hoc,
 quia, si ratione coniuncti inest virtus alicui homini qua possit malignum cogere
 spiritum, tunc omnis homo posset in hanc operacionem, quod patet omnibus esse
 falsum.

39. demone *MZPLVBPaVi* : denique *Pr* / igitur *MLVB* : ergo *ZPPaPrVi* / erit
MZPVBPaPrVi : est *L* / sive *MZPLBPaPr* : seu *V* aut *Vi* 40. cogere potest
MZLBPaPrVi : potest cogere *V* potest *P* / nec *MZPLVBPaPr* : nunc *Vi* / *post* nec *add.* *V*
 virtutem alias / vincere possit *MZPLBPa* : possit vincere *V* vincere potest *Pr* vincere posset
Vi / ergo *MZBPrVi* : igitur *PLVPa* 41. non *MZPBPaPrVi* : nec *LV* / potest *MZPLVBPaPr* :
 possit *Vi* / hoc *om.* *V* / illud *MZPLVBPPrVi* : hoc *Pa* 42. si *om.* *Vi* / quidem
MZPLVBPaPr : quedam *Vi* / quia *om.* *Vvi* 43. manat *ZPLVPaPr* : manet *MBVi* /
post aut² *add.* *Z* eciam / aut forcior *MZPLBPaPrVi* : et potentior seu fortior *V* / immo
MZPLVB : que *Pr* ideo *PaVi* 44. ipse potencie anime *om.* *Pr* / sunt omnium *inv.* *L*
 44-45. corpore exercentur *inv.* *Vi* 45. sicut *MZPLVBPaVi* : sit *Pr* / qualitates
MZPLVBPaVi : qualitas *Pr* 46. immo pocius *MZPLVBPaVi* : ideo potest *Pr* / ipsa
MZPLVBPPrVi : ipsam *Pa* 47. illis *MZPLVB* : illa *PaPrVi* / nullius *MZPVBPa* :
 nullus *L* nulle *Pr* nulli *Vi* / accionis vite *inv.* *Pr* / possunt *MZLVBPaPrVi* : potest *P*
 48. principium *MZPLVBPaVi* : prius *Pr* / *post* principium *add.* *PaPr* et / ergo *om.* *Vi* /
 ipsorum *MZPLV* : ipsarum *BPaPrVi* 49. supradictis *MZPLVBPPrVi* : predictis *Pa* /
 scilicet *om.* *Vi* / ille *MZPLVBPaPr* : iste *Vi* 49-50. in coaccionem *MZPLB* : in
 coaccione *V* inchoationem *PaPrVi* 50. ut patuit *MZPLBPaPrVi* : nec *V* / ergo
MZPPaPrVi : igitur *LVB* / *post* ergo *add.* *Vi* non / secundo *ZPLVBPaVi* : solummodo *M* sicut
Pr 51. si *om.* *V* / inest *MZPLVBPaPr* : anime *Vi* / alicui *MZPLVBPaPr* : alieni *Vi* / possit
ZPLVBPaPrVi : possunt *M* 51-52. malignum cogere spiritum *MPVBPaPrVi* :
 cogere malignum spiritum *Z* malignum spiritum cogere *L* 52. posset *MZPLVPaPrVi* : potest
B / in *MZPLVBPaVi* : ad *Pr*

Si vero dicatur quod coaccio fit virtute rei alterius, tunc dicemus quod res
55 illa aut substancia erit aut accidens. Substancia vero corporea vel incorporea
necessario concedetur. Non erit autem corporea, quia, sicut dictum est,
corporeum incorporeum naturaliter imprimere nequit. Presertim illa substancia
corporea aut erit substancia corporis simplicis aut commixti; si simplicis, aut
60 elementalis item aut celestis. Substancia vero elementi non potest imprimere nisi
aut ratione virtutis proprie elementorum aut eius quam habent communem
elementa cum celo. Virtutes autem proprie elementorum sunt caliditas, frigiditas,
humiditas et siccitas, gravitas et levitas. Manifestum est autem quod iste virtutes
non imprimunt nisi in corpora et nulli istarum virtutum subicitur naturaliter sub-
stantia separata. Id autem quod commune noscitur elementis et celesti corpori
65 est pervietas seu transparencia, que, inquam, potencia est passiva, susceptiva
luminis. Planum est autem quod potencia passiva non imprimit in alterum, immo

54. vero *MPLVBPaPrVi* : autem *Z* / dicatur *MZPVBPaPrVi* : dicitur *L* / rei alterius
MZ : alicuius rei *PLVBPaPrVi* / dicemus *PLVBPaPrVi* : dicimus *MZ* / res *om. L*
55. substancia erit *inv. PVBPaPrVi* / erit *transp. L* post quod / aut *MZPLBPaPrVi* : vel *V* /
post vero *add. Pr* aut *add. Vi* vel / vel *MZPVBPaVi* : aut *L om. Pr* / incorporea *om. Pr*
56. erit *om. PLVBPaPrVi* / autem *om. V* / sicut *MZPLVB* : sunt *PaPrVi* / dictum
MPLVBPaPrVi : doctum *Z* 57. post corporeum *add. LPr* et *add. VPaVi* in
58. erit *MZPLBPrVi* : est *V om. Pa* / aut commixti si simplicis *om. PaPrVi* / aut³
MZPLVBPaVi : ut *Pr* 59. elementalis *MZLV* : elementaris *PBPaPrVi* / item *om.*
PLVBPaPrVi / substancia *om. V* / vero *MZPLBPrVi* : non *V* autem *Pa* / elementi *MZPLBPa* :
alibi *V* clementi *Pr* elementari *Vi* 60. ratione *MZPLVBPaVi* : nomine *Pr* / proprie
MZPLVBPaPr : proprium *Vi* 60-61. aut² — elementorum² *om. Vi* 61. quam
MZPVBPaPr : quantum *L* / communem *MZPLVB* : actionem *PaPr* / elementa *MZPLBPaPr* :
elemento *V* / celo *MZPLVBPa* : colo *Pr* 61-62. caliditas, frigiditas, humiditas et siccitas
LB : caliditas, frigiditas, humiditas, siccitas *MPr* caliditas, humiditas, frigiditas et siccitas *ZVi*
caliditas, frigiditas, siccitas et humiditas *PV* calidum, frigidum, humidum et siccum *Pa*
62. gravitas *MZPLVBPa* : raritas *Pr* gravitatis *Vi* / et² *om. PrVi* / levitas *MZPLVBPa* :
levitatis *Vi om. Pr* / est autem *inv. Pa* 63. corpora *M* : corporea *Z* corpus
PLVBPaPrVi / nulli *MZPLVB* : nulla *PaPrVi* / virtutum *om. V* / post naturaliter *add. BPaPrVi*
nisi 64. post separata *add. V* ratione elementis et celesti corpori / id *MZPLB* : illud
VPaPrVi / commune *MZPLVBPr* : convenire *Pa* ratione *Vi* / noscitur *ZPLVBPaVi* : nascitur
M est *Pr* / elementis *MZPLBPaPrVi* : elementi *V* 65. pervietas *MZPPaVi* : parvitas
Pr perveitas *LVB* / seu *MZPLVPaPr* : sive *B* et *Vi* / inquam *MLPVBPaPr* : nunquam *ZVi* /
potencia est *inv. B* / post est *add. VVi* alias / passiva *om. V* / post passiva *add. Vi* forma 65-
66. susceptiva luminis *inv. Vi* / in *om. Pr* / immo *MZPLVB* : ideo *PaPrVi*

suscipit vel disponit ad suscipiendum ab altero. Preterea, si pervietas imprimit in spiritum, tunc omnis homo, licet secundum plus et minus, haberet potenciam spiritum cogendi, cum omnis homo particeps sit pervietatis secundum plus et minus in oculis et in spiritibus corporalibus, quod eciam nemo dubitat esse falsum.

Item de corporibus celestibus dicere similiter licet quia non imprimunt nisi virtute communi vel propria, et de nulla eciam istarum erit verum quia quelibet corporalis preter ea de luce, que communis est omnibus celestibus corporibus. Patet hoc non esse verum, quia lux corporalis non imprimit nisi in id quod radius lucis directus vel reflexus tangit secundum linee rationem. Manifestum est autem quod incorporeum tactui nullo modo subicitur. Ergo non recipiet impressionem a luce, cum lux imprimat per contactum. Item si luce coguntur predicti spiritus, tunc maiori luce magis deberent utique cogi. Ergo tempore quo magis lucens magis illuminat locum in quo est ille qui talibus vacat merito

67. preterea *MZPLB* : propterea *V* primo *PaPrVi* / pervietas *MZPPaVi* : parvitas *Pr* perveitas *LVB* 68-69. tunc — spiritum *om. Pr* / homo *MPLVBPaVi* : substantia *Z* / licet — homo *om. Vi* 69. sit *om. L* / pervietatis *MZPLPa* : parvietatis *V* perveitatis *B* parvitas *Pr* pervietas *Vi* 69-70. secundum plus et minus *om. Vi* 70. oculis *MZPa* : occultis *PLVBPr* occulto *Vi* / et *MZLVBPaPrVi* : etiam *P* / in² *om. LPa* / eciam *om. Vi* 72. non *MZPLVBPaPr* : modo alterno *Vi* / imprimunt *ZPLVBPaPrVi* : imprimit *M* / post nisi *add. Z* in 73. nulla *MZPLVBPaPr* : diversa *Vi* / eciam istarum erit *ZPa* : istarum inerit *M* istarum eciam erit *PLVBPr* istorum erit eciam *Vi* 74. preter ea *MZPLBVi* potestas ea *VPa* propter ea *Pr* / de *om. V* / que *MZPLVBPrVi* : qua *Pa* / communis *MZPLVPaPrVi* : corporis *B* / omnibus *MZPVBPaPrVi* : omnis *L* / celestibus corporibus *inv. P* 75. patet *MZPLVBPaVi* : potuit *Pr* / post patet *add. Pa* eciam / post hoc *add. LVBPrVi* eciam / id quod *MZPL* : illud quod *V* hiis quod *B* hiis que *PaPrVi* 76. directus *MZPLV* : directius *BPaPrVi* / vel *MZPLVBPr* : seu *Vi om. Pa* / reflexus *MZPLVB* : reflexius *PaVi* refectius *Pr* / secundum *ZPLVBPaPrVi* : super *M* / rationem *PLVBPaPrVi* : potenciam *MZ* 77. est autem *inv. VPa* / quod *MZPVPaVi* : quia *LBPr* / tactui *transp. Pa* post nullo modo / ergo *MZPLVBPaPr* : sed *Vi* / recipiet *MZPLBPrVi* : suscipiet *V* recipit *Pa* 78. imprimat *MPLVBPaPrVi* : imprimit *Z* / per contactum *MZPLVBPaPr* : post tactum *Vi* 79. luce *om. L* / magis *om. P* / deberent utique cogi *MLBPrPa* : fort. deberent eciam haberi *Z* deberent citiusque cogi *P* utique deberet cogi *V* deberent cogi utique *Vi* / ergo *MZPLVBPaPr* : sed *Vi* 80. qui *om. Vi* / vacat *MZPVBPaVi* : vacant *L* vocat *Pr*

deberet forcius cogi et ibidem eiam coactiones forcius exerceri. Immo nullo modo darent responsum in tenebris et sic in meridie deberent semper talia peragi et in locis maxime luminosis. Contrarium tamen audivimus ab huiusmodi delirantibus, scilicet quod ut plurimum suas delusiones exercent in crepusculis
85 vespertinis aut eiam matutinis aut horis eiam magis tenebrosis et tunc item responsa recipiunt. Raro autem in meridie celebrare fatentur suarum figmenta coactionum.

Nec obviat quod in *Libro de fantasmatis* scribitur, scilicet demones diversis territoriis deputari, ut quosdam esse orientales proprium habentes
90 principem sive regem eodemque modo se habere in ceteris plagis. Dicunt enim ex hoc orientales secundum suam inter se diversitatem in gradibus proporcionaliter in aurora et prima parte diei obedire magistro similique modo meridionales in media, occidentales autem circa occasum usque ad finem

81. deberet *MV* : debet *Z* deberent *PLBPaPr* dicerent *Vi* / ibidem *MZPLBPaPrVi* : ibi *V* / eiam *ZPLVBPaPrVi* : et *M om.* *Z* / coactiones forcius exerceri *M* : forcius coactionis exerceri *Z* coactiones potius exerceri *LBPPrVi* coactionem potius exerceri *P* coactiones exerceri potius *V* / immo *MZPLVB* : ideo *PaPr* et ideo *Vi* 82. darent *MZPLV* : daretur *BPaPrVi* / deberent semper talia *MPLVBPaPr* : semper deberent tali *Z* semper talia deberent *Vi* 83. maxime *om.* *Vi* / luminosis *MZPLBPaPrVi* : illuminosis *V* / tamen *MZPLBPaVi* : autem *VPr* / ab *MZPLVBPaPr* : et *Vi* / huiusmodi *MZPLBPaPrVi* : hiis *V*
84. delirantibus *MZLVBPaPrVi* : demonistis *P* / scilicet *MZPVBPPrVi* : secundum *L om.* *Pa* / delusiones *PLVBPaPrVi* : dausiones *M* damnaciones *Z* 84-85. exercent in crepusculis vespertinis *MZPLBPaPrVi* : exercuerint in crepusculis et in vespertino *V* 85. aut¹ *MZPLVBPaPr* : et *Vi* / eiam *ZPLVBPaPrVi* : et *M* / aut horis eiam magis *ZPLVBPr* : aut horis magis eiam *M* aut etiam locis magis *Pa* et eorum horis magis *Vi* / item *MZ* : iterum *PLVBPrVi* etiam *Pa* 86. responsa *MZPLVBPaPr* : responsum *Vi* / recipiunt *MZPLVBPrVi* : accipiunt *Pa* / raro *MZPLVBPaPr* : recto *Vi* / fatentur *MZBVP* : videntur *L* faceret *Pr* faciunt *Pa* facere *Vi* / suarum *om.* *Pa* 87. coactionum *MZLVBPaVi* : actionum *P* coacti *Pr* 88. libro *MZPLVBPaVi* : libris *Pr* / post demones *add.* *PaPrVi* de
89. deputari *MZPLVVi* : deputati *BPaPr* 90. sive *MZ* : seu *PLVBPaVi* aut *Pr* / eodemque *MZPLVBPaVi* : eodem quo *Pr* / ceteris *MPLVBPaPrVi* : diversis *Z* / plagis *MZPLVPaPrVi* : plagio *B* / dicunt *MZPLVB* : habent *PaPr* habentque *Vi* / enim *om.* *PaPrVi* 91. ex *om.* *Vi* / secundum suam *om.* *PaPrVi* / diversitatem *MZPLVB* : diversitates *PaVi* diversificantes *Pr* 92. proporcionaliter *MZPLPaVi* : proportionabiliter *VBPr* / et *MZPLVBPaVi* : in *Pr* / parte *MZPLVBPrVi* : hora *Pa* / similique *MZPLVBPaPr* : simili *Vi* 93. media *MZPLV* : meridie *BPaPrVi* / post media *add.* *PrVi* et / autem *MZ* : vero *Pa om.* *PLVBPrVi* / circa *MZPLVBPa* : in *PrVi* / occasum *MZPLVBPaPr* : occasu *Vi*

95 crepusculi vespertini, ceteris autem partibus noctis proportionaliter boreales. Ex
 quo videtur aliquibus saltem de meridionalibus quod virtute lucis solaris in illa
 parte diei obedire cogantur. Huiusmodi autem opinionis error potest multipliciter
 declarari et primo per dicta et tradita eorundem huius alienacionis auctorum.
 Dicunt enim supradictis horis deputatos demones in eis regnare et summa
 libertate gaudere ad sua officia exercenda, que, inquam, officia varia et diversa
 100 dicuntur esse in libro prenotato. Planum est autem quod libertate gaudere
 contradicit ei quod est per violenciam obedire.

Adhuc eciam, si virtute lucis solaris in illa hora compellerentur, frustra
 docerent supradicti magistri, immo verius stulti, carmina vel exorcismos in illo
 tempore dicere et multas alias observancias exercere. Preterea nos in lingua
 105 Arabum legisse recolimus totam nigromantice fatuitatis doctrinam, quam dicunt
 rationabilius traditam et in *Libris centri et circumferencie* contineri. Nec usquam

94. vespertini *MZPLBPaPrVi* : vespertinis *V* / partibus *MZPLVBPPrVi* : temporibus *Pa*
 / proportionaliter *MZPLVi* : proportionabiliter *VBPa* proportionabitur *Pr* / *post*
 proportionaliter *add. Vi* videtur / boreales *MZPLBPaPrVi* : borealis *V* 95. videtur
MZPLVBPa : videntur *PrVi* / lucis solaris *inv. Vi* 96. cogantur *MZPLVPaVi* :
 coguntur *BPr* / opinionis error *inv. L* 97. eorundem *MZPLB* : earundem *V* earum *Pr*
 eorum *PaVi* / alienacionis *MZPLVBPaPr* : alinea comunis *Vi* / auctorum *MZPLBPaVi* :
 actorum *Pr* actores *V* 98. supradictis *MZPLVBPaVi* : supra *Pr* / deputatos
MZPVBPaVi : deputatis *LPr* / *post* et *add. Vi* a 99. exercenda *om. Pa* / que inquam
 officia *om. P* / varia *MPLVBPaPrVi* : una *Z* / diversa *MZPLVBPaPr* : dolosa *Vi*
 100. gaudere *MZPLVBPaVi* : gaudentur *Pr* 101. contradicit *MZPLVBPaVi* : contradixit *Pr*
 102. adhuc *MZPBPaPrVi* : ad hoc *LV* / eciam *MZPLVVi* : autem *BPaPr* / virtute
MPLVBPaPrVi : virtutes *Z* / compellerentur *MZPVB* : compelluntur *L* appellerentur *Pr*
 expellerentur *Pa* expellentur *Vi* 103. supradicti *MPLVBPaPrVi* : supradicta *Z* / immo
MZPLVBPaVi : ideo *Pr* / verius *MZPLVBPaVi* : non *Pr* / vel *MZPLVB* : et *PaPrVi* / *post* vel
add. V ex 104. dicere *MZPLBPaPrVi* : diei *V* / alias *om. P* / preterea *MZPLBPaVi* : puta
Pr prima *V* / nos *om. M* *transp. V* *post* arabum / in lingua *om. Z* 105. arabum
MPLVBPaPrVi : alium *Z* / *post* arabum *add. M* aliquos / totam *MZPBPaPrVi* : tantam *V* *om.*
L / nigromantice *M* : nigromantie *ZPLVBPaVi* nigromantiam *Pr* / dicunt *MZPLBPaPrVi* :
 debent *V* 106. rationabilius *MZPLVBPPrVi* : rationalibus *Pa* / et *om. MPrVi* / libris
MZPVBPaPrVi : libro *L* / centri *MZPL* : ceri et *V* tegni *Pr* teneri *BPaVi* / nec *MZPLVBPa* :
 nunc *PrVi* / usquam *MZPLVBPr* : unquam *PaVi*

110 audivimus auctorem illum affirmare vel eciam dicere quod virtute lucis in
 meridie spiritus compellantur, quamvis ipsum auctorem sciamus eodem errore
 fuisse detentum quo ceteros huiusmodi dicemus inferius detineri. Preter hoc
 115 eciam aliter patet supradicta opinio vana, quoniam, si virtute lucis dicat aliquis
 spiritus cogi, aut hoc ergo erit virtute lucis quia lux, et tunc nunquam in tenebris
 posset cogi, cuius tamen contrarium dicunt, aut virtute lucis, quia solaris est, et
 tunc in media nocte, maxime in cavernis et subterraneis locis, non fieret illud,
 cuius tamen contrarium docent. Et ostendemus paulo post aliter esse falsum. Aut
 115 tercio dicent illud fieri virtute lucis, quia meridiana vel ab hora diei vel a parte
 celi in qua est sol vel aliquod corpus lucens. De hora vero fatuum erit omnino
 dicere, cum substantia incorporea tempori vel partibus eius nullo modo sit
 subiecta. Quod vero nec de parte celi sit eciam opinandum ostendunt que
 dicta sunt et que iam eciam subsequuntur.

107. audivimus auctorem *MZ* : auctorem invenimus *PVBPr* actorem invenimus *LVi*
 actorem vidimus *Pa* / illum *M* : illud *Z om.* *PLVBPaPrVi* / affirmare *MZPLBPaPrVi* :
 affirmasse *V* / eciam *MZPLVBPaPr* : eorum *Vi* / quod *MZPLVBPaPr* : quedam *Vi*
 108. compellantur *MZPVBPPrVi* : compelluntur *L* appellantur *Pa* / auctorem *MZPLVBPaPr* :
 actorem *Vi* 109. fuisse detentum *inv.* *BPaPrVi* / ceteros huius modi *MZPBPaPrVi* : huius
 modi ceteros *L* ceteros hoc *V* / detineri *MZPLBPaPrVi* : retineri *V* / preter *MP* : preterea
ZLVBPa puta *Pr* secundo *Vi* 109-110. hoc eciam *MPLVBPaPr* : autem *Z* eciam hoc
Vi 110. aliter *om.* *BPaPrVi* / supradicta *MZPLBPaPrVi* : predicta *V* / post opinio *add.* *Z*
 esse / vana *MZPLVB* : varia *PaPrVi* / quoniam *MZPLVBPr* : quia *Pa* scilicet *Vi* / dicat
MZPVB : dicantur *Pr* dicatur *PaVi om.* *L* / aliquis *MZPLBPaVi* : aliqui *Pr* quid quis *V*
 111-112. aut — cogi *om.* *PLVBPaPrVi* 111. hoc *om.* *Z* / tunc nunquam *inv.* *Z*
 112. tamen contrarium *inv.* *Vi* / aut *MZPLVB* : aliqui *PaPr om.* *Vi* 112-113. est et tunc
MZPLVBPaPr : tunc sunt *Vi* 113. post nocte *add.* *Vi* et / in *om.* *L* / non *MZPLVBPaVi* : nam
Pr 114. tamen *M* : eciam *PLVB* eius *Pr om.* *ZPaVi* / docent *ZPVPaVi* : doceret *BPr*
 dicunt *M* dicetur *L* / post ostendemus *add.* *Vi* argumentum / aliter *MZPLV* : argumentum
PaPr apparet *B om.* *Vi* 115. dicent *MZVB* : dicetur *P* dicunt *L* diceretur *Pr* deceret *Pa*
 dicet *Vi* / illud *MPLVBPaPrVi* : idem *Z* / fieri *om.* *V* / ab *om.* *Z* / a *MZPLVBPaPr* : aliqua *Vi*
 116. lucens *om.* *L* / hora *MZPLVBPaPr* : hoc *Vi* 116-117. erit omnino dicere *MZ* : est
 dicere omnino *PLVBPaPr* est dicere *Vi* 117. incorporea *MZPLVBPaPr* : corporea *Vi* /
 tempori *MZPLVB* : ipsi *PaPrVi* 118. vero nec *inv.* *V* / eciam *om.* *PLVBPaPrVi* /
 ostendunt *MZPLBR* : ostendit *VprVi* 119. iam eciam *M* : eciam iam *Z* iam
PLVBRPrVi / subsequuntur *MZPLVPaPrVi* : subsequuntur *B*

120 Item similiter de virtute propria supracelestium corporum patebit aliter
non esse verum quod supradictum est, que tamen est opinio plurimorum, scilicet
quod virtute propria Saturni aut Iovis aut alicuius alterius stelle spiritus
compellantur. Hoc enim preter supradictam rationem, que sumpta fuit a con-
sideracione virtutis substancie corporalis, aliter videtur esse absurdum, quoniam
125 cogens spiritum virtute stellari aut facit hoc imperando stellis aut eligendo
tempus impressionis stellarum. Primum autem absolute falsum est, quoniam
nulla terrena substancia naturaliter imperat stellis, quamquam aliqui
philosophancium dixerunt animam humanam quandoque imperare nature
elementorum. Preterea, si aliquis imperet stellis, tunc mundiores et perfecciores
130 et rationabilius viventes magis deberent imperare, alii vero minus. Nos autem
videmus quod tales invocaciones exercentes sordidioris vite sunt alii.
Secundum vero patet esse falsum ex hoc quod, si eligendo vel observando horas

120. similiter *om. VVi* / supracelestium corporum *MZPLBRPr* : corporum
supracelestium *V* supracelestium *Vi* 121. esse *MZPLVBPaPr* : esset *Vi* / quod
MPLVBPaPrVi : quam *Z* / que *MPLVBPaPr* : quod *ZVi* / est opinio *inv. L*
122. quod *om. B* / post quod *add. PaPrVi* de / alicuius *MZPLBPaPrVi* : aliorum *V* / alterius
om. Vi / spiritus *MPLVBPaPrVi* : demones *Z* 123. compellantur *MPLVBPaVi* :
arceantur *Z* compellatur *Pr* / enim *MZPLVBPPrVi* : autem *Pa* / preter *MZP* : preterea *L*
probatum propter *V* per *B* patet *Pr* patet per *PaVi* / supradictam *MPLVBPaPrVi* : dictam *Z* / a
om. Vi 124. virtutis *om. Z* / corporalis *MZPLVBPaVi* : corporaliter *Pr* / videtur
MPLVBPaPrVi : videretur *Z* / esse *om. Pr* / quoniam *MZPLVBPaPr* : quia *Vi*
125. cogens *MZPVVi* : cogens et *L* cogens cogens *Pr* agens *BPa* / spiritum *MZPLVBPPrVi* :
ipsum *Pa* / hoc *MZPLVBPaPrVi* : illud *V* / imperando *MZPLVBPPrVi* : impediendo *Pa* /
eligendo *MZPLVBPaPrVi* : eligendo *Pr* 126. falsum est *inv. M* / quoniam *MZPLVBPPrVi*
: quia *Pa* 127. nulla terrena substancia *MPVBPaPrVi* : terrena nulla substancia *Z* nulla
substancia terrena *L* 128. philosophancium *MZPLV* : philosophorum *BPaPrVi* /
dixerunt *MZPLVPrVi* : dixerint *BPa* / imperare *MZPLVBPaVi* : imparare *Pr* / nature
MZPLBPaPrVi : naturam *V* 129-130. elementorum — imperare *om. V*
129. preterea *MZPLBPaVi* : puta *Pr* / imperet *MZPLBVi* : imparet *Pr* imperaret *Pa* /
mundiores *MPLBPaPr* : mediocres *ZVi* / et perfecciores *om. BpaPrVi* 130. rationabilius
MZPLPaPrVi : rationalius *B* / deberent *MZPLBPaPr* : deberet *Vi* 131. invocaciones
MZPLVB : operationes *PaPrVi* / sordidioris *MZPLVBPPr* : sordioris *Pa* sordide *Vi* / vite
MZPLVBPaVi : virtute *Pr* 132. vero *MZPLVBPaVi* : verum *Pr* / patet *MZPLVBPaPr* :
potest *Vi* / hoc *MZPLVBPaPr* : eo *V* / quod *MZPLVBPaPrVi* : quia *B*

impressionis stellarum in spiritus aliquis procurat spiritus cogi, tunc periciores
in astris, utpote in naturis et motibus planetarum ceterarumque stellarum, magis
135 in hoc possent, alii vero minus. Nos autem scimus quod nullus sapientum dedit
adhuc doctrinam cogendi spiritus isto modo vel alio eciam, quamquam aliqui
gentiles, quorum scripturas perlegimus, de invocacione spirituum magnam
fecerint mencionem. Scimus eciam quod talia exercentes ut plurimum ydyote
sunt et, quod peius est, talium delusionum fetentes vetule sunt magistre.

140 De substantia autem commixtorum corporum sive mineralium sive
vegetabilium sive eciam animalium manifestum est ex predictis quia non habet
supradictam virtutem naturaliter. Omnia eciam ista, prout alia sunt, ab homine
viliora sunt naturaliter et inferioris gradus quam substantie intelligentes, de
quibus ridiculum est dicere quod imprimant in illas.

145 Item non videtur illud fieri virtute substantie incorporee, quoniam
intelligencia separata imperans demoni non videtur esse nisi Deus; ei vero nichil
imperat nec ipse dat homini potenciam imperandi demoni nisi per graciam. Hii

133. in spiritus *MPLVBP*Pr : in spiritu *Z* imperans *Vi* / aliquis *MZPLBPr* : aut quis
Pa quis *Vi* aliquam *V* / periciores *MZPLBPaPrVi* : puriores *V* 134. astris *MZPVBP*PrVi
: nastrois *L* / naturis *MZPV* : numeris *LBP*PrVi / ceterarumque *MZPLVBPrVi* : cecarumque
Pa 135. in hoc *om. PaPrVi* / possent *MZPVBP*PrVi : posset *L* possunt *Pa* / autem *om. V*
136. adhuc *MZPLBPaPrVi* : ad hoc *V* / isto *MZPLVBP*Pr : illo *Vi* / vel *MZ* : nec
*PLVBP*PrVi / eciam *MZPLBPaVi* : et *VPr* / quamquam *MZPLVBP*PrVi : quam *Pr* / aliqui
*MPLVBP*PrVi : alii *Z* 137. spirituum *om. L* 138. fecerint *MPVBP* : fecerunt
ZLPrVi 139. et *om. Vi* / peius *MZPLBPaVi* : pius *V* per eius *Pr* / est *om. V* / fetentes
MPLB : ferentes *Z* fatentes *V om. PaPrVi* / magistre *MPLVBP*PrVi : magistri *Z*
140. de substantia *om. V* / commixtorum *MZPLVBP*PrVi : mixtorum *Pr* / sive² *MZLVVi* : seu
PB aut *Pa om. Pr* 141. vegetabilium *om. Pr* / eciam *MZPLBPaPr* : et *V om. Vi* / habet
*MZPLVBP*Pr : habent *PaVi* 142-143. *post* supradictam *add. V* naturam / omnia — et
om. L / eciam *ZBP*Pr : enim *MVi* et *V* / ista *ZPVBP*PrVi : et *M* / *post* viliora *add. Vi* aut /
et *om. Vi* / inferioris *MZPVBP*PrVi : ad inferioris *L* inferiores *Pr* 144. est dicere *inv. L* /
imprimant *ZPLVBP*PrVi : imprimat *MPr* / illas *MZPLBPaPrVi* : illis *V* 145. *post* item
add. Pr sicut / illud *transp. post* item *LVBP*PrVi *om. Pr* / non videtur *inv. V* / virtute
MZPLBPaPrVi : racione *V* / quoniam *MZPLBPaPr* : quia *VVi* 146. demoni
MZPLBPaPrVi : demonem *V* / ei *MZPLVBP*PrVi : si *Pr* 146-147. ei — demoni *om. Vi*
147. ipse *om. L* / dat homini potenciam *MP* : dat potestatem homini *Z* dat potenciam homini
LVB dat potentiam huiusmodi *Pa* dat potentiam *Pr*

autem quibus talem concedit gratiam sancti viri sunt, predicta vero exercentes peccatores nequissimi sunt.

150 Quod, si quis dicat se cogere demonem aliquem virtute alicuius demonis potencioris, hoc videbitur eque stulte dictum sicut et superiora, quoniam tunc queritur qualiter ille potencior demon obedit aut favet ei, quia, si dicat quod propter coaccionem, redibit quod prius. Iam ergo patet quod virtute alicuius substantie alterius homo non potest naturaliter cogere demonem.

155 Quod autem non virtute accidentis possit fieri naturaliter, hoc videtur esse manifestum ex hiis que dicta sunt, quoniam, si substantia non imperat substantie, nullo modo accidens imperabit, quod non habet esse nisi a substantia vel in substantia. Dicunt enim quidam quod virtute figurarum quas vocant karacteres et virtute vocum quas vocant coniurationes vel coniuria
160 compelluntur. Sed manifestum est quia figure non habent virtutem activam,

148. talem *MZPLBPaPrVi* : clemens *V* / talem concedit *inv. Vi* / sancti viri *inv. Vi* / vero *om. L* 149. peccatores nequissimi sunt *M* : peccatores nequissimus est *Z* nequissimi peccatores sunt *PL* nequissimi sunt peccatores *VBPaPr* nequam cum sunt peccatores *Vi*
150. cogere *PLVBPaPrVi* : arcere *MZ* / aliquem *om. Z* / virtute *MZPLVBPaVi* : virtutem *Pr* / alicuius *om. Vi* 151. hoc *MZPLBPaPrVi* : hec *V* / videbitur *MPLB* : videtur *VPaPrVi* videbitur *Z* / stulte *MPLVBPaPrVi* : stultum *Z* / dictum *MZPLBPaPrVi* : deinde *V* / et *om. VBPaPrVi* / superiora *MZPLVBPPrVi* : superius *Pa* / quoniam *MZPLVBPaPr* : quia *Vi* / tunc *om. V* 152. queritur *MZ* : queretur *PLVi* quereretur *BPaPr* haberetur *V* / qualiter *MZPLVBPaPr* : quare *Vi* / potencior demon *inv. Vi* / aut *M* : aut *s. l.* cum *exp. P* vel *Z* cum *VBPaPrVi* non *L* / quia *MZPLBVi* : et *V* quoniam *Pr* quod *Pa* / dicat *MZ* : dicatur *PLVBPaPrVi* 153. propter *MZPLBPaPrVi* : per *V* / coaccionem *MZPLVBPaVi* : cohartationem *Pr* / redibit *MZPLV* : redibitur *BPaVi* reddebitur *Pr* / quod *MZ* : ut *PLVBPaPrVi* / ergo *MZPPaPrVi* : igitur *LVB* 153-154. alicuius substantie *MZ* : substantie *PLVBPr* substantie alicuius *Pa* et substantia nec *Vi* 154. homo *MZPLVBPaVi* : hominis *Pr* / naturaliter *om. PrVi* 155. autem non *MZBPaPr* : non autem *PLV* autem *Vi* / possit fieri *MZPLVBPaPr* : non potest cogere *Vi* / esse *MZPLVBPaPr* : et *Vi*
156. manifestum *MZPLVBPaPr* : manifeste *Vi* / ex *MZPLVB* : in *PaPrVi* / quoniam *MZPLVBPaPr* : quia *Vi* / si *MZPLVBPaVi* : in *Pr* 157. accidens imperabit *inv. M* / quod *MZPLVBPaVi* : quia *Pr* 158. dicunt *MZPLVBPaVi* : dicant *Pr* / enim *MZPLBPaPrVi* : autem *V* 159. karacteres *MPLVBPaVi* : karactas *Z* catheractas *Pr* / et — coniurationes *om. Pr* / coniurationes *MPLBPaVi* : coniunctiones *Z* coniuracionem *V* / coniuria *MZPLVBPaVi* : convitia *Pr* 160. compelluntur *MZPLVB* : quod compelluntur *Pr* appelluntur *Pa* compellentur *Vi* / quia *MZ* : quod *PLVBPaPrVi* / post activam *add. Vi* et

maxime artificiales, et, si haberent, vel a substantia in qua fiunt vel ab efficiente vel a celo. Sed nullum istorum, ut ostensum est superius, habet hanc virtutem, ergo nec figura, quia nichil dat id ad quod non habet potenciam. Similiter voces hominis non habent virtutem naturaliter, nisi vel ab aere vel ab organis quibus formantur vel ab anima. Sed nullum istorum habet hanc virtutem, que nobiliora sunt hiis; ergo nec eis naturaliter inerunt. Sic igitur ex supradictis concluditur quod demones coacti naturaliter per hominem non obediunt ei.

⟨III⟩

170 Nec obviat, si quis dicat quod, etsi per naturam vocibus aut rebus non insit huiusmodi virtus, conceditur nichilominus eis ex speciali dono ab agente supra naturam, Deo videlicet, qui nature opifex scitur esse, quemadmodum in

161. haberent *MZPLV* : habent *BPaPrVi* / *post* vel *add.* *Z* hoc haberent / a *MZPLVBPaPr* : in *Vi* / fiunt *om.* *Vi* 162. istorum *MZPLBPaPrVi* : illorum *V* / ostensum est superius *MZPLBPaPrVi* : superius superius est ostensum *V* / habet *MZPLVBPaPr* : habent *Vi*
163. *post* quia *add.* *Pr* nisi / id *MZPL* : illud *VBPaPrVi* / ad *MZPLV* : aliud *B om.* *PaPrVi* / similiter *MZ* : sed *PLVBPaPrVi* 164. habent *MZPVBPaPrVi* : habet *L* / virtutem naturaliter *inv.* *V* / nisi *MZPLVBPaPr* : nec *Vi* / vel *om.* *PaPrVi* / ab aere *MZPVBPaPr* : aere *L* haberet *Vi* / organis *MZPLVBPaPr* : origine *Vi* / *post* organis *add.* *PLVBPaPrVi* in
165. formantur *MZPLVBVi* : formatur *Pr* fundantur *Pa* / istorum *MZPLVBPaPr* : illorum *Vi*
166. hiis *MPLVBPaPrVi* : eis *Z* / ergo *om.* *V* / nec *MZPLVBPaVi* : neque *Pr* / igitur *MZLVB* : ergo *PPaPrVi* / ex *om.* *PLVB* / ex supradictis *transp.* *Pr post* concluditur
167. naturaliter *transp.* *M post* hominem / hominem *MPLVBPaPrVi* : homines *Z* / ei *MPLVBPaPrVi* : eis *Z* 169. nec *MZPLVBPaPr* : nunc *Vi* / *post* obviat *add.* *Z* eis / dicat *MZ* : dixerit *PVBPaPrVi* / quod *MZPLVBPaPr* : quia *Vi* / etsi *MPLVBPaVi* : si *ZPr*
170. insit *ZPVBPaPr* : sit *M* iussit *L* vero *Vi* / virtus *MZPLBPaPrVi* : virtutis *V* / eis *MZPVBPaPr* : ei *L om.* *Vi* / ex *om.* *LV* 171. Deo *MZPLVBPaVi* : Deus *Pr* / nature opifex *MPLBPa* : opifex nature *ZV* vere opifex *Pr* verus opifex *Vi* 172. sacramentis *MZPLVBPa* : sacris *Pr* sacramento altaris *Vi* / *post* terminos *add.* *PaPr* vel / eodem *om.* *L*

sacramentis ecclesie res et voces ultra nature terminos ab eodem actore per
 gratiam specialem supponimus optinere virtutem admirabilis efficacie
 175 longiusque stupende plus multo quam supradicta sit virtus. Nos enim firmiter
 concedimus, quemadmodum doctrina veritatis credere persuadet, quod Deus
 ultra communem nature cursum non solum rebus sed eciam virtutum prestat
 efficaciam vocibus, quantum veritas misterialium actuum et donorum
 sacramentalium, gratuita salus nobisque necessaria, postulat, quorum nichil in
 180 hiis nephandis sollicitudinibus aliquis sane mentis catholicus dicet esse. Si
 igitur aliquis talium stultorum, qui per gratiam sibi concessam a supremo
 largitore non valet coaccionem huiusmodi exercere, dicat se fuisse expertum
 quod demon responsa non dat, nisi compellatur fortibus exorcismis, in quibus
 videlicet sunt verba alti misterii et voces significantes res terroris et violente
 185 compulsionis significacionem importantes, quod testatur ipse demon conque-

173. optinere *MZPVBPaPrVi* : obedire *L* / admirabilis *MZPLVBPa* : administrabilis
Pr mirabilis *Vi* 174. longiusque *MZPLVBPaPr* : longe *Vi* / stupende *MZPLVBPaPr* :
 stupefiendum *Vi* / enim *MZPLVBPPrVi* : autem *Pa* 176. ultra *MZPLV* : vult *BPaPrVi*
 / communem nature cursum *M* : communem cursum nature cursum *Z* nature cursum omnem
P omnem nature cursum *LVBPaPrVi* / virtutum *MZPLVBPaPr* : virtute *Vi*
 176-177. prestat efficaciam *MPLVBPaPr* : efficaciam prestat *Z* efficaciam *Vi*
 177. vocibus *MZPLVBPaPr* : veris rebus *Vi* / misterialium *MZPLVBPPr* : ministrabilium *Pa*
 ministrabilium *Vi* / actuum *MZ* : actionum *PLVBPaPrVi* 178. sacramentalium
MZPLVBPaVi : sacralium *Pr* / gratuita *MZPVBPaPrVi* : graviter *P* / nobisque *MZPLVB* :
 ubique *PaPr* ubicumque *Vi* 179. nephandis *MZPLV* : ne falsitas *BPaPrVi* / esse *om.*
V / igitur *MZLVB* : ergo *PpaPrVi* 180. aliquis *transp.* *PLVBPaPrVi* post stultorum / supremo
MZ : summo *PLVBPaPrVi* 181. valet *MZPLVBPPrVi* : valeat *Pa* / coaccionem
MZPLVBPaVi : cohartationem *Pr* / fuisse *om.* *Vi* / post fuisse add. *Pr* aut esse
 182. responsa *transp.* *Vi* post dat / dat *MZVi* : det *PLVBPaPr* / nisi *MZPLVBPPr* : sibi *Pa* nec
Vi / exorcismis *MZPLVBPaVi* : exorsivis *Pr* / sunt *om.* *Vi* 183. alti *MZPLVBPa* :
 alterius *PrVi* / misterii *MZPLVB* : ministerii *PaPrVi* / terroris *MZPLBPaPr* : terrorum *V*
 terrore *Vi* / violente *MZPLVBPaVi* : violentie *Pr* 184. significacionem
MPLVBPaPr : significaciones *ZVi* / importantes *MZPLBPaPrVi* : important *V* / ipse
MZLVBPr : iste *Pa om.* *PVi* / conquerens *MZPLVB* : consilens *Pa* consimiles *Pr* consilior *Vi*
 185. ficciones sunt *inv.* *PLVBPaPrVi* / callidissimi *MZPLBPaPrVi* : calidissime *V*

190 rens se affligi et graviter cruciari, dicemus quod ficciones sunt et astucie
 callidissimi demonis; cum enim intendat ad continuam deceptionem humani
 generis, quemamodum edocet sacra fides, ingeniatur ipsum in errorem
 precipitare per omnem modum. Unde est quod fingit se talibus compelli, ut
 stabilis ei fides adhibeatur ab homine ad hoc, ut talia frequenter exerceat. Habet
 enim ex hoc demon intentum; nam, cum homo talibus vacat, a recto tramite
 deviat manifeste, tamquam ille qui sui creatoris potenciam et omnem bonitatem
 contempnit.

195 Similiter quod dicunt virtute pueri virginis aut sanguinis animalis aut
 partibus mortuorum aut virtute vegetabilis consecrati in folio vel radice aut
 eciam fumo rei alicuius aromatice seu fetentis aut virtute alicuius rei naturalis
 aut confessione facta in nuditate corporis aut virtute patibuli suspensorum aut
 virtute quadrivii aut domus ruinose et deserte aut cuiuslibet alterius rei
 artificialis se fuisse expertos quod demones compelluntur, dicendum quod

186. enim *MZPLVBVi* : ergo *Pr om. Pa* / intendat *MZPVBPaPr* : tendit *LVi* /
 continuam deceptionem *MZ* : deceptionem continuam *PLVBPaPr* deceptionem *Vi* / *ante*
 humani *add. V* hominum seu 187. edocet *MPVBPaPrVi* : docet *Z* eidem *L* / ingeniatur
MZPLBPaPr : ingeminatur *V* ingeniant *Vi* / precipitare *MZPLVBPaPr* : precipitant *Vi*
 188. unde *MZPLVBPaPr* : inde *Vi* / *post* ut *add. Z* precipitare / ei fides *inv. Vvi*
 189. talia frequenter *inv. V* / ex hoc demon *MPLVBPaPr* : demon hoc *Z* demon *Vi*
 190. homo *MZPLBPaPrVi* : hoc *V* / vacat *MZ* : vacet *LVBPaPrVi* / a *om. Vi* / recto
MZPLVBPrVi : proprio *Pa* / deviat *MZPLVBPaPrVi* : deviant *P* / ille *MZPLVBPaVi* : illi *Pr*
 191-192. sui creatoris *MZPLVBPaVi* : suo creatori *Pr* / contempnit *MZPLVBPaVi* : concernit
Pr 192. pueri *om. PaPrVi* / aut¹ *MZPLVBPaVi* : vel *Pr* / *post* aut¹ *add. Vi* virtute / aut² :
 cum *Vi* 193. aut¹ *MZPLVPaPrVi* : a *B* 194. eciam *MZPLVBPa* : et *Pr* ex *Vi* /
post eciam *add. V* in / rei alicuius *inv. Vi* / *post* alicuius¹ *add. Pr* rei / seu *om. P* / virtute *om.*
Vi / alicuius rei *inv. Z* 195. confessione *MZPLVBPa* : confectione *PrVi* / in nuditate
MZPLB : in nuditate *s. l. immediate exp. V* immediate *PaPrVi* / patibuli *MZPLBPrVi* :
 passibili *V* parabolii *Pa* 196. et *MZPLVBPaPr* : aut *Vi* / alterius rei *inv. Z*
 197. compelluntur *MPVBVi* : arceantur *Z* et compelluntur *L* expelluntur *PaPr* / *post*
 dicendum *add. L* est / *post* quod² *add. Vi* se 198. quoniam — fabricator *om. Pa* / quoniam
MZPLVBPr : quia *Vi* / et artifex *om. Z* 199. et in *MZ* : etenim *PLVBPaPrVi* / et
 instigacione ipsius *MZPLVBPaPr* : sua *Vi* / inventa sunt omnia talia *MZPLBPaPr* : omnia
 talia sunt inventa *Vi* inventa sunt talia omnia *V* / et *MZPLVBPaPr* : item *Vi*

200 turpissima cecitate falluntur, quoniam omnium talium fabricator et artifex est
ipse demon et in suggestionem et instigationem ipsius inventa sunt omnia talia et
eciam in scripturam redacta per seductos et simplices homines. Cum enim om-
nium naturalium cognitor sit, naturales hominum inclinationes et dispositiones
attendens excitat unumquemque ad exercendum illum modum invocacionis per
205 quem aprior est perire subito aut ad quem ad minus promptiorem habet
inclinacionem, ut ipsum reputet efficacem aut habiliorem ad exercendum
frequenter. Et inter omnes modos principalius intendit ad illos quibus sacrificia
et immolaciones et universaliter placaciones fiunt ei. Qui, cum ad hos inducere
nequit, ad illos saltem stimulat quibus musando deviat, quorum omnium
210 modorum varietatem innumeram studet taliter invenire, ut simplices et debiles
advertere nequeant eius fraudes. Unde bestiales homines ad placaciones
exercendas inducit; potentes autem placacionum execracionem cognoscere

200. scripturam *MZPLVBP**Pr* : scriptura *Vi* / seductos *MZPLVBP**Pr**Vi* : seductores *Pa*
/ omnium *MZPLBP**Pr**Vi* : hominum *V* 201. sit *MZPLVBP**Pr**Vi* : scit *Pa* / post sit *add. Z*
naturaliter / naturales *MZPLBP**Pr**Vi* : terminabiles *V* / hominum *MZPLVBP**Pr**Vi* : omnium *Pa*
202. unumquemque *MZPLVP**Pr**Vi* : unumquamque *B* unumquidque *Pr* / exercendum
*MZPLVBP**Pr**Vi* : servandum *Vi* / post illum *add. Vi* ordinem et 203. ad *om. Vi* / ad minus
transp. Vi post habet / promptiorem *transp. P* post inclinacionem 204. reputet
*MZPVBP**Pr**Vi* : reputat *L* representet *Pr* 205. modos *MZPLVBP**Pr**Vi* : modo *Pr* /
principalius *MZPLVBP**Pr**Vi* : principaliter *Pa* / intendit *MZPLVBP**Pr**Vi* : intendet *Z* attendit *Vi* /
ad illos *MZPLVBP**Pr**Vi* : ad illud *Pr om. Z* / ante quibus *add. Pr* in 206. post placaciones *add.*
Z et libamina / hos *MZPL* : hoc *VBPaPrVi* / inducere *MZPLBP**Pr**Vi* : ducere *V*
207. ad illos saltem stimulat *MPV* : ad illos saltem instimulat *Z* ad illos autem stimulat *L*
saltim ad illos stimulat *BP**Pr**Vi* salutem ad illos stimulat *Pr* / musando deviat *MLBP**Pr**Vi* :
deviat musando *Z* musando deviantur *P* immiscendo deviat *V* muscando deviat *Pr*
208. modorum *MZPLVB* : impororum *Pr* mixtorum *Pa* illorum *Vi* / innumeram *MZPLVB* :
mineram *PaPr* in numeris *Vi* 209. advertere *MZPLVBP**Pr**Vi* : avertere *Z* adducere *Pr*
210. autem *om. Vi* / placacionum *MZPLVBP**Pr**Vi* : passionum *Vi* / execracionem *MZPLBP**Pr**Vi* :
execraciones *Z* extracionem *V* exercitacionem *Pr* 211. qui *MZPLVBP**Pr**Vi* : que *Vi* /
compulsivam *MZPLVB* : expulsivam *ZPrVi* expulsivam vel propulsivam *Pa* / habere videntur
inv. Vi / vel *MZPVBP**Pr**Vi* : aut *L* / post vel *add. Pr* ex / exorcisatis *MZPLVBP**Pr**Vi* : extra
sacris *Pr* 212. nominibus *MZPLVBP**Pr**Vi* : in omnibus *Vi* / excellentis *MZPLVBP**Pr**Vi* :
excellentie *Pa* / dicunt *MZPLPr* : debent *V* dicuntur *BP**Pr**Vi*

decipit exorcismis qui vim compulsivam habere videntur vel rebus exorcisatis, nominibus significantibus res mire virtutis et excellentis vel rebus quas dicunt exorcisari et consecrari simul, quales dicunt esse annulos Salomonis et figure quas dicunt in eius ciconia et scripturis aliis contineri, que omnia proculdubio sophismata sunt latencia valde quam plurimis ad decipiendum cognitionem humanam ita scilicet, ut advertere nequeat turpitudinem fraudis et erroris nephandissimi laberintum.

⟨IV⟩

Universos tamen hiis cum diligencia sollicitudinibus intendentes eo usque videlicet, ut de ipsis credant artificialem ac rationabilem esse scienciam et suis conentur eciam satisfacere desideriiis operando, uno solum communi velamine possumus excusare dicentes quoniam pro certo corporaliter egri sunt,

213. exorcisari *MZPLVB* : exorcisare *PaPrVi* / et *MZPBPaPr* : vel *LVi om. V* / consecrari *MZPLBPaPr* : consecrare *Vi om. V* / simul *MZPLVB* : similiter *PaPrVi* / dicunt *MZPLBPrVi* : debent *V* dicuntur *Pa* / Salomonis *MPLVBPaPr* : Salamonis *Z* Salemonis *Vi* / figure *MZPPaPrVi* : figure *s. l.* figuras *exp. V* figuras *VB* 214. eius *MZPLVBPaPr* : eis *Vi* / ciconia *MZPLVB* : ciconia *PaPrVi* / *post et add. V* eius / aliis contineri *MZPLBPaPrVi* : teneri aliis *V* / que *MZ* : hec *PLBPaVi* et hec *Pr om. V* 215. sophismata *MZPLVBPa* : sophista *Pr* sophistica *Vi* / quam *om. Pa* 216. ita *om. L* / advertere *ZPLVBPaPrVi* : avertere *M* / nequeat *MPLVBPr* : nequeant *ZPaVi* 217. nephandissimi *MZPLV* : nephandissime *BPaPrVi* / laberintum *MPLV* : laberimum *Z* laboratum *BVi* labeatur *Pr* laborantum *Pa* 219. intendentes *MZPLV* : attendentes *BPaPrVi* / *ante eo add. Pr* res / eo *MZPVBPaPrVi* : quo *L* 220. videlicet *MZPLVBPa* : vim *Pr* videt *Vi* / ut *om. Vi* / credant *MPLVBPaPr* : crederat *ZVi* / artificialem *MZPLVBPaPr* : artificialiter *Vi* / ac *MZ* : et *PLVBPaPrVi* / rationabilem *MZPLVPaPr* : rationalem *BVi* / scienciam *MZPLVBPaPr* : essentiam *Vi* 221. conentur eciam *MBP* : eciam conentur *ZL* conantur eciam *V* tenentur *Pr* conentur eciam *Pa* coniecturis *Vi* / uno solum *MPLBPaPrVi* : uno solo *Z* solum uno *V* / communi *MZPLVBPaVi* : quoniam *Pr* 222. excusare *MZPLVBPaPr* : excusari *Vi* / *post excusare add. V* procerto / quoniam *MZPLVBPaPr* : quia *Vi* / certo *MZPVBPaPrVi* : vero *L* / corporaliter *MZPLVBPa* : totaliter *PrVi* 223. etenim sensibile *MZPLVBPa* : et ergo sensibile *Pr* et insensibile *Vi* / nocumentum *MPLVBPaPrVi* : documentum *Z* / accione aliqua *inv. Z* 224. actus rationis *MZPVBPaVi* : rationis actus *L* aut rationis *Pr* / et *om. L*

225 licet pluribus sit occultum. Etenim sensibile nocumentum non cadit in accione
 aliqua corporis animati sine morbi malicia. Morbus autem per quem actus
 rationis et intellectus in homine sine febre et furia leditur manifeste melancholia
 nominatur, ut tradit pericia medicorum. Igitur aliquid asserentes suis
 estimacionibus et sue credulitatis opinione, verumtamen aliter quam capiat
 230 intellectus aut persuadeat clare rationis aculeus, veritas probat esse non sine
 melancholie vicio vel innato vel accidentaliter acquisito.

Sed, quod lateat cernentibus eos melancholicos aliquialiter esse, parum est
 quod nec sine manifesta causa timere videntur nec audiuntur secundum
 commune iudicium hominum intermiscere sermones, que melancholicis ut
 235 plurimum insunt. Si quis tamen doctrinam legerit Galieni de occultis speciebus

225. in homine *om. V* / sine *MZPLVBPaVi* : sive in *Pr* / furia *MZPLVBPaPr* : vesania
Vi / melancholia *MZPLVBPaPr* : in hoc et *Vi* / *post* nominatur *add. Pr* vere 226. tradit
MZPLVBPaPrVi : credit *B* / pericia *MPLVBPaPrVi* : pericio *Z* / *post* medicorum *add. L* si *add.*
V et / igitur *ZPLVB* : ergo *MPaPrVi* / aliquid *MZ* : aliqui *PLVBPaPrVi* / asserentes
MZPLVBPaPr : adherentes *Vi* / suis estimacionibus *MZPLVBPaPr* : sui opinionibus *Vi*
 227. credulitatis *MZPLVBPaVi* : credulitati *Pr* / opinione *MZPLBPaPr* : opinionem *V*
 estimatione *Vi* / aut *MPLVBPaVi* : an *Z om. Pr* / persuadeat *MZ* : persuadet *PLBPaVi* suadet
V om. Pr 228. clare *MZPLVB* : clara *PaVi om. Pr* / aculeus *MZ* : intellectus *PLVBPaVi*
om. Pr / probat *MZPLVB* : potest *PaPrVi* / esse non *inv. L* / melancholie *MZPLVB* : malicie
PaPrVi / innato *MZPLVBPaPr* : ignaro *Vi* 229. accidentaliter *MZPLBPaPrVi* : accidentali
V 230. quod *om. Vi* / lateat *MZPLVBPaPr* : liceat *Vi* / cernentibus *MZPLVBPa* :
 functibus *Pr* tibi ventis *Vi* / eos *MZPLVBPaPr* : esse *Vi* / melancholicos *MZPLBPaPrVi* :
 vilitas *V* 231. nec¹ *MZPLVBPa* : nunc *Pr* non *Vi* / sine *MZPLVB* : sinemus *PaPr*
 summere *Vi* / manifesta causa *MZLVB* : causa manifesta *P* causa *PrVi om. Pa* / timere
MZPLVBPa : timore *Pr* timoris *Vi* / videntur *MZPLVBPaVi* : videtur *Pr* / nec *MZPLVBPa* :
 nunc *PrVi* 232. commune *MZPLVBPaVi* : quem *Pr* / sermones *MZPLBPaPrVi* :
 sermonibus *V* / que *MZPLV* : qui *BPaPrVi* / melancholicis *MZPLPaPr* : multis *VB* nihilominus
Vi 233. doctrinam legerit *MZPLV* : legerit doctrina *B* legerit doctrinam *Pr* legeret
 occultam doctrinam *Pa* diligenter doctrina *Vi* / occultis *MZPLVBPaPr* : oculorum *Vi*
 234. non *MZPLVBPaPr* : ita *Vi* / huiusmodi *MZPLVBPaPr* : illos *Vi* / scietque *MPLBPaVi* :
 sciet eiam *Z* sciet quia *V* sciet quod *Pr* 235. similiter *MZPBPaVi* : super *V* simili *Pr om.*
L / *post* similiter *add. Vi* quod / vicium *MZPLVBPaPr* : vicio *Vi*

melancolie, non sine vicio estimacionis inveniet huiusmodi homines scietque similiter huiusmodi maliciam organorum vicium commutari, quemadmodum eciam in tractatu *De amore inordinato*, quem scripsimus in medicina, fecimus notabilem mencionem.

240 Iam ergo ratio dictare videtur quod supradictis hominibus talis estimacio non sit ad moris vicium quam nature potius imputanda et sic, quantum hoc tolerat, merentur quodammodo excusari. Supradictam autem sententiam scientes esse veram premissas rationes scripsimus contra vulgares loquentes quas disputando impugnare vitamus, ne lubricis pedibus infirme cognitionis
245 occurrat labendi mollicies dictis nostris.

236. quemadmodum eciam *MZVBPaPr* : quemadmodum *P* quemadmodum esse *L* quem etiam admodum *Vi* / in tractatu *MZPLVB* : intellectum *Pr* intellectum est *PaVi*
236-237. fecimus notabilem *MZPLV* : notabilem fecimus *BPaPr* notabiliter fecimus *Vi*
238. ratio *MZPLVBPaVi* : non *Pr* / dictare *MZPLBPaPrVi* : deducere *V* 239. moris *MZPLVB* : timore *Pr* timoris *PaVi* / quam *MZPLVB* : quantum *PaPrVi* / nature *MZPLBPaPrVi* : ne *V* / potius *MZPLVBPaVi* : vitium *Pr* / et *om. Vi* / hoc *MPLVBPaPr* : hec *Z* homo *Bvi* 240. tolerat *MPLVBPaPrVi* : merentur celant *Z* / sententiam *MPLVBPaPrVi* : scienciam *Z* 241. premissas *MZPLVB* : predictas *PaPrVi* 242. quas *MZPL* : quos *VBPaPrVi* / impugnare *MZPLVBPaPr* : imputare *Vi* / lubricis *MZPLBPaPr* : limbricis *V* lubricorum *Vi* / infirme *MZPBPaPr* : in fine *LVVi* 243. labendi mollicies dictis nostris *MPLVBPaPr* : lapsus gravior nostrorum dictorum occasione *Z* labendis molliorum dictorum nostris *Vi* / post nostris *add. M* explicit *add. Z* explicit epistola magistri Arnaldi de Villanova ad episcopum Valentinum de reprobacione nigromancie fictionis *add. P* et cetera explicit *add. L* explicit iste liber *add. V* explicit Deo gratias *add. B* explicit tytulo ut supra *add. Pa* etiam et sic est finis libelli de improbacione maleficiorum Deo gracias *add. Pr* sic est finis *add. Vi* explicit epistola Arnoldi de Villanova

APÈNDIX

PASSATGES D'ARNAU DE VILANOVA SOBRE
LES PROPIETATS OCULTES I L'ASTROLOGIA

A continuació són reproduïts alguns passatges seleccionats de diverses obres d'Arnau de Vilanova sobre les propietats ocultes i l'astrologia segons el text de les *Opera* de l'edició lionesa de 1520 (*L*³) –de la qual anoto la paginació–, amb puntuació actualitzada i amb certes correccions a partir de les edicions de Lió 1509 (*L*²), Lió 1532 (*L*⁴) i Basilea de 1585 (*B*) en alguns llocs. A l'espera de la seva edició dins les *AVOMO*, aquests textos no pretenen més que ser textos de treball per permetre'n la confrontació amb l'estudi sobre la màgia natural en la medicina arnaldiana.

Speculum medicine [ff. 5ra-7rb i 22v].

[f. 5ra] Capitulum XIII. De rebus non naturalibus et primo de continente sive circumeunte corpus.

Quandoque etiam informatur aer a causis extrinsecis, ut pote stellis aut mineralibus aut plantis aut animalibus aliqua insensibili virtute qua corpus immutat efficacissime, ita quod quandoque et alicubi fit venenosus et pestifer, alibi etiam adeo tyriacalis, ut nullis venenis ibi corpora ledantur aut parum, sicut in aliquibus insulis Hybernie, inter quas etiam aliquae sunt in quibus nunquam incinerant cavrea mortuorum exposita aeri^a. Alios etiam effectus tam notabiles interdum imprimit corpori hac ex parte, ut spiritus et cerebrum adeo temperet et illuminet quod preter solitum elevetur ad occulta intelligibilia contemplanda et etiam speculanda futura et universaliter ad omnem actum rationis expedite perficiendum. Interdum e contra perturbat usque ad permixtionem rationis, aut totaliter aufert seu ligat. [...] Scire igitur medicum expedit a quibus causis imitari^b potest aer, qui circa nos est a virtute celestium corporum et elementalium. A celestibus vero corporibus multipliciter immutatur et in diversis temporum spaciis secundum diversitatem eorum, que omnia, licet expediat medicanti preconsiderare, verumtamen ex scientiis preambulis investigata rememorat. Inter immutationes autem que in aere fiunt a predictis corporibus manifestiores sunt quas motu suo facit sol in quattuor anni partibus et post has quas facit luna in quadris mensium [...].

[f. 6va] Capitulum XVIII. Complexionatum vero, quod tantum est medicina,

^a inter – aeri *add.* *L*⁴

^b immutari *L*² *L*⁴ imitari *L*³

manifeste corpus immutat et non immutatur ab eo, propterea, quamdiu imprimit in corpus, speciem non amittit, sed sub ea forma operatur in qua vel exterius applicatur vel interius recipitur et non immutat corpus passivo principio, scilicet materialiter sed activis virtutibus, et secundum hoc quecumque venena possunt manifeste nutrire non sunt tantummodo medicine. Licet enim aliquid proprietate corrumpet ut napellus, tamen ex quo potest saltem prolixo usu membri formam suscipere constat quod erat aliquo modo assimilabile ratione materie, que, cum a forma specifica virtute corporis spoliatur, fit alimentum. Hoc autem numquam in mineralibus reperitur, tum quia elementa vel massa que forme mineralium subiacet penitus est inepta suscipere formam vivi terreo nimium dominante, tum quia quorundam fortis coagulatio prohibet ipsa resolvi a corpore.

Activarum autem virtutum quedam sunt communes omnibus complexionatis, et he sunt quatuor qualitates prime, quas omnes medicus, ut supra, vocat activas. Alie vero sunt proprie et ideo proprietates dicuntur et a quibusdam virtutes specificice, quia formam specificam consequuntur. Similiter etiam, quia tales virtutes communes sunt individuis speciei, propterea operatio ipsarum dicitur a tota specie fieri et quidam dicunt a tota substantia, propterea quia rei convenit ratione eius, quod est perfectio substantie totius compositi. Ex his ergo patet quod proprietas est virtus que debetur complexionato ratione eorum que propria sunt ipsius; hec autem sunt duo, scilicet forma specifica et gradus mixtionis disponens [f. 6vb] ad illam formam. Nam quantitates seu pondera miscibilium possibile est ut eadem sint in complexionatis diversarum specierum, sed sola diversitas colle vel comprehensionis eorum, quam quidam formam vel mirabilitatem mixtionis appellant, disponit ad diversitatem specificam. Que proprietates, licet innominate sint, a suis tamen operationibus quibus cognoscuntur determinationem recipiunt, ut in magnete dicitur tractiva ferri et in scamonea tractiva colere et in tyriaca obviativa veneno.

Patet etiam ex predictis quod omnes proprietates que reperiuntur in complexionato vel pendent^c immediate a forma specifica, sicut in scamonea tractiva colere, vel pendent magis a gradu mixtionis, sicut in eadem dissipativa epatis. Et quamvis complexionatum alterius speciei convenire videatur in eadem proprietate cum isto, verumtamen modus

^c pendent L^2 B pendant L^3

operandi specialiter est diversus, licet nobis aliquando sit ignotus, et ideo specie diferant, quamvis in genere proprietatis convenient. Itaque iam ex predictis aliququaliter patet ratio propter quam multi medicorum vocaverunt proprietatem virtutem occultam. Non enim, ut quidam dixerunt, quia est virtus innominata. Nam res licet nomine careret, non ideo tamen esset minus in se cognoscibilis, quamvis esset minus significabilis per sermonem, quemadmodum virtus calefactiva suo effectu cognosci posset, licet ei hoc nomen caliditas non esset impositum. Ex quo etiam patet quod non ideo dicitur occulta, quia <non> minus cognoscitur suo effectu quam virtus complexionalis. Nam eque bene tractiva cognoscitur tractione et pulsiva pulsione et sic de aliis, calefactio calefactione, et cetera.

Sed pro tanto dicitur occulta quoniam ea quibus res cognoscitur omnino sunt apud humanam rationem ignota. Omnis enim res determinate cognoscitur vel causis immediatis vel effectu immediato, quorum utrumque in proprietatibus ignorat humana ratio. Cause enim immediate proprietatum, ut dictum est, due sunt, scilicet forma mixtionis et forma specifica. Forma enim mixtionis ex quantitate miscibilium et colla ipsorum efficitur, ad quorum notitiam pervenire non potest humana ratio, cum hec in infinitum varientur; nec per consequens ad formam specifica, que ex potentia materie surgit.

Effectus autem proprietatis nequit ratione cognosci, cum priora sint in eis occulta, nec etiam colligi potest rationabili experimento, scilicet tantummodo casuali. Rationabile enim experimentum semper presupponit determinatum obiectum. Medicus enim cum in humano corpore vult experiri virtutem complexionalem alicuius mixti, iam certe supponit quod in omni parte corporis suum effectum manifestabit. Nam quelibet esse potest obiectum complexionis, sed hoc non est certum de proprietate, immo antequam cognoscatur proprietas, incertum est penitus utrum ad manifestationem sui effectus determinet sibi potius spiritus aut humores quam membra vel unum membrum quam aliud. Nisi enim experimento casuali vel aliquo modo revelationis sciretur corallum habere determinatum aspectum ad stomachum, non posset ullo modo ratione cognosci. Dicitur enim occulta quoniam ipsa in se non est sensu perceptibilis, sicut actualis caliditas aut frigiditas aut color aut odor aut sapor et universaliter omnes sensibiles qualitates. Complexionatum igitur, quod est medicina, tantum mutat corpus vel per se vel per accidens [...].

[f. 7ra] Effectus autem proprietatis in genere duplex est, scilicet utilis et nocivus. Et utilis quidem est quo naturalia in corpore conservantur aut confortantur vel quo liberatur corpus a corrumpentibus. Nocivus autem est ille qui ledit corpus. Et uterque istorum est universalis vel particularis. Et universalis est ille quo proprietates respicit totum corpus, particularis quo respicit unum membrum, quorum exempla sunt plura: proprietate namque hiacinti et auri cor confortatur et spiritus conservatur [...].

Quantum vero ad modum manifestandi effectum sue potentie in parte conveniunt et in parte differunt medicina immutans a complexione et immutans a proprietate. Nam immutantium a complexione quedam sunt que immutant actuali complexione, quedam vero potenti. Que igitur operantur actuali complexione ac proprietate sola ipsorum obviatio vel applicatione ad corpus in determinata distantia manifestant effectus suos, ita quod aliqua transmutatione non indigent eo quod virtutes quibus operantur insunt eis actu vel habitu constituyente tantum accidentalem potentiam que non indiget ad sui manifestationem transmutante, sicut essentialis sed solum removente prohibens. Unde cum in debita distantia solum prohibet manifestationem, sufficit tantum debitam distantiam procurare. Si vero interpositio alterius corporis remove illud et sic de aliis prohibentibus. Unde, quemadmodum ignita corpora calefaciunt corpus ex debita distantia, preter hoc quod transmutentur ab eo. Similiter operantia ex proprietate. Sicut enim catulus applicatus stomacho calefacit ipsum intransmutatus a corpore, sic et corallus exterius similiter applicatus eidem liberat vel remediatur a dolore, sic et corium lupi ventri appositum colicam mitigat et sigillum leonis ab Hermete traditum, si lumbis applicetur, protinus mitigat dolores in calculosis [...].

Capitulum LXXVII. De medicinarum graduatione.

[f. 22va] Ex hoc patet quod proprietates que dependent solum ex mirabilitate mixtionis vel ex particulari orbis impressione mutari possunt locorum varietate manente specie et hoc modo planta que in uno climate comestibilis erit homini, transplantata in solum alterius climatis, efficitur eidem mortifera, sicut recitat Galienus de illa planta que in solo Persarum erat perniciose sed transplantata in Egypto facta est comestibilis, non mutata proprietate que pendet a forma specifica, quoniam illa reperitur in omni individuo speciei, nec manente speciei potest mutari, licet eius operatio possit debilior aut fortior

esse in uno climate quam in alio secundum quod a primis ac secundis virtutibus minus aut magis iuvabitur, quemadmodum peonia in pellendo epilepsiam suspensione manifestius operabitur in una regione quam in alia, ut in quarto climate quam in quinto et sexto, sed manente specie mutatur proprietas individualis [...].

Sicut enim in quodam solo Alexandrie et Portugalie invente sunt cucurbite alterari et per talem modum corporibus humanis maxime dispositis fiunt perniciose. Non solum enim homines perneantur medicinis contrariis a tota specie ipsorum corporibus, sed etiam contrariis ex violentia primarum aut secundarum virtutum, que contrarietas ex quibusdam corporibus est manifestior propter dispositionem ipsorum, sive sit a regione impressa, sive aliunde. Simili quoque ratione manente specie possunt immutari varietate loci proprietates individuales ab orbe impresse. Sicut enim proprietas specifica ab orbe imprimitur, sic et individualis postquam excedit miscibilium facultatem. Omnis enim virtus excedens potentiam componentium necesse est ut introducatur ab altiori agente quam sit virtus eorum. Licet enim forma de potentia materie educatur, tamen talis virtus non potest consequi formam ex parte materie, quia quod in potentia materie, scilicet miscibilium, non est, dari non potest a materia mixto. Necesse est ergo quod ab aliquo detur propter dispositionem per formam introductam. Et cum tot sint tales virtutes quot sunt species mixtorum aut forte quot individuorum, oportet illud agens vel influens esse universale et etiam naturale, cum tales virtutes sint naturales vel in naturali generatione adeptae. Huiusmodi vero agens vel influens celum existit. Licet igitur proprietas naturaliter adveniat generato ab impressione celesti, tamen id quod disponit generatum ad susceptionem ipsius potest esse tota latitudo mixtionis vel complexionis que convenit speciei (et tunc proprietas est virtus specifica, id est consequens speciem et ideo convenit omnibus individuis speciei), vel potest disponere generatum ad susceptionem proprietatis aliquis particularis gradus mixtionis qui cadit sub latitudine speciei (et tunc proprietas ab orbe impressa erit individualis, hoc est quibusdam individuis tantum conveniens). Sicut enim alicui individuo speciei humane convenit et esse colericum et proinde irascibile et vigilativum, alii vero convenit esse flegmaticum et proinde mansuetum et somnolentum, sic per easdem complexionem disponi possunt ut ab orbe suscipiant aliquas individuales proprietates vel activas, ut in gemellis Austrie quorum quilibet opposito latere aperiebat

clausuras, vel passivas ut quod colericus efficiatur perpetuo maniacus, alius vero perpetuo immemor. Partes enim orbis que oriuntur continue rebus inferioribus influunt et secundum dispositionem in eis inventam etiam imprimunt. Et quod accidit in individuis speciei humane similiter accidit in individuis aliarum rerum. Nam a temperato quod earum speciei debetur poterunt secundum locorum diversitatem in quibus nascuntur oppositis qualitatibus labi manente specie, talique lapsu disponi ad susci[f. 22vb]piendum ab orbe individuales proprietates oppositas quibus in aliis agunt vel patiuntur ab aliis.

Et ab hac ratione provenit quod saphirus alicubi genita pellet antraces, alicubi vero nequaquam, et quod est mirabilius, comperta est saphirus alicubi que prima applicatione ad oculum eandem rumpebat. Cum tamen optima saphirus saliat in oculum et hospitetur in eius sinu absque offensione ipsius, nec egreditur inde donec fuerit sordibus onerata. Constat igitur quod illa saphirus tantum fuerat ab optima dispositione lapsa quod adquisivit proprietatem contrariam aliquibus oculis, scilicet dispositionis ad recipiendum rupturæ impressionem, sicut aliqua cerasa fiunt alicubi laxativa quibusdam hominibus tantum. Semper enim actus activorum sunt in patiente bene disposito. Sicut igitur res unius speciei potest in solo unius habitationis dispositionem ad aliquam proprietatem acquirere, sic in alia ad oppositam. Et ideo patet quod varietate locorum variari possunt individuales proprietates in rebus specie permanente.

De parte operativa [ff. 126vb-128va]

[f. 126vb] Quinque communiter cause coniuncte stuporis, hebetudinis et oblivionis nec non stoliditatis et amentie sunt. [...] Cause vero antecedentes et primitive sunt eadem que dicte sunt in litargia et somnolentia, et amplius etiam virtus occulta ligans totam vel aliquam partem mentis de qua dicitur statim in causis alienationis. [...]

Huius autem differentie veritas magis habet locum in impressionibus factis a particulari virtute quam a communi. Extrinseca enim que per qualitates [f. 127ra] primas immutant prius alterant et corrumpunt spiritus, quia passibiliores quam membra secundum que immutant proprietatibus, quandoque prius membra quam spiritus. Nam proprietates

interdum directe contrariatur membro et non spiritui, quandoque vero e converso, sicut aliquod complexionatum ratione sue proprietatis repugnat aut confert uni membro et non alteri. Omni autem mixto vel complexionato directe opponitur^d in virtute proprietatis aliquod aliud in genere mixtorum vel complexionatorum. Nam cum gradus mixtionis disponat in omnibus mixtis ad susceptionem proprietatis in omni gradu et omni gradui mixtionis aut complexionis sit alius oppositus in natura, necesse est illum esse in re sicut suum oppositum, et per consequens est necesse ut sint res proprietatis ad quam ille gradus disposuit, cum nunquam sit materia sine forma. Unde cum spiritus sit de genere complexionatorum, aliquid per proprietatem ex directo opponitur sicut membris. Illud autem potest esse non unum tantum sed multa, cuius ratio patet ex causis proprietatis.

Proprietas enim licet naturaliter adveniat generato ab impressione celesti, tamen illud quod disponit generatum ad susceptionem ipsius quandoque est tota latitudo mixtionis vel complexionis que convenit speciei (et sic proprietas est virtus specifica, id est consequens speciem, ideo convenit omnibus individuis speciei), quandoque vero illud quod disponit generatum ad susceptionem proprietatis est aliquis particularis gradus mixtionis qui sub speciei latitudine continetur sed accidentaliter ei subvenit in hora generationis ex fortitudine causarum concurrentium, utpote forti aspectu celestium corporum, sive hora generationis sive hora casus principii seminalis in agro nature, seu hora nativitatis seu hora qua res sui esse perfectionem accipit, ut in figuris artificialibus. In omni enim hora influunt partes orbis aliam et aliam virtutem generabilibus, secundum quod requirit figura orbis determinata per oroscopum vel ascendens in hora relata ad generabile vel generatum, quecumque sit.

Sed tamen virtutem qua superiora influunt non suspiciunt nisi corpora disposita vel solum per agentia naturalia vel adminiculo artis, ut ex hac parte quedam individua cuiuslibet speciei acquirunt aliquam proprietatem que ceteris eiusdem speciei non convenit: ut quod aliqua sapphirus eiusdem coloris et substantie cum aliis multis habeat virtutem corruptivam oculi, nam compertum est quod prima obviatione ad oculum rumpebat ipsum oculum. Similiter accidit aliquibus plantis in toto vel in parte hora

^d opponitur *B* apponitur $L^2 L^3 L^4$

pullulationis aut collectionis acquirere virtutem, quam cetera individua eius plante non habent, interdum nocivam rebus et interdum etiam iuvativam. Similiter animalibus et partibus animalium, quemadmodum accidit duobus gemellis in Austria, cum oppositis lateribus aperire clausuras et simili modo de his que artificialiter figurantur. Omne enim quod sub orbe per artem vel per naturam producitur aliquam proprietatem ab orbe recipit patiendi ab alio vel agendi in aliud, quamvis illa sit nobis ignota. Et ex hac consideratione solum verificatur illud quod communiter fertur de fortunio et infortunio constructionis edificiorum aut collectionis plantarum aut inchoationis itinerum et sic de aliis humanis operationibus, unde quicumque sciret virtutes orbis et materias cognosceret cum dispositionibus que preparant eas ad suscipiendum illarum virtutum impressionem miras et velut magnas faceret immutationes in rebus inferioribus. Nec aliquod agens citra primum potest eas aliter facere, nisi mediantibus corporibus informatis virtutibus corporum superiorum vel partium celi, unde et magorum prestigia et incantatorum delusiones et maleficiorum vexationes ac etiam festinantes impressiones non aliter efficaciam habent, licet demones subministrent. Ex quibus sufficit tantum hic advertere scilicet quod aliquod minerale aut vegetabile aut etiam animale potest vel ratione specificè dispositionis aut individualis acquirere virtutem a stellis contrariam humano spiritui, que contrarietas potest ad plures effectus oppositos spiritum terminare. Possibile est enim quod illa virtus ei opposita sit corruptiva luminositatis eius aut substantie vel tantum ligativa operationis illius. Ligari enim dicitur unumquodque quando preter corruptionem substantie vel sensibilem eius alterationem non potest in proprium opus, sicut presentia adamantis non permittit magnetem attrahere ferrum et presentia sigilli Leonis lumbis appositi non permittit sensum percipere lesionem calculi. Similiter presentia quarundam plantarum aut etiam particularium animalium ac etiam quarundam lapidum alligatorum corpori vel suspensorum aut vestibus consutorum prohibent organa generationis suum officium exercere. Simili modo ligari potest operatio cuiuslibet organi vel instrumenti viventis corporis ita ut bos aut equus avenam [f. 127rb] presentem gustare non possit, immo quod plus est, in tantum imperabit ei virtus opposita, quod escam in ore contentam proiciet nec poterit continere, sicut in silvestribus aquilis sepe visum est temporibus nostris quod nec unguibus retinere nec rostro poterat lacerare venationem.

Simili quoque modo et in bestiis et in hominibus pluries ligatur operatio mentis, interdum quantum ad imaginationem tantum, quandoque vero quantum ad estimationem et interdum quantum ad memoriam, quandoque verum quantum ad totum, sicut in animalibus que incurtari dicuntur intra certum spatium, velut in curte concludi taliter quod ubi vellent nescirent exitum invenire, turbata vel ligata ymaginatione, vel non recordetur ligata memoria et hominum mentes tam fortiter ligantur interdum maleficiis aut incantationibus ut opera necessaria et consueta nequeant exercere vel non recordentur.

Tunc autem efficacissime sunt operationes maleficiorum et similium, quando non solum rebus quibus instrumentaliter utitur operarius inest virtus predicta, sed etiam ipsius operationi^e virtus consimilis coadiuvans inest, impressa ex figura sue nativitatis, ad quam cum referatur periodus tota sue durationis, quantum aliquod perfectum et defectum, est possibile quod virtus impressa illi apud horam nativitatis postmodum confortatur aut debilitatur superiori aspectu, secundum quod aspectus ille refertur ad partes figure nativitatis. Et exinde contingit quod aliquorum magorum aut maleficiorum aut fascinantium^f impressiones vel opera sunt efficaciora valde, aliquorum autem nequaquam, et illis etiam exinde contingit quod quandoque nullius erunt efficacie, aut si sic, valde parve, quandoque vero habebunt mirabilem efficaciam. Cuius igitur virtus ex orbe acquisita valde contrariatur mollibus et puris corporibus, qualia sunt puer et cera nova: si talibus appropinquent ex debita distantia, corrumpent ea spiritibus et vaporibus emissis aere infecto vel informato, praecipue si hora illa confortetur virtus aspectu orbis. Et hinc etiam contingit quod aliquis medicus presentia sue visitationis ledet infirmum, quantumcumque rationabiliter administret. Et similiter intelligendum est de ceteris ministris eiusdem infirmi, unde si aliquis ministrorum habeat virtutem occultam ad predictam infectionem vel corruptionem spirituum et eger patiat alienationem illo presente, non solum conservatur alienatio sed etiam confortatur et vigoratur.

Inter ceteras vero res non naturales efficaciores ad immutandum pro se spiritum iste sunt, scilicet aer informatus excellenter qualitatibus complexionalibus alienationem

^e operationi *B* operatio $L^2 L^4$

^f fascinantium *B* fascinanti $L^2 L^4$

per se causantibus, ut caliditas et siccitas, aut frigiditas et siccitas, vel siccitas tantum [...], aer informatus virtute sensu imperceptibili. Ea vero que informant ipsum tali virtute sunt ista, scilicet malus aspectus orbis ad locum inhabitatum; mineralia, vegetabilia vel alia quibus maleficia perpetrantur occulta in mansione et lecto vel stramentis aut vestibus vel operimentis; naturalis contrarietas medici ad infirmum ab orbe contracta vel ministri alicuius vel alterius assistentis aus sepius visitantis. [...]

[f. 128va] Interea vero que maxime confortant memoriam sunt [...] lingua upupe^g suspendatur obliviosi collo.

Cura alienationis in communi abscisio causarum eius, introductio vel impressio novi conceptus vel accidentis animi taliter ut apponatur preexistenti [...] Et hinc proprie vitare nocentia in sex rebus maxime continens informatum nociva virtute sensibili vel insensibili, mutando habitationem et domicilia mansionum, mutando instrumenta et quecumque operimenta, mutando medicum et quoslibet assistentes suspectos, solvendo maleficia perpetrata, si fuerint nota, occulta vero reprimendo rebus obviantibus a proprietate, ut mineralibus aut partibus plantarum aut animalium vel sigillis celestium figurarum suspensis egro vel colligatis vel competenter situatis in strumentis vel operimentis aut mansione.

^g upupe *B* nupe *L*² nuper *L*³

[f. 276ra] Circa primum debet considerare de qua re habet noticiam et a quo. Nam si nullam nullo modo debet experiri a parte intra nec a parte extra re alterata, sed propter rei alterationem debet corpori applicare suspenendo vel applicando vel alligando secundum formam a sapientibus traditam in phisicis ligaturis, specialiter a Galieno et Dioscoride in capitulo scabiei, taliter ut, si voluntas affuerit, cito possit elongari vel amoveri a corpore. Si vero aliquam habet de virtutibus vel effectibus noticiam rei, debes considerare sicilicet utrum eam elegerit a sapientibus vel a vulgo. Multa enim sapientes a vulgo recipiunt, sicut patet per Avicennam in quinto et per Razim in *Experimentis* et per Galienum in *De simplicibus medicinis*. Nam cum notitiam proprietatum non possit haberi per rationem sed tantum experimento et revelatione, et experientia casualis et revelatio sunt communes vulgo et sapientibus, possibile est ut proprietatum noticie primo habeantur a vulgaribus quam ab aliis. Si igitur tamen a significatione vulgarium innotescit effectus aut virtus rei medicinalis considerande sunt particulares circumstantie que occurrunt circa vulgi experientiam vel ex observantia ipsius vel ex communibus et de omnibus iudicare comparando adinvicem et tandem circa corpora que proponit uti experimento. De modo etiam operandi quem^h vulgus servat considerandum est utrum sit consonumⁱ rationi vel non, quia, si sic, procedit medicus secundum modum vulgi; si non, tunc iuxta regulam volumus quod, si manifeste repugnet rationi, detestandum est, et si superstitiosum sit sanare fracturas aut rupturas ab scientia cum ligatione fissarum arborum.

[276rb] Si vero effectus nullam experientie inveniatur habere dependentiam concurrentibus circumstantiis, tunc est effectus proprietatis postquam nihil interveniens rationi repugnat, verbi gratia dipolimonea experti sunt arabes quod expellit venenum scorpionum quodcumque appropriatur etiam experiri potest medicus in simili casu in qualibet regione. Vario tamen modo administrandi et quantum ad quantitatem et quantum ad concomitantia secundum diversum respectum complexionem corporis et complexionis

^h quem $L^2 L^4$ que L^3

ⁱ consonum $L^2 L^4$ cum sonum L^3

medicine. Nam colericis ministrabitur cum aqua frigida, sicut sit communiter apud meridionales, aliis vero cum vino vel cum aqua calida et cetera.

Si autem medicine virtus innotescat assertionem vel testimonio sapientis, tunc advertendum est utrum ille sapiens explicet illa particularia vel non. Si sic, tunc procedit medicus ad experiendum secundum quod particularia regulabuntur. Si autem non, tunc valde dimitte.

Antidotarium [f. 244]

[f. 244rb] De immutatione medicinarum

Item dispositio locorum regulata vel elementata influenza orbis superioris alterat etiam elementa qualitatibus celestibus ut comperta est saphirus alicubi generata prima sui applicatione rumpere oculum, cum tamen optima saphirus infra posita saliat in oculum ac hospitetur in eius sinu absque offensione de quo egreditur cum sordibus ipsius fuerit onerata. Ex supra dictis contradicionibus oritur diversitas inter sapientes super naturas complexionatorum. Nam unus secundum experientiam regionis quam inhabitat iudicat elementatum unius effectus aut gradus et ater alterius [...].

De tempore colligendi medicinas

[f. 244va] Que vero sumuntur ex animalibus debent sumi ut plurimum ex animalis iuvenibus sanis precipue. [...] Sumitur ex animalibus quandoque tota substantia velut columbi masculi silvestres oblatis comperiuntur conferre tremori membrorum paralisi ac amissioni loquellae et talpe comeste epilepsie conferunt, quorundam vero sumuntur membra, ut testiculi castoris conferentes membris lesis humiditate innaturali et epar lupi masculi comestum confert epileptico et lupe femine epileptice confert, [...] cerebrum gallinarum comestum acuit intellectum, [...] urina pueri septennis bibita cum suo calore hydropico confert.

Ex mineralibus sumitur gemme et mundate quarum naturas mirabilis aut artifex eruditus edotat interdum potentiis efficacibus in sculpendo in eis effigies constellationibus congruis ut alibi latius fertur, velut lapis quo homo tenens serpentem extinctum manu

dextra et cauda ipsius manu sinistra invenitur in sculpturis natura vel arte liberat hominem a veneno sumpto [...]. Felicitat etiam elementata viribus suis prudens [f. 244vb] minister conficiendo ea constellationibus convenientibus.

QUARTA PART.
ARNAU DE VILANOVA
EN LA IMPREMTA RENAIXENTISTA*

* Una anterior versió d'aquest treball va ser guardonada l'any 2001 amb el V premi Oleguer Miró i Borràs d'història de la medicina catalana, atorgat per l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut de Manresa i el Col·legi de metges de Barcelona.

Printing made it possible to put the “world on paper” for all armchair travellers to see. Until the advent of printing, recovering and preserving what had been known to the ancients had to take precedence over any other task, and the chief function of a given graduate faculty was to serve as the custodian of a particular corpus of inherited texts.

Elizabeth L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change*, Cambridge, 1979, p. 503.

LUDOVICO – ¡O gran virtud la del oro!

FERNANDO – Preguntado a mis desdichas.

LUDOVICO – No, sino a Arnaldo Villanovano en el *Libro de conservar la juventud y retardar la vejez*. La renovación y confortación desta piel que nos viste, escribe que se haze con la bebida del oro puríssimo preparado. No humedece ni desseca; antes se casa con el temperamento nuestro dulcemente. Conviene a la complexión humana, y todo aquello en que va faltando, reduce a la perenidad y templança; ayuda al estómago frío, haze valiente al cobarde, confirma la sustancia al corazón y expele dél toda impresión maliciosa.

Lope de Vega, *La Dorotea*

1. ARNAU DE VILANOVA, DE L'EDAT MITJANA AL RENAIXEMENT

Ja hem tingut ocasió de veure com Arnau de Vilanova va ser una de les figures principals de la medicina medieval, tant pel seu paper fonamental en la incorporació d'escrits de Galè i del galenisme arabitjat en la docència universitària com per la seva àmplia obra pròpia i la seva actuació professional. L'alt prestigi aconseguit per Arnau en vida va anar creixent després de la seva mort. Tanmateix però des de ben aviat la seva figura va anar quedant distorsionada per una contraimatge originada per l'heterodòxia de la seva obra religiosa, condemnada pòstumament per la Inquisició, en la qual anunciava la propera fi del món o interpretava els somnis dels reis, així com pel seu interès per l'ús mèdic de l'astrologia o de les propietats ocultes naturals o per l'àmplia difusió de la seva obra dietètica. Així Arnau, malgrat la seva fonda fe cristiana i la seva ortodòxia galenista, va acabar adquirint una immensa fama com a nigromant i metge heterodox, augmentada encara més per l'atribució espúria de nombroses obres de medicina empírica i màgica i d'alquímia fins a formar un immens i heterogeni corpus. Però la seva projecció no es va limitar a la tradició manuscrita medieval sinó que va continuar en la impremta moderna, en la qual va aconseguir una àmplia difusió testimoniada per un sorprenentment alt nombre d'impressions al llarg de quatre segles. Tanmateix el moment editorial àlgid del corpus arnaldia fou entre 1470 i 1630, període que coincideix de manera aproximada amb el que la historiografia ha convingut a anomenar renaixement i en el qual centraré el meu estudi¹.

Aquest treball pretén ser una aproximació a la pervivència d'Arnau de Vilanova en la impremta moderna, amb un especial atenció per les seves edicions generals i pels medis intel·lectuals interessats pel corpus arnaldia. Si fins ara les impressions de l'edat moderna han estat sobretot un mitjà per acostar-se a l'Arnau medieval, un mitjà

¹ L'aportació d'Arnau a la medicina medieval i la "qüestió arnaldiana" ha estat resumida en la introducció. La formació del mite d'Arnau mag ha estat tractada *supra*, dins el capítol I, 5 de la tercera part. Atès l'objectiu d'aquest estudi i al contrari de l'ús habitual en les parts anteriors, m'és més còmode emprar des d'ara l'adjectiu "arnaldia" en sentit extens per designar totes les obres que la tradició manuscrita o impresa adscriu a Arnau, sense distingir, per regla general, aquelles que la crítica recent manté com a autèntiques d'aquelles que considera dubtoses o apòcrifes, malgrat que naturalment n'assumeixo les conclusions (vegeu *infra* la taula 1).

imperfecte i blasmat però sovint imprescindible fins que no han anat apareixent les edicions crítiques recents, el meu interès principal és mirar d'escatir quin valor podien tenir dins el món cultural coetani². Quin va ser l'abast, l'evolució i la duració de les impressions arnaldianes? Quin sentit podia tenir recuperar un clàssic medieval en una època aparentment favorable més aviat a fer reviure l'antiguitat? Quines raons podien provocar un èxit tan esclatant a les darreres dècades del segle XV i durant tot el segle XVI fins al primer terç del segle XVII? Aquestes són algunes de les qüestions que pretenc tocar aquí.

² Existeixen dues aproximacions bàsiques a les impressions modernes d'Arnau: Juan Antonio PANIAGUA (1959), "La obra médica de Arnau de Vilanova. Introducción y fuentes", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, XI, pp. 351-401, i, centrat en les obres alquímiques, Antoine CALVET (1995), "Les *alchimica* d'Arnaud de Villeneuve à travers la tradition imprimée (XVIe-XVIIe siècles). Questions bibliographiques", D. KAHN - S. MATTON, *Alchimie. Art, histoire et mythes. Actes du premier colloque international de la Société d'Étude de l'Histoire de l'Alchimie, Paris, Collège de France, 14-15-16 mars 1991*, París - Milà, S.É.H.A.- Archè, pp. 157-190. També resulta força útil Antoni PALAU (1976²), *Manual del librero hispano-americano: bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor comercial de los impresos descritos*, Barcelona - Oxford, A. Palau Dulcet - The Dolphin Book, XXVII, pp. 36-62, així com els catàlegs i repertoris consignats *infra*.

2. EDICIONS D'OBRES PARTICULARS

En els primers decennis de la impremta predomina l'aparició de materials que ja circulaven durant l'edat mitjana, incloses les versions medievals dels clàssics antics, de manera que els continguts solen ser tan sols la reproducció de manuscrits. Només progressivament aniran eixint un nombre superior de nous textos, siguin noves traduccions ara directes i més acurades, noves edicions amb més rigor filològic o bé obres de nou encuny. Molts dels escrits atribuïts a Arnau, autèntics o no, van conèixer una gran difusió durant els segles XIV i XV, testimoniada per l'elevat nombre de còpies manuscrites conservades a biblioteques de tot Europa. Amb la introducció de la impremta, que marca l'entrada en l'edat moderna, no en minvà la seva difusió sinó que nombroses obres arnaldianes particulars, soltes o més sovint en volums miscel·lanis, de manera íntegra o parcial, en llatí o en llengües vernacles, van ser impreses des del segle XV al XVIII per tot Europa, de Sevilla a Cracòvia, de Londres a Salerno³. A la dècada del 1470 es van començar a imprimir, individualment o al costat d'altres, algunes de les obres mèdiques arnaldianes en llatí, sense que sigui possible destriar amb certesa quina mereix els honors de ser la primera entre el *De arte cognoscendi venena* (Pàdua i Màntua, 1473)⁴, el *De humido radicali* (Estrasburg, 1472-1474) i el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (publicat, potser al Piemont, el 1470 o el 1475). Entre les més primerenques també es troben la traducció d'Arnau del *De viribus cordis* d'Avicenna (Pàdua, 1476) i el *De aqua vite simplici et composita* (Venècia, 1477-1480). De tota manera el moment esplendorós de les edicions mèdiques arnaldianes correspon al període de 1480 a 1520, encara dins l'època de l'imprès primitiu: el comentari del *Regimen sanitatis Salernitanum* (diverses impressions a Lovaina de 1480 en endavant), *Breviarium practice* (Milà, 1483),

³ Les diverses impressions d'obres arnaldianes durant l'edat moderna es recullen *infra* en la taula 2 mentre que la seva evolució particular i general es reflecteix en la taula 3 i en el gràfic 1.

⁴ Sobre els seus impressors Wurster (Màntua) i Achates (Pàdua) vegeu Ferdinand GELDNER (1968-1970), *Die Deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV Jahrhunderts nach Druckorten*, Stuttgart, Anton Hiersemann, II, pp. 148-149 i 156.

De somniorum interpretatione (Tolosa, 1485), *Antidotarium* (València, 1495)⁵, *Speculum medicine* (Leipzig, 1495), *De vinis* (París i Leipzig, c. 1500), *Aphorismi de gradibus i Medicationis parabole* (Salamanca, 1501), *Computus ecclesiasticus et astronomicus* (Venecia, 1501), *Ars memorativa* (Cracòvia, 1504), *De conferentibus et nocentibus*, *De conservanda iuventute et retardanda senectute* (Leipzig, 1511)... A la gran quantitat d'escrits independents s'hi han d'afegir l'inici de les obres generals a partir de 1504.

Les obres publicades més cops són el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* –set incunables, una possible edició de Maler el 1561 i set impressions dels capítols referents als vegetals editats per Antoine Mizauld rere l'*Aurea epistola De morborum praesagiis* de Díocles de Carist i dins la *Historia hortensium*–⁶; les *Medicationis parabole*, dues vegades soles amb comentari i la resta incloses en quatre edicions de l'*Articella* i en tres altres recopilacions ⁷; un famós *Herbarius* amb gravats colorejats de les plantes i textos procedents d'Avicenna, Platearius, Pandecta i Serapió segons apareixen citats, publicat espúriament en nou ocasions sota el nom d'Arnau –de vegades al costat d'Avicenna–, mentre que apareix anònim en altres edicions, llatines o en vulgar; el *De arte cognoscendi venena*, amb sis o set impressions incunables, gairebé totes italianes; el *Breviarium practice*, amb cinc edicions incunables completes i una altra de parcial de 1576, i

⁵ N'hi ha una edició facsímil: *Antidotarium*, introducció de Pedro Vernia, Borriana, Ediciones Histórico-farmacéuticas, 1985. La introducció de Vernia està esbiaixada per la defensa d'una suposada llengua valenciana i de la identitat valenciana d'Arnau contra un pretès “imperialismo catalán”, defensa realitzada, això sí, sempre en castellà.

⁶ Malgrat que el *Regimen pro sanitate conservanda* inclòs per Maler al *Sanitatis tuendae methodus*, Basilea, 1561, és identificat pel catàleg de la NLM amb el règim adreçat al rei d'Aragó, PANIAGUA posa en dubte que es tracti d'aquesta obra: PANIAGUA (1980), “El *Regimen sanitatis*...”, pp. 44, n. 51. Pel que fa a Antoine Mizauld (c. 1520-1578) es tracta d'un metge i polígraf francès, autor de reculls mèdics i astrològics –aquests en general també amb una orientació mèdica- que van contribuir a divulgar la màgia natural: Lynn THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, V, pp. 299-301, i VI, pp. 127-128, 184 i 216; EAMON (1994), *Science and the secrets of nature...*, p. 274.

⁷ Sobre les diverses edicions de les *Medicationis parabolae*: PANIAGUA (1959), “La obra mèdica de Arnau...”; Juan Antonio PANIAGUA (1980), “Las ediciones renacentistas de *Medicationis parabolae*”, A. ALBARRACÍN *et alii*, *Medicina e Historia*, Madrid, Editorial de la Universidad Complutense; Juan Antonio PANIAGUA - Pedro GIL-SOTRES (1993), “Estudio de su contenido y notas al texto” [*Medicationis parabole*], *AVOMO*, VI.2, pp. 262-268; Luis GARCÍA BALLESTER (2000), “Galenismo y enseñanza médica en la universidad de Salamanca del siglo XV”, *Dynamis* 20, pp. 209-247 (esp. pp. 222-227). Quant a l'*Articella* vegeu *supra* l'apartat 2.1 de la introducció i *infra* l'apartat 4.5.

finalment el *De vinis*. Aquest darrer és publicat una volta solt i quatre o cinc vegades dins una miscel·lània de textos mèdics juntament amb dos tractats més adscrits a Arnau –el *De accidentibus senectutis et senii* i un *De flebotomia*– i el *Regimen sanitatis* de Maino. Cal dir que l'esmentat regiment apareix sota el nom del seu veritable autor, Maino de Maineri, en aquestes i en totes les altres impressions renaixentistes particulars i en tots els manuscrits: va ser Murchi qui, malgrat això, les va incorporar a les *Opera* arnaldianes acusant Maino d'haver-se'n apropiat pels clars paral·lelismes que presenta amb el règim adreçat al rei d'Aragó, en realitat una de les seves principals fonts. Tan sols una fidel traducció italiana del *Regimen* de Maino (Venècia, 1549) repeteix l'autoria espúria arnaldiana a partir de les *Opera*⁸. Quant a l'esmentat *De flebotomia* ofereix un text diferent i més llarg que el present a les edicions generals, però igualment apòcrif, ja que la seva redacció s'hauria de situar al París de la segona meitat del segle XV, si tenim en compte el seu ús servil del *Cànon*, una referència de l'autor al seu exercici de la medicina a París i el ressò que es fa de les disputes sobre l'evacuació tingudes en la universitat parisenca. Atesa la inexistència de testimonis manuscrits que poguessin haver induït a error, hom s'ha inclinat a pensar que es tracta d'una atribució gratuïta per part dels impressors amb la poca escrupolosa finalitat d'augmentar les vendes⁹. Cap altra raó que la mateixa de prestigiar l'edició sembla haver provocat l'atribució d'unes *Anotacions* a l'*Anatomia* de Mondino de' Luzzi molt breus, que no passen de ser meres indicacions del contingut i referències a les autoritats. De manera semblant el *De coitu* de Constantí l'Africà és adscrit a Arnau per primer cop en l'edició general de 1504, aparentment sense la base de cap manuscrit¹⁰. ¿Pot ser que Murchi el considerés obra del metge català en

⁸ Sobre els problemes d'autoria i les edicions d'aquestes i d'altres obres dietètiques arnaldianes: PANIAGUA (1980), "El *Regimen sanitatis*...", pp. 41-61. Vegeu també GIL-SOTRES (1996), "La higiene medieval", pp. 540-541. Quant a la versió italiana he comprovat en persona que correspon al *Regimen* de Maino. A més no hi consta el nom del traductor i la carta nuncupatòria va adreçada per l'impressor, Michele Tramezzino, a Dominico Veniero, després d'haver-li dedicat, segons declara, una obra de Marsilio Ficino sobre la mateixa matèria (potser els *De vita libri tres*?).

⁹ GIL-SOTRES (1988), "Introducción", *AVOMO*, IV, pp. 105-117.

¹⁰ Sobre aquesta qüestió vegeu MONTERO CARTELLE (1983), "Introducción", *Constantini liber de coitu...*, pp. 14 i 68, i *supra* el capítol 4 de la introducció.

observar que el *Breviarium practice*, de llarga tradició pseudoarnaldiana, recull (II, 25) una selecció de passatges del *De coitu*, segons fa notar Enrique MONTERO CARTELLE? El cas abans vist del *Regimen* de Maino dóna versemblança a aquesta suposició. La fama com a autor dietètic ja havia provocat la falsa adscripció de règims durant l'edat mitjana com els famosos *De accidentibus senectutis* i el *De conservanda iuventute*, tots dos publicats sota el nom d'Arnau, el primer a París el 1500 i el segon dins les *Opera*, abans d'aparèixer atribuïts, també de manera apòcrifa, respectivament a Roger Bacon (Londres 1590) i Ramon Llull (Roma, 1516, i Estrasburg, 1616)¹¹.

Aquests fets demostren que l'extensa i duradora difusió impresa dels textos arnaldians va potenciar el reflex fals del metge català transmès per la tradició manuscrita no solament perquè tal imatge fos amplificada per la capacitat multiplicadora de la impremta sinó perquè va seguir atribuint-li nous escrits. Així el renaixement representa el moment àlgid de la tradició arnaldiana i llega la contraimatge d'Arnau al mig mil·lenni següent fins a la segona meitat del segle XX. El cas més destacable de tal procés va ser el comentari del *Regimen sanitatis Salernitanum*, probablement redactat *ad hoc* per un professor de la universitat de Lovaina. Les edicions conjuntes d'aquest comentari amb l'arnaldia *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, impreses a Lovaina a la dècada de 1480, provoquen per un error editorial l'adscripció al metge català del primer text, i fins i tot en algunes edicions incunables la del *Regimen Salernitanum* mateix, encara que de manera confusa. En les edicions posteriors, tanmateix, Arnau queda només com a autor del comentari, mentre que el *Regimen* resta, també espúriament, sota el nom de l'escola mèdica de Salerno¹². De tota manera tan sols el comentari li donarà una fama immensa com a metge empíric: sens dubte és l'obra arnaldiana amb un èxit més gran, de molt, tant

¹¹ Agostino PARAVICINI BAGLIANI (1991), "Il mito della *Prolongatio vitae...*", pp. 281-326; PANIAGUA (1980), "El *Regimen...*", pp. 50-56. Vegeu *supra* el capítol 4 de la introducció. En realitat es tracta de versions o reelaboracions medievals respectivament del *De retardatione accidentium senectutis* i del *De conservatione iuventutis*. Del primer es va publicar la traducció anglesa de Richard Browne, *The cure of old age and preservation of youth*, Londres, 1683. No és casual que tant l'edició llatina com la versió vernacla publicades a Anglaterra siguin les que apareguin sota el nom del franciscà anglès, sinó que tal atribució deriva de la tradició manuscrita majoritàriament anglesa que ja l'hi adscribia.

¹² PANIAGUA (1980), "El *Regimen sanitatis...*", pp. 56-61; GIL-SOTRES (1996), "Los *regimina sanitatis*", pp. 554-559.

en nombre d'impressions com en extensió temporal, ja que és inclòs dins la majoria de les edicions d'aquesta famosíssima obra: més d'un centenar entre la dècada de 1470 i 1789, tot i que amb importants alts i baixos. La primera època d'esplendor acaba el 1520. Al cap d'uns anys, el 1538, surt una edició realitzada per Iohannes Curio (Ginebra, Jacques Stoer), refeta per Jakob Crell el 1545 (Franfurt, Christian Egenolff), que amb nombroses reimpressions revifarà amb força el text des del 1551 fins al 1628 i continuarà en menor grau durant més d'un segle i mig.

En canvi, a partir de la tercera dècada del segle XVI la resta de l'obra mèdica atribuïda a Arnau s'esllangueix de manera dispersa i parcial en alguns reculls de medicina pràctica –el *Breviarium practice* dins *De febribus opus sane aureum* (Venècia, 1576) o el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* extractat per Mizauld en diverses tirades a finals del segle XVI i una de 1607, la darrera impressió d'un text purament mèdic arnaldià en llatí, llevat del comentari del règim salernità. Tanmateix l'obra mèdica arnaldiana es revifa no solament per les dues edicions generals de 1585 i 1586, impulsades per determinats estímuls que veurem més endavant, sinó també per nombroses impressions en llengües diverses europees –alemany, francès, castellà, anglès, italià i neerlandès, en ordre descendent segons el nombre¹³– que ja s'havien iniciat a l'últim terç del segle XV. Els textos impresos sota el nom d'Arnau en llengües vernacles representen un conjunt especialment complex i heterogeni. Entre ells es troben versions més o menys fidels de les obres prèviament editades en llatí o bé nous apòcrifs llunyanament o gens emparentats amb escrits arnaldians de títol o de temàtica similars, de manera que sovint no és fàcil comprovar si hi ha cap relació directa i, per tant, convé ser molt cautelosos en identificar els uns amb els altres.

Durant el renaixement el text arnaldià en una llengua moderna que arribà a un nombre més alt d'impressions fou la versió alemanya del *De vinis* realitzada per Wilhem von Hirnkofen (almenys 29 entre 1478 i 1540), eixida a la llum més de vint anys abans

¹³ Vegeu *infra* el gràfic 2.

de l'edició llatina de la mateixa obra¹⁴. El *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* donà versions en castellà i, dels capítols editats per Mizauld, en francès (Lió, 1578). La traducció castellana del professor de dret saragossà Jerónimo de Mondragón (Barcelona, 1606) és molt fidel i acurada i fou elaborada, segons declaració de l'autor, a partir d'un antiquíssim manuscrit¹⁵. Tanmateix el regiment en castellà que més va circular, amb molta diferència, va ser el *Regimiento de sanidad*, publicat, conjuntament amb el *Tesoro de pobres* i amb unes *Experiencias y remedios de pobres* d'Antonio Bandinelli, almenys 32 vegades entre 1519 i 1800. L'esmentat *Regimiento*, però, un escrit que poc té a veure amb l'autèntic *Regimen* arnaldia. Juan Antonio PANIAGUA adverteix d'un altre text castellà titulat *Libro de medicina llamado Macer*, derivat dels capítols referents als aliments vegetals del *Regimen sanitatis* d'Arnau, però paradoxalment aquest s'imprimeix anònim (Granada, 1518), al costat d'un opuscle pseudoarnaldia anomenat *Todas las virtudes del romero*¹⁶. Només Antoni PALAU registra una versió alemanya d'un regiment de sanitat atribuït a Arnau, que ell identifica amb el dedicat a Jaume II. Tanmateix els títols que dona no semblen adir-se a aquesta obra: segons un està dedicat al rei de França (Augsburg, 1482), segons l'altre (Estrasburg, 1513, i Nüremberg, 1519) les prescripcions es distribueixen d'acord amb els mesos de l'any¹⁷. ¿Podria correspondre al text alemany *Regiment der Gesundheit* (Augsburg, 1482), del qual el *Regimen* arnaldia només és una de les fonts?¹⁸.

¹⁴ La primera edició de 1478 va ser publicada en facsímil, amb traducció anglesa i estudi, per Henry Sigerist: *The earliest printed book on wine*, New York, Schuman's, 1943; també l'edició de Viena de 1532 ha estat editada en facsímil prologada per Lothar Hempe: *Der Weintraktat*, Stuttgart, Metzger, 1956.

¹⁵ Publicada en reproducció fotomecànica amb un estudi de PANIAGUA (1980), *El maravilloso regimiento...*, i en una edició actualitzada i anotada dins CRUZ CRUZ (1997), *Dietética medieval...*

¹⁶ PANIAGUA (1994²), *El Maestro Arnau...*, p. 55. Deu correspondre a un text manuscrit en castellà amb el mateix títol i a un en llatí anomenat "Proprietates roris marini": BEAUJOUAN (1972), "Manuscrits médiévaux...", p. 176.

¹⁷ PALAU (1976²), *Manual del librero...*, p. 44. No he estat capaç de trobar-ne cap exemplar registrat en els altres catàlegs bibliogràfics consultats.

¹⁸ Manfred Peter KOCH - Gundolf KEIL (1966), "Die spätmittelalterliche Gesundheitslehre des 'Herrn Arnoldus von Mumpelner'", *Sudhoffs Archiv*, 50, pp. 361-374.

El *De conservanda iuventute et retardanda senectute* –diferent del publicat dins les *Opera* amb el mateix títol– va ser un altre apòcrif amb força èxit, no tant en el text llatí, imprès una sola volta, com en les seves traduccions a l'anglès (per Jonas Drummond, Londres, c. 1544¹⁹), a l'italià (per Panfilo Fiorimbene, Venècia, 1550), al castellà (pel mateix Mondragón, Barcelona, 1607) i a l'alemany (Frankfurt, 1619). Malgrat l'afinitat temàtica he pogut comprovar que és diferent el text francès que ofereix Harcouet de Longeville en la seva *Histoire des personnes qui ont vecu plusieurs siècles et qui ont rajeuni avec le secret du rajeunissement tiré d'Arnauld de Villeneuve* (París, Vídua Charpentier, 1715). En el capítol 22, titulat “Méthode d'Arnaud de Villeneuve pour operer le grande ouvre du rajeunissement” (pp. 274-286) l'autor assegura que aquesta art no es troba al volum in-folio de les obres d'Arnau impreses a Lió i Basilea al segle XV (*sic*) sinó que prové d'un antic manuscrit llatí. D'aquest text d'Harcouet de Longeville deriven dues traduccions a l'italià (Venècia, 1719) i a l'anglès (Londres, 1722). Per descomptat en el pas a llengües modernes no podia faltar el *Regimen Salernitanum* i del seu comentari pseudoarnaldià, traduïts al francès (Lió, 1501), al neerlandès (Amsterdam, 1658), a l'alemany (Ulm, 1663) i a l'anglès. L'edició londinenca, amb la versió del comentari realitzada per Thomas Paynell, va atènyer les deu impressions entre 1528 i 1649.

L'obra alquímica pseudoarnaldiana segueix un ritme ben diferent de la mèdica²⁰. Com era habitual amb els textos consagrats a aquest saber marginat dels circuits acadèmics i combatut per sectors intel·lectuals, va continuar circulant en forma gairebé exclusivament manuscrita força temps després de la invenció de la impremta. No és fins que Murchi incorpora quatre dels més cèlebres escrits alquímics arnaldians dins la primera edició general de 1504 que no en surt a la llum una mostra significativa. Tot i així encara ha de passar quasi mig segle, perquè, just després del moment més baix per als

¹⁹ N'hi ha una edició facsímil: Charles L. DANA, Woodstock (Vermont), The Elm Tree Press, 1912.

²⁰ Mantinc la distinció habitual entre escrits mèdics i alquímics malgrat ser conscient del paper central que tenen en el corpus alquímic arnaldià la recerca espagírica, és a dir, de l'elixir o fàrmac únic, capaç de guarir totes les malalties, i la destil·lació, una recerca al capdevall també farmacològica i, per tant, atractiva per a paracelsistes i iatroquímics.

impresos mèdics arnaldians, a l'àrea suïssa comencin a sortir-ne edicions particulars dins recopilacions destinades a oferir els textos fonamentals d'aquesta art. Lligat, com veurem més endavant, amb el triomf del paracelsisme, el període àlgid de les impressions alquímiques arnaldianes es produeix entre 1561 i 1630, pràcticament sempre dins els territoris germànics²¹. Llavors s'emprèn també la impressió de versions en llengües vernacles, entre les quals domina l'alemany, com és natural en una expansió principalment germànica (vegeu gràfic 2). Malgrat el precedent molt primerenc d'un *Rosarius philosophorum* venecià (c. 1500), només es publica un recull en italià per Nazari (Brescia, 1599), així com un parell d'impressions en francès i una en anglès. En canvi no és estrany que el castellà no hi sigui present en absolut, atesa la persecució per part de la inquisició espanyola dels llibres alquímics. Fins a mitjans de segle XVIII seguiran edicions esporàdiques dels mateixos tractats normalment en grans col·leccions alquímiques que apleguen nombrosos escrits atribuïts a Arnau i als altres clàssics d'aquest saber, com ara el *Theatrum chymicum* de Zetzner o la *Bibliotheca chemica* de Manget.

Quant al text que presenten les edicions particulars PANIAGUA ha arribat a la conclusió que molt sovint depèn de l'utilitzat per a les *Opera* o a l'inrevès, malgrat els freqüents anuncis d'ús de nous manuscrits o de correccions. Així en el cas que ha estudiat exhaustivament, el de les *Medicationis parabole*, l'edició realitzada pel batxiller Fernando del Màrmol amb l'ajut del seu professor Francisco Núñez de la Hierba (Salamanca, 1501) i la de Diego Álvarez Chanca (Sevilla, 1514) es van elaborar de manera directa sobre manuscrits, millors que l'emprat per Murchi per a les *Opera* de 1504. Sembla ser que no sols l'edició salmantina sinó també la sevillana van ser confeccionades abans de la primera recopilació general, perquè Álvarez Chanca va presentar la seva com la primera, però degué sortir amb un retard de més de deu anys²². En canvi el text de les edicions

²¹ Les edicions alquímiques arnaldianes seran tractades amb més detall *infra*, en el capítol 6: "Arnau a Basilea, entre el paracelsisme i el protestantisme".

²² Diego Álvarez de Chanca (m. *post* 1515) és un dels metges que duen medicina arnaldiana a la impremta en aquest primer període. Chanca va exercir a la cort espanyola i va ser el primer metge universitari que va anar a Amèrica, en el segon viatge de Colom (1493). Edita les *Medicationis parabole* (Sevilla, 1514) amb un comentari propi, puix que les considera de màxima utilitat per als interessats en la pràctica mèdica. De formació escolàstica però influït per un cert humanisme de tradició arabollatina, es mostra d'acord gairebé sempre amb Arnau : Juan Antonio PANIAGUA (1977), *El doctor Chanca y su*

posteriors depèn de les *Opera* repetint errors d'estructura, de vocabulari i fins tipogràfics. Aquest és el cas del *Scrinium medicine* (París, 1519?), mentre que Joerg Maler (Basilea, 1565) tan sols modernitza l'ortografia i acostava al llatí clàssic el mateix text de les *Opera*, igual que farà l'edició general de 1585. Otto Brunfels (Estrasburg, 1532), un metge favorable al retorn als autors grecs, va forçar més enllà: no solament corregeix les expressions medievals sinó que elimina, sintetitza, fusiona i altera les màximes. Tot així com més al final menys apareix manipulat el text, fins a arribar a les darreres, així com els *Aphorimi particulares* que vénen a continuació, que es publiquen immutables²³.

A partir de tot aquest conjunt tan heterogeni d'impressions arnaldianes es pot intentar fer una primera aproximació sociològica al públic al qual anaven destinades. En aquest període la capacitat multiplicadora de la nova tecnologia va fer créixer sens dubte l'albetització, si bé en una extensió i una qualitat incertes a causa de l'escassetat de dades fiables, en paral·lel a l'increment de la vernacularització de la cultura escrita, reforçada també per l'enfortiment dels estat nació i la traducció de la Bíblia impulsada per la Reforma. Com s'ha constatat en el conjunt de la literatura sobre els sabers mèdics i naturals de la impremta moderna²⁴, entre els seus possibles lectors és possible distingir

obra mèdica, Madrid, ediciones Cultura Hispánica, pp. 99-123. Sobre la seva edició i la de Fernando del Mármol: GARCÍA BALLESTER (2001), *La búsqueda de la salud...*, pp. 240-252.

²³ Quant a l'edició de Brunfels cal destacar que, a més, dona dues sèries d'aforismes desconegudes dins el corpus manuscrit i imprès arnaldia; PANIAGUA - GIL-SOTRES (1993), "Estudio...", *AVOMO*, VI.2, pp. 262-267. Vegeu també PANIAGUA (1959), *La obra mèdica de Arnau...*, p. 373; PANIAGUA (1980), "Las ediciones renacentistas de *Medicationis parabolae*", pp. 36-38 i 41-43. Sobre Brunfels: Peter DILG (1987), "The antarabism in the medicine of humanism", AUTORS DIVERSOS, *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo europeo. Convegno internazionale (Roma, 2-4 ottobre 1984)*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, pp. 269-287 (esp. p. 280); EAMON (1994), *Science and the secrets of nature*, p. 98.

²⁴ EAMON (1994), *Science and the secrets of nature*, pp. 94-105. En un àmbit més general: Elizabeth L. EISENSTEIN (1979), *The Printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, esp. pp. 60-71 i 358-367; Elizabeth L. EISENSTEIN (1986), *The printing revolution in early modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, esp. pp. 41-50 i 156-159 de la traducció castellana de Jesús Bouza: *La Revolución de la imprenta en la edad moderna europea*, Madrid, Akal, 1994, "Akal universitaria", i Roger CHARTIER (1984), "Culture as appropriation: popular culture uses in early modern France", S. L. KAPLAN (ed.), *Understanding popular culture: Europe from the Middle Ages to the nineteenth century*, pp. 229-253, Berlín - Nova York - Amsterdam, Mouton, 1984. La producció impresa en llengües vernacles suposa una continuïtat respecte de la medieval, però alhora una "democratització" progressiva enfront d'aquesta. Centrat sobretot en la literatura natural en català de l'edat mitjana vegeu per exemple

diferents nivells socioculturals, no pas impermeables entre si sinó esglaonats en un espectre força continu. A l'elit intel·lectual, amb una formació escolàstica i/o universitària, va dirigida la producció en llatí tant de les impressions d'obres particulars com de les *Opera*, sigui per a un ús professional o docent, en el cas dels metges, sigui per un interès envers els sabers naturals en el cas de clergues, juristes o els nobles més cultes. L'existència d'aquest grup de profans il·lustrats deu ser la clau per entendre l'immens èxit editorial de les edicions llatines del *Regimen Salernitanum* amb el seu comentari pseudoarnaldia i d'altres obres d'orientació pràctica amb un nivell tècnic més baix. La producció en llengües vulgars, que en general va experimentar una gran eclosió amb la impremta, és susceptible d'una distinció similar, malgrat la seva finalitat sempre pràctica. Per un costat es troben algunes obres més tècniques, destinades bé a professionals sanitaris com apotecaris, cirurgians o pràctics no universitaris, bé a iniciats en l'alquímia. En el primer cas s'hi podrien incloure la traducció alemanya del farmacològic *De vinis*, de gran èxit com hem vist, i la neerlandesa de la part referent a l'examen de l'orina inclosa al *De cautelis medicorum* –tres impressions, la primera de les quals a Utrecht el 1532. Tanmateix les versions o els nous apòcrifs arnaldians en llengües vernacles són preferentment de tema higiènic, seguint una tendència observada des de la baixa l'edat mitjana amb els regiments de sanitat d'Arnau i d'altres autors. Podem suposar que anaven destinades a profans, principalment nobles o pertanyents als estrats burgesos en expansió, desconexors del llatí però amb accés directe o indirecte a la lectura. En aquest sentit potser també s'hauria de pensar en les dones com un públic amb una formació acadèmica menor però amb un interès especial pels temes sanitaris.

Tant en llatí com en les altres llengües, l'èxit de les obres dietètiques es deu sobretot als profans delerosos de llibres que els proporcionessin les normes d'una vida sana, i més si eren redactats per una autoritat amb gran prestigi en la pràctica mèdica, però que fossin també alhora accessibles. D'aquí la necessitat de publicar en la llengua de la

Lluís CIFUENTES (1997), "Translatar ciència en romans catalanesch", *Llengua & literatura*, pp. 7-42, i Lluís CIFUENTES (1999), "Vernacularization as an intellectual and social bridge. The Catalan translations of Teodorico's *Chirurgia* and of Arnau de Vilanova's *Regimen sanitatis*", *Early science and medicine*, 4/2, pp. 127-148.

majoria, les vulgaritzacions que pateixen i les freqüents falses atribucions, com la del *Thesaurum pauperum* atribuït generalment a Pere Hispà, però que en la seva versió francesa apareix sota el nom d'Arnau i d'altres metges de Montpeller en vint impressions entre 1503 i 1618. En definitiva, ens trobem amb tota la producció editorial mèdica elaborada, traduïda o mediatitzada per nous professionals de l'escriptura com ara Ryff o Mizauld, que van tenir l'important paper de divulgadors tot adaptant els sabers acadèmics a les necessitats de les classes no tan formades. D'aquesta manera no solament van ampliar el repertori dels sanadors no reglats –si fem cas de les acusacions dels metges universitaris– sinó que també van estendre nous valors i sabers al voltant de la salut entre les classes mitjanes, com ha assenyalat William EAMON²⁵.

²⁵ EAMON (1994), *Science and the secrets of nature*, pp. 94-105.

3. LES EDICIONS GENERALS

3.1. EDICIONS GENERALS GÒTIQUES

A principis del segle XVI es va produir un fet de gran transcendència per al coneixement i el record de l'Arnau metge: la primera edició amb la pretensió d'incloure tots els escrits arnaldians mèdics i alguns d'alquímics²⁶. Qui en va tenir la iniciativa va ser Tommaso Murchi, un metge genovès que, segons declara ell mateix al prefaci de la primera edició, era a la cort del rei de França, Lluís XII, formant part del seguici de Gerolamo, fill primogènit del noble genovès Gian Luigi Fieschi el Vell (m. 1508). Per omplir el lleure que li deixaven les seves ocupacions –explica Murchi²⁷– en una activitat beneficosa per a la medicina i probablement aprofitant els desplaçaments de la cort francesa pel regne, va recollir alguns llibres d'Arnau de Vilanova que va trobar “corcats i florits” i va decidir esmenar-los de la corrupció dels copistes i salvar-los de l'oblit amb un esperit humanista. En aquesta tasca va ajudar-lo un metge establert a Lió, Michel de la Chapelle (m. c. 1545), amb certa experiència en l'edició de textos mèdics medievals –havia editat ja el *Clarificatorium super nono Almansoris* de Johannes de Tornamira (1501)– i que continuaria dedicant-s'hi en el futur –entre altres editaria el *Cànon* i els *Flores* d'Avicenna (1523 i 1514) i el *Compendium medicine* de Gilbert Ànglic (1510)²⁸. En aquest prefaci, amb data del 28 de febrer de 1504, Murchi dedicaria l'edició al seu senyor, el comte Gian Luigi Fieschi, potser amb l'esperança que el seu nom li facilités els privilegis de la impressió. Finalment la primera edició general d'Arnau, amb cinquanta-sis

²⁶ Sobre la història de les diverses edicions generals arnaldianes del segle XVI vegeu PANIAGUA (1959), “La obra mèdica de Arnau...”, pp. 373-400, que, a partir del tipus de lletra, anomena gòtiques les sis del primer terç per distingir-les de les de final de segle i dóna una descripció detallada d'aquestes edicions. Per la meua part ha estat afegida en la taula 4 del present treball una descripció sumària de les edicions, realitzada a partir de l'examen, directe o a través de microfilms, d'exemplars de cadascuna d'elles.

²⁷ Vegeu l'apèndix 1.

²⁸ WICKERSHEIMER (1936), *Dictionnaire biographique...*, pp. 551-552, i JACQUART (1979), *Supplément*, p. 209.

escrits mèdics i alquímics, va sortir de la impremta lionesa de François Fradin el 13 de desembre de 1504, finançat per Balthazard de Gabiano. Aquest llibreter piemontès, fundador amb el seu germà d'una nissaga familiar editora a Lió que prosperarà al llarg de tot el segle XVI, havia ja publicat l'esmentat *Clarificatorium* editat per Chapelle. Potser per aquest precedent o per una coneixença mútua deguda al seu origen geogràfic pròxim, va publicar amb Murchi les *Opera* arnadianes, malgrat que la seva principal activitat era la imitació fraudulenta dels textos clàssics editats per Aldo Manuzio. El juny del mateix 1504 Murchi va escriure el prefaci, datat a Blois, per a una edició de Sal·lusti no publicada fins el 1516 per Gabiano o per un altre impressor per encàrrec seu²⁹.

Resulta sorprenent que només dos mesos més tard, el 13 de febrer de 1505³⁰, es publicà una nova edició a Venècia de les *Opera* arnaldianes repetint-ne exactament la selecció d'escrits sense variar el text, la carta nuncupatòria de Murchi i fins el mateix poema, breu i convencional, en lloança d'Arnau, escrit pel poeta piemontès Pietro Salio da Vercelli³¹. Només hi ha alguns canvis i novetats formals: una nova taula alfabètica de

²⁹ Malgrat que Murchi declara que les obres han estat “castigatissima vetusto codice exarata”, sembla copiada de l'edició de Balthasar Fidelis (Lió, Balthazard de Gabiano, 1504) segons M. J. BAUDRIER (1908), *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, reliurs et fondateurs de lettres de Lyon au XVI siècle, 7e série*, Lió - París, Louis Brun-A. Picard et fils, pp. 1-26. Aquí es pot trobar abundant informació sobre la nissaga d'impressors dels Gabiano.

³⁰ Hom ha dit per la immediatesa d'aparició de la segona, totes dues edicions van ser preparades alhora -PANIAGUA (1959), “La obra médica de Arnau...”, p. 378–, si bé anys més tard el mateix estudiós exposava que existien nombrosos indicis per creure que la veneciana depenia de la lionesa -PANIAGUA (1980), “Las ediciones renacentistas de *Medicationis parabola*”, p. 31. Tant en un cas com en un altre una rapidesa tan destacada es podria explicar pels contactes que Balthazard de Gabiano havia estat associat de Jean-Bartelemy de Gabiano, el seu oncle, llibreter de Venècia, abans d'instal·lar-se a Lió vers el 1497 segons BAUDRIER (1908), *Bibliographie lyonnaise...*, p. 1-26.

³¹ Autor d'un *Carmen in Francisci Fidelfi detractores* segons Mario E. COSENZA (1962-67), *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists, 1300-1800*, 5 vols., Boston, G. K. Hall & Co. IV, p. 3148. El poema, amb la seva dedicatòria al lector, està transcrit a continuació: Petri Salii Vercellensis. Carmen ad lectorem. De laudibus Arnaldi de Villanova.

Si cupis infestos morbos evadere, lector,
et differre tuo caniciem capiti,
si causas rerum divinaeque dogmata scire,
abdita nature si penetrare datur,
Arnaldi libros, quos Thomas nuper ab atris
eduxit tenebris, nocte dieque lege.

matèries al començament, una diferent composició tipogràfica que permet estalviar un poc més de paper, notes marginals que repeteixen als llocs corresponents les indicacions de la taula i, sobretot, un canvi en l'ordre de les obres. A la nova portada consten, en una de les seves habituals col·laboracions editorials entre 1502 i 1509, com a editors-empresaris els hereus d'Ottaviano Scoto de Mòdena i com a impressor Boneto Locatelli, especialitzat, entre altres camps universitaris, en medicina³². No apareix el nom de cap possible editor intel·lectual a qui atribuir l'alteració de l'ordre dels escrits, la redacció de la nova taula alfabètica i la col·locació de les notes marginals. S'ha suggerit que hi hauria pogut intervenir Francesc Argilagues (*fl. ca.* 1470-1508), un altre metge, d'origen valencià, interessat en l'obra mèdica d'Arnau, puix que es trobava aleshores a Venècia i havia preparat l'edició del *Conciliator* de Pietro d'Abano amb el mateix impressor i el suport econòmic d'Ottaviano Scoto uns anys abans (1496)³³. El que posa en evidència l'interès d'Argilagues per Arnau és el manuscrit 672 del Fondo Rossiano de la Biblioteca Vaticana, en el qual, almenys des del 1476, quan estudiava a Pisa, fins al 1483, quan a Venècia va fer relligar el volum, ha copiat de pròpia mà divuit escrits mèdics de diversos autors medievals, entre els quals deu són atribuïts a Arnau. En la meua opinió era un recull destinat a un ús personal, puix que va recopilant no tan sols receptes sinó també receptes susceptibles de ser usades en la seva activitat professional. N'hi ha almenys dos que no van ser impresos dins les edicions renaixentistes: els *Pronostica* i la traducció del *De*

³² Ester PASTORELLO (1924), *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*, Florència, Olschki, p. 51, 11-12 i 80-81; Fernanda ASCARELLI (1953), *La tipografia cinquecentesca italiana*, Florència, Sansoni Antiquariato, pp. 171 i 180; F. J., NORTON (1958), *Italian printers 1501-1520*, Londres, Bowes and Bowes, pp. 139-140; Fernanda ASCARELLI - Marco MENATO (1989), *La tipografia del '500 in Italia*, Florència, Leo S. Olschki editore, pp. 330 i 340-341.

³³ Jon ARRIZABALAGA - Luis GARCÍA BALLESTER - José Luis GIL-ARISTU (1991), "Del manuscrito al primitivo impreso: la labor editora de Francesc Argilagues (*fl. c.* 1470-1504) en el renacimiento médico italiano", *Asclepio*, 43, pp. 3-49 (pp. 10-11); Jon ARRIZABALAGA (2000), "Tradició medieval i cultura humanista en la medicina universitària: les activitats editorials de Francesc Argilagues i Guillem Caldentei per a les premses italianes de les acaballes del segle XV", traducció catalana d'E. Orriols i apèndix per S. Giralt, M. BARCELÓ (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d'estudis històrics locals. Palma, del 15 al 17 de desembre de 1999*, pp. 175-197.

medicinis simplicibus d'Abu-Salt³⁴. Si Argilagues hi va col·laborar, per què es van ometre aquestes dues obres? Potser per una preferència per editar obres “originals” enfront de versions arnaldianes d'altres autors? De tota manera no he trobat indicis que cap de les còpies d'Argilagues fos utilitzada per a l'edició i, per tant, de moment res no prova la seva participació.

Malgrat que torna a ser feta a Lió i en la mateixa impremta que la primera, la tercera edició, datada el 20 de desembre de 1509, repeteix gairebé igual la realitzada a Venècia: títol, índex, taula alfabètica, distribució tipogràfica. Però hi ha una novetat important: s'afegeixen cinc noves monografies mèdiques al final, de les quals quatre són apòcrifes, obra del metge genovès Galvano da Levanto, contemporani d'Arnau³⁵. PANIAGUA suposa que és el mateix Murchi, el prefaci del qual es manté, qui ha trobat nous manuscrits i qui els ha lliurat a l'impressor perquè sortissin a la nova edició³⁶. Tot i així una composició més densa permet reduir el nombre de pàgines.

La següent edició triga més a arribar: no és fins el 21 d'abril de 1520 que eix de la impremta de Guillaume Huyon, sense especificar-se'n ni editor-empresari ni curador. Tot i així es palesa una intervenció editora en les novetats que presenta: s'hi afegeix un opuscle alquímic d'un foli d'extensió (*De philosophorum lapide*), es presenta una portada més decorada i la carta nuncupatòria de Murchi ha estat substituïda per una biografia d'Arnau redactada per Symphorien Champier, un destacat metge humanista establert a

³⁴ La informació sobre el manuscrit d'Argilagues –descriu de manera incompleta a Armando F. VERDE (1973-1985), *Lo Studio fiorentino, 1473-1503*, Florència, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento– la dec a una descripció molt més detallada realitzada per Jon Arrizabalaga, a qui agraeixo haver-me-la proporcionat, així com haver-me permès consultar una còpia microfilmada del còdex. Les obres atribuïdes a Arnau són: *De vinis* (ff. 5r-14v), *Pronostica* (ff. 34rb-38ra), *De aquis medicinalibus* (ff. 70rb-74ra), *De dosi tiriacalium* (ff. 116va-120va), *De medicinis simplicibus* (ff. 121ra- 135vb), *Practica summaria* (ff. 137ra-144ra), *Quedam Arnaldi de Villanova* (ff. 144ra-146rb), *De consideracionibus operis medicine* (ff. 146va-177vb), *De humido radicali* (ff. 177vb-188va), i el comentari sobre algunes de les *Medicationis parabole* (188vb-192v).

³⁵ A l'índex es fa constar: “Isti tractatus sequentes magistri Arnaldi de Villanova huic volumini nuperrime annectuntur et nondum fuerant impressi”. Sens dubte totes provenen d'un mateix còdex, però de les cinc solament el *De esu carniū* és genuïna mentre que les quatre de Galvano (*Contra catarrum*, *De tremore cordis*, *De epilentia* i *Contra calculum*) ja apareixen com un bloc falsament atribuït en la tradició manuscrita del segle XV, segons exposo *supra* en la segona part.

³⁶ PANIAGUA (1959), “La obra médica de Arnau...”, p. 378.

Lió, que es declara amic de Murchi, del prefaci del qual reproduceix quasi literalment alguns passatges³⁷. Fins a 1520 Champier havia escrit estudis mèdics no solament sobre Galè i Hipòcrates sinó també sobre Plató, Aristòtil, Constantí l'Africà, Avicenna i Pietro d'Abano, però estic convençut que la intervenció de Champier es va limitar a escriure aquesta *Vida d'Arnau* i no se'l pot considerar en absolut un nou curador. Només cal llegir el seu pròleg per veure la seva oposició frontal a l'alquímia i la seva convicció que Arnau no va ser alquimista. Per tant, si s'hagués encarregat ell d'aquesta edició, probablement hauria eliminat les obres alquímiques atribuïdes al metge català i sense dubte no se n'hi hauria afegit una de nova. De tota manera la distribució tipogràfica és pràcticament igual a la de l'edició veneciana –excepte que a partir del foli 303, on s'ha inserit el *De philosophorum lapide*, compta un foli més–, i fins i tot les signatures dels fascicles coincideixen gairebé del tot. El canvi de l'impressor de les dues primeres edicions lioneses és fàcil d'explicar: Fradin des de 1509 està consagrat, gairebé de manera exclusiva, a les esplèndides impressions jurídiques impulsades per Aymé de la Porte, amb les quals aconsegueix arribar al primer rengle de la indústria lionesa del llibre³⁸.

Al cap de set anys, el 12 de febrer de 1527, apareix una nova edició a Venècia, en la qual no s'especifica l'impressor però és impulsada pels mateixos hereus d'Ottaviano Scoto. L'impressor habitual dels hereus d'O. Scoto, Locatelli, que s'havia encarregat de realitzar la primera edició veneciana de les *Opera*, havia mort o s'havia retirat el 1509 i a partir de 1515 els hereus d'O. Scoto treuen publicacions amb el material abans utilitzat per Locatelli en una impremta anònima, presumiblement de la seva propietat³⁹. No s'hi

³⁷ Vegeu apèndix 2. Symphorien Champier (1471/2-1539), un metge humanista favorable a la recuperació de les autoritats gregues, va escriure nombroses obres sobre medicina i altres temes: WICKERSHEIMER (1936), *Dictionnaire biographique...*, pp. 745-746; JACQUART (1979), *Dictionnaire biographique... (Supplément)*, p. 269-270, THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, V, pp. 110-126, i Brian P. COPENHAVER (1978), *Symphorien Champier and the reception of the occultist tradition in Renaissance France*, La Haia - París - Nova York, Mouton publishers. Sobre l'opinió de Champier sobre Arnau: pp. 152-154, 209-235.

³⁸ M. J. BAUDRIER (1914), *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, reliurs et fondeurs de lettres de Lyon au XVI siècle*, 11e série, Lió - París, Louis Brun-A. Picard et fils, pp. 87-112.

³⁹ NORTON (1958), *Italian printers...*, pp. 139-140. També els haurien pogut imprimir al taller d'algú altre, com ara de Francesco di Bindoni i Maffeo Pasini amb qui van col·laborar el 1527:

inclou el *De philosophorum lapide*, incorporat a l'anterior impressió, però hi ha algunes novetats: un índex de capítols s'afegeix davant l'habitual taula de temes i dos escrits canvien de lloc. En efecte, el comentari incomplet veritablement redactat per Arnau de les *Medicationis parabole*, que abans estava col·locat molt més endarrera del text comentat per un error del primer impressor repetit en totes les anteriors edicions, per fi se situa al lloc adient, cada explicació situat tot seguit del comentari habitual anònim situat darrere el corresponent aforisme. A més la *Recepta electuarii mirabilis* passa al darrer lloc.

La sisena edició torna a ser a Lió, el 10 de juny de 1532, i, malgrat que canvia l'editor-empresari –Scipion de Gabiano– i l'impressor –Jacques Myt–, és una repetició quasi idèntica de l'anterior lionesa (1520), llevat de la inserció de l'índex de capítols procedent de la veneciana de 1527. Scipion, fill del primer editor de les *Opera*, Balthazard de Gabiano, continua l'activitat del seu pare en esdevenir major d'edat, després d'un llarg període en què la mort de Balthazard va deixar negoci i fills a càrrec del seu germà Luxemburg. Llavors, per no competir amb el seu oncle, que entra en un important consorci per publicar textos jurídics, Scipion s'especialitza en llibres mèdics, i per tant no és estrany que recuperi les obres d'Arnau⁴⁰.

Nou anys després hi ha un projecte no reeixit d'edició general a Estrasburg. Dels sis que havia d'ocupar el conjunt d'obres mèdiques arnaldianes només arriba a ser imprès per Balthasar Beck un primer volum omplert íntegrament pel *Breviarium practice* (agost de 1541). Pel que sembla és una còpia servil de l'edició de 1504, de la qual fins i tot reproduceix el prefaci de Murchi, malgrat d'anunciar a la portada una acurada “col·lació de còdexs diversos i molt antics”⁴¹. Està editat per Walter Hermann Ryff, un metge

PASTORELLO (1924), *Tipografi...*, pp. 11-12 i 80-81; ASCARELLI (1953), *La tipografia cinquecentina italiana*, p. 180; ASCARELLI - MENATO (1989), *La tipografia del '500 in Italia*, p. 330.

⁴⁰ M. J. BAUDRIER (1908), *Bibliographie lyonnaise*, pp. 167-188 i 449. Scipion dirigeix la impremta fins el 1546, quan és succeït pel seu germà Jean François (*ibidem*, p. 189).

⁴¹ No hem tingut l'ocasió d'examinar-la directament, sinó que em guio per la descripció de PANIAGUA (1959), “La obra médica de Arnau...”, pp. 394-395, i pel catàleg d'una biblioteca alemanya: Ursula ZACHERT (1982), *Herzog August Bibliothek. Wolfenbüttel. Verzeichnis medizinischer und naturwissenschaftlicher Drucke 1472-1830*, vol. IA, Millwood - Nova York - Londres - Nendeln,

estrasburguès polígraf i amb fama de plagiari a la seva època, que inclourà l'any següent, sense esmentar-ne l'autor, setanta-set de les *Medicationis parabole* d'Arnau en un recull d'aforismes, potser relacionat amb l'edició de l'obra abans esmentada del seu mestre Bunfels deu anys anterior⁴². Tanmateix de Ryff s'ha de destacar almenys el seu esforç divulgador dels sabers tradicionals, dels sabers nous, com l'anatomia de Vesal, i dels sabers d'origen artesanal i empíric entre les capes mitjanament il·lustrades de la població. Crec significatiu dels interessos d'ell i del seu públic més popular que comencés –sense continuïtat– a editar Arnau justament pel *Breviarium practice*, la més famosa de les obres arnaldianes d'orientació empírica, de la mateixa manera que sigui l'única edició general projectada en format petit, en octau, en comptes del format *in folio* de les altres.

Durant el poc més del terç de segle en què apareixen les sis edicions generals completes d'Arnau impreses amb caràcters gòtics s'hi poden observar els petits avenços que es van produint en el nou art de la impressió, sobretot en favor d'una organització i d'una presentació més clares i més manejables. Es tracta d'una lenta evolució que va allunyant els llibres impresos dels manuscrits des de la semblança formal a la qual es tendia en els inicis a desgrat d'utilitzar tècniques completament diferents. Tal evolució, tanmateix, segueix en part les tendències iniciades amb els canvis patits en la producció manuscrita durant la baixa edat mitjana en esdevenir un objecte més estès, més emprat i

Liechtenstein, Kraus International Publications, on consta amb la signatura 122.1 Med.

⁴² La recopilació es titula *Medicinae theoricae et practice brevis... aphorismi complectens* (Estrasburg, 1542): PANIAGUA (1980), “Las ediciones renacentistas...”, p. 43, n. 38. De fet, Ryff (m. abans de 1562), metge municipal a Nuremberg, va escriure no solament sobre les diverses branques de l'art mèdica sinó també sobre matemàtiques, arquitectura, viatges, cuina..., va preparar, entre altres, noves edicions de Plini, Dioscòrides, Albert Magne, Llull i va traduir a l'alemany escrits de Fuchs, Gesner i d'altres publicant-los com a propis. Va merèixer els retrets de dues de les seves il·lustres víctimes: Gesner el va titllar de “arxiplagiari” en la seva *Bibliotheca universalis* i Vesal es refereix a ell i a altres com a “miserables esclaus d'impressors sòrdids”. Vegeu EAMON (1994), *Science and the secrets of nature*, pp. 96-105; THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, V, pp. 442-442 i VI, pp. 260-262; E. GURT *et al.* (1929-35²), *Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, Berlín-Viena, IV, pp. 936-937; N. F. J. ELOY, *Dictionnaire historique de la Médecine ancienne et moderne...*, IV, Mons, H. Hoyois, 1778 (reimpressió: Brussel·les, Culture et civilization, 1973), IV, pp. 622-623, i François RITTER (1955), *Histoire de l'imprimerie alsacienne aux XVe et XVIe siècles*, Estrasburg-París, Le Roux, p. 529. Beck o Pistor (1527-1551) era un dels impressors amb qui solia treballar Ryff: Josef BENZING (1982), *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, p. 442.

més industrial i comercial, però ara acabarà comportant una revolució cultural, gràcies sobretot a les distàncies enormes de producció numèrica entre ambdues tecnologies⁴³. Així, en la primera edició de 1504 les caplletres ocupen en minúscula un petit lloc al centre d'un gran espai en blanc, simplement com a indicacions per a un eventual miniat a mà. En canvi, en la tercera edició (1509) les caplletres ja són gravades amb motius vegetals. A la quarta (1520) i a la sisena (1532) la portada apareix envoltada per una sanefa gravada amb infants i motius vegetals i amb el títol en vermell. També a la sisena inclou sota el títol l'emblema de l'editor. Aquests canvis no afecten la cinquena, impresa a Venècia, la qual, en canvi, afegeix com a novetat un índex de capítols. D'altra banda des de la primera edició (416 ff.) a la tercera (327 ff.) passant per la segona (368 ff.) minva el nombre de folis impresos, malgrat l'augment d'escrits inclosos, gràcies a una composició tipogràfica cada cop més densa, en un esforç per reduir les despeses de les tirades. Pel mateix motiu les impressions gòtiques conserven l'ús de nombroses abreviatures d'una manera semblant als manuscrits.

⁴³ Sobre el món de la impremta i el llibre al renaixement: Roger CHARTIER (1993), *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*, Madrid, Alianza Editorial; així com tres articles publicats dins A. PETRUCCI (ed.), *Libri, editori e pubblico nell'Europa moderna*, Roma-Bari, Laterza, 1990; traducció castellana de J. Monter: *Libros, editores y público en la Europa moderna*, València, Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, 1997; Rudolph HIRSCH (1967), "Imprenta y lectura entre 1450 y 1550", [traducció parcial de *printing, Selling and Reading, 1450-1550*, Wiesbaden, pp. 125-153], pp. 27-70, Amedeo QUONDAM (1990) "Mercancía de honor/Mercancía de utilidad. Producción del libro y trabajo intelectual en Venecia en el siglo XVI", pp. 71-118, i Henri-Jean MARTIN (1969), "La circulación del libro en Europa y el papel de París en la primera mitad del siglo XVII" [*Livre, pouvoirs et société à Paris au XVII siècle*, Ginebra, pp. 296-330], pp. 119-168; Anthony GRAFTON (1997), "El lector humanista", G. CAVALLO - R. CHARTIER (dir.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, traducció castellana: Madrid, Taurus, 1998, pp. 281-328; LE GOFF (1957), *Les intellectuels au Moyen Âge*, pp. 95-97. Per a la situació de les ciències en la premsa: EISENSTEIN (1979), *The printing press ...*, i la seva versió abreujada EISENSTEIN (1986), *The printing revolution...*; Elizabeth L. EISENSTEIN (1990), "La invención de la imprenta y la difusión del conocimiento científico", J. ORDÓÑEZ - A. ELENA (comps.), *La ciencia y su público: perspectivas históricas*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 1-42; José PARDO (1997), "La producción impresa de los libros científicos en la Corona de Aragón", E. SARASA y E. SERRANO (coord.), *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Siglos XV-XVI*, Saragossa, Institución Fernando El Católico, pp. 231-266.

IL. 17. Portada de l'edició de Lió, 1504. En aquest exemplar (NLM) apareixen copiats a mà en la part inferior els títols de les obres afegides en l'edició de 1509.

IL. 18. Portada de l'edició de Venècia, 1505 (NLM).

IL. 19. Portada de l'edició de Lió, 1509 (NLM).

IL. 20. Portada de l'edició de Lió, 1520 (NLM).

IL. 21. Portada de l'edició de Venècia, 1527 (BNE).

IL. 22. Portada de l'edició de Lió, 1532 (NLM).

3.2. BASILEA 1585

Dins l'edat d'or del pas a la impremta de la tradició llatina medieval s'inscriu, com és natural, el període àlgid de les impressions generals arnaldianes: les edicions gòtiques de 1504 a 1532 publicades en dos dels grans centres editorials de la impremta primerenca, Lió i Venècia. A la dècada dels trenta el principal del llegat antic i medieval ja havia estat imprès i augmentava la proporció d'obres impreses d'autors contemporanis, en llatí i en llengües vernacles. Alhora els hel·lenistes reeixien a introduir reformes en l'ensenyament, noves traduccions i nous comentaris dels clàssics a moltes facultats mèdiques⁴⁴. La interrupció de l'edició de 1541 en el primer volum i el cessament de les reedicions de les seves obres pareix un signe que l'hora d'Arnau ha passat. Tanmateix, el metge català encara ha de reviure durant la penúltima dècada del segle. En efecte, al cap de quaranta quatre anys es tornen a imprimir les obres d'Arnau. Eixida aquesta vegada a Basilea, a la impremta de Conrad Waldkirch⁴⁵, l'edició de 1585 representa una revolució formal respecte a les anteriors que reflecteix els canvis tipogràfics produïts durant tan gran lapse de temps en els impresos cada volta més allunyats de les formes del manuscrit. La principal novetat és l'ús de la lletra romana, en rodona per al text de les obres i en cursiva per al prefaci. A més la composició és menys densa i es redueix molt la utilització de les abreviatures. Desapareixen les marques típiques dels manuscrits medievals dels *incipit* i *explicit*, encara emprades a les edicions anteriors. Altres novetats pretenen facilitar la consulta i la lectura de les obres arnaldianes: s'hi afegeixen comentaris a bona part d'elles i s'insereixen quadres sinòptics, així com un nou índex de matèries molt complert al final del volum. Tot això fa que el volum sigui molt més gruixut que els anteriors, malgrat que els escrits arnaldians són els mateixos de les darreres edicions gòtiques completes.

⁴⁴ Cf. el cas de l'*Articella*: Jon ARRIZABALAGA (1998), *The Articella in the Early Press (c. 1476-1534)*, Cambridge, Cambridge Wellcome Unit for the History of Medicine - CSIC Barcelona, Department of History of the Science, esp. pp. 3-4 i 37.

⁴⁵ Conrad Waldkirch, nascut el 1549, va heretar el taller (*officina Pernea*) i l'ofici d'impressor del seu sogre, Pietro Perna. Hi va treballar almenys fins al 1616: BENZING (1982), *Die Buchdrucker des 16. und 17...*, p. 44.

IL. 23. Portada de l'edició de Basilea de 1585. Observi's en la part inferior el vist i plau del censor de la Inquisició (Franciscus Fernandus).

A part dels comentaris hi ha altres continguts nous i alteracions respecte a les edicions anteriors: mentre que la *Vida d'Arnau* de Champier es manté, el senzill poema de Pietro Salio da Vercelli és substituït pel molt més artificiós que Valentinus Thilo Ligius dedica al metge Ioachimus Baudisius⁴⁶, es produeix una substitució sistemàtica del vocabulari del galenisme arabitzat medieval pel de la medicina humanista i s'altera completament l'ordenació de les obres. Aquests canvis semblen tenir com objectiu real no pas restaurar l'original sinó adaptar les obres arnaldianes per fer-les més assequibles als metges dels nous temps, en què ja ha triomfat plenament l'humanisme, i ens plantegen de nou el problema de qui en porta la iniciativa. El volum està encapçalat per una carta nuncupatòria del tipògraf amb data d'1 de març de 1585 adreçada “al lector metge i filòsof”⁴⁷, en la qual informa que els comentaris han estat redactats per Nicolaus Oechslein, “metge i filòsof molt erudit de l'Acadèmia d'Altdorf”, que malauradament no ha pogut comentar tots els escrits de l'edició per no haver restat prou temps a Basilea⁴⁸.

⁴⁶ El poema i la seva dedicatòria són els següents:
 “Clarissimo viro domino Ioachimo Baudisio, apud Lignicenses Silesios medico et physico, domino suo et patrono observando, salutem dicit Valentinus Thilo Ligius.
 Ture Iovem, spicis Cererem, Bacchumque racemis,
 Cespite Pana, tholis Nerea, farre Larem:
 Chlorin flore, lyra Musas, Veneremque columbis,
 Lauro Phoebum, oleis Pallada, lacte Palem:
 Sed tua concilium quo quo mihi pectora dono,
 Clara Machaonii fax, Ioachime, chori?
 Tura Iovem, spicae Cererem, Bacchumque racemi,
 Cespes Pana, tholi Nerea, farra Larem:
 flos Chlorin, citharae Musas, Veneremque columbae,
 Laurus Phoebum, oleae Pallada, mella Palem:
 Te mihi concilient Arnaldi haec eruta tumbis
 Scripta, Machaonii lux, Ioachime, chori.
 Nutat in ignoto velis ratis equore, cursum
 Tu rege, si ventis carbasa quassa vides.
 Vive, vale felix Patriae in rata commoda, Christum,
 Adsere, Thilonos dilige, vive, vale.”

⁴⁷ Vegeu *infra* l'apèndix 3.

⁴⁸ Oechslein, llatinitzat en Taurellus, va néixer a Montbéliard el 1547, va estudiar a Tübingen i es va doctorar el 1570 a Basilea. En aquesta ciutat i a Estrasburg va exercir la medicina. El 1576 va tornar a Basilea com a professor de moral i el 1580 va esdevenir professor de medicina a Altdorf, on moriria de pesta el 1606. Va escriure no solament obres mèdiques sinó també filosòfiques, que van provocar controvèrsies amb col·legues i teòlegs: GURT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, V, pp. 521-522, i N. F. J. ELOY, *Dictionnaire historique...*, IV, pp. 364-365.

Aquests comentaris han estat descrits així:

“Suelen ser largos, eruditos y pesados, y, a veces, expresan franco desacuerdo con la doctrina del texto comentado”⁴⁹.

Per contra la revisió de les obres i el seu canvi d'ordre l'atribueix a un “nosaltres” poc explícit. Per sort la correspondència conservada entre Oeschlein i l'innominat curador demostra que qui va realitzar aquesta tasca va ser Theodor Zwinger i proporciona abundant informació sobre com es va dur a terme aquesta edició.

Aquest projecte l'havia iniciat Perna en la dècada dels setanta: el 1578, després d'haver encarregat a Oechslein, metge i aleshores professor de moral a Basilea, els comentaris de totes les obres incloses, va anunciar la nova edició com a imminent. Quan al cap de dos anys Oechslein va marxar com a professor de medicina a la Universitat d'Altdorf, acabada de fundar, només havia enllestit els comentaris de les primeres obres. La docència no li devia deixar prou lleure per continuar la feina i el projecte va quedar aturat, fins que Perna el va persuadir de lliurar-li el treball realitzat a canvi de vint florins i el compromís d'un pagament addicional en exemplars en cas que Zwinger, el seu conseller intel·lectual, trobés adequats els comentaris. Mort Perna el 1583, va ser Waldkirch qui finalment va dur a terme el projecte, però sense complir la promesa econòmica del seu sogre, mentre que el mateix Theodor Zwinger es va encarregar del prefaci, la distribució i la correcció dels escrits⁵⁰.

⁴⁹ PANIAGUA (1959), “La obra médica de Arnau...”, p. 386.

⁵⁰ En una carta datada sis mesos després de la impressió, el 20 d'octubre de 1585, Oechslein agraeix a Zwinger el prefaci: “Ex tua in Arnoldi praefationem satis intellexi tuum erga me amorem et favorem adhuc esse integrum, quin et tuam admonitionem et amicam et e re mea esse agnosco”. Vegeu la citació i la descripció de tot el procés dins Carlos GILLY (1977), “Zwischen Erfahrung und Spekulation. Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit”, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 77, pp. 57-137 (esp. pp. 65, 92 i 134), a més de Carlos GILLY (1985), *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1300. Ein Querschnitt durch die spanische Geistergeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basilea - Frankfurt, verlag Helbing & Lichtenhahn, pp. 126-128. Sobre Zwinger i l'edició de 1585 insistiré més endavant en el capítol 6, “Arnau a Basilea...”.

3.3. LIÓ 1586

La darrera de les grans edicions arnaldianes torna a ser publicada a Lió un any més tard, però a diferència de totes les anteriors no cercava d'englobar la totalitat de les obres mèdiques d'Arnau sinó que limitava el seu objectiu a les de caire pràctic. Per aquesta raó du el títol de *Praxis medicinalis* i amb tal criteri es van excloure dotze escrits de les obres mèdiques publicades en les impressions següents, a més de la *Vita Arnaldi*⁵¹. L'edició de 1586 presenta unes variants peculiars i d'una certa complexitat. En primer lloc va sortir en sèries diferenciades tan sols per sengles portades, en cadascuna de les quals consta el nom d'un editor empresari diferent, Jean Stratius o Antoine Tardif. Tots dos van estar associats entre 1581 i 1586, però en les seves edicions conjuntes no figuren els noms d'ambdós sinó que, seguint un costum estès a l'època i malgrat que l'anònim impressor és el mateix, els exemplars són lliurats a cadascun d'ells amb els noms, les divises i les adreces respectives⁵². Però en el cas de les obres d'Arnau, totes dues sèries assignades a editors diferents presenten al seu torn dues tirades distintes: una inclou dues parts, que formen pròpiament la *Praxis medicinalis*, amb numeracions de pàgina independents, dedicades la primera, entre altres, als tractats higiènics i aforístics (244 pp.) i la segona al *Breviarium* i altres obres clíniques i terapèutiques (312 pp.); l'altra tirada afegeix als mateixos escrits mèdics en dues parts una tercera part titulada *Praxis Chymica* i consagrada a deu tractats de màgia, astrologia i alquímia (47 pp.). Al final d'aquesta darrera sèrie, independent en numeració de pàgines i amb portada, índex i prefaci propis, s'han inclòs dues noves obres alquímiques no aparegudes a les impressions anteriors de les *Opera* arnaldianes –la *Cathena aurea* i el *Testamentum philosophicum*–, però sense reintroduir el *De philosophorum lapide* apareguda tan sols en les tirades de 1520 i 1532. En total, doncs, havien d'eixir quatre versions de la mateixa edició, segons reflecteixen les portades. A les que no contenen els escrits esotèrics la portada anuncia que n'han estat

⁵¹ PANIAGUA (1959), “La obra médica de Arnau...”, p. 390.

⁵² Es té constància de l'activitat editora de Tardif des del mateix 1581 fins a 1617. De Stratius, originari d'Anvers, es coneix la seva tasca editorial des de 1575. La societat va ser dissolta el 1586 amb certs conflictes d'interessos i poc després Stratius va morir: M. J. BAUDRIER (1889), *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, reliurs et fondeurs de lettres de Lyon au XVI siècle*, 4e. série, Lió - Paris, Louis Brun -A. Picard et fils, pp. 363-375 i 382-404.

llevats els textos expurgats per l'Església catòlica de la recent edició de Basilea⁵³ i el seu prefaci adverteix:

“Hem deixat de banda els tractats filosòfics d'aquest autor, de la mateixa manera que n'hem foragitat, justificadament en favor dels teòlegs, els alquímics assenyalats per la censura eclesiàstica”⁵⁴.

Per tant queda clar, com ha assenyalat PANIAGUA, que el motiu d'aquesta doble versió és la censura del Sant Ofici espanyol, ja que aquesta edició és impresa al cap de dos anys de la inclusió de les *Opera* arnaldianes dins l'índex inquisitorial de 1584. Així s'ajunten al final del volum tots els escrits ja condemnats i els susceptibles de ser-ho per poder-los separar i permetre la circulació de la *Praxis medicinalis* pels territoris sota control de la Inquisició espanyola⁵⁵. Per això no és estrany que quasi a tots els exemplars examinats per PANIAGUA en biblioteques espanyoles els manqui la tercera part. Aquest estudiós va observar també que dos exemplars de París mantenen la part esotèrica malgrat que les seves portades diuen el contrari, probablement a causa d'un error –si no és una estratagema per enganyar la censura. Finalment la possibilitat apuntada al prefaci d'editar un segon volum amb les obres teòriques excloses, si hi havia demanda per part dels lectors, no es va dur a terme⁵⁶.

La selecció dels títols inclosos en aquesta última edició general, amb l'exclusió dels més teòrics i l'afegit de dos d'alquímics nous, i el canvi en el seu ordre suposen la intervenció d'un altre curador, del qual no s'esmenta el nom. Tanmateix podria estar relacionat amb la difusió del paracelsisme i la iatroquímica al darrer terç del segle XVI, igual que, com veurem més endavant, en la de Basilea de l'any anterior, en la qual es basa.

⁵³ “Verum etiam a censuris quibusdam Ecclesiasticis sacrosanctae Catholicae Ecclesiae, quibus Basiliensis nova editio plena repurgata”.

⁵⁴ Vegeu l'apèndix 4. Tanmateix el prefaci de la part alquímica (apèndix 5) no dóna tan definida la raó.

⁵⁵ De la censura inquisitorial a les obres arnaldianes en parlarem més endavant.

⁵⁶ Vegeu l'apèndix 4.

IL. 24. Portada de l'edició de Lió 1586 (NLM).

4. LA INTERVENCIÓ DELS EDITORS EN LES EDICIONS GENERALS

4.1. ELS NOUS PROFESSIONALS DE LA IMPREMTA

Amb el desenvolupament de la impremta sorgeixen noves professions: a més de les feines més tècniques com fonedors de tipus i premsistes i a més dels empresaris –impressors i editors– apareixen més tard uns col·laboradors instruïts, els curadors o editors intel·lectuals. L'editor intel·lectual era l'encarregat de seleccionar els textos, fixar-los des del punt de vista filològic i de continguts i de tenir cura que la presentació del llibre ofereixi els mitjans per a un maneig còmode (índexs, taules, notes marginals...). A banda d'interès i paciència, el curador havia de tenir una preparació sòlida: formació especialitzada no solament en la seva disciplina sinó en el treball filològic. La seva titulació universitària i el seu eventual prestigi professional proporcionaven a l'edició validesa en el mercat universitari, si bé tampoc no és rar que la seva tasca resti anònima o que desaparegui en les reedicions, com s'esdevé en moltes de les impressions arnaldianes. A més, les relacions entre els curadors i els empresaris, impressors o editors, solen ser conflictives per la divergència d'interessos i sensibilitats⁵⁷.

Ben sovint els impressors eren objecte de les ires dels curadors i dels escriptors. Tanmateix el paper d'alguns d'ells arribava a ser clau en el món cultural d'una ciutat o una regió, si eren capaços d'aixecar els ulls de les tasques més materials de la seva professió –diners, matèries primeres, maquinària, treballadors– i sabien combinar les seves iniciatives comercials amb una orientació definida i dinamitzadora de la seva política editorial. En efecte, el taller de l'impressor es convertia de vegades en un nou

⁵⁷ A falta d'una distinció terminològica equivalent a l'anglesa entre *publisher* i *editor* utilitzo les denominacions editor-empresari i editor intel·lectual o curador. Per al seu paper al món de la impremta mèdica primerenca: ARRIZABALAGA - GARCÍA BALLESTER - GIL-ARISTU (1991), "Del manuscrito al primitivo impreso...", pp. 4-5; Luis GARCÍA BALLESTER (1993), "La nueva industria del libro médico y el renacer del humanismo médico latino", M. FERNÁNDEZ-ÁLVAREZ *et alii*, *La cultura del renaixement. Homenatge al pare Miquel Batllori*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 111-128; ARRIZABALAGA (1998), *The Articella in the Early Press...*, pp. 6-12; ARRIZABALAGA (2000), "Tradicció medieval...", pp. 186-190. Sobre els impressors i els altres nous professionals vegeu EISENSTEIN (1979), *The printing press...*, esp. pp. 445-449, i EISENSTEIN (1986), *The printing revolution...*, esp. pp. 171-172 de la traducció castellana.

focus cultural i un punt de trobada dels intel·lectuals locals entre si i d'aquests amb els forasters de pas. Com veurem amb els exemples conspicus de Johann Oporin i Pietro Perna, els impressors podien esdevenir puntals de determinats cercles que serien cabdals en la difusió de les idees noves o que no trobaven prou acceptació en el *establishment* universitari –a desgrat d'algunes connexions que hi poguessin tenir – com el protestantisme, l'alquímia o el paracelsisme.

4.2. ESTABLIMENT I REVISIÓ DEL TEXT

Murchi, el primer curador de les *Opera* arnaldianes, declara al seu prefaci de 1504:

“[Els escrits d’Arnau] corromputs per culpa dels copistes i inservibles per la seva mateixa vellesa, coberts de pols, els he corregit tan bé com he pogut –amb l’ajut de mestre Michel de la Chapelle, francès, doctor en arts i medicina–, els he esmenat per a la utilitat de tothom i, perquè no hi hagués perill en la demora, els he lliurat als impressors.”⁵⁸

Si fem cas de les seves paraules, el metge genovès ha actuat com un humanista en recuperar unes obres oblidades sota la pols i en utilitzar els mitjans de difusió moderns –la impremta– per donar-los a conèixer a gran escala depurats gràcies a la seva intervenció filològica i intel·lectual i corregits de la corrupció de dos segles de transmissió manuscrita. Les edicions gòtiques venecianes i lioneses posteriors repetiran en els seus títols l’afirmació que les obres han estat revisades i esmenades recentment, tot i que sense especificar si han estat corregides un altre cop. De la mateixa manera romandrà en els índexs de les edicions de 1520, 1527 i 1532 l’anunci que els tractats afegits el 1509 són impresos per primer cop “en aquest volum”. Tanmateix és cert que s’adverteixen rares rectificacions, encara que per la negligència dels editors-empresaris nombrosos errors de gravetat no són arranjats. N’és un el desplaçament del comentari de les *Medicationis parabole* respecte del text d’aquestes, repetit a les edicions següents, excepte en les de 1527 i 1585, juntament amb l’advertiment de l’error des de l’*editio princeps*. Tampoc no es reorganitzen els índexs en afegir noves obres. Per exemple la inserció del *De philosophorum lapide* en el foli 303 provoca el desplaçament d’un foli en la numeració del text, mentre que l’índex manté la numeració antiga i es limita a afegir el títol del nou opuscle al final de la llista, sense indicació del número de foli⁵⁹. Per la seva banda la nova col·lació feta amb gran cura a partir de “manuscrits diversos i molt antics”, com es vanta

⁵⁸ Vegeu l’apèndix 1.

⁵⁹ Aquests i altres errors són advertits per PANIAGUA (1959), “La obra médica de Arnau...”, p. 291. Si bé s’efectuen certes correccions, per exemple en l’edició de 1520 (*ibidem*, p. 380, n. 16) n’hi ha alguns d’absurds que resten intactes a totes les edicions gòtiques.

l'edició incompleta d'Estrasburg (1541), amaga en realitat un seguiment servil de l'*editio princeps*, amb el resultat de la restitució de molts errors de l'anterior edició. Tampoc va gaire més enllà Zwinger en la impressa a Basilea el 1585, a desgrat de ser aquella la que mostra un més gran esforç per corregir el text i a desgrat de la declaració del prefaci:

“Les seves obres foren editades desfigurades primer a Venècia, després també a Lió seguint el mateix model. Nosaltres les hem polit tant com ha estat possible, però tenint en compte més el contingut que no les paraules”⁶⁰.

En realitat es limita a fer una sistemàtica correcció ortogràfica i lèxica del text per adequar-lo al galenisme humanista i a realitzar esporàdiques esmenes de construccions sintàctiques i mots per d'altres amb més sentit als ulls de l'editor, però simplement segons el sentit comú i els coneixements lingüístics de l'editor, sense recórrer a nous còdexs. Si bé de vegades la correcció és encertada, d'altres fins i tot empitjora el text o li canvia el sentit⁶¹.

Si els editors posteriors a Murchi no van emprar altres manuscrits, quin text van utilitzar per a les seves edicions? De fet el text es repeteix de manera quasi idèntica, inclosos els errors, sobretot en les impressions de 1509, 1520, 1527 i 1532 i per tant les variants són excepcionals, de manera que és difícil esbrinar quina és la seqüència de derivació. Però després d'una col·lació de tres obres arnaldianes, hom va arribar a la conclusió que cadascuna d'elles aprofitava el text de la immediatament anterior⁶². Posteriorment MCVAUGH, després de col·lacionar les variants en un de les obres incloses, va matisar que la de veneciana 1527 no recull les alteracions textuais introduïdes en la de 1520, sinó que estaria basada en la lionesa de 1509 o, més pausiblement atesa la identitat de la casa editorial, en la primera edició veneciana de 1505. També va observar que la de

⁶⁰ Vegeu l'apèndix 3. L'autor del prefaci, Zwinger, comet l'error de considerar les *Opera* editades abans a Venècia que no a Lió.

⁶¹ Luis GARCÍA BALLESTER - Eustaquio SÁNCHEZ-SALOR - Michael MCVAUGH - Anna TRIAS (1985), “Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova: su valor para la edición crítica de sus obras médicas”, *Asclepio*, 27, pp. 39-66 (esp. pp. 62-64).

⁶² GARCÍA BALLESTER - SÁNCHEZ-SALOR - MCVAUGH - TRIAS (1985), “Las ediciones renacentistas de Arnau...”, p. 63.

Basilea parteix de la de 1527 o, més probablement, de la de 1532⁶³. Les meves observacions confirmen o precisen les de MCVAUGH en el sentit que l'edició de Basilea es basa en la veneciana de 1527, per l'absència del *De philosophorum lapide*, inclosa tan sols dins les de 1520 i 1532, i per la datació de 1527 reproduïda en el prefaci de la *Vida d'Arnau* del 1585⁶⁴.

⁶³ Michael MCVAUGH (1992), “Arnau de Vilanova’s *Regimen Almarie...*”, p. 209.

⁶⁴ Vegeu *infra* l'apèndix 2, cap. 5. Altrament seria difícil justificar que manqui el *De philosophorum lapide* en una edició apareguda en uns cercles interessats sobretot en l'Arnau alquímic.

4.3. L'ORDRE DELS ESCRITS ARNALDIANS

Les diverses edicions presenten els escrits arnaldians en una ordenació més o menys lògica, per temes i gèneres, encara que de vegades no és gaire precisa⁶⁵. En general es pot observar una distribució en blocs temàtics, malgrat que en ocasions s'hi barregen escrits de diferent tipus. Així a la primera edició de 1504 la disposició és la següent: tres obres de medicina teòrica, tres de dietètica, dues sobre flebotomia, quatre d'aforismes (el darrer d'ells solament en part), dues més de dietètica, les dues principals pràctiques generals, dotze monografies clíniques, vuit escrits farmacòlogics, entre els quals es mesclen quatre d'altres temes –dos de consells per a la bellesa femenina–, cinc de comentaris a Hipòcrates i Galè, un opuscle clínic i set tractats esotèrics. Però després del colofó encara hi ha un foli amb un altre opuscle alquímic i la recepta d'un electuari⁶⁶. El canvi d'ordre dels escrits a l'edició veneciana de 1505 consisteix fonamentalment a passar el comentari del galènic *De mala complexione diversa* al quart lloc, dins la part dels llibres generals, probablement pel valor introductorí que també té aquest text de Galè explicat per Arnau, i la separació dels quatre opuscles varis dels escrits farmacològics entre els quals estaven inserits i que ara formen un bloc compacte. A banda de l'afegit de noves obres al final del volum, les següents edicions (1509, 1520, 1527 i 1532) mantenen l'ordre d'aquesta segona impressió veneciana. Solament la de 1527 corregeix l'error, reconegut ja des de 1504, de separar el comentari de les *Medicationis parabole* del seu text i trasllada un altre cop al final la recepta de l'electuari.

L'edició completament renovada, almenys en la forma, de 1585 va suposar, naturalment, una completa reorganització de les obres arnaldianes. El quadre sinòptic col·locat a l'inici amb la funció d'índex fa esperar un intent de distribuir els textos segons una classificació molt més racional, basada en la lògica ramista en voga i que Zwinger

⁶⁵ Vegeu l'ordre de tots els escrits en cadascuna de les edicions *infra* en la taula 2.

⁶⁶ Descripció dels continguts a partir de PANIAGUA (1959), "La obra médica de Arnau...", p. 376.

coneixia de primera mà per haver estat deixeble de Pierre de la Ramée⁶⁷, però en realitat no està exempta de greus incongruències, que han estat assenyalades per PANIAGUA. No s'entén, per exemple, la inclusió de la versió arnaldiana del *De physicis ligaturis* dins la part d'obres pròpies o la del mateix opuscle i dels escrits farmacològics en un apartat anomenat *aethiologia*⁶⁸. El que es manté tant en aquesta edició com a les anteriors és la posició inicial del *Speculum medicine*, la magna obra concebuda per Arnau com a introducció a l'art mèdica, i el bloc format pels escrits d'alquímia, astrologia, màgia i oniromància a la fi del volum –si bé entre 1509 i 1532 havien quedat davant de les monografies afegides posteriorment.

⁶⁷ Quadre reproduït a la taula 2 del present treball. Tant aquest quadre com la resta dels escampats pel volum responien al nou impuls que va donar la lògica de Pierre de la Ramée o Petrus Ramus (1515-1572) a les taules com a instruments mnemotèctics i organitzatius que van omplir els llibres acadèmics de totes les disciplines: Brian P. COPENHAVER - Charles B. SCHMITT (1992), *Renaissance philosophy*, Oxford - Nova York, Oxford University Press, pp. 227-239; Francis YATES (1966), *The art of memory*, Londres, Roudledge & Kegan Paul, pp. 271-283 de la traducció castellana d'I. Gómez de Liaño: *El Arte de la memoria*, Madrid, Taurus, 1974. El fet que Zwinger estudiés en l'escola d'aquest filòsof francès està recollit per Antonio ROTONDÒ (1974), "Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 1570 e il 1580, A. ROTONDÒ, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Torí, Pubblicazioni dell'Istituto di Scienze Politiche dell'Università di Torino, pp. 287 i 369-379, i per GILLY (1977), "Zwischen Erfahrung und Spekulation...", pp. 61-63.

⁶⁸ PANIAGUA (1959), "La obra médica de Arnau...", p. 386.

4.4. LA RECOPIACIÓ D'OBRES

És evident que els recopiladors de les edicions generals renaixentistes pretenen recollir exhaustivament els escrits arnaldians que consideren autèntics, almenys els de caràcter mèdic. En efecte, de les 63 obres mèdiques atribuïdes a Arnau que van arribar a ser impreses en llatí durant l'edat moderna només sis de les incloses en les *Opera* (un 9'5%) havien sortit abans de l'edició de 1504 i un 90'5% serien publicades dins les *Opera* (vegeu *infra* el gràfic 3). Solament unes altres sis van quedar excloses de les edicions generals i és ben possible que fossin desestimades per Murchi –i per l'editor de 1509 si no va ser el mateix metge genovès– per considerar-les espúries, ja que cinc d'elles són apòcrifes segons la crítica actual i una és dubtosa. La importància de la tasca de Murchi i del seu eventual successor en la divulgació moderna del corpus arnaldia queda palesa en el fet que es va establir un cànon de l'obra adscrita a Arnau, en el qual es van rebutjar alguns apòcrifs tot i mantenir-se'n molts més, i pel fet que 39 escrits mèdics (un 62% del total) van ser donats a conèixer tan sols dins les *Opera* i per tant potser no s'haurien arribat a publicar mai de manera independent. Malgrat el seu esforç per treure a la llum tots els textos que creien d'Arnau, són conscients que no hi han reeixit del tot, com reconeix ja Murchi al pròleg de la primera edició:

“Tanmateix li són atribuïdes moltes obres que no són seves ni recorden la seva factura, com es pot advertir amb facilitat per l'estil. Ell mateix esmenta més obres al llibre *Speculum medicine*, malgrat que no he pogut trobar tots els seus escrits de medicina”⁶⁹.

L'únic dels seus escrits no publicat per Murchi a què fa esment Arnau en el *Speculum*, la seva obra teòrica cabdal, és la seva versió del *De interioribus*, de la qual parlarem més endavant⁷⁰. Però potser es refereix també a alguna ja obra editada per ell, enganyat per un nom diferent del que apareix al *Speculum*, com ara les *Medicationis*

⁶⁹ Vegeu l'apèndix 1.

⁷⁰ *Opera*, Venècia 1505, cap. 100, f. 41rb-va. La identificació de la traducció amb una versió anònima conservada en diversos manuscrits ha estat feta per MCVAUGH (1981), “The autorship of the Galenic *Compendium*...”.

*parabole*⁷¹, o bé a escrits al·ludits en d'altres obres arnaldianes i tampoc editades: un *De integritate medicine* i una *Epistola de elementis* avui perduts⁷², el comentari del galènic *De morbo et accidenti*⁷³ i potser altres comentaris a obres de Galè, no trobats tampoc en l'actualitat, que Arnau hauria pogut escriure per als cursos impartits a Montpeller –del *Tegni*, dels comentaris de l'hipocràtic *Regimen acutorum* i del *De ingenio sanitatis*⁷⁴. La raó més probable per la no inclusió d'aquests escrits, o d'altres no mencionats per Arnau, en les edicions renaixentistes és la que indica el mateix Murchi: no haver-ne trobat cap còpia manuscrita. En el cas dels comentaris de Galè sembla que la mateixa actitud d'Arnau va tenir una influència decisiva en la seva escassa circulació manuscrita, puix que en alguna de les seves obres s'hi mostra reticent⁷⁵. Tanmateix en parlar d'altres escrits no s'han de descartar altres motivacions relacionades més aviat amb els objectius de Murchi, com veurem tot seguit.

Del mateix passatge també esdevé palès que els editors renaixentistes d'Arnau s'adonaven que havien d'afrontar la qüestió arnaldiana i que, com s'ha vist abans, podien evitar obres recentment impreses sota seu el nom per creure-les apòcrifes, malgrat que els resultats de la seva garbellada no coincideixin –com és d'esperar– amb els de la crítica moderna, sinó que estan d'acord amb la imatge deformada al llarg dels anys de la figura del metge català. És possible que una víctima de tal contraimatge d'Arnau sigui un

⁷¹ Anomenats també *Regule generales* o *Canones generales curationis morborum* a les *Opera* del XVI, però designats com a *Amphorismi de ingenio sanitatis* al *Speculum* (*Opera*, Lió 1520, f. 36ra).

⁷² Citats respectivament al *De intentione medicorum* (*AVOMO*, V, p. 104) i al *De consideracionibus operis medicine* (*AVOMO*, IV, p. 167). Sobre aquest darrer vegeu la nota 110 de la introducció a l'edició.

⁷³ Mencionat al seu comentari del *De malicia complexionis diverse* de Galè (*AVOMO*, XV, pp. 150 i 272) i al *De consideracionibus operis medicine* (*AVOMO*, IV, pp. 219 i 241). El comentari d'Arnau al *De morbo et accidenti* podria haver-se conservat en un manuscrit: vegeu *supra* l'apartat 2.2 de la introducció.

⁷⁴ Citats al comentari del *De malicia complexionis diverse* de Galè –*AVOMO*, XV, p. 190 (*Tegni*), p. 295 (*De ingenio sanitatis*)– i al *De consideracionibus operis medicine* –*AVOMO*, IV, pp. 167 i 182 (*Tegni*), i pp. 140, 177, 215, 216, 218-220, 222, 223, 242 i 244-245.

⁷⁵ PANIAGUA (1969), *El Maestro Arnau...*, pp. 33 i 39; GARCÍA BALLESTER - SÁNCHEZ SALOR, "Introducción", *AVOMO* XV, pp. 29-31; GARCÍA BALLESTER - SALMÓN - SÁNCHEZ SALOR (1995), "Tradición manuscrita y autoría...", pp.70-74.

opuscle indubtablement seu titulat *De reprobacione nigromantice fictionis* (més conegut pel títol de *De improbatione maleficiorum*), on ataca la màgia negra amb un minuciós raonament escolàstic orientat a demostrar que cap humà no és capaç d'obligar un dimoni a res, sinó que, ben al contrari, són els mateixos nigromants els enganyats pel dimoni i es troben malalts de malenconia. Aquest escrit va romandre inèdit durant l'edat moderna, malgrat que havia tingut una certa divulgació manuscrita, segons testimonien nou còpies conservades actualment, la majoria del segle XV i tres a París⁷⁶. No sembla pas que a Murchi li hagués de ser molt difícil trobar-lo, però s'hauria pogut convèncer d'excloure'l de les *Opera*. La raó podria haver estat haver-se'n adonat que el seu contingut estava en clara oposició amb la visió contemporània d'Arnau i amb les idees d'obres, acceptades com a arnaldianes per l'editor, que admeten la nigromància –els *Remedia contra maleficia* o el *De sigillis* en són els casos més clars. També podem imaginar que havia vist que el seu contingut no tenia una relació directa amb la medicina, si bé sí s'hi inclouen, en canvi, el *De somniorum interpretatione* (*Expositiones visionum in somniis*), que tampoc no té una orientació mèdica sinó que tracta d'oniromància.

⁷⁶ Vegeu *supra* la tradició del text en el capítol 1 de la introducció prèvia a la meua edició dins la tercera part.

4.5. LES TRADUCCIONS ARNALDIANES

Murchi i els altres editors dels reculls arnaldians no semblen creure gaire pertinent incloure-hi, d'entrada potser pel fet de no ser obres originals, les versions arabollatines d'autors grecs i àrabs atribuïdes a Arnau, puix que l'única que s'hi troba és la traducció del *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca. L'arnaldiana de 1504 va ser la primera edició d'aquest opuscle, que amb posterioritat seria incorporat a edicions d'altres autors, com en la del que sembla el seu veritable traductor, Constantí l'Africà (Basilea, 1536), en nombroses de Galè, a qui ja era adscrit en alguns manuscrits (Pavia, 1515-1516 i catorze de posteriors), o en algunes d'Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (Lió, 1531, i quatre de posteriors)⁷⁷. Un dels motius per excloure'n algunes de les altres versions de les *Opera* arnaldianes podria ser el fet que ja circulaven al mateix temps en altres reculls impresos. En efecte, l'hipocràtic *De lege* apareix dins la majoria de les edicions de l'*Articella*, una col·lecció de breus textos pertanyents a la tradició hipocraticogalènica destinada a l'ensenyament universitari de la medicina durant l'edat mitjana i el renaixement⁷⁸. També el *De viribus cordis* d'Avicenna és publicat moltes vegades al costat del *Cànon* traduït per Gherardo da Cremona des de la segona edició d'aquest (Pàdua, 1476)⁷⁹. La resta –els galènics *De interioribus* i *De rigore et iectatione et tremore et spasma* i el *De medicinis simplicibus* d'Abū-l-Salt– van romandre inèdits. Quant al *De interioribus* podria al·legar-se que es tracta en realitat d'un resum parcial amb ben poca divulgació medieval –només se n'han trobat tres manuscrits i encara anònims– i que va patir la primerenca competència d'una versió arabollatina anònima anterior, publicada en

⁷⁷ Amb el títol *De incantatione et amuletis* dins les *Galenii opera* i amb el de *De incantatione et adiuratione* dins les *Constantini Africani opera*. Es pot trobar una llista de totes aquestes impressions en un apèndix a la seva edició: WILCOX - RIDDLE (1995), “Qustā ibn Lūqā's *Physical Ligatures...*”, pp. 1-48. Per a les de Galè també: Richard J. DURLING (1961), “A chronological census of Renaissance editions and translations of Galen”, *Journal The Warburg and Courtauld Institutes*, 24, pp. 230-305 (esp. p. 286). Fora de les *Opera* d'Arnau no se l'anomena com a traductor: GILLY (1985), *Espanien...*, pp. 448-449.

⁷⁸ El *De lege* va aparèixer a les edicions de l'*Articella* de Venècia de 1483, 1487, 1491, 1493, 1500, 1513, 1523 i de Lió de 1515, 1519, 1523, 1525, 1527 i 1534: ARRIZABALAGA (1998), *The Articella in the Early Press*, p. 58.

⁷⁹ PANIAGUA (1981), “Las traducciones...”, pp. 323-324.

les *Opera* de Galè (Venècia, Pinzio, 1490) i de la versió grecolatina de Burgundio da Pisa (1110-1193). Tanmateix no és pas aquest el cas del *De rigore*, del qual es conserven vint manuscrits i que, com a única traducció al llatí fins a la humanista de Nicholas Lavachius (1536), va ser inclosa a les *Opera* galèniques de 1490. Tot i això, en ser-hi impresa per segona volta el 1515 (Pavia, J. de Burgofranco), va ser adscrita a Pietro d'Abano, sense que en consti cap base manuscrita per a tal falsa atribució⁸⁰.

⁸⁰ Sobre aquestes dues traduccions vegeu sengles introduccions de Richard J. DURLING i Michael McVAUGH a les seves respectives edicions d'aquests textos: *AVOMO*, XV: *Doctrina Galieni de interioribus*, Barcelona, pp. 299-303, i *AVOMO* XVI: *Translatio libri Galieni de rigore...*, pp. 30, 37, 41 i 45. Vegeu també DURLING (1961), "A chronological census...", pp. 286 i 288; Richard J. DURLING (1967), "Corrigenda and Addenda to Diels' *Galenica*", *Traditio*, 23, pp. 461-476 (esp. pp. 466-467), i Richard J. DURLING (1981), "Corrigenda and Addenda to Diels' *Galenica*", *Traditio*, 37, pp. 373-381 (esp. pp. 376-377).

4.6. LES OBRES ALQUÍMIQUES

Les tres primeres edicions generals d'Arnau inclouïen quatre escrits sobre alquímia –*Rosarius philosophorum, Lumen novum, Flos florum, Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*– i en les de 1520 i 1532 s'hi va afegir el *De philosophorum lapide* i el 1586 *Cathena aurea* i *Testamentum*. Llevat d'una versió italiana del *Rosarius* (Venècia, c. 1500), cap d'ells havia estat imprès abans de manera independent. Si es considera que a partir de la segona meitat del segle s'editarien uns altres nou textos alquímics atribuïts al metge català –aproximadament un 56% del total imprès (vegeu *infra* el gràfic 3)– i que des de l'edat mitjana n'havia arribat a circular de forma manuscrita una cinquantena, que el convertien en un dels autors fonamentals de l'alquímia medieval⁸¹, queda clar que Murchi i els altres editors no van cercar i publicar de manera exhaustiva tots els escrits alquímics arnaldians, com, per contra, sí que va ser la seva intenció quant als mèdics, sinó que en van trobar o seleccionar només uns quants. Però la presència d'alguns tractats sobre la matèria no va impedir que les pàgines dels prefacis de les edicions generals esdevinguessin escenari del debat sobre l'autenticitat de l'alquímia arnaldiana. En realitat és un debat que no ha estat definitivament resolt encara avui dia, per bé que cada cop queda més evident el seu caràcter apòcrif, en constatar-se que no hi ha cap indici d'activitat alquímica en l'obra indubtablement autèntica del metge català i que un saber sospitós com aquest cercava la validesa intel·lectual denegada per tants en la falsa atribució a les grans autoritats, des del mític Hermes Trismegist o Aristòtil fins a Roger Bacon o Albert Magne⁸². Així Murchi, al seu prefaci de 1504, no tan sols afirma que Arnau va excel·lir en el conreu de l'alquímia sinó que fins i tot es fa ressò de la llegenda, existent ja tres dècades després de la seva mort, que va aconseguir fabricar or perfecte i que va iniciar en aquest art Ramon Llull, a qui també es van atribuir falsament moltes

⁸¹ Per un llistat de les obres alquímiques atribuïdes a Arnau: Michela PEREIRA (1995), “Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, II, pp. 95-174 (pp. 135-149).

⁸² Vegeu *supra* el capítol I, 5 de la tercera part.

obres alquímiques⁸³. L'origen de la creença que Llull, advers a l'alquímia en els seus anys juvenils, hauria estat convertit a la veritat d'aquesta art arran de la seva trobada amb Arnau s'ha de remuntar aparentment al *Codicillus*, una obra del corpus alquímic pseudolul·lià l'autor en la qual declara haver entrat en els secrets de l'alquímia només gràcies al magisteri d'Arnau de Vilanova, malgrat que tal llegenda no arribarà a la seva forma més completa fins a finals del segle XV. En el *Testamentum* (1332) i sobretot en el *Codicillus* els paral·lelismes, bé que distorsionats, amb la teoria farmacològica arnaldiana suggereixen que els autors podrien haver-la après a Montpeller, fins i tot amb el mateix Arnau⁸⁴.

En canvi, en la biografia d'Arnau redactada per Symphorien Champier i que substituiria la carta nuncupatòria del metge genovès des de l'edició de 1520 a la de 1532, si bé s'hi recullen altre cop les paraules de Murchi, acaben sent rebutjades de manera taxativa: “Les coses que es diuen sobre l'alquímia d'Arnau són falses i plenes de fantasies.”—afirma, després d'haver negat la possibilitat de la transmutació de la matèria per obra humana amb arguments extrets de les Escriptures i d'Agustí d'Hipona i d'haver menyspreat el vessant alquímic dels principals autors d'aquesta art com a enganys d'un àrab o com a pecats de la joventut d'Albert Magne o Ramon Llull. Aquest podria ser també el cas d'Arnau:

⁸³ Vegeu l'apèndix 1. El caràcter apòcrif i la tradició del conjunt adscrit a Llull està analitzat dins Michela PEREIRA (1989), *The Alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Londres, Warburg Institute (University of London).

⁸⁴ Aquesta afirmació Murchi (*infra* apèndix 1) i, reproduint les seves paraules, Champier (*infra* apèndix 2, cap. 2) l'atribueix erròniament al *Testamentum*, l'obra cabdal del corpus alquímic pseudolul·lià, en la qual tan sols es troba citat el pseudoarnaldia *Rosarius*: PSEUDO-LLULL, *Il Testamentum alchemico attribuito a Raimondo Lullo. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244*, edició de Michela Pereira i Barbara Spaggiari, Tavarnuzze (Firenze), SISMEL, 1999, cap. 39, p. 130. Per al magisteri llegendari d'Arnau sobre Llull i les interrelacions dels respectius corpus atribuïts als dos falsos alquimistes catalans es poden trobar vegeu PEREIRA (1992), *L'oro dei filosofi...*, pp. 87-94, PEREIRA (1995), “Arnaldo da Villanova e l'alchimia...”, pp. 121-135, i p. xix de la introducció de la citada edició del *Testamentum*. Entre els testimonis medievals i renaixentistes aportats per PEREIRA destaca el prefaci d'un text compost pel cap baix a finals del segle XVI i també titulat *Testamentum*, publicat en apèndix (*ibidem* pp. 172-174).

“A la joventut escrigué algunes obres sobre alquímia, que, segons pretenen alguns, ell mateix lliurà al foc tan bon punt es dedicà a la filosofia”⁸⁵.

Champier viu en el seu pensament la contradicció, pròpia del seu temps, entre el prestigi que conserva encara la tradició ocultista gràcies a la seva pàtina d’antiguitat i el respecte que sent vers el dogma cristià. Malgrat que avantposa sempre la fe, deixa entreveure profundes incoherències. En el cas de l’alquímia el seu judici pateix una evolució des dels seus primers escrits, en què l’accepta i fins i tot explica una recepta alquímica d’una *aqua solemnis* arnaldiana, fins al rebuig manifestat a la *Vita Arnaldi* o en textos posteriors, fonamentat en arguments religiosos i en l’atribució del desenvolupament d’aquesta art als àrabs⁸⁶.

El prefaci de l’edició de Basilea (1585) torna a enaltir el saber alquímic d’Arnau per damunt del de Llull, per tal com aquest li deu tota la seva ciència, i retreu a Champier haver estat “tan fals en això com verídic en la resta”⁸⁷.

Aquesta polèmica s’ha de situar dins el més ampli debat que es produeix durant el renaixement sobre l’alquímia com a continuació de les discussions dels segles XIII i XIV sobre el seu valor intel·lectual, en les quals intervenen religiosos com l’inquisidor Nicolau Eimeric –en contra– o juristes com Giovanni d’Andrea –a favor⁸⁸. Des de Petrarca molts humanistes com Erasme de Rotterdam o Leo Battista Alberti denuncien l’alquímia en la seva doble condició d’engany i follia, en tant que estudi inútil per investigar coses impossibles i prohibides als mortals. En canvi altres humanistes elogien almenys certes formes no fal·laces de l’alquímia, bé perquè ha dut a descobertes

⁸⁵ Vegeu l’apèndix 2, cap. 2. El canvi d’opinió sobre l’alquímia en èpoques diferents de la vida d’un intel·lectual sovint s’expressa en dos sentits diferents: pot ser, com aquí, un saber que s’abandona en la maduresa o al contrari un saber que s’ateny gràcies a la trobada amb un mestre o al cúmul d’experiència de la vellesa: pp. 14-15 i 81-82. Sens dubte es prefereix una possibilitat o l’altra depenent de l’actitud envers aquesta art de qui escriu.

⁸⁶ COPENHAVER (1978), *Symphorien Champier...*, pp. 118-121 i 229-233; THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, V, pp. 125-126.

⁸⁷ Vegeu *infra* l’apèndix 3.

⁸⁸ Polèmica resumida, amb abundant recurs a les fonts, a Sylvain MATTON (1995), “L’influence de l’humanisme sur la tradition alchimique”, *Micrologus*, III, 279-345. El debat medieval es remunta a Avicenna: CRISCIANI - PEREIRA (1996), *L’arte del sole...*, pp. 24 i 38-53.

beneficioses, sigui o no sigui possible la transmutació de la matèria (Leonardo da Vinci), bé perquè no refusen que la matèria es pugui transmutar malgrat la gran dificultat de reeixir-hi (Marsilio Ficino o Giovanni Pico della Mirandola). Dins aquesta polèmica esdevenen llocs comuns la breu enumeració dels autors canònics de l'alquímia –Hermes Trismegist, Geber (Ġabir ibn Hayyān), Albert Magne, Arnau de Vilanova, Ramon Llull, Joan de Rocatalhada, amb els problemes d'autoria que plantegen tots ells com reflecteix l'exposició de Champier– i les imaginàries consecucions d'Arnau reportades per Giovanni d'Andrea.

Malgrat aquesta polèmica, si atenem no solament a la permanència dels elogis a l'Arnau alquimista sinó a la incorporació dins les *Opera* de noves obres de l'amplíssim corpus alquímic que li era atribuït (*De philosophorum lapide* el 1520 i el 1532, *Cathena aurea* i *Testamentum* el 1586) ens adonarem que l'apreciació i el prestigi del metge català en aquesta art no solament es manté sinó que fins i tot augmenta amb la difusió del paracelsisme i la iatroquímica. I això a desgrat també de la censura del Sant Ofici, que veu en l'alquímia un perill per a l'ortodòxia catòlica.

5. LES OBRES ARNALDIANES, EN EL PUNT DE MIRA DE LA INQUISICIÓ

Arnau de Vilanova va patir denúncies de la Inquisició per les seves posicions teològiques mentre va viure i, un cop mort, els seus escrits espirituals van ser perseguits i cremats a partir d'una sentència de la Inquisició de Tarragona de 1316 que condemnava l'obra religiosa en conjunt i explicitava quinze tesis herètiques extretes de catorze de les seves obres. La sentència és recollida pel *Directorium inquisitorum* de Nicolau Eimeric (1376), imprès diferents vegades fins al segle XVI⁸⁹. Amb aquest antecedents no és sorprenent que la censura inquisitorial del segle XVI parteixi de les condemnes llençades a l'edat mitjana contra l'Arnau espiritual, quan elabora diversos índexs orientats a evitar la difusió, amb l'efecte mutiplicador de la impremta, d'idees contràries a la fe catòlica, tot i dirigir el seu major zel contra les provinents del protestantisme⁹⁰. De fet, abans que sigui esmentat en els catàlegs inquisitorials del segle XVI, ja és un autor sospitós per a un inquisidor que en una visita a llibreries del districte de València (novembre de 1551) troba un llibre corresponent al sisè capítol del llibre tercer del *Breviarium practice*⁹¹. El seu nom apareix per primera volta en l'índex venecià de 1554, on es prohibeixen tretze tractats religiosos en llatí i en català inclosos dins el *Directorium inquisitorum* d'Eimeric, a despit que no van arribar mai a ser impresos. També apareix com a autor prohibit un tal Alnordus,

⁸⁹ De tota manera és fals que, com afirma Champier (*infra* apèndix 2), Arnau es refugiés a Sicília fugint de la Inquisició, sinó més aviat hi va cercar protecció de la ira de Jaume II (1310). Sobre la persecució de les idees religioses d'Arnau en vida i immediatament després de la seva mort vegeu, entre altres, MENÉNDEZ y PELAYO (1880), *Historia de los heterodoxos españoles*, III, pp. 179-225 (esp. pp. 221-225); Mateu RODRÍGUEZ LIZONDO (1981), "La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova", *Dynamis*, 1, pp. 241-273; SANTI (1987), *Arnau de Vilanova...*, esp. pp. 154-160. El text de la sentència està publicat en aquest darrer llibre (pp. 283-289).

⁹⁰ Sobre la confecció dels diversos catàlegs inquisitorials de llibres en el segle XVI: J. Martínez DE BUJANDA (dir.), *Index des livres interdits*, Ginebra, Centre d'Etudes de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz, X (1996): *Thesaurus de la littérature interdite au XVI siècle*, pp. 17-45, i les introduccions dels altres nou volums en què són editats els índexs del segle XVI. Dels textos d'aquests índexs publicats per de Bujanda en edició modernitzada i facsímil extrec les referències inquisitorials a Arnau.

⁹¹ Ricardo GARCÍA CÁRCEL (1980), *Herejía y sociedad en el siglo XVI. La inquisición en Valencia 1530-1609*, Barcelona, Península, p. 299.

però aquest nom deformat per una errata no és gens segur que correspongui a Arnau de Vilanova⁹².

Idèntica errata –Alnordus– es repeteix en l'índex romà de 1557, promogut pel papa Pau IV però finalment no fet públic⁹³. La mateixa comissió que l'havia redactat treu a la llum un nou índex entre 1558 i 1559, en el qual, a més de l'Alnordus anterior, s'inclou, ara de manera inequívoca, Arnau entre els autors dels quals es prohibeixen tots els llibres, religiosos o no. És interessant veure quin és el motiu de la censura exposat en un document de treball anònim en forma manuscrita: la prohibició pòstuma dels seus llibres herètics i escatològics, aquí erròniament atribuïda a Climent V⁹⁴, quan aquest papa havia mort dos anys abans de la sentència i, pacient i amic personal seu, l'havia protegit a ell en vida i la seva memòria un cop desaparegut. Una altra condemna del mateix índex podria haver afectat les impressions arnaldianes: la circulació de qualsevol obra, sospitosa o no, publicada per algun impressor inclòs en un llistat de tipògrafs que havien editat textos herètics era vetada, si no s'obtenia un permís inquisitorial, amb l'objectiu d'amenaçar-los de perdre el mercat dels països catòlics. Entre els impressors esmentats n'hi ha alguns que havien publicat o havien de publicar escrits adscrits a Arnau com Oporin, Petri (tots dos de Basilea) i Egenolff (Frankfurt). D'altra banda l'índex romà de 1559 esdevé el model per als portuguesos de 1561 i 1581, que també condemnen Arnau⁹⁵.

Tanmateix la duresa de l'índex del 1559 va aixecar irades protestes d'impressors, llibreters, intel·lectuals i àdhuc religiosos fins a l'extrem d'aconseguir que es donessin instruccions per moderar-ne l'aplicació. Finalment una comissió del Concili de Trento elabora una revisió de l'índex de Pau IV promulgada el 1564 per Pius IV. Les principals novetats són les deu regles que formulen clarament els principis de la censura romana i que accepten l'expurgació com una de les seves modalitats: els llibres no teològics d'heretges

⁹² DE BUJANDA, III (1987): *Index de Venise, 1549, et de Venise et Milan, 1554*, pp. 215 i 222-225.

⁹³ DE BUJANDA, VIII (1990): *Index de Rome, 1557, 1559, 1564*, p. 212.

⁹⁴ Vat. Lat. 6207, f. 221r citat per DE BUJANDA, VIII (1990), p. 262: "Arnoldus de Villanova Catalanus prohibitus per Clementem Quintum ob multos libros hereticos et insanos errores quod omnes christiani damnantur et praesertim claustrales et dies iudicii futurus erat anni 1535"; *Ibidem*, p. 718.

⁹⁵ DE BUJANDA, IV (1995): *Index de l'Inquisition portugaise, 1547, 1551, 1561, 1564, 1584*, p. 352. També és condemnat en el de Parma de 1580, IX (1994): *Index de Rome, 1590, 1593, 1596. Avec étude des index de Parme, 1580, et de Munic, 1582*, p. 80.

són permesos sempre que siguin examinats i aprovats pels inquisidors. En el cas d'Arnau el seu nom desapareix del catàleg de 1564, potser perquè la regla primera, per la qual fa seves totes les condemnes de papes i concilis ecumènics anteriors a 1515, deu permetre suprimir-lo de la primera classe –per bé que no s'acorda estrictament amb la sentència contra Arnau, però alhora restringeix la prohibició als escrits religiosos, perquè parla de llibres i no pas d'autors. La novena regla, ja existent a l'índex de 1559, també podria afectar els escrits adscrits al metge català, ja que prohibeix tractats d'astrologia, màgia i oniromància i els altres tipus d'endevinació⁹⁶. Si bé fa excepció amb certes aplicacions com les mèdiques, el Sant Ofici espanyol expurgarà el 1584 certs tractats d'astrologia mèdica a partir d'aquesta regla. El fet és que les noves regles marquen un punt d'inflexió important en la censura de l'obra arnaldiana perquè permeten l'expurgació dels escrits considerats perillosos i, per tant, salven la gran majoria dels textos mèdics.

L'aplicació de l'índex de Pius IV va ser força desigual en els diversos estats catòlics: mentre que a Anvers (1569-1571), Munic (1582) i Lisboa (1581) és imprès fidelment ampliant-lo amb catàlegs propis, França no pren gaire en consideració les indicacions romanes. Al seu torn el Sant Ofici espanyol manté una política independent i publica els seus propis índexs. El segon índex espanyol, publicat el 1583 a iniciativa del cardenal Quiroga, Inquisidor General, incorpora totes les prohibicions del catàleg trentí i d'altres provinents dels catàlegs impresos prèviament en els territoris de la corona hispànica. Així mateix es refonen les regles romanes de 1564 i les de la mateixa Inquisició espanyola. En l'índex de llibres expurgats, publicat el 1584, i de nou en tots els altres índexs (1612, 1632, 1640, 1707) és condemnada a ser eliminada íntegrament una sèrie d'obres impreses dins les edicions generals d'Arnau, pertanyents a unes àrees especialment conflictives: màgia (*Remedia contra maleficia*), oniromància (*Expositiones visionum que fiunt in somnis*), astrologia (*De iudiciis astronomie*, *De sigillis*) i alquímia (*Rosarius philosophorum*, *Novum lumen* i *Flos florum*)⁹⁷. S'hi inclouen, per tant, escrits astrològics destinats a la medicina, malgrat

⁹⁶ DE BUJANDA, VIII (1990), pp. 136, 144, 813 i 818.

⁹⁷ DE BUJANDA, VI (1993): *Index de l'Inquisition espagnole, 1583, 1584*, pp. 180, 787 i 984; Bernardo de SANDOVAL Y ROJAS, *Index librorum prohibitorum et expurgatorum*, Madrid, Luis Sánchez, 1612, p. 15a; Antonio ZAPATA, *Novus index librorum et expurgatorum*, Sevilla, Francisco de Lyra, 1632, p. 50; *Novissimus librorum prohibitorum et expurgatorum index*, Madrid, Diego Díaz, 1640, p. 52a. A l'edició del catàleg inquisitorial del 1632 i dels següents les indicacions per expurgar les *Opera*

l'excepció admesa a la regla novena en el mateix sentit que la romana de 1564. El rebuig de textos astrològics es fonamenta en el criteri de si es consideren contraris a la Providència divina o a la llibertat humana o no. Però, malgrat que l'astrologia mèdica no hi va en detriment, els inquisidors, sovint desconixedors de les matèries que censuren, no tenen en compte els matisos. En canvi, no s'eliminen tots els escrits alquímics sinó que es respecten l'*Epistola super alchimia* i el *De philosophorum lapide*, aquest darrer potser perquè no es trobava en l'edició en què es basa la censura⁹⁸.

Tot i així es pot dir que Arnau va ser un autor afortunat en ser expurgat la primera vegada que va eixir als índexs espanyols, de manera que no va quedar pendent d'expurgació i prohibit preventivament. Això passava amb aquells autors, en especial els protestants, que, sense haver escrit obres contràries a l'ortodòxia catòlica ni sobre temes conflictius sinó simplement per la sospita que aixecava la seva fe, romanien als llimbs inquisitorials per sempre o fins que els censors trobaven el moment, entre els llibres que s'anaven amuntegant més i més cada any, d'examinar-los i deixar-los passar amb una nota per advertir que l'autor estava condemnat o expurgat de les parts considerades perilloses. De fet els autors que van viure abans de la Reforma no eren catalogats pràcticament mai com a perillosos *per se*⁹⁹. No deixa de ser curiós que un autor com Arnau, que va tenir problemes amb la Inquisició medieval per la seva heterodòxia religiosa, o bé els autors jueus o musulmans no fossin tan suspectes com els protestants. Però és evident que la censura del Sant Ofici havia estat instaurada amb el principal objectiu de combatre el perill més immediat: la Reforma.

El catàleg romà de 1590, no promulgat oficialment a causa de l'oposició que va trobar, endureix les regles generals prohibint ara de manera absoluta els llibres d'astrologia

arnaldianes estan basades explícitament en l'edició del 1520 ; *Novissimus librorum prohibitorum et expurgandorum index*, Madrid, Typographia Musicae, 1707, p. 43b), però el del 1584 es guia per la del 1509 (comunicació de José Pardo).

⁹⁸ La regla sobre l'astrologia va provocar una llarga polèmica, que acabarà amb l'extensió de la censura a més llibres en el catàleg de 1612: José PARDO TOMÁS (1991), *Ciencia y censura. La Inquisición española y los libros científicos en los siglos XVI y XVII*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 151-183. Quant a l'alquímia, a més de la desconfiança que despertava en els inquisidors pel seu caràcter extraacadèmic i ocultista (*ibidem*, p. 254-260), en la meua opinió són importants també raons ideològiques: la impossibilitat en l'home de transmutar la matèria creada per Déu (*cf. supra* l'oposició de Champier a l'alquímia).

⁹⁹ Sobre els criteris inquisitorials i la manera com van afectar la producció científica dins els territoris hispànics: PARDO TOMÁS (1991), *Ciencia y censura...*, pp. 96-264.

i endevinació. Quant a Arnau recull la prohibició preventiva, procedent de l'índex de Parma (1580), de l'edició del *De conservanda bene valetudine* o *Regimen Salernitanum* realitzada per Ioannes Curio, revisada per Jakob Crell i reimpressa nombroses vegades durant els segles XVI i XVII, fins que el comentari pseudoarnaldià sigui revisat i aprovat¹⁰⁰. És l'únic text mèdic no ocultista atribuït a Arnau –un autor al cap i a la fi mai lliure del tot de sospites–, que ha atret l'atenció dels inquisidors de manera particular, segurament no tan sols per causa de la seva procedència de territori protestant sinó també del seu gran èxit editorial.

El 1596 Climent VIII publica un nou índex que reproduïx fidelment el catàleg de 1564, amb les mateixes normes, tot afegint-hi en apèndix un bon nombre de condemnes la major part de les quals procedeixen dels índexs locals posteriors als trentins. Probablement la interdicció per a les *Arnaldi de Villanova opera*, “si no són expurgades”, prové de la censura espanyola¹⁰¹.

Alguns dels més famosos tractats alquímics atribuïts a Arnau són també completament expurgats per la Inquisició espanyola, a partir de l'índex de 1612, en miscel·lànies d'alquímia en què estan recollits, com el *Flos florum* del *Theatrum chemicum* (1602) o el *Rosarius philosophorum* de l'*Artis auriferae* (1593 i 1610) i del *Coelum philosophorum* de Philip Ulstad (1572)¹⁰².

Hem vist, doncs, que diverses edicions arnaldianes, en especial les generals, van ser objecte d'atenció per part dels índexs inquisitorials confeccionats des de mitjans del segle XVI a partir de la persecució de la Inquisició medieval de l'Arnau espiritual. De totes maneres es produeix un canvi important: si les primeres prohibicions afecten Arnau com a autor i, per tant, el conjunt de la seva obra, sense distingir els seus escrits religiosos, considerats herètics, o els alquímics dels mèdics, a partir del catàleg de 1564 es tendeix a

¹⁰⁰ DE BUJANDA, IX (1994), pp. 116-117, 371, 810 i 836.

¹⁰¹ DE BUJANDA, IX (1994), pp. 465-466.

¹⁰² SANDOVAL Y ROJAS, *Index librorum ...*, 1612, p. 15a i 762b, ZAPATA, *Novus index...*, 1632, pp. 50, 75 i 913; *Novissimus... index*, 1640, p. 52a; *Novissimus... index*, 1707, p. 43b. La primera vegada que el *Theatrum chemicum* cau en mans inquisitorials espanyoles és el 1609, quan s'envia al Consejo per al seu examen. Els autors conflictius que destaca el primer qualificador són Arnau i Paracels, encara que al capdevall en l'índex de 1612 van acabar sent expurgats no solament aquests sinó també d'altres: PARDO TOMÁS (1991), *Ciencia y censura...*, pp. 257-260.

expurgar un nombre limitat d'escrits considerats perillosos per les matèries que tracten, si bé els espanyols són únics índexs que n'expliciten els títols.

La majoria dels exemplars de les *Opera* d'Arnau presents en les biblioteques de l'Estat espanyol han patit l'expurgació de tractats sencers per part de la Inquisició hispànica¹⁰³, però el compliment de l'expurgació degué ser desigual a jutjar pels exemplars que he vist a Barcelona i Madrid. Alguns van quedar intactes, sense censura, potser per ser de les edicions més antigues. Alguns inquisidors apliquen l'ordre d'expurgació de manera escrupolosa, tallant o ratllant però respectant totalment les altres obres no condemnades. En canvi altres arrenquen fulls sense preocupar-se de si s'enduen escrits no esmentats a l'índex. En alguns exemplars no van ser censurades totes les obres afectades per la prohibició, com l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya (Lió, 1520), en el qual el censor, anomenat Blanco Ortiz, va respectar tres dels escrits condemnats però es va preocupar de ratllar, dins la *Vita Arnaldi* de Champier, el terme *cuculati* ('encaputxats') referit als inquisidors medievals, sens dubte per trobar-lo poc respectuós. Per contra hi haviaensors que prenen la iniciativa d'expurgar alguna obra no esmentada pels índexs, com el *De cautelis medicorum* de l'exemplar de les *Opera* de 1527 de la Biblioteca Nacional (Madrid).

L'efectivitat de la censura inquisitorial ha estat objecte de polèmica respecte a la seva influència en la decadència de les ciències en els països hispànics o dels catòlics en general enfront dels protestants¹⁰⁴. Fins i tot la presència d'un llibre dins els índexs podia estimular l'interès per ell i actuar com a publicitat gratuïta. Tanmateix, malgrat que a partir de l'anàlisi de biblioteques particulars i de les estratègies per burlar els mecanismes de repressió (mercat negre, importació clandestina) se n'ha minimitzat l'abast, la censura va ser un factor important perquè es deslligués la recerca i el coneixement dels corrents europeus. És obvi que molts particulars aconseguien tenir accés als llibres prohibits, però el caràcter clandestí de la seva circulació en van restringir l'impacte a uns cercles reduïts, perquè va impedir-ne

¹⁰³ Així es constata al tercer apèndix de PANIAGUA (1959), "La obra médica de Arnau...", pp. 397-400, dedicat a la censura de la Inquisició espanyola sobre les *Opera*.

¹⁰⁴ El tema està tractat per exemple en Anastasio ROJO (1989), "Ciencia y censura inquisitorial en la España del siglo XVI", J. RIERA *et alii*, *Ciencia medicina y sociedad en el Renacimiento castellano*, Valladolid, Universidad de Valladolid, pp. 39-49, i en un àmbit més general EISENSTEIN (1979), *The printing press ...*, pp. 403-421 i 648-682, i EISENSTEIN (1986), *The printing revolution...*, pp. 163-168 i 212-235 de la traducció castellana.

la difusió i la discussió públiques, l'agitació intel·lectual que afavorien les edicions de nous textos, la divulgació per mitjà de traduccions i la presència dins els principals focus del saber, les universitats. El cas dels llibres d'Arnau en les biblioteques peninsulars n'és un bon exemple: malgrat l'aplicació desigual de la censura, se'n conserven pocs no expurgats, i un baixíssim nombre d'exemplars d'obres alquímiques. Per altra banda ja he comentat abans que a les prohibicions cal atribuir, al capdevall, la inexistència de traduccions al castellà d'obres alquímiques arnaldianes.

6. ARNAU A BASILEA, ENTRE EL PARACELSISME I EL PROTESTANTISME

Segons hem vist abans, l'edició de 1585 apareix –amb una visible intervenció editorial, en especial per la revisió de Zwinger i els comentaris d'Oechslein– després de dècades en què havien cessat les *Opera* havien minvat en gran mesura les impressions dels seus escrits particulars. D'entrada sorprèn aquest rebrot de luxe, localitzada en un àmbit geogràfic diferent dels anteriors i amb el ressò d'una altra edició un poc més reduïda a Lió l'any següent. No s'explica tan sols pel procés de trasllat de la iniciativa editorial “des del sud catòlic al nord protestant” en paraules d'Elisabeth EISENSTEIN sinó que se n'han de considerar motivacions específiques¹⁰⁵. Per mirar d'entendre les claus d'aquest cant de cigne editorial del corpus arnaldià, cal retrocedir alguns anys en les premses de Basilea.

A la segona meitat del segle XVI un bon nombre d'intel·lectuals i editors-impressors porten a les impremtes de Basilea, ciutat en l'expressió de CALVET vinculada amb Lió per un comerç de llibres i d'idees¹⁰⁶, diverses obres mèdiques i alquímiques arnaldianes. S'interessa sobretot pels escrits higiènics adscrits a Arnau el metge humanista alemany Joerg Maler (c. 1500-1569), amb una obra àmplia però poc original en filologia, filosofia, història natural i medicina, caracteritzada pel gust, de caire neoplatònic, envers el meravellós i l'ocultisme¹⁰⁷. Dels escrits arnaldians havia ja estat impresa a Venècia la traducció italiana del *De conservanda iuventute et retardanda senectute* de Panfilo Fiorimbene al costat dels seus *Dialogi del modo di conservare la sanità* (Vincenzo Valgrisi, 1550), i a Basilea inclou altres obres mèdiques en reculls que edita al taller d'Heinrich Petri: el *De conferentibus et nocentibus* (dins *Medicinae tam simplices quam compositae*, 1560), potser el *Regimen*

¹⁰⁵ EISENSTEIN (1979), *The printing press ...*, pp. 403-450.

¹⁰⁶ CALVET (1995), “Les *alchimica* d'Arnaud...”, pp. 163. Sobre aquesta qüestió vegeu Peter G. BIETENHOLZ (1971), *Basle and France in the sixteenth century: the Basle humanist and printers in their contacts with francophone culture*, Ginebra, Librairie Droz, pp. 218-231.

¹⁰⁷ Maler, nascut a Villigen i conegut amb el nom llatí de Georgius Pictorius, va ser professor de medicina a la universitat de Friburg i arquiatre a Enseihem. De la seva obra destaquen *Tuendae valetudinis ratio dialogis septem conscripta* (Basilea, Heinrich Petri, 1549 i 1554), traduïda a l'italià i l'alemany, uns escolis al *De studiosum valetudine tuenda* de Marsilio Ficino (Basilea, 1559) i diversos escrits sobre les propietats ocultes i la màgia demoníaca: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, VI, pp. 399-406; GURT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, IV, pp. 600, i ELOY, *Dictionnaire historique...*, III, p.558-559.

sanitatis ad regem Aragonum (dins *Sanitatis tuendae methodus*, 1561) i les *Medicationis parabole* (dins *Regulae universales curationis morborum*, 1565), amb comentaris erudits del mateix editor.

Tanmateix resulta molt més innovador i fructífer l'inici, més o menys simultani, de les primeres edicions d'escrits alquímics particulars atribuïts a Arnau en diverses compilacions especialitzades que posarien a l'abast d'un públic més ampli els principals textos d'alquímia fora dels àmbits reduïts en què fins aleshores circulava¹⁰⁸. A la dècada anterior, dins el mateix àmbit suís, Conrad Gesner publicava el *De sanguine humano distillato* dins el *Thesaurus Euonymi Philiatr de remediis secretis* (Zuric, 1552) entre altres materials procedents de la tradició alquímica medieval en una propagació progressivament emergent de la medicina alquímica¹⁰⁹. Però el focus central d'aquesta divulgació esdevindria el taller de Pietro Perna, impressor-editor entre 1558 i 1582¹¹⁰, que, a més de la producció editorial habitual en l'època com història, clàssics antics o astronomia, va exercir un paper capdavanter en un doble vessant: el debat religiós i el saber natural i mèdic més innovador. Va començar per contribuir, juntament amb altres impressors com Sebastian Henricpetri, a fer de Basilea un dels centres de la difusió europea del platonisme, l'hermetisme i la càbala per mitjà de l'edició de la traducció llatina feta per Marsilio Ficino de les *Ennèades* de Plotí (1559), reblada anys més tard per l'*editio princeps* del seu text grec (1580). Però sobresurt per damunt de tot per ser un dels primers a portar a la impremta antologies alquímiques i un dels més constants divulgadors dels escrits de Paracels, del qual publicava el 1575 una recopilació de 26 obres en dos volums, dins la primera onada d'impressió pòstuma i traducció al llatí dels seus manuscrits en el moviment que Lynn THORNDIKE ha anomenat

¹⁰⁸ Sobre les edicions alquímiques arnaldianes: CALVET (1995), "Les *alchimica* d'Arnaud...", pp. 163-178. Per a les impressions de cadascuna d'elles vegeu *infra* la taula 1.

¹⁰⁹ Allen G. DEBUS (1977), *The Chemical philosophy. Paracelsian science and medicine in the sixteenth and seventeenth centuries*, Nova York, Science History Publications, pp. 22-25; George SARTON (1950), *Introduction to the History of the Science*, II/2, Baltimore, p. 898; THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, III, p. 78, n. 87. El *Thesaurus Euonymi* va ser publicat nombroses vegades i traduït a diverses llengües però no tinc constància que sempre contingüés el tractat arnaldia.

¹¹⁰ Pietro Perna, originari de Lucca i establert a Basilea des de 1542, va col·laborar diverses vegades amb Heinrich Petri i amb el seu fill Sebastian Henricpetri. Va publicar amb T. Dietrich el Nou Testament políglota comentat per Matija Vlacich (1570). Sobre Perna, Petri i Henricpetri: BENZING (1982), *Die Buchdrucker...*, pp. 41, 35 i 43 respectivament. Quant al primer vegeu sobretot els ja citats ROTONDÒ (1974), "Pietro Perna..." i GILLY (1977), "Zwischen Erfahrung und Spekulation...".

Paracelsan revival, que es va estendre per cercles intel·lectuals europeus destacats, sobretot suïssos, alemanys i francesos¹¹¹. Perna exposa el seu doble programa de divulgar l'alquímia i Paracels en sengles prefacis. En l'edició paracelsiana de 1575 declara la seva intenció d'editar en llatí i alemany l'obra completa del metge suís recollint-ne els escrits inèdits dispersos per tot arreu¹¹². En una selecció alquímica de Laurentius Ventura, John of Garland i Vincent de Beauvais (1571) es proposa portar a la impremta alguns dels autors fonamentals en alquímia “seguint el consell d'homes molt savis” com a introducció per als qui s'hi vulguin iniciar. Alhora hi defensa aquesta art advertint que els qui la consideren un esforç va no se n'han ocupat i, en canvi, els filòsofs naturals que s'hi han dedicat i en tenen experiència, entre els quals cita Geber, Ramon Llull i Arnau de Vilanova, la consideren possible¹¹³. Del taller de Perna surten *Compendium alchimiae* de John of Garland (1560), *De sanguine humano distillato* (1561), *Alchemiae... aenigmata* (1572,) *Auriferae artis* (1572) i, en col·laboració amb Sebastian Henricpetri (1561), *Verae alchemiae... aenigmata*, aquesta darrera editada per Guglielmo Grataroli amb la intenció de donar a conèixer textos alquímics intel·ligibles (1561)¹¹⁴. Aquestes recopilacions van publicant, de manera desigualment repetida i al costat d'altres autors, les obres alquímiques arnaldianes impreses dins les edicions generals gòtiques. Així hi surten el *Rosarius philosophorum*, el *Novum lumen*, el *Flos florum*, l'*Epistola super alchymiam ad regem Neapolitanum* i el *De philosophorum lapide*, tot i que el seu text no es basa en el de les *Opera* sinó en altres

¹¹¹ THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, V, pp. 617-651. Molt poques de les obres de Paracels (1493-1541) van ser editades en vida seva. Els seus escrits van ser duts a la impremta, primer de manera parcial, especialment a partir de 1560, i després en el recull general de 1589-1590.

¹¹² ROTONDÒ (1974), “Pietro Perna..”, p. 364. Sobre la seva línia editorial paracelista i alquímica vegeu *ibidem*, pp. 337-391.

¹¹³ GILLY (1985), *Spanien...*, pp. 35-37; CALVET (1995), “Les *alchimica* d'Arnaud...”, pp. 165-166. És interessant veure que el paral·lelisme entre els corpus alquímics apòcrifs arnaldia i lul·lià, ja existent en l'edat mitjana, continua en l'edat moderna en coincidir en usos i reculls impresos. Per una breu mirada en l'atribuït a Llull: CRISCIANI - PEREIRA (1996), *L'arte del sole...*, pp. 33-35.

¹¹⁴ Grataroli (1516-1568) va néixer a Bèrgam, però, després d'abandonar Itàlia en convertir-se al protestantisme, va ensenyar i practicar medicina a Basilea. Va interessar-se per l'alquímia i va escriure un llibre sobre les marques de l'Anticrist. Representa la transició entre l'alquímia de la primera meitat de segle i el *revival* paracelsià. En un diàleg seu titulat *Chrysorrhoeas* apareix Paracels defensant l'alquímia per curar malalties desesperades i prolongar la vida. El fet que Perna patís la seva intransigència calvinista no va impedir que publicqués en el seu taller. Vegeu THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, V, pp. 600-616; GURT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, II, p. 834; ELOY, *Dictionnaire historique...*, II, pp. 380-382; ROTONDÒ (1974), “Pietro Perna..”, pp. 283-286.

manuscrits o edicions. Però també se n'afegeixen algunes de noves –*De sanguine humano distillato*, *Practica ad quendam papam*, *Carmina* i *In Comentarios Hortulani expositio*.

El programa de Perna, mort el 1583, va tenir un fidel continuador en el seu gendre i hereu, Conrad Waldkirch, respecte de les seves diverses línies: no solament les dues principals –alquímia i Paracels– sinó també les *Opera* d'Arnau, un projecte endegat per l'impressor toscà la dècada anterior, com hem vist abans. En efecte, aquell mateix any va publicar el *Testamentum* pseudoarnaldià dins el *De chymico miraculo*, preparat per Gerhard Dorn, traductor i editor de Paracels¹¹⁵, i va culminar amb l'edició general d'Arnau de 1585. Al cap de pocs anys completaria el somni del seu sogre: la primera edició general de Paracels, realitzada per Johann Huser en deu volums en quart (Waldkirch, 1589-1591). Recordem que el curador de les *Opera* arnaldianes va ser Theodor Zwinger (1533-1588), metge humanista i estudiós de les llengües clàssiques, home d'amplis interessos i inquiet activista intel·lectual, que va intentar conciliar la tradició hipocràticogalènica i el paracelsisme en la seva *Physiologia medica Theophrasti Paracelsi* i va ser un dels primers a parlar lliurement de Paracels en la universitat¹¹⁶. Ja havia estat col·laborador i instigador de diverses edicions eixides del mateix taller des dels temps de Perna i immediatament hi publicaria una edició de la *Cheirurgia* de Paracels (1585-1586). El fet que la seva aportació quedés anònima podia respondre, sospito, a la por de no obstaculitzar la circulació del volum als territoris sotmesos a la Inquisició, puix que el seu nom havia estat inclòs en diversos índexs de llibres expurgats o prohibits¹¹⁷. Tot i haver-se imprès mentrestant algunes altres

¹¹⁵ Dorn (Dornaeus), metge a Frankfurt, Estrasburg i Basilea, i autor de diversos escrits polèmics a favor de Paracels contra Erastus: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, V, pp. 630-635; GURT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, II, p. 297.

¹¹⁶ GILLY (1977), “Zwischen Erfahrung und Spekulation...”; GILLY (1985), *Spanien...*, pp. 126-128. Zwinger interrompé els seus estudis universitaris a Basilea per anar a Lió, on treballaria d'operari en una impremta. A París estudià llengües –l·latí, grec, hebreu, siríac– fins que tornà a Basilea per estudiar medicina. Es doctorà a Pàdua en medicina i filosofia i retornà a Basilea, on exercí de metge i ensenyà en la universitat grec (1565-71), ètica i medicina teòrica (des de 1580). Escrigué comentaris de Galè i Hipòcrates. Sobre ell vegeu a més GURT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, V, p. 1056; ELOY, *Dictionnaire historique...*, IV, p. 622-623; ROTONDÒ (1974), “Pietro Perna..”, *passim* i esp. pp. 286-294.

¹¹⁷ El *Theatrum vitae humanae*, obra iniciada per Conrad Lycosthenes (Wolfhart) i acabada per Zwinger (Basilea, Johann Oporinus-Ambrosius i Aurelius Froben, 1565), va ser expurgat per l'índex espanyol de 1583 per la raó de ser un “autor herege” en la seva tercera edició (París 1572) i condemnat pel d'Anvers de 1570 i el portuguès de 1581. Vegeu J. M. DE BUJANDA (dir.), *Index des livres interdits*, IV (1995), pp. 4611-462, VI (1993), pp. 57, 265, 867-868, i VII (1988), pp. 233-234. En el segle XVII va continuar expurgat: SANDOVAL Y ROJAS, *Index librorum ...*, 1612, pp. 687-721.

obres alquímiques atribuïdes a Arnau –i al mateix taller de Perna i Waldkirch– l’edició general va ser conservadora: no s’hi va incloure cap escrit no publicat a les edicions generals gòtiques i fins i tot no hi apareix el *De philosophorum lapide*, text alquímic afegit a les lioneses de 1520 i 1532. Waldkirch encara publicaria textos alquímics arnaldians en el més exhaustiu *Artis auriferae* de 1593 i de 1610, destinat a esdevenir el principal manual per a alquimistes, on inclouria a més dels clàssics els nous escrits *Semita semitae* i *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*.

En la meua opinió, doncs, l’estímul per a l’edició general de 1585 va ser la confluència de l’interès per l’alquímia i per la medicina de Paracels. Al capdevall fou a Basilea, un dels principals centres impressors del territori protestant en plena efervescència política i religiosa, on el neoplatonisme d’origen italià, amb els seus interessos hermètics, cabalístics i màgics, entrà en contacte amb un grup de metges atrets per la medicina, l’alquímia i la filosofia natural de Paracels¹¹⁸. En aquesta ciutat el mateix Paracels havia exercit la medicina i havia impartit un curs als estudiants universitaris en la seva tempestuosa estada entre 1527 i 1528, la qual, malgrat que breu, havia deixat sens dubte una influència fonda i duradora en determinats cercles. Entre els consellers i col·laboradors intel·lectuals de Perna i Waldkirch es troben paracelsistes com Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn o l’esmentat Zwinger. L’oncle d’aquest darrer, Johann Oporin, hel·lenista, metge deixeble directe de Paracels i impressor de Basilea, havia estat un dels transmissors i impulsors del moviment, que va alimentar amb manuscrits del mestre passats a Bodenstein i a altres¹¹⁹. Bodenstein (1528-1577), metge alemany expulsat de la facultat de medicina de Basilea pel seu radical paracelsisme, autor de petits escrits alquímics i intèrpret i editor de Paracels, reconeixia en la seva paràfrasi del *Rosarius* arnaldia, realitzada amb la intenció d’aclarir-lo

¹¹⁸ GILLY (1977), “Zwischen Erfahrung und Spekulation...”, pp. 63-65; CALVET (1995), “Les *alchimica* d’Arnaud...”, pp. 163-164.

¹¹⁹ Oporin (1507-1568), impressor des de 1536 i professor de grec a la universitat de Basilea, va publicar Vesal (1543) i va escriure el millor retrat de primera mà que resta de Paracels: Walter PAGEL (1958), *Paracelsus. An introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basilea, Karger, 1982², pp. 29-31, i BENZING (1982), *Die Buchdrucker...*, pp. 38-39.

i resumir-lo, que descobrir aquest tractat li havia suposat passar des de la incredulitat enfront de l'alquímia a la creença en la transmutació dels metalls¹²⁰.

Fora de Basilea, la impressió d'obres alquímiques arnaldianes segueix en general en territoris protestants, excepte la traducció dels principals tractats a l'italià (Gian Battista Nazari, *Della tramutatione metallica sogni tre*, Brescia, 1599), i vinculada al paracelsisme. Així l'antologia de clàssics alquímics d'un associat ocasional de Waldkirch, Lazarus Zetzner (*Theatrum chymicum*, Estrasburg, 1602, 1613 i 1659-1561) parteix dels reculls publicats per Waldkich per donar una nova selecció suprimint alguns escrits i afegint-ne d'altres que declara inèdits, entre els quals els pseudoarnaldians *Speculum alchymie* i *Carmen*. Alhora que imprimeix *in folio* l'edició de Paracels de Huser (1603), publicada el primer cop també per Waldkirch. Jean-Jacques Manget en dóna una altra tria a la seva *Bibliotheca chemica* (Ginebra, 1702)¹²¹. Tal expansió pels estats reformats s'explica perquè els paracelsistes foren recolzats per nombrosos prínceps i teòlegs protestants, que menyspreaven l'aprenentatge mèdic tradicional tant com l'Església tradicional. Per contra en certs estats catòlics el paracelsisme s'associava amb heretgia, raó per la qual trobà una hostilitat molt més profunda no solament en l'*establishment* i en les facultats de medicina sinó també en la Inquisició. En efecte, el Sant Ofici, més enllà del conflicte amb l'escolàstica galenista i aristotelista, veia una amenaça en la cosmovisió, la filosofia natural, la interpretació bíblica i la fe majoritàriament protestant dels paracelsistes. En conseqüència el mateix Paracels i els seus seguidors, com Oporin, Bodenstein, Dorn i Zwinger, van ser objecte de prohibició en els territoris hispànics des de 1583, endurida i ampliada en els següents índexs¹²².

¹²⁰ *Isagoge in excellentissimi Arnoldi de Villanova Rosarium chymicum*, Basilea, Gabriel Ringysen, 1559, segons CALVET (1995), "Les *alchimica* d'Arnaud...", pp. 175-176, i Pearl KIBRE (1970), "Adam of Bodenstein", Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of Scientific Biography*, I, Nova York, Charles Scribner's Sons, pp. 49-50. Sobre Bodenstein, a més: GURT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, I, p. 586; ELOY, *Dictionnaire historique...*, I, p.366, i GILLY (1985), *Spanien...*, pp. 126-128.

¹²¹ CALVET (1995), "Les *alchimica* d'Arnaud...", pp. 170-173.

¹²² Laurence BROCKLISS - Colin JONES (1997), *The medical world of early modern France*, Oxford, Clarendon Press, p. 122. La persecució inquisitorial espanyola del paracelsisme està tractada per PARDO TOMÁS (1991), *Ciencia y censura*, pp. 220-227. De tota manera és perillós generalitzar-lo a tot arreu del món catòlic. Les possessions centreeuropees dels Habsburg, per exemple, van conèixer un notable cultiu de l'alquímia i del paracelsisme fins i tot entre eclesiàstics: Robert J. W. EVANS (1979), *The Making of the Habsburg monarchy, 1550-1700. An interpretation*, Oxford, Clarendon Press, pp. 316-347 de la traducció castellana de J. L. Gil Aristu: *La Monarquía de los Habsburgo (1550-1700)*, Barcelona, Labor, 1989.

Veiem, per tant, que la impressió de les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i l'edició de 1585 va lligada a la difusió del paracelsisme: sovint els mateixos tallers imprimeixen tant les compilacions alquímiques on s'inclouen com les obres de Paracels, i els editors i col·laboradors intel·lectuals que hi participen solen ser paracelsistes reconeguts. Les diverses raons que expliquen l'interès dels paracelsistes per Arnau s'han de cercar en el bon nombre de paral·lelismes entre la tradició arnaldiana i Paracels, assenyalats per PAGEL: el recurs a la màgia natural i a l'astrologia, la creença en dimonis, el rebuig de la superstició dels endevins i fetillers, l'acceptació de remeis empírics del poble que es pot observar sobretot en l'apòcrif *Breviarium practice*, les motivacions religioses per a la pràctica mèdica i l'interès per la teologia –aquest darrer camp és l'únic en el qual Paracels, igualment influït per les idees escatològiques de Gioacchino da Fiore, reconeix un crèdit explícit al metge català. L'obra alquímica pseudoarnaldiana, igual que la resta de la tradició alquímica medieval orientada a combatre la malaltia i prolongar la vida –pseudo-Llull, Joan de Rocatalhada (Ioannes de Rupescissa)...–, també va exercir una forta influència en Paracels. És evident que Paracels va anar molt més enllà en les seves innovacions, fins al punt de rebutjar la doctrina humoral galenista. Però, malgrat la dificultat de destriar en quina mesura exacta a causa del seu costum de no donar citacions, Arnau va ser sens dubte una de les fonts del metge suís, que l'hauria pogut llegir en alguna de les edicions lioneses d'inicis del segle XVI¹²³. Durant els segles següents els paracelsistes i els interessats en la iatroquímica continuen veient com els seus antecessors Arnau, Rocatalhada o Bacon,

¹²³ Sobre Paracels: Walter PAGEL (1972), "Paracelso", P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, IV: *Medicina moderna*, Barcelona, Salvat, pp. 107-118; DEBUS (1977), *The Chemical philosophy...*, pp. 45-61; Allen G. DEBUS (1978), *Man and Nature in Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 51-73 de la traducció castellana: *El Hombre y la naturaleza en el renacimiento*, traducció de Sergio Lugo, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1985; Allen G. DEBUS (1996), "La medicina chimica nella prima età moderna", M. D. GRMEK (dir.), *Storia del pensiero medico occidentale. II: Dal Rinascimento all'inizio dell'ottocento*, Bari, Laterza, pp. 51-92, i sobretot PAGEL (1958), *Paracelsus...* Aquest darrer llibre inclou dos apartats amb els paral·lelismes entre els dos metges titulats "Paracelsus and Arnald of Villanova" (pp. 248-258) i "Paracelsus and the Alchemy" (pp. 258-273). Vegeu també Walter PAGEL (1935), "Religious Motives in the medical Biology of the XVIIth Century", *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 3, pp. 97-128, i, en l'àmbit religiós, Walter PAGEL (1960), "Paracelsus and the Neoplatonic and Gnostic Tradition", *Ambix*, 8, p. 153 (reedició d'ambdós articles: *Religion and neoplatonism in Renaissance medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1985).

segurament en bona part impulsats per la necessitat de trobar l'aval d'uns precedents de prestigi per a una medicina innovadora¹²⁴.

De tota manera els partidaris de Paracels no són els únics a interessar-se per l'alquímia arnaldiana: Andreas Libau o Libavius (c. 1560-1616), detractor del metge suís, interpreta el *Rosarius* d'una manera més personal en el seu *Novus de medicina tam veterum hippocratica quam hermetica tractatus* (Francfurt, 1599). Així mateix en la introducció al seu *Commentariolum alchimiae* (1606) divideix els metges entre els galenistes, els *chemiatri* –dels quals distingeix entre els intentaven afegir la química farmacològica a la matèria mèdica tradicional, com Arnau, i els hermètics– i els paracelsistes per concloure que tant els metges hermètics com els paracelsistes són condemnables¹²⁵.

L'interès despertat a les impremtes de Basilea i del món protestant per Arnau no es va limitar a l'obra mèdica i alquímica sinó que va arribar fins i tot a la seva obra teològica. S'han suggerit importants paral·lelismes entre alguns principis d'Arnau i els de Luter com el refús de mediació entre l'home i Déu o la consideració de l'Escriptura com a únic criteri de judici. S'ha parlat fins i tot de possibles influències arnaldianes en els hussites bohemis o els reformadors alemanys¹²⁶. El fet, però, és que només una obra religiosa seva, la *Interpretatio de visionibus in somniis*¹²⁷, va arribar a ser impresa. En ella el metge català

¹²⁴ Allen G. DEBUS (1991), *The French Paracelsians. The Chemical Challenge to Medical and Scientific Tradition in Early Modern France*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 40-41, 165, 178 i 115; Allen G. DEBUS (1972), “El mundo médico de los paracelsistas”, P. Laín ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina, IV: Medicina moderna*, Barcelona, Salvat, pp. 118-126; DEBUS (1977), *The Chemical philosophy*, pp. 63-293. Autors que intenten harmonitzar la medicina paracelsista i la tradicional com Johann Albert von Wimpfen o Robert Fludd Allen reivindiquen l'alquímia arnaldiana: DEBUS (1977), *The Chemical philosophy*, pp. 217 i 135.

¹²⁵ CALVET (1995), “Les *alchimica* d'Arnaud...”, p. 177, i Allen G. DEBUS, *Chemistry, alchemy and the New Philosophy, 1550-1700: studies in the history of science and medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1987, II, p. 194. Sobre Libau vegeu l'article “Livavius” de Wlodzimierz HUBICKI (1973) a Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of Scientific Biography*, VII, pp. 309-312. CALVET indica també un altre estímul per imprimir les *alchimica* arnaldianes: l'antipapisme (*ibidem*, p. 172).

¹²⁶ SANTI (1987), *Arnau de Vilanova...*, pp. 59 i 158-159; Miquel BATLLORI (1975), *Algunos momentos de la expansión de la historia y de la cultura valencianas. Discurso leído en el acto de su investidura de Doctor honoris causa por la Facultad de Filosofía y Letras*, València, pp. 15-35, trad. cat.: *A través de la història i la cultura*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1979, pp. 109-127; PERARNAU (1988), “Arnau de Vilanova...”; PERARNAU - SANTI (1994), “Villeneuve (Vilanova, Arnauld de)”.

¹²⁷ La *Interpretatio de visionibus in somniis dominorum Iacobi II et Friderici III* va ser publicada per Marcelino MENÉNDEZ y PELAYO (1890), *Historia de los heterodoxos españoles*, Madrid, Librería

interpreta uns somnis dels reis Frederic de Sicília i del seu germà Jaume d'Aragó de manera favorable les seves pròpies idees, sotmetent a una punyent crítica la falsedat del clergat, reivindicant la reforma de l'Església en recerca d'una més gran puresa evangèlica i la traducció de la Bíblia a les llengües vulgars i defensant els beguins i els valdesos com a "testimonis de la veritat". No és estrany que Matija Vlacich l'inclogués, juntament amb dues cartes de Jaume II i Frederic III sobre els projectes reformistes arnaldians, dins la segona edició del seu *Catalogus testium veritatis* (primera edició: Basilea, Johann Oporin, 1556), en què cercava precedents de la Reforma al llarg dels segles, en especial els testimonis que perjudicaven la reputació del papat¹²⁸. Va enviar aquest text entre altres materials al seu impressor de Basilea, Oporin, quan la reedició del llibre estava ben avançada en un taller d'Estrasburg, al qual per excès de feina Oporin havia cedit el *Catalogus* (Estrasburg, Paulus Machaeropaeus, 1562). Llavors va decidir imprimir a la seva impremta els nous materials en un *Appendix* (Basilea, 1562)¹²⁹. Aquest va ser l'únic escrit teològic d'Arnau imprès, repetidament, en època moderna, però cap a les darreries del segle XVI sembla plausible que hagués existit un projecte seriós d'editar la major part de les seves obres religioses. Al final del quadre sinòptic de l'edició de 1585 Zwinger esmenta una imminent impressió de l'obra espiritual¹³⁰. Un projecte així hauria estat ben possible, puix que el seu amic Gilbert Cousin havia entrat en possessió vers el 1560 d'un còdex que contenia gairebé tots els tractats religiosos d'Arnau i del qual va enviar al padrastrer de Zwinger, Conrad Wolfhart o Lycosthenes (1518-1541), una descripció precisa recollida després a la *Bibliotheca* de

Nacional de Victoriano Suárez, 2^a ed. (1917), vol. III, pp. xlix-lxviii, sobre un manuscrit comparat amb el mateix text de Vlacich.

¹²⁸ Vlacich (Matthias Flacius Illyricus, 1520-1575), destacat teòleg originari d'Ístria, va anar errant de ciutat en ciutat, sobretot per Alemanya, com a professor, estudiós i conseller, a causa de les dificultats que li provocava la seva radical defensa de l'ortodòxia luterana. Un dels seus editors entre 1566 i 1570 va ser Perna. Cf. els articles "Flacius, Matthias", a Eliade MIRCEA (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Nova York, Macmillan Publishing Company, 1987, i a Josef HÖFER-Karl RAHNER (dir.), *Lexicon für Theologie und Kirche*, Freiburg, Verlag Herder, 1960. Sobre el *Catalogus*: Marjorie REEVES (1969), *The Influence of prophecy in the later Middle Ages. A study in Joachimism*, Oxford, Clarendon Press, p. 487.

¹²⁹ GILLY (1985), *Espanien...*, pp. 115-116.

¹³⁰ "Theologica, quae brevi excuduntur". Vegeu la taula 5 (Basilea, 1585).

Gesner (1574 i 1583)¹³¹. Tot i així unes *Opera spirituales* mai no es portarien a terme, si bé aquest manuscrit podria haver estat el text base per a l'esmentada edició de la *Interpretatio* de Vlacich de 1562. De fet, la seriositat d'aquest anunci podria oferir dubtes a la vista del prefaci de la mateixa edició:

“A dretcient hem omès els teològics per tal de no semblar que desenterrem un home ja fa temps sospitós d'heretgia –si bé per la resta sembla que excel·lent– i exposar-lo de nou a una severa censura”¹³².

Es pot entendre que s'excloués d'un recopilació d'obres mèdiques i alquímiques les religioses, perquè s'adreçaven a públics diferents, però es fa difícil comprendre que aquesta por a les sospites d'heretgia hagués impedit l'edició de les segones en territori protestant. ¿No podria tractar-se més aviat d'un missatge adreçat als catòlics per facilitar la circulació dels escrits d'Arnau en països sota l'autoritat papal? Potser aquesta mateixa raó explicaria la no inclusió de nous textos alquímics, un prefaci poc compromès o l'anonimat de la tasca editora de Zwinger, destacat paracelsista. Malgrat les innovacions, més aviat formals, de les quals hem parlat abans, l'edició general de Basilea es caracteritza per un clar conservadorisme en el manteniment de la mateixa selecció d'obres que les gòtiques –en concret les de 1509 i 1527, ja que manca el *De philosophorum lapide* malgrat ser un tractat alquímic, o també en el sentit de no eliminar un text considerat conflictiu per Zwinger, el *De sigillis*¹³³. Un tal conservadorisme és atribuïble a la por de no perjudicar-ne la circulació i el possible mercat, tant perquè anés destinat a tots els públics, no solament els atrets pel paracelsisme sinó també els tradicionals, estudiants i professors universitaris, com assenyala

¹³¹ GILLY (1985), *Spanien...*, p. 513.

¹³² Apèndix 3.

¹³³ Zwinger expressa la por que la inclusió d'aquest breu tractat sobre segells mèdics no agradi a tothom, potser per certes aplicacions pròximes a la nigromància que s'hi troben i perquè ha estat expurgat per la Inquisició, però el deixa per respecte al bon criteri del lector: “Lectori salutem. Non omnibus operam nostram in Arnaldi editionem collatam omnino probatum iri minime dubitamus. Omnibus enim quis unquam satisfecit? Sed cum non inepti lectoris iudicio Arnaldi scripta omnia subicere voluerimus, neque hoc *De sigillis* tractatu, quem non sine rationibus expungere potuissemus, defraudare quenquam voluimus. Suo quilibet recte et in hoc et in aliis utatur iudicio. Vale, *Opera*, Basilea 1585, c. 2037. Per altra banda ja s'ha vist abans que l'edició base és, més en particular, la de 1527. Per al *De sigillis* vegeu *supra* el capítol III, 3 de la tercera part.

CALVET¹³⁴, com perquè no trobés nous obstacles provinents de la censura inquisitorial. Tanmateix resulta significatiu, si més no, que l'única afirmació compromesa del prefaci anònim de Zwinger, participant del moviment de difusió de la medicina alquímica medieval i paracelsiana, sigui a favor de l'autoria arnaldiana de les obres alquímiques enfront de l'opinió contrària de Champier.

IL. 25. (A la pàgina següent) Portada del primer volum de l'edició general de Paracels realitzada per Johann Huser i publicada per Conrad Waldkirch (Basilea 1589-1591) al costat d'un retrat del metge suís que hi apareix reproduït.

¹³⁴ CALVET (1995), "Les *alchimica* d'Arnaud...", p. 172.

7. ARNAU EN EL RENAIXEMENT, TRADICIONALISTA I INNOVADOR

Els principals èxits editorials de textos mèdics independents com el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, les *Medicationis parabole*, el *Breviarium practice* continuen l'àmplia difusió manuscrita medieval i són indicatiu de quines obres arnaldianes van ser les més apreciades: les dietètiques, les pràctiques i els aforismes adreçats a l'ensenyament. En canvi un text fonamental en la teoria mèdica d'Arnau com el *Speculum medicine* o el més filosòfic *De humido radicali* van ser impresos tan sols un cop. Alguns dels més coneguts escrits mèdics adscrits a Arnau com el *Breviarium practice*, el *De arte cognoscendi venena*, el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* van tenir una notable propagació incunabile. Però, igual que altres de menys difosos –*Antidotarium*, *Speculum medicine*, *De somniorum interpretatione*–, no van tornar a ser impresos de manera independent i completa després de ser editats dins les edicions generals. Per contra altres escrits no inclosos dins les *Opera* –*De accidentibus senectutis et seni*, *De phlebotomia* o l'*Herbarius*– van seguir sent publicats de forma particular. Per tant no és desenraonat pensar que la impressió continuada de les edicions generals durant les dues primeres dècades del segle XVI contribuís decisivament a disminuir o fer cessar les edicions particulars de les obres incloses. És clar que alguns escrits com les *Medicationis parabole* van continuar sent objecte d'impressions paral·leles a les *Opera* en col·leccions recopilades en general amb una unitat temàtica.

Des d'un punt de vista global podem veure unes grans tendències en el corpus imprès arnaldianà. Havent-se iniciat en la dècada de 1470, arriba al seu màxim auge entre 1480 i 1520, dominat pel conjunt d'escrits mèdics i pel comentari del *Regimen Salernitanum* en llatí. Però les versions en llengües vulgars van adquirint cada cop més presència, fins que acaben predominant abans de la meitat del segle XVI. Aleshores comença el segon gran moment de les impressions arnaldianes, des de la meitat del segle XVI fins a 1630, ara dominat no solament per una nova edició del comentari del règim de Salerno sinó per la introducció amb força dels tractats alquímics. Aquestes dues tradicions editorials continuaran a ritme força menor fins al segle XVIII. A primer cop d'ull no és fàcil relacionar aquesta canviant evolució amb la de les edicions generals (Lió, 1504; Venècia, 1505; Lió, 1509; Lió, 1520; Venècia, 1527; Lió 1532; Estrasburg, 1541, i Basilea, 1585, i Lió, 1586). Ara bé, podem considerar que l'*editio princeps* i les edicions gòtiques lioneses i venecianes més actives

–aquelles que introdueixen nous textos o reorganitzen el material, això és: les de 1504, 1505, 1509 i 1520– corresponen a la segona meitat del millor període per a les impressions particulars de la medicina arnaldiana, mentre que la de 1527 aporta poques novetats i la de 1532 cap ni una. Així arribem a la conclusió que l’activitat editorial entorn Arnau s’havia reduït força tant en l’àmbit de les edicions generals com de les particulars, probablement pel triomf de l’hel·lenisme mèdic a les dècades anteriors a mitjans del segle XVI. En tals circumstàncies no pot sorprendre el fracàs de l’edició estrasburguesa de 1541. A partir de la meitat del segle XVI l’obra mèdica inicia una nova remuntada protagonitzada per les obres alquímiques vinculada al *Paracelsan revival* centrat a Basilea, que culminarà amb l’edició general de 1585 en aquesta ciutat, amb importants innovacions formals i amb el ressò de la lionsa de 1586. La decadència iniciada després del primer terç del segle XVII no sols en un descens del nombre d’impressions sinó també en el fet que es tracta fonamentalment de reimpressions destinades a profans, llevat d’algunes edicions en llengües vernacles esporàdiques i unes quantes d’alquímiques.

La tradició editorial del corpus alquímic arnaldia i la del corpus mèdic apareixen separades tot seguint dues tradicions manuscrites també independents. A desgrat de l’orientació mèdica de la major part de l’obra alquímica atribuïda a Arnau (vegeu *infra* el gràfic 3), l’únic punt de trobada són les vuit edicions generals, que ofereixen la gran majoria dels escrits mèdics i un bon nombre dels alquímics. Tanmateix la convergència no esdevé plena entre ambdues tradicions ni tan sols en l’edició de 1585, que, sorgida en un ambient del tot favorable a l’aplicació mèdica de l’alquímia, a causa del seu conservadorisme resulta una oportunitat fallida per a una possible integració.

Les nou edicions generals de les *Opera* mèdiques d’Arnau de Vilanova –una d’elles avortada– eixides al llarg de gairebé tot el segle XVI, a les quals cal sumar les nombroses impressions particulars d’escrits, han de respondre, segons la implacable lògica de mercat que dominava el món de la impressió de l’Antic Règim, a la demanda d’un públic lector, probablement format sobretot per metges, estudiants de medicina i persones interessades en filosofia natural o en la preservació de la salut, que havia de considerar Arnau un autor capaç encara d’aportar sabers i terapèutiques vàlides en la medicina del renaixement. En efecte, l’èxit d’algunes de les obres amb un nombre important d’edicions té ressò en les citacions o al·lusions que fan els autors que les utilitzen. Així veiem que Robert Burton en la seva

compilació monumentalment erudita *The anatomy of the melancholy* (1621) recorre sovint a Arnau, com a la resta d'autoritats antigues, medievals i renaixentistes¹³⁵: de les seves citacions a Arnau dotze són al *Breviarium practice*, sis a les *Medicationis parabole* (anomenades *Aphorismi*), dues són al *Regimen sanitatis* a través de Mizault i dos més al *De sigillis*, mentre que unes altres quinze al·lusions resten indeterminades. Les quatre citacions al *De amore heroico* es troben relacionades amb la importància de l'amor d'origen melancòlic dins la seva obra. Com ja ha apuntat MCVAUGH pel que fa a aquest darrer tractat¹³⁶, la majoria de les citacions provenen de l'edició de 1585 perquè també es refereix a les opinions del seu comentador i coincideixen amb les exposades per Oechslein.

Què és el que trobava tal públic en un metge medieval en els temps en què es tendia més aviat a dirigir la mirada vers l'antiguitat clàssica per recuperar la puresa de les fonts originals? A continuació proposaré algunes possibles claus que, a més del paracelsisme, poden ajudar a respondre aquesta pregunta.

Durant el Renaixement Arnau és vist com un autor polifacètic, amb grans coneixements i una obra important en camps dispars –medicina, filosofia natural, alquímia, astrologia, màgia i teologia–, que va dominar les quatre grans llengües de cultura segons l'ideal humanista –llatí, grec, àrab i hebreu. És clar que aquesta imatge d'Arnau deriva de la distorsió provocada per la llegenda que l'havia anat envoltant des del segle XIV, però el que aquí ens interessa és com era vist al segle XVI¹³⁷.

¹³⁵ Robert BURTON, *The Anathomy of Melancholy*, edició de T. C. Faulkner, N. K. Kiessling i R. L. Blair, introducció de J. B. Bamborough, Oxford, Clarendon Press, 1989-1994, 3 vols: I, pp. 162, 212, 216, 217, 229, 230, 249, 360, 373, 399, 400, 401; II, pp. 2, 3, 13, 23, 31, 110, 212, 222, 223, 225, 226, 242, 247, 259, 261; III, pp. 2, 56, 57, 101, 198, 201, 208, 272, 329.

¹³⁶ MCVAUGH (1985), "Introduction", *AVOMO*, III, p. 39.

¹³⁷ La divergència entre la visió d'Arnau reflectida en aquests prefacs i la figura real està explicada a PANIAGUA (1959), "La obra mèdica de Arnau...", pp. 395-397. És veritat que va escriure esporàdicament sobre màgia natural, l'astrologia i la filosofia natural però sempre sobre aspectes directament vinculats amb la medicina. Per contra hem vist a bastament com es mostra un decidit detractor de la nigromància. Del caràcter apòcrif de la seva suposada dedicació a l'alquímia ja se n'ha parlat també abans. En canvi sí que es va consagrar a desenvolupar una intensa activitat i una obra destacada en matèria religiosa independent de la mèdica. D'altra banda ell coneixia, a més del llatí, l'àrab, però no pas el grec. L'error de concedir-li el domini del grec prové de les traduccions d'obres d'Hipòcrates i Galè que va dur a terme o se li atribuïen, si bé ell, en tot cas, les va fer de les versions àrabs a què tenia accés. Per contra sí coneixia l'hebreu: el va aprendre amb Ramon Martí, posseïa força manuscrits hebreus i el seu pensament religiós va ser fortament influït per l'espiritualisme jueu i la càbala segons es veu sobretot en l'*Allocutio super tetragrammaton*: SANTI (1987), *Arnau de Vilanova...*, pp. 93-99.

Un aspecte ressaltat de la figura d'Arnau en els prefacis de les *Opera* arnaldianes és el domini que se li suposa dels mecanismes ocults de la natura, entre els quals els estudiats per l'alquímia, l'astrologia i la màgia, tal com exposa Murchi en una frase recollida després per Champier:

“Investigà els secrets de la natura fins a l'extrem que ningú no hi penetrà més profundament després del seu temps”¹³⁸.

De tota manera Champier, per respecte al dogma de l'Església, expressa prevenció envers el conreu per part d'Arnau de matèries com l'alquímia –ja ho hem vist abans– o l'astrologia, advertint que de vegades el metge català es va extraviar per influència d'autors com Pietro d'Abano¹³⁹. En canvi pot ser que Murchi tingués un interès especial per aquests temes i que hagués donat un cert biaix ocultista a la seva edició. Com he suggerit abans la concepció d'Arnau que se'n deriva podria contribuir a explicar l'exclusió del *De reprobacione nigromantice fictionis* i la presència del *De somniorum interpretatione* i de l'única traducció de les sis que li eren atribuïdes, el *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca, un opuscle de màgia natural centrat en l'aplicació de les propietats ocultes a la curació.

És sabuda l'àmplia difusió de l'ocultisme d'influència neoplatònica en el segle XVI, que va intensificar el debat sobre la validesa i la licitud de les diverses arts ocultes, com ja hem vist en el cas de l'alquímia. Per a molts Arnau –metge, filòsof, alquimista, teòleg, amb domini de totes les llengües cultes– devia ser un dels savis complets que encarnaven el metge, el mag i el profeta, coneixedor de totes les arts que li permetien curar i dominador de les forces celestes i de la natura. Aquest metge-mag és no tan sols l'ideal de l'hermetisme del renaixement, d'arrel neoplatònica, que va tenir en Marsilio Ficino (1433-1499), traductor de Plató i del corpus hermètic, una de les seves figures cabdals, sinó també dels paracelsistes, que eleven el seu mestre a tal ideal¹⁴⁰. El corpus arnaldia esdevé una de les

¹³⁸ Apèndixs 1 i 2, cap. 3.

¹³⁹ Apèndix 2, cap. 6.

¹⁴⁰ Per a la imatge d'Arnau mag vegeu *supra* el capítol I, 5 de la tercera part. Sobre Marsilio Ficino, Paracels i l'ideal de l'home-mag: Eugenio GARIN (1954), “Imágenes y símbolos en Marsilio Ficino”, *Medioevo e Rinascimento. Studi e ricerche*, pp. 269-288, Bari, Laterza; traducció castellana de D. Bergadà dins *La revolución cultural del Renacimiento*, Barcelona, Crítica, 1981, pp. 134-157; DEBUS (1978), *Man and Nature...*, pp. 34-42 de la traducció castellana; CARDINI (1979), *Magia, stregoneria, superstizioni...*, pp. 62-67 de la traducció castellana. Pel que fa al context social del mag renaixentista

autoritats per a l'extraordinària eclosió que va tenir la màgia en el renaixement, segons es veu, per exemple, en Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486-1535), que cita Arnau en la seva *De occulta philosophia*, impresa entre 1531 i 1533, com una de les seves fonts¹⁴¹. La seva fama entre els cultivadors de l'ocultisme té com a contrapartida que és denostat per detractors de la màgia i la bruixeria. Així, Johann Weyer en el *De praestigiis daemonum* (1566) el situa entre els seguidors de les "follies dels primers mags", seguidors de "lamentable disposició mental", que van compilar supersticions i pràctiques absurdes i irracionals¹⁴². En canvi Martín del Río en les seves *Disquisitiones màgiques*, obra enciclopèdica que recull tots els sabers sobre l'ocultisme per lluitar contra la màgia demoníaca publicada entre 1599 i 1600, dóna una visió més d'acord amb la figura històrica d'Arnau en situar-lo en el terreny de la màgia natural, i encara en les seves aplicacions lícites¹⁴³. Com és lògic la visió d'Arnau que donen els autors depèn no solament del coneixement real de la seva obra sinó també del la seva pròpia posició davant la màgia en un temps en què es radicalitzen les idees a favor i en contra.

El mateix passa amb les al·lusions a Arnau dins la polèmica astrològica durant el renaixement. Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) dedica un breu capítol de les seves *Disputationes* contra l'astrologia judiciària, escrita entre 1493 i 1494, a tots els qui han anunciat la fi del món i l'arribada de l'Anticrist amb arguments astrològics, a més del jueu Abraham que ha predit la vinguda del Messies. L'únic que hi apareix designat com a anunciador de l'Anticrist és justament el reformador català, que Pico situa entre els qui feien

vegeu EAMON (1994), *Science and the secrets of nature*, pp. 217-229, i per a la seva tradició des de l'antiguitat: M. BUTLER (1948), *The myth of the magus*. La bibliografia sobre l'auge de la màgia i l'ocultisme al renaixement és molt àmplia. Vegeu, entre altres, ZAMBELLI (1973), "Il problema della magia naturale..."; SHUMAKER (1972), *The Occult Sciences...*, pp. 108-159, i CULIANU (1987), "Magic in medieval and Renaissance Europe"; Frances A. YATES (1964), *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Londres - Chicago, Routledge - University of Chicago Press (traducció castellana de D. Bergadà: *Giordano Bruno y la tradición hermética*, Barcelona, Editorial Ariel); GARIN (1976), *Lo zodiaco della vita...*, pp. 85-150 de la traducció castellana; COPENHAVER (1991), "Natural magic, hermetism..."

¹⁴¹ Heinrich Cornelius AGRIPPA VON NETTESHEIM, *Filosofía oculta. Magia natural*, introducció i traducció de Bárbara Pastor, Madrid, Alianza Editorial, 1992, pp. 34 (carta nuncupatòria) i 79 (cap. 13).

¹⁴² Johann WEYER, *Witches, Devils, and Doctors in the Renaissance: Johann Weyer, De Praestigiis Daemonum*, introducció de George Mora i traducció de John Shea, Binghamton - Nova York, Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1991, p. 106 (cap. 4).

¹⁴³ Martín del RÍO, *La magia demoníaca*, traducció i edició de Jesús Moya, Madrid, Hiperión, 1991, pp. 119-121 (*Disquisitiones magicae*, I).

prediccions sobre la fi del món per la triple conjunció de 1464 i que el pas del temps ha desmentit, com les altres profecies del mateix tipus ja han estat refutades o ho seran pels esdeveniments¹⁴⁴. És cert que el 1300 Arnau va exposar les seves idees apocalíptiques en el *De tempore adventus Antichristi* i en el *De mysterio cymbalorum Ecclesie*, però en realitat situa la data de la màxima activitat de l'Anticrist vers el 1376, tot negant la que donen els càlculs astrològics per a la fi del món perquè aquesta depèn de Déu¹⁴⁵. Malgrat que no rebutja els pronòstics astrològics en l'àmbit natural, assevera que les profecies escatològiques s'han de cercar en les Santes Escriptures. Tanmateix la idea errònia que les seves profecies apocalíptiques provenien de càlculs astrològics es degué estendre, a partir de Pico, com un dels errors passats que els detractors de l'astrologia empraven per demostrar-ne la falsetat. Certament la trobem, com és d'esperar, entre “les fal·làcies nècies dels astròlegs per les quals es puguin descobrir les altres i se'n conegui la falsedat” enumerades pel famós predicador Savonarola cap al 1497 en el compendi que va fer de la mateixa obra de Pico¹⁴⁶. El mateix origen ha de tenir la crítica que dins la *Vita Arnaldi* en fa Champier, seguidor de Ficino, en un passatge molt similar, malgrat que en comptes del 1345 l'hi atribueix la datació de 1355¹⁴⁷. Arnau, que va fer ús de recursos iatromatemàtics i a qui amb raó o sense se li atribuïen alguns escrits d'astrologia mèdica –tot i que sense donar proves d'interès per la judiciària–, demostra com l'escatologia apocalíptica de tipus

¹⁴⁴ “Si falsos, vanos, ridiculos eos in his deprehendimus quae de praeteritis religionibus sunt locuti, non plus debemus putare fidei adhibendum illorum nugamentis cum de Antichristo, de saeculi consumatione, denique hoc genus aliis futuris rebus nebulones isti prophetica quadam autoritate fermocinantur. Nam et quosdam iam eventus reprobavit, ut Arnaldum aliosque nonnullos qui aiunt anno Domini 1345, ob illam trium siderum superiorum in Aquario coniunctionem, aut anno 1464 ob Iovem et Saturnum in Piscibus iunctos Messiam Abraam, alii Antichristum nobis minitabantur, alios qui in longum haec magis distulerunt, non dubito eodem argumento a posteris redarguendos quia et illorum scilicet vaticinium res ipsa refutabit, donec eveniat dies angelis ignorata, quam cum nosse dominus Iesus nostrum esse negavit, audacium omnium, ut ait Augustinus, digitos una voce resolvit”, Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA, *Disputationes adversus astrologiam divinatricem, Opera Omnia*, Basilea, H. Petri, 1557, V, 16, p. 577 (facsimil amb introducció de Cesare VASOLI, Hildesheim, Georg Olms, 1969).

¹⁴⁵ Vegeu l'apartat III, 3.1 de la tercera part.

¹⁴⁶ “Le vane opinioni e stolte fallacie delli astrologi accioché per queste se intendano le altre e si conosca la loro vanità” enumerades en el capítol quart de *Contra li astrologi*: “Alnaldo Ispano disse che Anticristo doveva nascere nell'anno 1345, e nientedimeno non si vede ancora questo Anticristo se non molti cattivi uomini membri di Anticristo”, Girolamo SAVONAROLA, *Scritti filosofici*, edició de G. Garfagnini i E. Garin, Roma, Angelo Belardetti, p. 362.

¹⁴⁷ Vegeu l'apèndix 2, cap. 5.

joaquimista xocava amb el profetisme d'origen grecoaràbic basat en les conjuncions astrològiques. Alhora pot semblar paradoxal que els passatges precedents de Pico, Savonarola i Champier sobre Arnau siguin un exemple de com aquestes dues tradicions van tendir a confondre's, sobretot en el renaixement¹⁴⁸.

Dins també del neoplatonisme, Marsilio Ficino, metge i mestre de Pico, compartia la seva posició contra l'astrologia judiciària, si bé acceptava la iatromatemàtica, que empra a bastament en els seus tractats de medicina, com en la seva obra titulada *De vita*, composta de tres llibres i impresa el 1489. En efecte, en el seu tercer llibre, *De vita coelitus comparanda*, fa ús abundant de les imatges astrològiques, sobretot a partir de Pietro d'Abano i el *Picatrix*. Aquí, però, interessa destacar que el seu segon llibre, el *De vita longa*, centrat en els mitjans mèdics per retardar la vellesa va ser inspirat, segons pròpia declaració, per una obra apòcrifa d'Arnau, el *De retardatione accidentium senectutis*, obra de la qual havia trobat un manuscrit, tot i que de lectura difícil, després d'haver-la cercat llargament, tal com comunica en una carta del 8 d'agost de 1489 a Pico¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Paola ZAMBELLI (1986), "Introduction: astrologers' theory of History", P. ZAMBELLI (ed.), *'Astrologi hallucinati'. Stars and the end of the world in Luther's time*, Berlín, Walter de Gruyter, pp. 1-28; REEVES (1969), *The Influence of prophecy...*, pp. 347-351 i 502-504. Sobre la polèmica astrològica en l'època moderna, amb especial èmfasi en l'obra de Pico: TESTER (1987), *A History of Western Astrology*, pp. 204-243.

¹⁴⁹ "Quo die hinc abisti, libellum *De vita coelitus comparanda* peregi, pridie vero opportune incideram in quendam Arnaldi librum *De retardanda senectute*, diu a nobis optatum, sed scribarum vitio lectu difficilem, difficillimum intellectu" (*Opera omnia*, Basilea 1576, 900, 3); "Ab Arnaldo philosopho ego nunc adductus sum ad libellum de differendo senio componendum" (*ibidem*, 901, 1). Ambós passatges apareixen citats dins Paul Oskar KRISTELLER (1937), *Supplementum Ficinianum. Marsilii Ficini Florentini philosophi Platonici opuscula inedita et dispersa*, Florència, Olschki, I, pp. lxxxiii-lxxxvi, on explica el procés. Es pot veure també el segon passatge en la traducció italiana: Marsilio FICINO, *Scritti sull'astrologia*, edició d'Ornella Pompeo Faracovi, Biblioteca Universale Rizzoli, Milà, 1999, p. 238-239. Per al corpus arnaldia com una de les fonts de Ficino vegeu també Paul Oskar KRISTELLER (1944), "The scholastic background of Marsilio Ficino. With an edition of unpublished texts", *Traditio*, 2, pp. 257-318 (esp. p. 261). John R. CLARK (1986), "Roger Bacon and the composition of Marsilio Ficino's *De vita longa* (*De vita*, book II)", *Journal The Warburg and Courtauld Institutes*, 49, pp. 230-233, demostra que l'inspiradora del llibre de Ficino no és pas el *De conservatione iuventutis* com es podria pensar per l'atribució arnaldiana sinó el *De retardatione accidentium senectutis* que ell adscriu a Bacon. En realitat tal distinció d'autors s'esvaeix quan es té en compte que ambdós textos van ser atribuïts a Arnau en la tradició manuscrita i que són apòcrifs tant respecte al metge català com al franciscà anglès perquè remunten a un mateix autor obscur, segons va aclarir PARAVICINI BAGLIANI (1991), "Il mito della *Prolongatio...*" (vegeu *supra* el capítol 4 de la introducció). Els *De vita libri tres* només un cop citen Arnau pel seu nom: "Inter haec regulam ante omnes ab Arnaldo philosopho comprobata memori semper mente teneto..." (II, 7), Marsilio FICINO, *Three books on life*, edició crítica i traducció de C. V. Kaske i J. R. Clark, Binghamton - Nova York, Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1989, pp. 182-184. Sobre les imatges astrològiques del tercer llibre vegeu YATES (1964), *Giordano Bruno...*, pp. 81-104 de

Precisament d'un membre del cercle neoplatònic florentí de Ficino i metge de Lorenzo di Medici, Pierleone da Spoleto (m. 1492), consta un interès per Arnau i Ramon Llull palès per haver copiat obres seves, mèdiques i teològiques. Aquest degué ser qui va estimular la dedicació del ja esmentat Francesc Argilagues per l'obra arnaldiana¹⁵⁰. Argilagues podria ser un paradigma del que podria ser un metge del primer renaixement interessat en Arnau, potser dins una revifada del mestre de Montpeller dins els cercles universitaris italians de la seva època. Es va formar a Pisa just abans de l'arribada de l'humanisme grec a les facultats de medicina del nord d'Itàlia i va participar en la polèmica entre els primers metges hel·lenistes, i els pertanyents a l'*establishment*, que reivindicaven el llatí com a llengua idònia i autosuficient de la ciència mèdica. Argilagues va ser dels qui van erigir-se en defensors de la tradició arabollatina medieval amb l'argument de conservar les aportacions dels traductors i comentadors dels textos clàssics i de considerar més important els continguts que no la correcció dels noms. En el mateix marc de l'intent de reviure el galenisme arabitjat amb el retorn a les fonts, però en l'àmbit castellà, resulta molt interessant veure com la recuperació d'Arnau responia a problemes concrets plantejats en la universitat de Salamanca, com ha observat Luis GARCÍA BALLESTER. En efecte, davant la discussió que s'hi va produir al voltant de la graduació dels medicaments, el professor Fernando Núñez de la Hierba va buscar la resposta editant el 1501, amb la col·laboració del batxiller Fernando del Mármol, el binomi format pel *De gradibus* d'al-Kindī i pels *Aphorismi de gradibus* que Arnau va compondre per desenvolupar la teoria farmacològica d'aquest metge àrab. La seva intenció era oferir als seus estudiants, segons declara al pròleg, la millor solució a un problema molt difícil al qual no se'n podia trobar cap en els llibres impresos d'autors antics o coetanis a l'abast. Potser per complementar el pla de la medicina teòrica amb una mostra del galenisme pràctic va incloure en el mateix volum les *Medicationis parabole* del mateix Arnau, una obra ben coneguda a Salamanca en aquella època, segons podria reflectir també l'edició d'Àlvarez Chanca, potser preparada

la traducció castellana.

¹⁵⁰ Vegeu la introducció de GARCÍA BALLESTER i SÁNCHEZ SALOR al *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, AVOMO XV, p. 142, i ARRIZABALAGA - GARCÍA BALLESTER - GIL ARISTU (1991), "Del manuscrito al primitivo impreso...", p. 9.

simultàniament encara que publicada el 1514¹⁵¹. Tant Argilagues com els esmentats estudiosos salmantins van intentar aplicar el rigor filològic a les seves edicions, com una manera de donar validesa a la via arabollatina enfront dels atacs dels humanistes.

En oposició a aquests esforços per donar nova vida a la tradició medieval, l'humanisme mèdic va partir de la constatació que la transmissió de la medicina grega a través de les versions àrabs i les seves versions llatines i dels autors escolàstics havien deformat els escrits de Galè i d'Hipòcrates, tot i que també van reivindicar els altres autors mèdics antics. En conseqüència propugnaven la recuperació dels textos antics en tota la seva puresa, aplicant tots els recursos de la filologia en una fal·lera per fer noves edicions i traduccions encarades a la reforma de la medicina. Tanmateix davant els hel·lenistes acèrrims també sorgí un humanisme llatí que buscà en la llengua clàssica, sobretot de Cels, un mitjà per renovar i purificar el seu propi llatí purgant-lo d'arabismes, medievalismes i hel·lenismes, malgrat que a la fi no pogueren impedir la introducció de neologismes grecs¹⁵². Però, en expressió de Owsei TEMKIN, en el segle XVI el galenisme, havent arribat així a la seva acme, va iniciar la seva decadència¹⁵³: la mateixa recuperació de l'esperit crític i de l'observació estimulades pels clàssics acabarien per dur a superar el seu saber i finalment a emancipar-se'n com a autoritats, primer en el camp anatòmic i fisiològic i molt després en els àmbits terapèutic i farmacològic.

¹⁵¹ GARCÍA BALLESTER (2000), "Galenismo y enseñanza médica...", pp. 218-227, i GARCÍA BALLESTER (2001), *La búsqueda de la salud...*, pp. 240-252. El batxiller va transcriure les obres d'un còdex pertanyent a Núñez de la Hierba, tan deteriorat que va exigir una profunda revisió d'ambdós.

¹⁵² Sobre l'humanisme mèdic: TEMKIN (1973), *Galenism...*, pp. 125-133; Andrew WEAR (1981), "Galen in Renaissance", V. Nutton (ed.), *Galen: problems and prospects*, Londres, The Wellcome Institut for the History of Medicine, pp. 229-262; DILG (1987), "The antarabism..."; Enrique MONTERO CARTELLE (1989), "El humanismo médico en el Renacimiento castellano", J. RIERA *et alii*, *Ciencia medicina y sociedad en el Renacimiento castellano*, Valladolid, Universidad de Valladolid, pp. 19-38; SIRAISSI (1990), *Medieval and early Renaissance Medicine...*, pp. 187-193; ARRIZABALAGA - GARCÍA BALLESTER - GIL-ARISTU (1991), "Del manuscrito al primitivo impreso...", p. 8 i 15-17; ARRIZABALAGA (1998), *The Articella in the Early Press...*, pp. 22-34; Miguel Ángel GONZÁLEZ MANJARRÉS (2000), *Andrés Laguna y el humanismo médico. Estudio filológico*, [Salamanca], Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León, pp. 25-35; Enrique MONTERO CARTELLE (2001), "El médico filólogo en el siglo XVI", J. L. GARCÍA HOURCADE - J. M. MORENO YUSTE (coord.), *Andrés Laguna: humanismo, ciencia y política en la Europa renacentista. Congreso internacional, Segovia, 22-26 de noviembre de 1999*, [Valladolid], Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León, pp. 93-121.

¹⁵³ TEMKIN (1973), *Galenism...*, pp. 191-192. EISENSTEIN (1979), *The printing press ...*, pp. 560-574, desenvolupa els factors del declivi del galenisme lligats a la impremta.

Trobem ressons de la polèmica entre humanistes i arabistes també dins les *Opera* d'Arnau: a mesura que l'hel·lenisme va guanyant terreny, els prologuistes de les edicions generals arnaldianes es van trobant en la necessitat cada cop més forta de justificar la pervivència de l'obra d'Arnau. És significativa la posició de Champier perquè és un autor que sol navegar entre dues aigües: es mostra favorable al retorn a la medicina grega per defugir la corrupció dels textos àrabs, els quals tanmateix accepta sempre que no contradiguin Galè ni la doctrina cristiana. Alhora sol criticar els metges que es preocupen més del seu estil literari que no del saber i l'habilitat professional¹⁵⁴. Per això, quan a la *Vita Arnaldi* Champier parla de la llengua d'Arnau, justifica el seu estil "entre l'eloqüència i la barbàrie" perquè no es preocupava de la redacció ni de l'ortografia ni de la bellesa del discurs sinó tan sols dels continguts, d'acord amb el que era apreciat a la seva època¹⁵⁵. Però malgrat que el triomf dels humanistes favorables del retorn als clàssics antics i de la puresa lingüística pugui semblar absolut a mitjans de segle, es manté un corrent defensor de la tradició arabollatina que resorgeix a les darreres dècades del segle. Les dues últimes edicions generals arnaldianes no són pas un cas aïllat. Un altre exemple és la nova impressió de la *Rosa Anglica* de John Gaddesden (1280-1361), editada per Phillip Schopfius (Augsburg, 1595), el qual declara en el prefaci haver-hi fet unes mínimes correccions lingüístiques i considera millors els autors mèdics medievals, entre els quals esmenta Arnau de Vilanova, que no els contemporanis, sobretot en la pràctica professional. Poc abans Peter van Foreest, en els prefacis de les seves *observationes* (Leiden, 1589), donava un gran valor als metges àrabs i llatins medievals, tot criticant els qui els deixaven de banda pel seu llenguatge bàrbar¹⁵⁶. En aquest sentit és interessant observar com l'hel·lenista Zwinger, a l'edició de Basilea, situa Arnau dins la història de la medicina relativitzant-lo. En recuperar-se la medicina i la filosofia gregues dels àrabs,

¹⁵⁴ COPENHAVER (1978), *Symphorien Champier...*, p. 67.

¹⁵⁵ Apèndix 2, cap. 4.

¹⁵⁶ Sobre les obres de Gaddesden i van Foreest vegeu Andrew WEAR (1985), "Explorations in Renaissance writings on the practice of medicine", A. WEAR - R. K. FRENCH - I. M. LONIE, *The medical Renaissance of the sixteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 118-174 (esp. pp. 118-126).

“...poaren juntament amb les ciències més nobles, també la més envilida pel llot del llenguatge bàrbar. En sorgiren filòsofs penetrants, nombrosos metges erudits, però, privats d’aquella elegància hipocràtica, eren tots uns bàrbars, que, si bé oferien les menges més saboroses, les oferien tanmateix en una presentació descurada, no pas per culpa seva sinó de la seva època. Entre ells qui oferí les menges més dolentes no fou pas Arnau de Vilanova, filòsof insigne i metge excel·lent, el qual, si hagués tingut accés a una formació més cultivada, hauria estat fins i tot comparable als antics¹⁵⁷”.

De tota manera l’ambient intel·lectual ha quedat influït pels ideals humanistes i no ens ha de sorprendre que en aquesta edició de 1585, quan es reprenen les edicions de les *Opera* al cap d’aproximadament mig segle, es faci un esforç, com hem constatat abans, per adequar-les als canvis soferts per la medicina durant aquest llarg lapse de temps, en el qual l’hellenisme ha triomfat i les noves traduccions grecolatines han substituït les medievals.

La primera de les justificacions per emprendre les edicions generals d’Arnau és la validesa de la seva obra pràctica, vista de vegades com el principal valor de la medicina d’Arnau. Així Champier (1520), en comparar el metge català amb Pietro d’Abano, sosté:

“Arnau supera tots i tingué la primacia en medicina pràctica, en la quals alguns segueixen el model de l’empírica, altres la metòdica i altres la lògica. El Conciliador d’Abano és digne de rebre els més grans elogis. Però no hi ha ningú, si més no entre els metges, que no aprovi, lloï i admirí Arnau, sobretot en aquella part de la medicina anomenada pràctica, en la qual s’ha comprovat que ell hi consagrà més estudis”¹⁵⁸.

Per això no és estrany que el 1586 es fes una edició amb intenció d’aplegar les obres més orientades a la pràctica mèdica –i alquímica–, la *Praxis medicinalis*¹⁵⁹:

“Fins avui has tingut, lector benvolent, molts autors eximis en la sagrada medicina, però cap de tan sòlidament erudit ni cap de comparable amb aquest pel que fa a l’experimentació en diverses matèries.[...] Com que aquest autor sembla més necessari per als futurs practicants de la medicina –als quals també l’oferim– que no pas per a aquells que cal imitar d’entre els qui ja l’exerceixen, per complaure’ls com es mereixen, de manera que aquesta obra no excedís un gran volum, hem imprès només els escrits que eren útils per a la pràctica de la medicina”¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Apèndix 3.

¹⁵⁸ Text reproduït en l’apèndix 2, cap. 7.

¹⁵⁹ Cf. WEAR (1985), “Explorations...”, esp. p. 119.

¹⁶⁰ Apèndix 4.

Cal destacar l'èmfasi que fa el prefaci en la utilitat del volum per als estudiants de medicina, per a qui serà profitós en els seus estudis de pràctica, de la mateixa manera que Champier recorda, comparant el mestre de Montpeller amb Gentile da Foligno:

“Gentile fou més prolix, Arnau més breu. Gentile ens ha lliurat com unes llavors; Arnau, en canvi, aquelles llavors les honrà, les divulgà i els donà la perfecció [...] Gentile escrigué els conceptes de l'escolàstica. Arnau transmeté als joves les regles i els cànons de la medicina pràctica. Gentile escrigué més abundantment que no Arnau. Tanmateix Arnau aportà més coses dignes de ser recordades del seu propi enginy”¹⁶¹.

De fet és probable que les edicions de les *Opera* arnaldianes tinguin una vinculació més o menys estreta amb el món universitari, segons fan pensar el seu format *in folio*, típic dels llibres de text universitaris, i la seva impressió en dos centres editorials, Lió i Venècia, relacionats amb sengles facultats de medicina importants: Montpeller i –entre altres universitats del nord d'Itàlia– Pàdua. Aquesta doble valoració de la pràctica i del magisteri arnaldia l'hem vist abans reflectit en l'èxit editorial de certes obres.

Les edicions renaixentistes arnaldianes han estat fins ara, fonamentalment, un mitjà per arribar a l'Arnau medieval. En l'actualitat, però, el seu pensament i la seva pràctica en medicina es pretén recuperar i destriar de la llegenda sobre bases que ofereixin més garanties, per mitjà d'una depuració del corpus i d'edicions crítiques, en una de les empreses més ambiciosos i fructíferes de la historiografia mèdica actual. Tanmateix les impressions modernes ens permeten acostar-nos com a objecte d'estudi a un Arnau renaixentista força diferent, que dos-cents anys després de la seva mort conservava encara influència, si bé a través d'una imatge distorsionada pel mite.

¹⁶¹ Apèndix 2, cap. 8.

CATÀLEGS I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

El recull de les impressions modernes de la taula 2 ha estat fet a partir dels catàlegs de biblioteques i repertoris bibliogràfics llistats a continuació.

1. CATÀLEGS EN LÍNIA O EN FITXES:

a) Catàlegs generals

Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español: <http://www.mcu.es/ccpb>

COPAC: University Research Library Catalogue (Gran Bretanya): <http://copac.ac.uk/copac>

Istituto Centrale per il Catalogo Unico (Itàlia): <http://opac.sbn.it>

b) Sigles de les biblioteques (incorporades als catàlegs anteriors o amb catàlegs independents indicats entre parèntesis):

BAR: Biblioteca Alessandrina di Roma

BAV: Biblioteca Apostolica Vaticana (<telnet://librs6k.vatlib.it>)

BC: Biblioteca de Catalunya (en fitxes)

BIMSS: Biblioteca dell'Istituto e Museo di Storia della Scienza (Florència)

BLL: Brotherton Library de Leeds

BMUF: Biblioteca di Medicina dell'Università di Firenze

BNE: Biblioteca Nacional de Madrid (en fitxes i <http://www.bne.es>)

BNR: Biblioteca Nazionale Centrale "Vittorio Emanuele II" di Roma

BNUT: Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino

BM: Biblioteca de Montserrat

BPA: Biblioteca Provinciale di Avellino

BPT: Biblioteca Pública de Toledo

BSB: Bayerischen Staatsbibliothek de Munic (<http://www.bsb.badw-muenchen.de>)

BUV: Biblioteca Universitaria de Valladolid

HAB: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.

SLE: Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial

UB: Universitat de Barcelona (<http://www.bib.ub.es>)

UBL: Universitätsbibliothek de Leipzig (<http://opac.ub.uni-leipzig.de>)

BUC: Universidad Complutense de Madrid, Biblioteca Histórica "Marqués de Valdecilla"
(<http://www.ucm.es/bucm>) / *Biblioteca digital Dioscórides (Base de datos)*

WL: Welcome Library (<http://www.welcome.ac.uk>)

2. CATÀLEGS I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS IMPRESOS

Josep BERNABEU - Guillermo OLAGÜE - Glòria PEIRÓ (1991), *Catàleg del fons científic (segles XVI/XVIII) de la biblioteca Fernando de Loaces, Oriola, València*, Edicions Alfons el Magnànim.

BL: BRITISH LIBRARY (1979-1987), *The British Library General Catalogue of printed Books to 1975*, Londres, Clive Bingley.

BNE: BIBLIOTECA NACIONAL (1995), *Nuevas adquisiciones de impresos antiguos de la Biblioteca Nacional, siglos XVI-XVII*, Madrid, Biblioteca Nacional - Ministerio de Cultura.

BNP: BIBLIOTHÈQUE NATIONALE (1924-1981), *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, París, Paul Catin - Imprimerie Nationale.

BNP: BIBLIOTHÈQUE NATIONALE (1981), *Catalogue des incunables*, París, Bibliothèque Nationale.

BSBi: *Bayerischen Staatsbibliothek Incunabelkatalog* (1988-1998), Wiesbaden, Dr Ludwig Reichert Verlag, 4 vols. publicats.

BUC: Rafaela CASTRILLO MÁRQUEZ (1985), *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI existentes en la Biblioteca de la Facultad de Medicina*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid.

GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (1928), Leipzig (2a edició: Stuttgart - Nova York, Hiersemann - Kraus, 1968).

Ludovicus HAIN (1826-1838), *Repertorium bibliographicum*, Stuttgart, J.G. Cotta (reimpressió: Milà, Görlich editore, 1966).

- IAL: Frederick R. GOFF (1964), *Incunabula in American Libraries. A third census of fifteenth century books recorded in North American collections*, Millwood (Nova York), Kraus reprint, 1973.
- IBI: T. M. GUARNASCHELLI - E. VALENZIANI (1943-1981), *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*, 6 vols., Roma, Libreria dello Stato.
- KI: Arnold C. KLEBS (1938), *Incunabula scientifica et medica*, Bruges (reimpressió: Hildesheim, Georg Olms, 1963).
- NLM: Richard DURLING (1967), *A Catalogue of Sixteenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*, Bethesda, U. S. Department of Health, Education and Welfare.
- BNL: Peter KRIVATSKY (1989), *A Catalogue of Seventeenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*, U. S. Department of Health and Human Services, Bethesda, Maryland.
- Nor: F. J. NORTON (1978), *A Descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal 1501-1520*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pal: PALAU, *Manual del librero hispano-americano...*
- Pel: M. PELLECHET (1897-1909) *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France*, París (reimpressió: Nendeln, Kraus-Thomson, 1970).
- RAMB: Agustí ESTRADER - Núria FULLÀ (1986), *Catàleg de la Biblioteca de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Rei: D. REICHLING (1953), *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum additiones et emendationes*, Milà, Görlich editore, 2 vols.
- USC: José M. de BUSTAMANTE (1944-1967), *Catálogos de la Biblioteca Universitaria*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 7 vols.

3. ALTRES

Cal: CALVET (1995), “Les *alchimica* d’Arnaud...”.

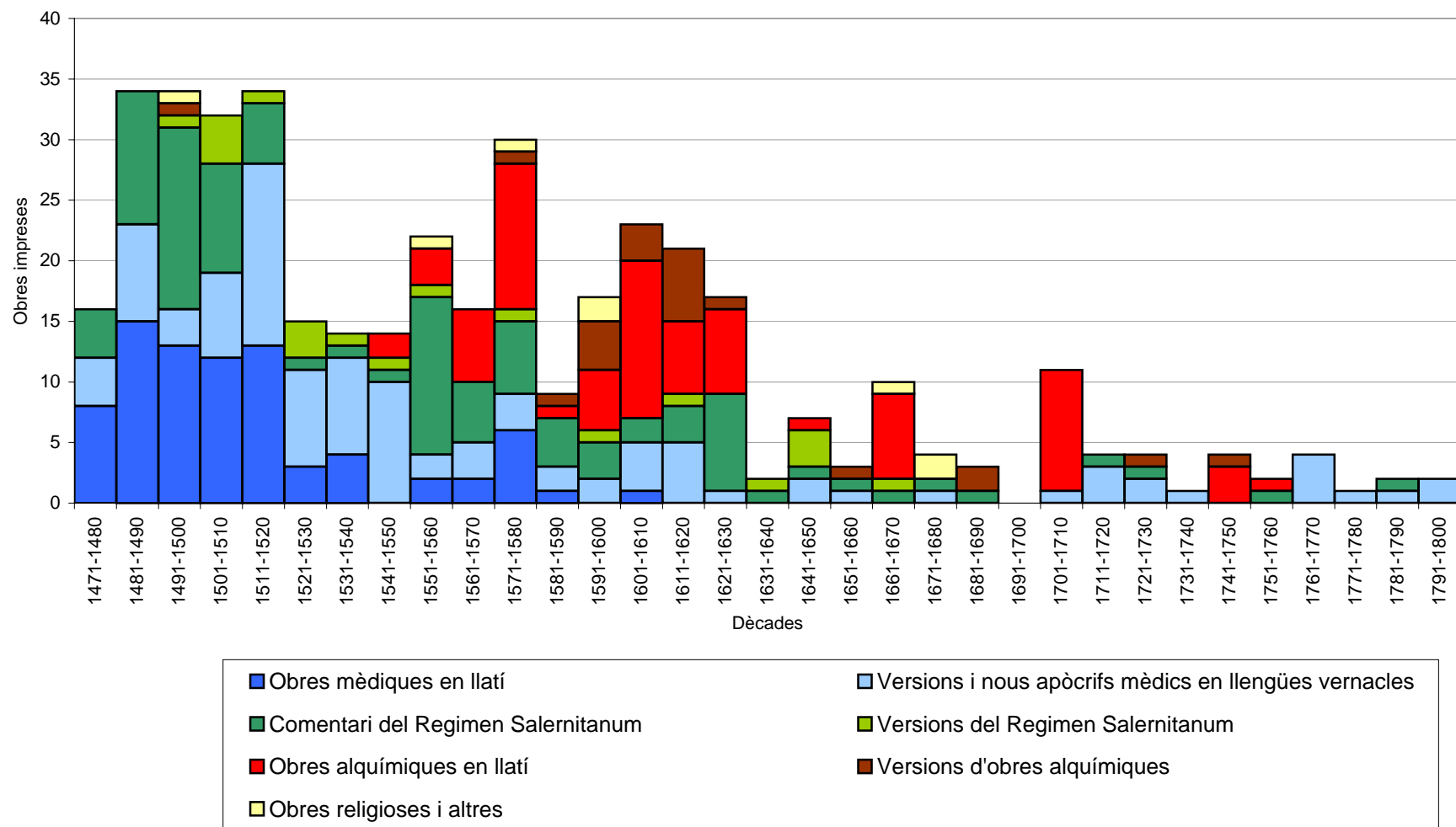
Men: MENSA (1994), *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica*.

Pan: PANIAGUA (1969), *El Maestro Arnau de Vilanova....*

Sar: SARTON (1950), *Introduction to the History of the Science*, Baltimore (reimpressió: Huntington, NY, Robert E. Krieger, 1975), II/2, pp. 893-900.

Thor: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*

GRÀFIC 1: EVOLUCIÓ DE LES IMPRESSIONS PARTICULARS I PARCIALS ARNALDIANES DEL SEGLE XV AL XVIII

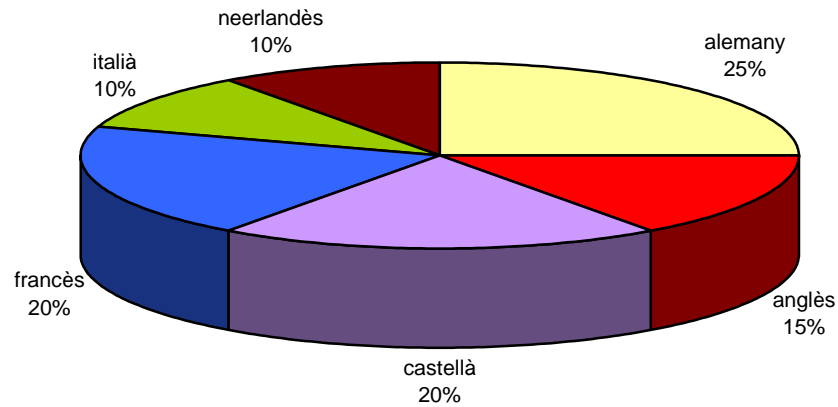

GRÀFIC 2: LES OBRES IMPRESSES ARNALDIANES EN LLENGÜES VERNACLES

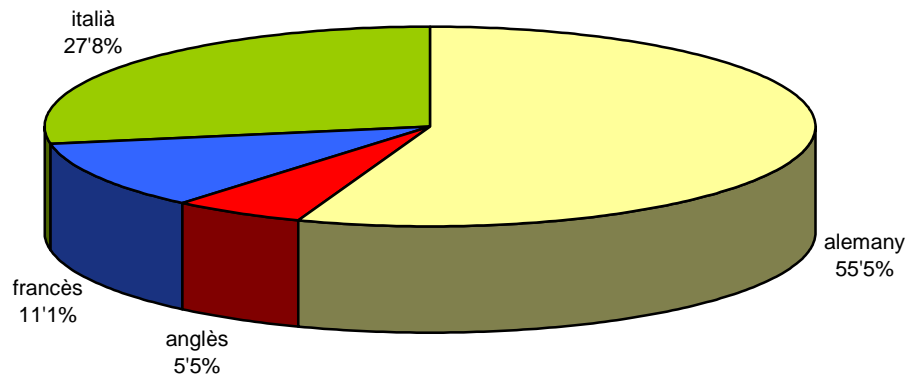
	mèdiques	alquímiques
alemany	5	10
anglès	3	1
castellà	4	0
francès	4	2
italià	2	5
neerlandès	2	0
total	20	18

Nombre de versions d'obres atribuïdes a Arnau o de nous apòcrifs en diverses llengües europees, reflectit en percentatge en els gràfics inferiors.

obres mèdiques

obres alquímiques

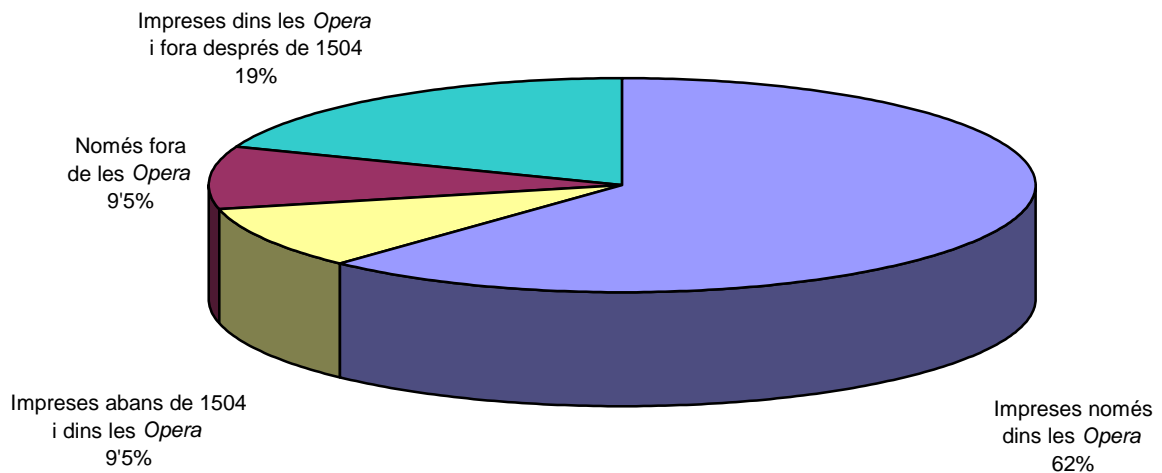

GRÀFIC 3: LES OBRES ARNALDIANES EN LLATÍ IMPRESSES DINS I FORA DE LES *OPERA*

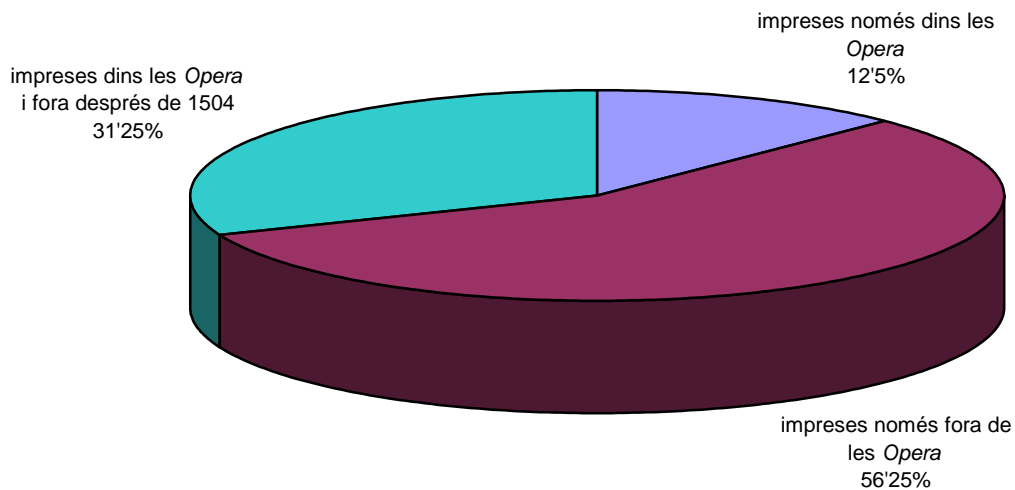
Nombre d'escrits atribuïts a Arnau impresos en llatí íntegrament dins les edicions generals i/o en edicions a part, reflectit als gràfics inferiors.

	mèdics	alquímics
només dins les <i>Opera</i>	39	2
només fora de les <i>Opera</i>	6	9
impresos abans de 1504 i dins les <i>Opera</i>	6	0
impresos dins les <i>Opera</i> i fora després de 1504	12	5
total	63	16

Obres mèdiques

Obres alquímiques

TAULA 1: OBRES IMPRESES ATRIBUÏDES A ARNAU DE VILANOVA

N. B. La present taula recull els escrits impresos adscrits a Arnau amb les sigles utilitzades a les taules següents, la qüestió de l'autoria referent a cada text (ap=apòcrif, au=autèntic, d=dubtós) i de quina manera ha estat imprès (o=*Opera*, i=impressions particulars, a part de les *Opera*). La classificació segons l'autenticitat es basa fonamentalment en els estudis de Juan Antonio PANIAGUA, amb aportacions de Michael MCVAUGH, Luis GARCÍA BALLESTER, Pedro GIL-SOTRES i meves, entre altres (vegeu els capítols 2 i 4 de la introducció, la primera, la segona part, els capítols II, 5 i III, 3 de la tercera part i el capítol 2 del present estudi). Tots els tractats alquímics són considerats aquí espuris.

SIGLES	TÍTOL UNIFORME	AUTORIA	IMPRÈS
aam	<i>Annotationes in Anathomiam Mundini</i>	ap	i
an	<i>Antidotarium</i>	d	o, i
adg	<i>Aphorismi de gradibus</i>	au	o, i
ap	<i>Aphorismi particulares</i>	au	o, i
am	<i>Ars memorativa</i>	?	i
bp	<i>Breviarium practice</i>	ap	o, i
cn	<i>Carmen</i>	ap	i
ca	<i>Carmina</i>	ap	i
cta	<i>Cathena aurea</i>	ap	o
cra	<i>Compendium regimenti acutorum</i>	au	o
csp	<i>Commentum super quasdam parabolas</i>	au	o
crss	<i>Commentum super Regimen sanitatis Salernitanum</i>	ap	o, i
cdmc	<i>Commentum super Galieni De mala complexione diversa</i>	au	o
cea	<i>Computus ecclesiasticus et astronomicus</i>	ap	i
cc	<i>Contra calculum</i>	ap	o
ccr	<i>Contra catarrhum</i>	ap	o
cfe	<i>Cura febris ethice</i>	d	o
chp	<i>Cur und Hailung des Podagrams</i>	ap	i
das	<i>De accidentibus senectutis et senii</i>	ap	i
dah	<i>De amore heroico</i>	au	o
dav	<i>De aqua vite simplici et composita</i>	ap	i
dam	<i>De aquis medicinalibus</i>	d	o
dacv	<i>De arte cognoscendi venena</i>	d	o, i
dia	<i>De iudiciis astronomie</i>	d	o
dbm	<i>De bonitate memorie</i>	ap	o
dcm	<i>De cautelis medicorum</i>	ap	o, i
dc	<i>De coitu</i>	ap	o
dcp	<i>De conceptione</i>	d	o
dcn	<i>De conferentibus et nocentibus</i>	ap	o, i
dcirs	<i>De conservanda iuventute et retardanda senectute</i>	ap	o, i
dcom	<i>De consideracionibus operis medicine</i>	au	o
dd	<i>De decoratione</i>	ap	o

ddt	<i>De dosi tyriacalium</i>	au	o
dep	<i>De epilepsia</i>	ap	o
dec	<i>De esu carniuum</i>	au	o
dhr	<i>De humido radicali</i>	au	o, i
dim	<i>De intentione medicorum</i>	au	o
dl	<i>De lege (traducció)</i>	ap	i
dmpc	<i>De modo preparandi cibos et potus infirmorum</i>	ap	o
dom	<i>De ornatu mulierum</i>	ap	o
dpo	<i>De parte operativa</i>	au	o
dpl	<i>De philosophorum lapide</i>	ap	o, i
dp	<i>De phlebotomia 1</i>	ap	i
dph	<i>De phlebotomia 2</i>	ap	o
dphy	<i>De physicis ligaturis (traducció)</i>	ap	o
dq	<i>De quercu</i>	ap	i
dshd	<i>De sanguine humano distillato</i>	ap	i
ds	<i>De sigillis</i>	ap	o
dsl	<i>De signis leprosororum</i>	ap	o
ds	<i>De simplicibus</i>	d	o
dsi	<i>De somniorum interpretatione</i>	ap	o, i
dst	<i>De sterilitate</i>	ap	o
dtc	<i>De tremore cordis</i>	ap	o
dv	<i>De venenis</i>	d	o
dvi	<i>De vinis</i>	d	o, i
dvc	<i>De viribus cordis (traducció)</i>	au	i
esa	<i>Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum</i>	ap	o, i
ex	<i>Experimenta</i>	ap	i
ech	<i>Explicatio in Comentarios Hortulani</i>	ap	i
esi	<i>Expositio super amphorismo In morbis minus</i>	d	o
ff	<i>Flos florum (Perfectum magisterium)</i>	ap	o, i
her	<i>Herbarius seu De virtutibus herbarum</i>	ap	i
idv	<i>Interpretatio de visionibus in somniis</i>	au	i
mr	<i>Méthode ... du rajeunissement</i>	ap	i
mp	<i>Medicationis parabole</i>	au	o, i
nl	<i>Novum lumen</i>	ap	o, i
pqp	<i>Practica ad quendam papam</i>	ap	i
ps	<i>Practica summaria</i>	au	o
qdmc	<i>Questiones super Galieni De mala complexione diversa</i>	ap	o
qea	<i>Quaestiones tam essentiales quam accidentales</i>	ap	i
rem	<i>Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia</i>	ap	o, i
ra	<i>Regimen Almarie</i>	au	o
rg	<i>Regiment der Gesundheit</i>	ap?	?
rpo	<i>Regimen podagre</i>	au	o
rq	<i>Regimen quartane</i>	d	o
rsm	<i>Regimen sanitatis [Magnini de Maineriis]</i>	ap	o
rsra	<i>Regimen sanitatis ad regem Aragonum</i>	au	o, i
rsc	<i>Regimiento de sanidad</i>	ap	i

rgf	<i>Regule generales de febribus</i>	ap	o
rcm	<i>Remedia contra maleficia</i>	ap	o
rvb	<i>Repetitio super canone Vita brevis</i>	au	o
rp	<i>Rosarius philosophorum</i>	ap	o, i
sa	<i>Speculum alchimie</i>	ap	i
sm	<i>Speculum medicine</i>	au	o, i
tqmi	<i>Tabule que medicum informant</i>	ap	o, i
tvb	<i>Tabula super Vita brevis</i>	au	o
tm	<i>Testamentum 1</i>	ap	i
tm'	<i>Testamentum 2</i>	ap	o
tp	<i>Le trésor des pauvres</i>	ap	i

TAULA 2: IMPRESSIONS PARTICULARS I PARCIALS D'OBRES ATRIBUÏDES A ARNAU DEL SEGLE XV AL XVIII

N. B. Aquest recull ha estat confeccionat sobretot a partir de descripcions incloses en nombrosos catàlegs de biblioteques, repertoris bibliogràfics i estudis indicats *supra*. Per tant hi pot haver algunes repeticions i errors deguts a una diferent datació o adscripció editorial d'una mateixa impressió per part de diversos bibliògrafs, especialment en aquelles edicions en les quals manquen dades, malgrat els esforços fets per evitar confusions. No s'inclouen en aquest recull ni en els gràfics que s'hi basen les traduccions d'Arnaú i apòcrifes. La primera columna indica si és inclòs (s) o no (n) en alguna de les *Opera* generals arnaldianes. Abreviatures: al. (alemany), ang. (anglès), cast. (castellà), fr. (francès), it. (italià), trad. (traducció), ap. (nou apòcrif en llengua vernacle).

	TÍTOL UNIFORME DE L'OBRA	TÍTOL GENERAL DEL LLIBRE	EDICIÓ	LOCALITZACIÓ / FONT
n	<i>Annotationes</i>	Mondino de' LUZZI, <i>Anatomia</i>	Lió, A. Blanchard, 1528	BNP
		Mondino de' LUZZI, <i>Anatomia</i>	Lió, A. Blanchard, 1531	BNP, BUC
s	<i>Antidotarium</i>	<i>Antidotarium clarificatum</i>	València, Nicolaus Spindeler, 1495	BPT, BM, KI
s	<i>Aphorismi de gradibus</i>	AL-KINDI, <i>De gradibus medicinarum...</i>	editat per Francisco Núñez de la Yerba i Fernando Mármol, Salamanca, Juan de Porras, 1501	BFMM, BUV, Pal, Nor
		JEAN D'IVRY, <i>Scrinium medicine</i>	París? 1519	BNP, NLM, WL
s	<i>Aphorismi particulares</i>	JEAN D'IVRY, <i>Scrinium medicine</i>	París? 1519	BNP, NLM, WL
		Otto BRUNFELS, <i>Theses seu communes loci totius rei medicae</i>	Estrasburg, Georgius Ulricher, 1532	BL, WL
?	<i>Ars memorativa</i>	JOANNES DE DOBCZYCE, <i>Opusculum de arte memorativa...</i>	Cracovia, 1504	BL
s	<i>Breviarium practice</i> (No inclosa la d'Estrasburg 1541, assenyalada a la taula 4, núm. 7)	<i>Breviarium practice medicine</i>	Milà, Christoph Valdarfer, 1483	Pal, SLE, BC, BNP, BSBi, IBI, KI, Pel, WG, WL
		<i>Breviarium practice</i>	Pavia, Antonio Carcano, c. 1485	Pal, GW, IBI, KI, WL
		<i>Practica medicine</i>	Venècia, Otino di Luna, 1487	Pal
		<i>Breviarium practice medicine</i>	Venècia, Battista Torti, 1494	Pal, BNE, BUC, BL, BSBi, BU, GW, IBI, KI
		<i>Breviarium practice medicine</i>	Venècia, Otino di Luna, 1497	BSBi, Pal, GW, Pel, IBI, KI, UB

		<i>De febribus opus sane aureum: De febribus</i> (llibre IV del <i>Breviarium practice</i>)	Venècia, Gratius Perchancius, finançat per Gaspar Bindoni, 1576	WL, BL
		compilació al. dins <i>Practica medica</i>	Frankfurt, Nicolaus Stein, 1619	NLM, WL
n	<i>Buch der Gesundheit</i>	ap. al.	Augsburg, J. Bämer, 1482	Pal
			Estrasburg, Mathias Hupfuff, 1513	Pal
			Nuremberg, Jodocus Gutnecht, 1519	Pal
n	<i>Carmen</i>	<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, Lazarus Zetzner, 1613	BL, Cal
		<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, hereus de Lazarus Zetzner, 1659-1661	BL, Cal, NLM
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	Cal, BL
n	<i>Carmina</i>	<i>Alchemiae quam vocant...</i>	Basilea, Pietro Perna, 1572	Cal
s	<i>Commentum super Regimen sanitatis Salernitanum</i>	<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Colònia, Conrad Winters, ante 1480	Pal, BL
		<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	París, Antoine Denidel, ante 1480?	Pal
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lovaina, J. de Paderborn, 1480	WL, BNE
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lovaina, Johannes de Westfalia, 1480?	BL, Pel
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lovaina, Johannes de Westfalia, 1481?	BL
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lovaina, Johannes de Westfalia, 1482?	BL
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lovaina, Johannes de Westfalia, 1483?	BL
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lovaina, Johannes de Westfalia, 1484/1488	Pal, BNP, BNE, BC, Pel
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	París, Mercator, c. 1485	Pal
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	[Lió, 1485]	Pel
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lió, Mathias Huss, 1486/1487	UB, WL
		<i>Regimen sanitatis</i>	Besançon, Peter Metlinger, 1487	Pal, BL, BNP, Pel
		<i>Regimen sanitatis Salerni...</i>	[Lió, Joannes de Prato, 1489]	BC, Pal, UB,

<i>Regimen sanitatis Salernitanum...</i>	[Lió, 1490]	Pal, BNP, Pel
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Lió, Matthias Huss, 1490?	BL
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Estrasburg, G. Husner, 1491	BL, WL,
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Estrasburg, M. Flach, 1491	Pal, BNP, Pel, BNE
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Venècia, 1492?	BL
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	París, Andreas Bocard, 1493	BNP, Pel
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	París, Felix Balligault, 1493	BL, BNP, Pel
<i>Regimen sanitatis Salerni...</i>	[Lió, Mathias Huss, 1493]	Pal
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Colònia, J. Guldenschaff, 1494	BNP, Pel, WL
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Colònia 1495	
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	París, M. Le Noir, 1497	BL, BNP, Pel
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	París, Antoine Denidel, ante 1500	Pel
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Tolosa, Heinrich Mayer, ante 1500	Pel
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	[Venècia, Bernardinus Benalius, 1500]	NLM
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Venècia, Bernardinus de Vitalibus, c. 1500	Pal, BC, BNP, NLM, Pel
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	París, Gaspardus Philippe, finançat per J. Petit, 1500	Pal
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	[Salamanca, Nebrija, c. 1500]	Pal, BUZ?
<i>Regimen sanitatis Salernitanum</i>	Venècia, Bernardinus de Vitalibus, post 1500 (3 ed.)	BL, BNP, BU,C NLM, UB, WL
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	París, Thomas Klee, 1501	BNP
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	Estrasburg, Mathias Brant, 1502	Pal
<i>Regimen sanitatis...</i>	Lió, M. Hevard, 1503	Pal
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	París, Pierre Le Dru, 1505	BC, BNP, BSB, BUC

<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	París, J. Petit, s. d.	BNP
<i>Regimen sanitatis Salerni...</i>	[París, per Johann Barbier per a Pierre Baquelier, 1507]	NLM
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	Colònia, Cornelius de Zuryckzee, 1507	Pal, BL, BSB
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	París, Thomas Kees per a Pierre Baquelier, 1513	BL, NLM
<i>Bone valetudinis cura</i>	Leipzig, Jakob Thanner, 1513	UBL
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	Colònia, Cornelius de Zuryckzee, 1514	Pal
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	París, Regnault Chaudriere, 1515?	BL
<i>Regimen sanitatis Salerni</i>	Lió, Jacques Myt per a B. Trot, 1516	BC, BL
L. LEGIUS, <i>Fabrica regiminis sanitatis</i>	Pavia, 1522	BNP
<i>Medicina Salernitana...</i>	Ginebra, Jacques Stoer, 1538	Pal, BC
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, Francfurt, Christian Egenolf, 1545	BC, Pal, BNP, BSB, NLM
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, Frankfurt, Christian Egenolff, 1551	BL, NLM
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, Frankfurt, Christian Egenolff, 1552	UBL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, París, Martinus Iuvenis per a G. Cavellat, 1553	Pal, BL, HAB, NLM, WL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, Francfurt, Christian Egenolff, 1553	BL, BNR, BSB, NLM, UBL, WL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, París, Charles Perier, 1553	NLM
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, Francfurt, C. Egenolff, [1554]	NLM
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Ioannes Curio i Jacob Crell, París, Charles Perier, 1555	Pal, NLM, WL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, París, Martinus Iuvenis, 1555	NLM, UBL

<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, París, G. Cavellat, 1555	Pal, BNP
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio, Anvers, Jan Verwithagen, 1557	Pal, NLM, WL
<i>De conservanda bona valetudine...</i>	editat per Curio, Francfurt, hereus de C. Egenolff, 1557	Pal, BNP, HAB, NLM, WL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, París, G. Cavellat, 1558	UBL, Pal
<i>Conservandae bonae valetudinis praecepta...</i>	editat per Curio, Francfurt, hereus de C. Egenolff, 1559	Pal, BL, HAB, NLM, UBL, WL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio, hereus de C. Egenolff, 1561	UBL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio, Anvers, Jan Verwithagen (Beller), 1562	Pal, BNR, UBL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio, Venècia, hereus de M. Sessa, 1567	WL
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio, Venècia, Bartholomaeus Rubinus, 1567	Pal, NLM, UB
<i>Conservandae bonae valetudinis praecepta...</i>	editat per Curio, Francfurt, hereus de C. Egenolff, 1568	BL, HAB, NLM, WL
<i>Conservandae bonae valetudinis praecepta...</i>	Francfurt, hereus de C. Egenolf, 1573	Pal, HAB, NLM
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio, Venècia, Giovanni maria Leni, 1573	BNR, NLM
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, París, Jerome de Marnef & Guillaume Cavellat, 1575	Pal, BNR, NLM
<i>Conservandae bonae valetudinis praecepta...</i>	editat per Curio, Lió, Jean Lertout, 1577	Pal, BC, BNR, NLM, UB, UBL, WL
<i>Regimen sanitatis</i>	Venècia, 1580	Pal
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, París, hereus de Marnef i vídua de G. Cavellat, 1580	BL, BNP, NLM
<i>Conservandae bonae valetudinis praecepta...</i>	editat per Curio, Francfurt, hereus de C. Egenolf, 1582	HAB, NLM, UBL
<i>Conservandae bonae valetudinis praecepta...</i>	editat per Curio i Crell, Pisa, Nic. Antonio, 1584	Pal
<i>De conservanda bona valetudine...</i>	editat per Curio, Venècia, Pietro Marinelli, 1587	Pal, BNR, NLM
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	París, Marnef, 1589	Pal
<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio i Crell, Ginebra, Jacques Stoer, 1591	Pal, BNP, HAB, NLM, UBL

<i>De conservanda bona valetudine ...</i>	editat per Curio, Ginebra, Jacques Stoer, 1594	Pal, BNR, BNP, NLM
<i>Medicina Salernitana...</i>	editat per Curio, Ginebra, Jacques Stoer, 1599	BC, Pal, BL, NLM, WL
<i>Medicina Salernitana...</i>	editat per Curio, Francfurt, Iohannes Saurius, finançat per V. Steinmeyer, 1605	NLM, HAB, UBL, WL
<i>De conservanda bona valetudine...</i>	editat per Curio, Venècia, Lucius Spineda, 1607	UB, BMUF, NLM, WL
<i>Medicina Salernitana...</i>	editat per Curio, Douai, Joannes Bogardus, 1611	Pal, NLM
<i>Medicina Salernitana...</i>	Francfurt, Iohannes Saurius, finançat per V. Steinmeyer, 1612	Pal, BNP, BSB, NLM
<i>De conservanda bona valetudine...</i>	editat per Curio, Venècia, Petrus Micalus, 1619	Oriola, HAB, NLM
<i>Medicina Salernitana...</i>	editat per Curio, Ginebra, Petrus Albertus, 1622	WL, NLM
<i>Medicina Salernitana...</i>	Montpeller, Franciscus Chouët, 1622	Pal, NLM
<i>Medicina Salernitana...</i>	Ginebra, Petrus Albertus, 1622	Pal, BNP, NLM
<i>Medicina Salernitana...</i>	Douai, Iohannes Bogardus, 1624	NLM, UB
<i>Medicina Salernitana...</i>	Anvers, Petrus et Iohannes Belleri, 1624	NLM
<i>Schola Salernitana...</i>	París, editat per Curio i Crell, sumptibus T. Blasii, 1625	Pal, BL, BNP, BSB, NLM, WL
<i>Medicina Salernitana...</i>	editat per Curio, Francfurt, M. Kempffer, finançat per V. Steinmeyer, 1628	Pal, BPA, NLM, WL
<i>Hygieia ... (inclou De conservanda bona valetudine...)</i>	editat per Curio, Luxemburg, Hubertus Reuland, 1628	Pal, BL, NLM, WL
<i>Medicina Salernitana...</i>	Ginebra, Jacques Stoer, 1638	BNP, NLM
<i>Schola Salernitana...</i>	Rotterdam, Arnoldus Leers, 1649	BNE?, BNP, BSB, NLM, UBL, WL
<i>Schola Salernitana...</i>	Rotterdam, Arnoldus Leers, 1657	Pal, BNP, NLM, UBL, WL
<i>Schola Salernitana...</i>	Rotterdam, Arnoldus Leers, 1667	Pal, BL, BNP, BSB, HAB, NLM, UBL, WL
<i>Schola Salernitana...</i>	París, L. Billaine, 1672	Pal, BL, BNP, NLM

	<i>Schola Salernitana...</i>	La Haia, Arnoldus Leers, 1683	Pal, BL, BNP, BSB, NLM, UBL, WL
	<i>Schola Salernitana...</i>	Regensburg, 1711	Pal
	<i>Schola Salernitana...</i>	Ratisbona, finançat per J. Zacarias Seidelii, 1722	Pal, BNP?, BSB, HAB, UBL
	<i>Schola Salernitana...</i>	Augsburg, finançat pels hereus de Joannes Jacobus Letterus, 1753	Pal, BSB
	<i>Medicina Salernitana ...</i>	Salerno, Ferdinandus Campi, 1789	WL
	trad. al. de Johann Joachim Becher dins <i>Parnassus medicinalis illustratus...</i>	Ulm, Goerlin, 1663	HAB, UBL
	trad. fr.: <i>Regime de santé</i>	[Jean du Pré, Lió 1495]	BL, Pal
		Rouen, Richart Rogerie, [1501?]	BC?, BL, Pal
		Lió, 1501	BL, BNP, NLM, Pal
		Lió, Claude Nourry, 1503	BL, BC, Pal
		París, Alain Lotrian, [1505-1510]	Pal, BUC
		Lió, Claude Nourry, 1514	BNP
		París, Jean Treperel, c. 1530	Pal
		París, Philippe Le Noir, c. 1532	BL, BNP, Pal
		París, Alain Lotrian i Denis Janot, s. d.	BNP
	<i>Regimen sanitatis Salerni</i> , trad. ang. de Philemon Holland, amb el comentari pseudoarnaldià traduït per Thomas Paynell	Londres, T. Berthelet, 1528	BL
		Londres, T. Berthelet, 1530	BL
		Londres, T. Berthelet, 1535	BL, NLM
		Londres, T. Berthelet, 1541	BL, NLM
		Londres, Abraham Vele, 1557	BL, NLM, WL
		Londres, William How per a Abraham Veale, 1575	BL, NLM, WL

			Londres, Thomas Creede, 1597	BL, NLM, WL
			Londres, Barnard Alsop, 1617	BL, NLM, WL
			Londres, B. Alsop and T. Fawcet, 1634	BL, NLM, WL
			Londres, Barnard Alsop, 1649	BL, NLM
		trad. neerlandesa: <i>Schoola Salernitana</i>	Amsterdam, G. à Roy per a C. Jansz, 1658	NLM
			Amsterdam, Jan Hendriksz, 1658	NLM
n	<i>Computus ecclesiasticus et astronomicus</i>	<i>Computus ecclesiasticus et astronomicus</i>	Venècia, Bernardinus de Vilalibus, 1501	Pal, BSB
n	<i>Cur und Hailung des Podagrams</i>	<i>Herliche medicische Tractat...</i>	Estrasburg, Bernhart Jobin, 1576	BNP, BSB, HAB, NLM, WL
n	<i>De accidentibus senectutis et senii (De regimine senum et seniorum)</i>	<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	París, Félix Baligault, per a Claude Haumar i Thomas Julien, c. 1500	BC, BNE, BNP, GW, IAL, IBI, KI, Pel
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	Lió, François Fradin?, post 1500	NLM, WL
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	París, Gaspardus Philippe, finançat per J. Petit, 1506	NLM, BUC
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	Lió, Jacques Myt, 1517	NLM
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	París, A. Bonnemere, 1524	NLM
n	<i>De aqua vite simplici et composita</i>	<i>De aqua vite simplici et composita</i>	Venècia, Adam de Rottweil, 1477-1480	Pal, BL, BNP, KI
s	<i>De arte cognoscendi venena venena</i>	<i>De arte cognoscendi venena...</i>	Pàdua, Leonhard Achates, 1473	BL, BNP, GW, IAL, IBI, Pel
		<i>De arte cognoscendi venena...</i>	Màntua, Johann Wurster & Johann Baumeister, 1473	BL, BNP, BSBi, GW, WL, IAL, IBI, Pel
		<i>De arte cognoscendi venena...</i>	França o Itàlia, c. 1474	BNP, IAL, BSBi
		<i>De arte cognoscendi venena...</i>	Roma, Bartholomäus Guldinbeck, c. 1475	BL, BNE, BNP, GW, IAL
		<i>De arte cognoscendi venena...</i>	Milà, Christoph Valdarfer, 1475	BL, BNP, GW, IAL, IBI, Pel
		Pietro D'ABANO, <i>De venenis</i>	Pàdua, Matthaëus Cerdonis, 1487	BNP, Pel, BSBi

		<i>Archana medicine</i>	[Ginebra, Louis Cruse 1498/1505]	Pal, BL, BNP, NLM	
s	<i>De cautelis medicorum</i>	trad. neerlandesa de part de les <i>Cautele medicorum: Vanden cautelen der Urijnen</i> dins <i>Hortus sanitatis/ Den groten herbarius</i>	Utrecht, Jan van Doesborch, 1532	NLM	
			Thantwerpen, Claes de Grave, 1533	NLM	
			Anvers, S. Cock, 1547	WL	
s	<i>De conferentibus et nocentibus</i>	<i>Liber de conservanda iuventute...</i>	Leipzig, Vuolfgangus Monacensis, 1511	Pal, BNP, UBL	
			Joerg MALER, <i>Medicinae tam simplices quam compositae</i>	Basilea, Heinrich Petri, 1560	BL, BNP, UBL, WL
				Leipzig, 1560	Sar
n	<i>De conservanda iuventute et retardanda senectute</i>	<i>Liber de conservanda iuventute...</i>	Leipzig, Vuolfgangus Monacensis, 1511	BNP, UBL	
			trad. al. dins <i>Practica medica</i>	Frankfurt, Nicolaus Stein, 1619	NLM, WL
			trad. ang. de Jonas Drummond: <i>The Defense of Age and Recovery of Youth</i>	Londres, Robert Wye, 1544	Pal, BL, BSB
				Londres, 1550	BSB
			trad. it. de Panfilo Fiorimbene: <i>Del modo di conservar la gioventù e ritardar la vecchiezza</i> dins Joerg MALER, <i>Dialogi del modo di conservare la sanità</i>	Venècia, Vincenzo Valgrisi, 1550	Pal, NLM, BIMSS, BAR, BL BNR, BNUT, WL,
trad. cast. de Jerónimo de Mondragón: <i>Admirables consejos para conservar la mocedad, retardar la vejez...</i>	Barcelona, J. Amelo, 1607	Pal, BNP			
s	<i>De humido radicali</i>	Simon JANUENSIS, <i>Synonyme medicine...</i>	Estrasburg, 1472-1474	Pal	
s	<i>De lapide philosophorum</i>	Philip VSTALD, <i>Coelum philosophorum</i>	Lió, Guillaume Roville, 1572	BL, WL	
		Joannes GERHARDUS, <i>Commentatio prebrevis...</i>	Tubingen, 1641	BL	
		trad al.: <i>Tractatus chemicus</i>	[s. l.], 1611	UBL	
n	<i>De phlebotomia</i>	<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis...</i>	París, Claude Jaumar i Thomas Julian, c. 1500	BC, BNE, IBI	
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis...</i>	Lió, François Fradin?, post 1500	NLM, WL, K1	
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	París, Gaspardus Philippe, finançat per J. Petit, 1506	NLM, BUC	
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis...</i>	Lió, Jacques Myt, 1517	BC, BNP, NLM	

n	<i>De quercu</i>	<i>Tractatus descriptionum morborum...</i>	[Memmingen, Albrecht Kunne], 1496	BL, BSBi, IAL, KI
n	<i>De sanguine humano distillato</i>	Conrad GESNER, <i>De remediis secretis</i>	Zuric, A. Gesner i R. Wissenbrach, 1552	BNP
		Joannis DE RUPESCISSA, <i>De consideratione quintae essentie...</i>	Basilea, Pietro Perna, 1561	BC, BL, BLL, BNP, BUC, WL, Cal
		<i>Alchemiae quam vocant...</i>	Basilea, Pietro Perna, 1572	Cal
		<i>Evonymus sive de remediis secretis</i>	editat per C. Wolff, Lió, J. Marcorellius per a Bartholomeus Vincentius, 1572	WL
		<i>De consideratione quintae essentiae...</i>	Basileae, Conrad Waldkirch, 1597	BL, WL,
		trad. ang.: <i>The newe jewell of health</i>	Londres, 1576	Thor
s	<i>De somniorum interpretatione</i>	<i>De somniorum interpretatione. De mutatione aeris</i>	Tolosa, Heinrich Mayer, 1485-1488	Pal, BC, BL, BNP, GW, IBI, KI, Pel
		<i>De somniorum interpretatione. De mutatione aeris</i>	Tolosa, Heinrich Mayer, 1485-1488	GW, Pel
s	<i>De vinis</i>	<i>De vinis</i>	Leipzig, Melchior Lotter, c. 1500	BSBi, Pal, GW, HAB, IAL, KI
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	París, Felix Baligault, finançat per Claude Jaumar i Thomas Julian, c. 1500	BC, BNE, BL, BNP, GW, IAL, IBI, KI, Pel
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	Lió, François Fradin?, post 1500	NLM, WL
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis</i>	París, Gaspardus Philippe, finançat per J. Petit, 1506	NLM, BUC
		<i>Regimen sanitatis Magnini Medionalensis...</i>	Lió, Jacques Myt, 1517	BC, BNP, NLM
		trad. al. de Wilhem von Hirnkofen: <i>Bewarung und Bereitung der Wein</i>	Esslingen, Conrad Fyner, 1478	BL, GW, IAL, KI
			Esslingen, Conrad Fyner, 1479	BNP, GW, KI, Pel
			Augsburg, 1479	Sar
			Estrasburg, Heinrich Knoblochter, 1480?	BL
			Augsburg, Anton Sorg, 1481	BNP, GW, KI, Pel
			Augsburg, Johann Bämmler, 1482	Pal, GW, KI

		Estrasburg, Martin Schott, 1482-1484	BL, BNP, GW, IAL?, Kl, Pel
		Estrasburg, Heinrich Knobloch, c. 1483	Pal, GW, Kl
		Augsburg, Anton Sorg, 1483	Pal, GW, Kl
		Augsburg, Johann Schönsberger, 1484	Pal, GW, Kl
		Reutlingen, Michael Greyff, 1485	Pal, GW, Kl
		Ulm, Hansen Zainer, 1499	Pal, GW, Kl
		Ulm, Hansen Zainer, 1500	Pal, GW, Kl
		Estrasburg, M. Hupffnuff, 1500	BNP
		Reutlingen, Michael Greyff, 1502	Pal
		Ulm, 1503	BSB
		Ulm, Hansen Zainer, 1506	Pal, NLM
		Estrasburg, M. Hupffnuff, 1506	Pal
		Nuremberg, c. 1510	Pal
		Estrasburg, M. Hupffnuff, 1512	BL
		Augsburg, J. Sittich, 1512	BL, BSB
		Estrasburg, Knobloch, 1519	Rit, BSB
		Estrasburg, M. Flach, 1522	BL, BSB
		Augsburg, H. Stainer, 1529	Pal, BSB
		Augsburg, H. Stainer, 1530	BL, BSB
		Zwickaw, Wolfgang Meyerpeck, 1530	BSB, NLM
		Viena, Johann Singriener, 1532	
		Zwickau, 1532	BSB

			Augsburg, 1540	BSB
s	<i>Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum</i>	Guglielmo GRATAROLI, <i>Verae alchemiae... aenigmata...</i>	Sebastianus HenricPetri i Pietro Perna, Basilea, 1561	BL, Cal, WL
		Philip ULSTAD, <i>Coelum philosophorum</i>	Lió, Guillaume Roville, 1572	Cal, WL
		<i>Auriferae artis...</i>	Basilea, Pietro Perna, 1572	Cal
		<i>Artis auriferae...</i>	Basilea, Conrad Waldkirch, 1593	Cal
		<i>Artis auriferae...</i>	Basilea, Conrad Waldkirch, 1610	Cal, NLM
		Johan Daniel MYLIUS, <i>Philosophia reformata</i>	Frankfurt, Lucas Iennis, 1622	Cal
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal
		trad. al.: <i>Ein Brieff ... uber die Alchimie</i> , dins Philipp MORGENSTERN (editor i traductor), <i>Turba philosophorum</i>	Basilea, Ludwig König, 1613	NLM
		trad. it.: <i>Epistola al re di Napoli</i> , dins NAZARI, <i>Della tramutatione metallica</i>	Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599	Pal, BLL
n	<i>Experimenta</i>	<i>Mirabilia mundi...</i>	Augsburg, finançat pels hereus de Joannes Jacobus Lotterus, 1754	WL
n	<i>Explicatio in Comentarior Hortulani</i>	John of GARLAND, <i>Compendium alchimiae</i>	Basilea, Pietro Perna, 1560	BNP, Cal, WL
		trad. al.: <i>Erklärung über den Commentarium Hortulani</i> dins <i>Hermetischer Rosenkratz</i>	Hamburg, Michael Pfeifer i Johann Nauman, 1659	BL, BNP, HAB
			1682	BL
		Frankfurt, 1747	BNP	
trad. al.: <i>Erklärung über den Commentarium Hortulani</i> , dins Friedrich ROTH-SCHOLTZ, <i>Deutsches theatrum chemicum</i>	Nuremberg, 1728	BL		
s	<i>Flos florum (Perfectum magisterium)</i>	Guglielmo GRATAROLI, <i>Verae alchemiae... doctrina...</i>	Sebastian HenricPetri i Pietro Perna, Basilea, 1561	BL, BUC, Cal, WL
		Philip ULSTAD, <i>Coelum philosophorum</i>	Lió, Guillaume Roville, 1572	Cal, WL
		<i>Alchemiae quam vocant...</i>	Basilea, Pietro Perna, 1572	Cal
		<i>Auriferae artis...</i>	Basilea, Pietro Perna, 1572	Cal

		<i>Artis auriferae...</i>	Basilea, Conrad Waldkirch, 1593	Cal
		<i>Omnia, quae exstant, opera chymica...</i>	editat i finanțat per Hieronymus Megiserus, Francfurt, Joachimi Bratheringii, 1603	BSB, Cal, NLM, WL
		<i>Artis auriferae...</i>	Basilea, Conrad Waldkirch, 1610	Cal, NLM
		<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, Lazarus Zetzner, 1613	BL, Cal
		Johan Daniel MYLIUS, <i>Philosophia reformata</i>	Frankfurt, Lucas Iennis, 1622	Cal
		<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, hereus de Lazarus Zetzner, 1659-1661	BL, Cal, NLM
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal
		<i>Flos florum</i>	Viena, Johann Paul Krauss, 1748	Pal
		trad. al. de Ioannes Hippodamus Cheruscus: <i>Flos florum</i> , dins <i>Opus aureum</i>	Frankfurt, J. Spiess, 1604	BL, Pal, BSB, HAB
		trad. al.: <i>Blum aller Blumen</i> , Philipp MORGENSTERN (editor i traductor), <i>Turba philosophorum</i> ,	Basilea, Ludwig König, 1613	NLM
		trad. it.: <i>Fiore de' fiori</i> , dins NAZARI, <i>Della tramutatione metallica</i>	Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599	Pal, BLL
n	<i>Herbarius seu De virtutibus herbarum</i>	<i>Herbarius seu De virtutibus herbarum</i>	[Kuilenburg, Hohannes Veldener, c. 1484]	Pel
		<i>Herbarius</i>	Pàdua, Johannes Petri, 1485	Pal, BNE?
		<i>De virtutibus herbarum</i>	Bolonya, Bacelierus de Bavilieriis, 1489	Pal
		<i>Herbarius seu De virtutibus herbarum</i>	Vicenza, Leonhard Achates i Gulielmus de Papia, 1491	BL, Pel
		<i>De virtutibus herbarum</i>	Venècia, Simon Bevilaqua, c. 1497	Rei
		<i>De virtutibus herbarum</i>	Venècia, Simon Papiensis, 1499	BL, Pal
		<i>De virtutibus herbarum</i>	Venècia, Chistophorus Pensis, 1502	Pal
		<i>De virtutibus herbarum</i>	Venècia, Johannes Rubeus i Bernardinus, 1509	BL, Pal, BLO
		<i>Aggregator practicus de simplicibus...</i>	Venècia, Alexander de Bindonis, 1520	BL, Pal, BLO

n	<i>Interpretatio de visionibus in somniis</i>	M. VLACIC, <i>Appendix ad Catalogum testium veritatis</i>	Basilea, Johann Oporin, 1562	BL, BNP, Cal
			Frankfurt, J. Schmid, 1573	Men
			Lió, A. Candini, 1597	Men
			Frankfurt, Cattopolus, 1666-1667	Men
			Frankfurt, J. Zunneriana, 1672	Men
		Johann WOLF, <i>Lectionum memorabilium...</i>	Lavingiae, L. Rheinmichel, 1600	Men, Sar
		Frankfurt, H. Grossus, 1671	Men	
s	<i>Medicationis parabole</i>	AL-KINDI, <i>De gradibus medicinarum...</i>	editat per Francisco Núñez de la Yerba i Fernando Mármol, Juan de Porras, Salamanca 1501	Pal, BUC, BUV, Nor
		<i>Com[m]entum nouum in parabolis ...</i>	editat per Álvarez Chanca, Sevilla, Jacobus Cromberger, 1514	Pal, BL, BNE, BUC, NLM, UB, Nor
		<i>Articella</i>	editat per Pere Pomar, Lió, Jean de la Place, finançat per Bartholomei Troth, 1515	NLM
		<i>Articella</i>	editat per Pere Pomar, Lió, Jacques Myt, finançat per Constantin Fradin, 1519	BL, NLM
		Jean D'IVRY, <i>Scrinium medicine</i>	París? 1519	BNP, NLM, WL
		<i>Articella</i>	editat per Pere Pomar, Lió, Antoine de Ry, finançat per Jacobus Franciscus de Giunta, 1525	NLM, BL
		Otto BRUNFELS, <i>Theses seu communes loci totius rei medicae</i>	Estrasburg, Georgius Ulricher, 1532	BL, WL
		<i>Articella</i>	editat per Pere Pomar, Lió, Jean Moulin de Cambray, finançat per Jacobus Franciscus de Giunta, 1534	BC, Pal, BL, BUC, NLM, WL
		<i>Regulae universales curationis morborum...</i>	editat per Georg Maler (Pictorius), Basilea, Henrich Petri, 1565	Pal, BAV, BL, BNP, BSB, NLM, UBL, WL

n	<i>Methode pour operer le grande ouvre du rajeunissement,</i> ap. fr. d'Harcouet de Longeville	<i>Histoire des personnes qui on vecu plusieurs siecles</i>	París, vídua Charpentier i Laurent Le Comte, 1715	Pal, BNE, BNP, BSB
			París, 1716	BNP
		trad. ang.: <i>Long livers...</i>	Eugenius PHILALETES (Robert Samber), Londres, J. Holland i L. Stokoe, 1722	BL, Pal
		trad. it.: <i>Storia delle persone che sono vissute molti secoli</i>	Venècia, 1719	Pal
s	Novum lumen	Guglielmo GRATAROLI, <i>Verae alchemiae... aenigmata...</i>	Sebastianus HenricPetri i Pietro Perna, Basilea, 1561	BL, Cal,WL
		Philip ULSTAD, <i>Coelum philosophorum</i>	Lió, Guillaume Roville, 1572	Cal, WL
		<i>Auriferae artis...</i>	Basilea, Pietro Perna, 1572	Cal
		<i>Omnia, quae exstant, opera chymica...</i>	editat i finançat per Hieronymus Megiserus, Francfurt, Joachimi Bratheringii, 1603	BSB, Cal, NLM, WL
		<i>Artis auriferae...</i>	Basilea, Conrad Waldkirch, 1610	Cal, NLM
		Johan Daniel MYLIUS, <i>Philosophia reformata</i>	Frankfurt, Lucas Iennis, 1622	Cal
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal
		<i>Novum lumen</i>	Viena, Johann Paul Krauss, 1748	Pal
		trad. al. de Ioannes Hippodamus Cheruscus: <i>Novum Lumen, dins Opus aureum</i>	Frankfurt, J. Spiess, 1604	BL, Pal, BSB, HAB
		trad. al.: <i>Newes Licht</i> , Philipp MORGENSTERN (editor i traductor), <i>Turba philosophorum</i>	Basilea, Ludwig König, 1613	NLM
trad. it.: <i>Novo lume</i> , dins NAZARI, <i>Della tramutatione metallica</i>	Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599	Pal, BLL		
n	<i>Practica ad quendam papam</i>	Guglielmo GRATAROLI, <i>Verae alchemiae... aenigmata...</i>	Sebastianus HenricPetri i Pietro Perna, Basilea, 1561	BL, Cal, WL
		Theatrum chymicum	Estrasburg, Lazarus Zetzner, 1613	BL, Cal
		Theatrum chymicum	Estrasburg, hereus de Lazarus Zetzner, 1659-1661	BL, Cal, NLM
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal

n	<i>Quaestiones tam essentiales quam accidentales</i>	Artis auriferae...	Basilea, Conrad Waldkirch, 1610	Cal, NLM
		Theatrum chymicum	Estrasburg, Lazarus Zetzner, 1613	BL, Cal
		Theatrum chymicum	Estrasburg, hereus de Lazarus Zetzner, 1659-1661	Cal, NLM
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal
s	<i>Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia</i>	Philip ULSTAD, <i>Coelum philosophorum</i>	Lió, Guillaume Roville, 1572	Cal, WL
s	<i>Regimen sanitatis ad regem Aragonum</i>	<i>Regimen sanitatis ad inclitum regem Aragonum</i>	Itàlia (Roma?), 1470-1474	BNP, BSBi, GW, KI, Pel, SLE(?)
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum...</i>	Lovaina, J. de Westfalia, 5 tirades poc després de 1480	BC, BNE (?)
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum...</i>	Colònia, Conrad Winters, ante 1482	GK, BL ?
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum...</i>	Lovaina, Johannes de Westfalia, 1484	BC, BNP, BNE (?), Pel
		<i>Regimen sanitatis Salernitanum...</i>	Lovaina, ca. 1485 ?	
		<i>Documenta Aristotelis de conservatione sanitatis</i>	Anvers, Mathias van der Goes, 1491	Pal, Pel
		Joerg MALER, <i>Sanitatis tuendae methodus ... (?)</i>	Basilea, Heinrich Petri, 1561	BL, NLM, UBL, WL
		<i>Dioclis Carystii ... aurea ad Antigonum regem epistola...</i> (parcial)	ed. Antoine Mizauld, París, Federicus Morellus, 1572	BAR, BUC, BL, BNR, BNP, NLM, WL
		<i>Dioclis Carystii ... aurea ad Antigonum regem epistola...</i> (parcial)	ed. Antoine Mizauld, París, Federicus Morellus, 1573	Pal, WL, BUC, NLM
		Historia hortensium	ed. Antoine Mizauld, Colònia, Ioannes Gymnicus, 1576	NLM
		Historia hortensium	ed. Antoine Mizauld, Colònia, 1577	NLM
		<i>Dioclis Carystii ... aurea ad Antigonum regem epistola...</i> (parcial)	ed. Antoine Mizauld, Colònia, 1586	
		<i>Dioclis Carystii ... aurea ad Antigonum regem epistola...</i> (parcial)	ed. Antoine Mizauld, París, Claudius Morellus, 1607	BNP, NLM, UBL

	Antoine MIZAUD, <i>Le jardinage</i> , vol. I, trad. fr. parcial d'André Caille	Lió, Jean Lertout, 1578	NLM
	<i>El maravilloso regimiento y orden de vivir...</i> , trad. cast. de Jerónimo de Mondragón	Barcelona, Jaume Cendrath 1606	Bibl. Menéndez y Pelayo de Santander
	<i>Macer/Todas las virtudes del romero</i> , versió cast. ampliada dels capítols IX al XVIII	Granada, Andrés de Burgos, 1518	BNE, Pal, Nor
		Granada, Andrés de Burgos, 1519	Pal, BNE, NLM, Nor
		Valladolid, Miguel de Eguía, 1527	Pal,
<i>Regimiento de Sanidad</i> ap. cast.	<i>Thesoro de pobres.</i>	[S.l. : s.n., 15..]	UB
		Granada, Andrés de Burgos, 1519	Pal, Nor
		Burgos, Alonso de Melgar, 1524	Pal, BNE?
		Sevilla, Juan Cromberger, 1540	Pal,
		Sevilla, Juan Cromberger, 1543	BUC
		Sevilla, Juan Cromberger, 1545	BNP
		Burgos, 1547	BSB
		Sevilla, Juan Cromberger, 1548	Pal
		Sevilla, Domico de Robertis, 1548	Pal, BL
		Burgos, 1551	Pal, BL, BSB
		Toledo, Juan de Ayala, 1553	Pal, SLE?
		Burgos, Phelippe de Iunta, 1564	UB, BNE ²
		Toledo, Juan de la Plaça, 1570	UB
		emprenta de Gabriel Graells y Giraldo, 1596	BUC
		València, Álvaro Franco, 1598	NLM
Alcalá de Henares, Juan Gracián, 1602	BL, BNE		

			Sevilla, viuda de A. de La Barrera, 1609	BNP
			Barcelona, Llorenç Deu, 1625	Pal
			Zaragoza, Diego Dormer, 1643	Pal
			Madrid, Diego Diaz, 1644	Pal, BL, BNE
			Sevilla, Nicolás Rodríguez, 1655	BNE
			Barcelona, Juan Jolis, 1679	Pal
			Barcelona, [1700?]	BL
			Barcelona, Pablo Campins, 1722	BC, Pal, UB, RAMB
			Sevilla, J. Navarro, 1734	BNP
			Madrid, Domingo Fernandez de Arrojo, a expensas de Pedro Joseph Alonso y Padilla, 1762	Pal, UB
			Barcelona, Jaume Osset, 1764	Pal
			Vic, A. Tolosa, 1765	BC
			Barcelona, Pere Escuder, c. 1765	UB, WL
			Barcelona, Pere Escuder, c. 1775	WL
			Madrid, B. Roman, 1784	WL
			Barcelona, Pere Escuder, c. 1795	UB
			Barcelona, Pere Escuder, c. 1800	UBL
s	<i>Regimen sanitatis</i> [Magnini]	<i>Opera utilissima ... di conservare la sanità...</i>	Venècia, Michele Tramezino, 1549	BAV, BNR, BSB, WL, BC
s	<i>Rosarius philosophorum</i> (<i>Thesaurus thesaurorum</i>)	Petrus BONUS, <i>Pretiosa margarita novella...</i>	editat per Giano Lacinio, Venècia, fills d'Aldo Manuzio, 1546	Pal, Cal, BNR
		Petrus BONUS, <i>Pretiosa margarita novella...</i>	editat per Giano Lacinio, Venècia, fills d'Aldo, 1557	BUC, Cal
		Guglielmo GRATAROLI, <i>Verae alchemiae... aenigmata...</i>	Sebastianus HenricPetri i Pietro Perna, Basilea, 1561	BL, Cal, WL

	Philip ULSTAD, <i>Coelum philosophorum</i>	Lió, Guillaume Roville, 1572	Cal, WL
	Auriferae artis...	Basilea, Pietro Perna, 1572	Cal
	Artis auriferae...	Basilea, Conrad Waldkirch, 1593	Cal
	Omnia, quae exstant, opera chymica...	editat i finançat per Hieronymus Megiserus, Francfurt, Joachim Bratheringius, 1603	BSB, Cal, NLM, WL
	Artis auriferae...	Basilea, Conrad Waldkirch, 1610	Cal, NLM
	Johan Daniel MYLIUS, <i>Philosophia reformata</i>	Frankfurt, Lucas Iennis, 1622	Cal
	<i>Rosarius philosophorum</i>	Trèveris, 1630	BSB
	Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal
	<i>Rosarius philosophorum</i>	Viena, Johann Paul Krauss, 1748	Pal
	trad. al. de Ioannes Hippodamus Cheruscus: <i>Schatz aller Schätze</i> , dins <i>Opus aureum</i>	Frankfurt, J. Spiess, 1604	Pal, BL, BSB, HAB
	trad. al.: <i>Schatz aller Schätze</i> , dins Philipp MORGENSTERN (editor i traductor), <i>Turba philosophorum</i>	Basilea, Ludwig König, 1613	NLM
	trad. al. de I. Hippodamus: <i>Schatz aller Schätze</i> , dins <i>Chymische Schrifften</i>	Frankfurt i Hamburg, G. Wolff, 1683	BL, Pal, BSB
	trad. it.: <i>Uno çardino de veritade rose de philosophie</i>	Venècia, c. 1500	Cal, Kl, Rei
	trad. it.: <i>Rosario de' filosofi</i> , dins NAZARI, <i>Della tramutatione metallica</i>	Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599	Pal, BLL
n	<i>Semita semitae</i>		
	<i>De alchimia opuscula...</i>	Frankfurt, C. Iacobus, 1550	Pal
	Artis auriferae...	Basilea, Conrad Waldkirch, 1593	Cal
	Johan Daniel MYLIUS, <i>Philosophia reformata</i>	Frankfurt, Lucas Iennis, 1622	Cal
	<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, hereus de Lazarus Zetzner, 1659-1661	BL, Cal, NLM
	Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal

		trad. al.: <i>Fuszsteig desz Fuszteigs</i> , dins Philipp MORGENSTERN (editor i traductor), <i>Turba philosophorum</i>	Basilea Ludwig König, 1613	NLM
		trad fr. de Gaucher: <i>Le sentier des sentiers</i>	París, Perier, 1624	Pal
n	<i>Speculum alchimie</i>	Speculum alchimiae	finançat per Hieronymus Megiserus, Frankfurt, Hereus de R. Beatus, 1602	BL, BSB
		Speculum alchimiae	finançat per Hieronymus Megiserus, Frankfurt, Matthias Becker, 1603	BSB, NLM, BAV, UBL, WL
		Omnia, quae exstant, opera chymica...	editat i finançat per Hieronymus Megiserus, Frankfurt, Joachim Bratheringius, 1603	BSB, Cal, NLM, WL
		Theatrum chymicum	Estrasburg, Lazarus Zetzner, 1613	BL, Cal
		<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, hereus de Lazarus Zetzner, 1659-1661	BL, Cal, NLM
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal
s	<i>Speculum medicine</i>	<i>Speculum medicine...</i>	editat per Martin P. Mellerstadt, Leipzig, Martin Landsberg, c. 1495	Pal, BL, BSBi, GW, K1
s	<i>Tabule que medicum informant</i>	JEAN D'IVRY, <i>Scrinium medicine</i>	París? 1519	BNP, NLM, WL
n	<i>Testamentum</i>	Gérard DORN, <i>Trevisanus de chymico.miraculo ...</i>	Basilea, hereus de Pietro Perna, 1583	Cal
		<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, Lazarus Zetzner, 1602	Cal
		<i>Artis auriferae...</i>	Basilea, Conrad Waldkirch, 1610	Cal, NLM
		<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, Lazarus Zetzner, 1613	BL, Cal
		Johan Daniel MYLIUS, <i>Philosophia reformata</i>	Frankfurt, Lucas Iennis, 1622	Cal
		<i>Theatrum chymicum</i>	Estrasburg, hereus de Lazarus Zetzner, 1659-1661	BL, Cal, NLM
		Jean-Jacques MANGET, <i>Bibliotheca chemica...</i>	Ginebra, C. Houet..., 1702	BL, Cal
		<i>Testament</i> , trad. fr., dins <i>De la transformation metallique...</i>	Lió, Boveist Rigaud, 1589	BUC

n	<i>Thesaurum pauperum</i>	trad. fr.: <i>Le trésor des pauvres ... selon Arnoult de Villenove ... et plusieurs autres docteurs ... en Montpellier</i>	Lió, Antoine Verard, post 1503	Kl, Pal
			París, Jean Jehannot, 1507	Pal
			Lió, Claude Nourry, 1512	Pal, BL
			París, J. Trepperel i J. Jehannot, 1512	Pal, BNP
			París, Michel le Noir, 1512	NLM
			París, Michel le Noir, 1517	Pal
			París, J. Trepperel i J. Jehannot, 1517	Pal, BNP
			Lió, Claude Nourry, 1518	Pal
			París, J. Trepperel, 1520?	Pal, BL
			Lió, Claude Nourry, 1527	Pal, NLM, WL
			Rouen, Etienne Dasne per a Michel Anger, 1529	Pal
			París, A. Lotrian i D. Janot, 1531?	Pal
			París, A. Lotrian i D. Janot, c. 1532	BNP
			Lió, Olivier Arnoullet, 1567	BC, Pal
			Lió, Olivier Arnoullet, 1572	Pal
			París, J. Bailleur, 1581	WL
			Lió, Benoist Rigaud, 1590	Pal, NLM
			Lió, 1613	Pal
París, Nicolas Lescuyer, 1618	NLM			
París, Antoine Bourriquant, 1618	Pal			

c) Comentari del *Regimen Salernitanum*

	crss llatí	versions				total dèc.
		al	ang	fr	nee	
1471-1480	4					
1481-1490	11					
1491-1500	15			1		1
1501-1510	9			4		4
1511-1520	5			1		1
1521-1530	1		2	1		3
1531-1540	1		1			1
1541-1550	1		1			1
1551-1560	13		1			1
1561-1570	5					
1571-1580	6		1			1
1581-1590	4					
1591-1600	3		1			1
1601-1610	2					
1611-1620	3		1			1
1621-1630	8					
1631-1640	1		1			1
1641-1650	1		1	2		3
1651-1660	1					
1661-1670	1	1				1
1671-1680	1					
1681-1690	1					
1691-1700						
1701-1710						
1711-1720	1					
1721-1730	1					
1731-1740						
1741-1750						
1751-1760	1					
1761-1770						
1771-1780						
1781-1790	1					
sense data	1			1		1
total impres.	102	1	10	8	2	21

N. B. Cal fer algunes observacions sobre les taules b i c respecte al gràfic 2 (vegeu *supra*). Entre les obres mèdiques comptades en el gràfic he inclòs les versions del comentari del *Regimen Salernitanum*, però no el *Buch (Regiment) der Gesundheit* pels dubtes expressats sobre les seves dades. D'altra banda les obres que han tingut més d'una versió, cadascuna d'elles és comptabilitzada per separat.

d) Obres alquímiques en llatí

	cn	ca	dlp	dshd	esa	ex	ech	ff	nl	pqp	qea	rp	ss	sa	tm	total dèc.
1541-1550												1	1			2
1551-1560				1			1					1				3
1561-1570				1	1			1	1	1		1				6
1571-1580		1	1	2	2			3	1			2				12
1581-1590															1	1
1591-1600				1	1			1				1	1			5
1601-1610					1			2	2		1	2		3	2	13
1611-1620	1							1		1	1			1	1	6
1621-1630					1			1	1			2	1		1	7
1631-1640																
1641-1650			1													1
1651-1660																
1661-1670	1							1		1	1		1	1	1	7
1671-1680																
1681-1690																
1691-1700																
1701-1710	1				1			1	1	1	1	1	1	1	1	10
1711-1720																
1721-1730																
1731-1740																
1741-1750								1	1			1				3
1751-1760						1										1
total impres.	3	1	2	5	7	1	1	12	7	4	4	12	5	6	7	77

e) Obres alquímiques en llengües vernacles

	dlp	dshd	esa		ech	ff		nl		rp		ss		tm	total impr.
	al	ang	al	it	al	al	it	al	it	al	it	al	fr	fr	dècada
1491-1500												1			1
1501-1510															
1511-1520															
1521-1530															
1531-1540															
1541-1550															
1551-1560															
1561-1570															
1571-1580		1													1
1581-1590														1	1
1591-1600				1			1		1		1				4
1601-1610						1		1		1					3
1611-1620	1		1			1		1		1		1			6
1621-1630													1		1
1631-1640															
1641-1650															
1651-1660					1										1
1661-1670															
1671-1680															
1681-1690						1				1					2
1691-1700															
1701-1710															
1711-1720															
1721-1730					1										1
1731-1740															
1741-1750					1										1
total impres.	1	1	1	1	4	2	1	2	1	3	2	1	1	1	22

TAULA 4:
EDICIONS GENERALS DE LES OBRES ATRIBUÏDES A ARNAU DE VILANOVA

N. B. La numeració romana indica el nombre de pàgines no numerades. Els signes τ , γ i ψ són utilitzats per reproduir de manera aproximada els signes tipogràfics emprats en les edicions renaixentistes, inexistents en el programari informàtic actual.

1. Lió, XIV Kal. Dec. (= 13 de desembre) 1504
impressor: François Fradin
editor-empresari: Balthazard de Gabiano
curador: Tommaso Murchi
in folio, 2 cols.
lletra gòtica
xvi + 400 ff. 398 ff.
signatures: aa⁶, bb⁸, a...p⁸, q¹⁰, r-z⁸, τ^8 , γ^8 , ψ^8 , A...Y⁸, Z³, AA³
Hec sunt opera Arnaldi de Villanova que in hoc volumine continentur.

BNP, BSB, NLM, UBL, WL

2. Venècia, XIV Kal. Feb. (= 13 de febrer) 1505
impressor: Bonetto Locatelli
editor-empresari: Hereus d'Ottaviano Scoto
curador: ---
in folio, 2 cols.
lletra gòtica
x + 358 ff.
signatures: AA, a... z₃, A... T⁴
*Hec sunt opera Arnaldi de Villanova nuperrime recognita ac emendata
diligentique opere impressa que in hoc volumine continentur.*

BNP, NLM, WL

3. Lió, 20 de desembre de 1509
impressor: François Fradin
editor-empresari: ---
curador: [Tommaso Murchi?]
in folio, 2 cols.
lletra gòtica
x + 317 ff.
signatures: AA¹⁰, a - z⁸, τ^8 , γ^8 , ψ^8 , A-M⁸, N⁶, O⁸
*Hec sunt opera Arnaldi de Villanova nuperrime recognita ac emendata
diligentique opere impressa que in hoc volumine continentur.*

BAV, BL, BNE, BNP, BSB, HAB, NLM, UBL, WL

4. Lió, 21 abril de 1520
impressor: Guillaume Huyon
editor-empresari: ---
curador: ---
in folio, 2 cols.
lletra gòtica
x + 318 ff.
signatures: AA¹⁰, a - z⁸, τ⁸, γ⁸, ψ⁸, A- N⁸, O⁶
Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, opera nuperrime revisa, una cum ipsius vita recenter hic apposita. Additus est etiam tractatus De philosophorum lapide intitulus.

BAV, BC, BL, BSB, BUC, NLM, UBL

5. Venècia, 12 de febrer de 1527
impressor: ---
editor-empresari: hereus d'Ottaviano Scoto
curador: ---
in folio, 2 cols.
lletra gòtica
xvi + 358 ff.
signatures: +⁸, ++⁸, a... z⁸, τ⁸, γ⁸ ψ⁸, aa-ss⁸, O⁶, tt⁶
Opera Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, nuper recognita et emendata. Additis etiam quatuor tractatibus qui in antehac impressis deerant et additionibus marginalibus ac tabula tam capitulorum quam materierum singularissima. + Index operum omnium in sequenti pagina appositus est.

BL, BNE, WL

6. Lió, 10 de juny de 1532
impressor: Jacques Myt
editor-empresari: Scipion de Gabiano
curador: ---
in folio, 2 cols.
lletra gòtica
xiv + 318 ff.
signatures: AA¹⁰, BB⁶, a - z⁸, τ⁸, γ⁸ ψ⁸, A- N⁸, O⁶
Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, opera nuperrime revisa, una cum ipsius vita recenter hic apposita cumque tractatu De philosophorum lapide. Additionibus marginalibus tabulaque librorum et capitulorum in hac novissima impressione diligenter additis.

BAV, BNE, BNP, BSB, NLM

7. Estrasburg, agost de 1541
impressor: Balthasar Pistor
editor-empresari: ---
curador: Walter Hermann Ryff
8°
446 pp. (1^r volum)
Arnoldi Novicomensis medici atque philosophi celeberrimi opera, quae edita sunt hactenus omnia in tomos distincta sex ad diversorum et vetustissimorum codicum collationem ingenti cura recognita multisque locis restitutis ultra superiorem aeditionem. Per Gualtherum H. Ryff, Argentinensem medicum.

BL, BAV, HAB

8. Basilea 1585
impressor-editor: Conrad Waldkirch
curador: [Theodor Zwinger]
comentador: Nicolaus Oechslein (Taurellus)
in folio, 2 cols.
lletra romana
6 ff. + 1-1969/1980- 2072 columnes numerades + xxii ff. (nn)
signatures:):(⁴, a -z⁶, A-Z⁶, Aa-Zz⁶, AA-NN⁶, OO⁴, PP-XX⁶
Arnaldi Villanovani, philosophi et medici summi, opera omnia. Cum Nicolai Taurelli medici et philosophi in quosdam libros annotationibus. Indice item copiosissimo.

BAV, BL, BNE, BNP, BSB, NLM, HAB, UB, UBL, WL

9. Lió 1586
impressor: ---
editor-empresari: Jean Stratius / Antoine Tardif
curador: ---
in folio, 2 cols.
lletra romana
ii + 244 + 312 + 47 (num. independent per a cada part, per totes dues cares)+
ix ff.
signatures: 1ª part: a⁸, b-n⁶, o⁴, p-u⁶, x²/2ª part: A-Z⁶, Aa-Dd⁶, Ee⁴
Arnaldi Villanovani, summi philosophi et medici excellentissimi, Praxis medicinalis. Universorum morborum humani corporis, tam internorum quam externorum, curandi viam ac methodum, summa cum doctrina et certa experientia praescribens.
+ *Tractatus varii exoterici ac chymici*

BL, BNE, BNP, BSB, NLM, UB, WL

TAULA 5:
L'ORDRE DE LES OBRES A LES EDICIONS GENERALS D'ARNAU

Lió 1504

- 1 *Speculum medicine*
- 2 *De humido radicali*
- 3 *De intentione medicorum*
- 4 *De regimine sanitatis*
- 5 *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*
- 6 *De conservanda iuventute et retardanda senectute*
- 7 *De considerationibus operis medicine*
- 8 *De flobothomia*
- 9 *Parabole medicationis*
- 10 *De tabulis generalibus que medicum informant.*
- 11 *De amphorismis*
- 12 *De parte operativa*
- 13 *De regimine castra sequentium*
- 14 *De regimine sanitatis Salernitano*
- 15 *Breviarium practice*
- 16 *Practica summaria*
- 17 *De modo preparandi cibos et potus infirmorum in egritudine acuta*
- 18 *Compendium regimenti acutorum*
- 19 *Regimen quartane*
- 20 *De cura febris ethice*
- 21 *De regimine podagre*
- 22 *De sterilitate*
- 23 *De conceptione*
- 24 *De signis leprosoorum*
- 25 *De bonitate memorie*
- 26 *De amore heroyco*
- 27 *De maleficiis*
- 28 *De cautelis medicorum*
- 29 *De venenis*
- 30 *De arte cognoscendi venena*
- 31 *De dosibus tyriacalibus*
- 32 *De graduationibus medicinarum amphorismi*
- 33 *De ornatu mulierum*
- 34 *De simplicibus*
- 35 *De decoratione*
- 36 *Commentum super quasdam parabolas*
- 37 *De coitu*
- 38 *De conferentibus et nocentibus*
- 39 *De vinis*
- 40 *De aquis laxativis*
- 41 *Antidotarium*
- 42 *Repetitio super canone Vita brevis*
- 43 *Tabula super Vita brevis*
- 44 *Expositio super amphorismo In morbis minus*
- 45 *Commentum super textu Galieni De mala complexione diversa*
- 46 *Questiones super eodem libello*
- 47 *De febribus regule generales*
- 48 *De pronosticatione visionum que fiunt in somnis*
- 49 *De astronomia*
- 50 *De physicis ligaturis*
- 51 *Rosarius philosophorum*
- 52 *Novum lumen*
- 53 *De sigillis*
- 54 *Flos florum*
- 55 *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia...*
- 56 *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*

Venècia 1505

- 1 *Speculum medicine*
- 2 *De intentione medicorum*
- 3 *De humido radicali*
- 4 *Commentum super textu Galieni De mala complexione diversa*
- 5 *Questiones super eodem libello*
- 6 *De regimine sanitatis*
- 7 *De conservatione sanitatis regis Aragonie*
- 8 *De conservanda iuventute et retardanda senectute*
- 9 *De considerationibus operis medicine*
- 10 *De flobothomia*
- 11 *Parabole medicationis*
- 12 *De tabulis generalibus que medicum informant.*
- 13 *De amphorismis*
- 14 *De parte operativa*
- 15 *De regimine castra sequentium*
- 16 *De regimine sanitatis Salernitano*
- 17 *Breviarium practice*
- 18 *Practica summaria*
- 19 *De modo preparandi cibos et potus infirmorum in egritudine acuta*
- 20 *Compendium regimenti acutorum*
- 21 *Regimen quartane*
- 22 *De cura febris ethice*
- 23 *De regimine podagre*
- 24 *De sterilitate*
- 25 *De conceptione*
- 26 *De signis leprosororum*
- 27 *De bonitate memorie*
- 28 *De amore heroyco*
- 29 *De maleficiis*
- 30 *De cautelis medicorum*
- 31 *De venenis*
- 32 *De arte cognoscendi venena*
- 33 *De dosibus tyriacalibus*
- 34 *De graduationibus medicinarum amphorismi*
- 35 *De simplicibus*
- 36 *Antidotarium*
- 37 *De vinis*
- 38 *De aquis laxativis*
- 39 *De ornatu mulierum*
- 40 *De decoratione*
- 41 *Commentum super quasdam parabolas*
- 42 *De coitu*
- 43 *De conferentibus et nocentibus*
- 44 *Repetitio super canone Vita brevis*
- 45 *Tabula super Vita brevis*
- 46 *Expositio super amphorismo In morbis minus*
- 47 *De febribus regule generales*
- 48 *De pronosticatione visionum que fiunt in somnis*
- 49 *De astronomia*
- 50 *De physicis ligaturis*
- 51 *Rosarius philosophorum*
- 52 *Novum lumen*
- 53 *De sigillis*
- 54 *Flos florum*
- 55 *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*
- 56 *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia...*

- 1 *Speculum medicine*
- 2 *De intentione medicorum*
- 3 *De humido radicali*
- 4 *Commentum super textu Galieni De mala complexione diversa*
- 5 *Questiones super eodem libello*
- 6 *De regimine sanitatis*
- 7 *De conservatione sanitatis regis Aragonie*
- 8 *De conservanda iuventute et retardanda senectute*
- 9 *De considerationibus operis medicine*
- 10 *De flobothomia*
- 11 *Parabole medicationis*
- 12 *De tabulis generalibus que medicum informant.*
- 13 *De amphorismis*
- 14 *De parte operativa*
- 15 *De regimine castra sequentium*
- 16 *De regimine sanitatis Salernitano*
- 17 *Breviarium practice*
- 18 *Practica summaria*
- 19 *De modo preparandi cibos et potus infirmorum in egritudine acuta*
- 20 *Compendium regimenti acutorum*
- 21 *Regimen quartane*
- 22 *De cura febris ethice*
- 23 *De regimine podagre*
- 24 *De sterilitate*
- 25 *De conceptione*
- 26 *De signis leprosororum*
- 27 *De bonitate memorie*
- 28 *De amore heroyco*
- 29 *De maleficiis*
- 30 *De cautelis medicorum*
- 31 *De venenis*
- 32 *De arte cognoscendi venena*
- 33 *De dosibus tyriacalibus*
- 34 *De graduationibus medicinarum amphorismi*
- 35 *De simplicibus*
- 36 *Antidotarium*
- 37 *De vinis*
- 38 *De aquis laxativis*
- 39 *De ornatu mulierum*
- 40 *De decoratione*
- 41 *Commentum super quasdam parabolas*
- 42 *De coitu*
- 43 *De conferentibus et nocentibus*
- 44 *Repetitio super canone Vita brevis*
- 45 *Tabula super Vita brevis*
- 46 *Expositio super amphorismo In morbis minus*
- 47 *De febribus regule generales*
- 48 *De pronosticatione visionum que fiunt in somnis*
- 49 *De astronomia*
- 50 *De physicis ligaturis*
- 51 *Rosarius philosophorum*
- 52 *Novum lumen*
- 53 *De sigillis*
- 54 *Flos florum*
- 55 *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*
- 56 *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia...*
- 57 *Tractatus contra calculum*
- 58 *Regimen contra catarrhum*
- 59 *Regimen contra tremorem cordis*
- 60 *De epilepsia*
- 61 *De esu carniium*

- 1 *Speculum medicine Ira*
- 2 *De intentionibus medicorum*
- 3 *De humido radicali*
- 4 *Commentum super textu Galieni De mala complexione diversa*
- 5 *Questiones super eodem libello*
- 6 *De regimine sanitatis*
- 7 *De conservatione sanitatis regis Aragonie*
- 8 *De conservanda iuventute et retardanda senectute*
- 9 *De considerationibus operis medicine*
- 10 *De flobothomia*
- 11 *Parabole medicationis*
- 12 *De tabulis generalibus que medicum informant.*
- 13 *Afforismi (particulares)*
- 14 *De parte operativa*
- 15 *De regimine castra sequentium*
- 16 *De regimine sanitatis Salernitano*
- 17 *Breviarium practice*
- 18 *Practica summaria*
- 19 *De modo preparandi cibos et potus infirmorum in egritudine acuta*
- 20 *Compendium regimenti acutorum*
- 21 *Regimen quartane*
- 22 *De cura febris ethice*
- 23 *De regimine podagre*
- 24 *De sterilitate*
- 25 *De conceptione*
- 26 *De signis leprosororum*
- 27 *De bonitate memorie*
- 28 *De amore heroyco*
- 29 *De maleficiis Remedia contra maleficia*
- 30 *De cautelis medicorum*
- 31 *De venenis*
- 32 *De arte cognoscendi venena*
- 33 *De dosibus tyriacalibus*
- 34 *De graduationibus medicinarum amphorismi*
- 35 *De simplicibus*
- 36 *Antidotarium*
- 37 *De vinis*
- 38 *De aquis laxativis*
- 39 *De ornatu mulierum*
- 40 *De decoratione*
- 41 *Commentum super super quasdam parabolas*
- 42 *De coitu*
- 43 *De conferentibus et nocentibus...*
- 44 *Repetitio super canone Vita brevis*
- 45 *Tabula super Vita brevis*
- 46 *Expositio super amphorismo In morbis minus*
- 47 *De febribus regule generales*
- 48 *De pronosticatione visionum que fiunt in somnis*
- 49 *De astronomia*
- 50 *De physicis ligaturis*
- 51 *Rosarius philosophorum*
- 52 *Novum lumen*
- 53 *De sigillis*
- 54 *Flos florum*
- 55 *De philosophorum lapide !!!! ordre*
- 56 *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*
- 57 *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia...*
- 58 *Tractatus contra calculum...*
- 59 *Regimen contra catarrum*
- 60 *Regimen contra tremorem cordis*
- 61 *De epilepsia*
- 62 *De esu carniium*

- 1 *Speculum medicine*
- 2 *De intentionibus medicorum*
- 3 *De humido radicali*
- 4 *Commentum super textu Galieni De mala complexione diversa*
- 5 *Questiones super eodem libello*
- 6 *De regimine sanitatis*
- 7 *De conservatione sanitatis regis Aragonie*
- 8 *De conservanda iuventute et retardanda senectute*
- 9 *De considerationibus operis medicine*
- 10 *De flobothomia*
- 11 *Parabole medicationis / 12 Commentum super quasdam parabolas*
- 13 *De tabulis generalibus que medicum informant.*
- 14 *De amphorismis*
- 15 *De parte operativa*
- 16 *De regimine castra sequentium*
- 17 *De regimine sanitatis Salernitano*
- 18 *Breviarium practice*
- 19 *Practica summaria*
- 20 *De modo preparandi cibos et potus infirmorum in egritudine acuta*
- 21 *Compendium regimenti acutorum*
- 22 *Regimen quartane*
- 23 *De cura febris ethice*
- 24 *De regimine podagre*
- 25 *De sterilitate*
- 26 *De conceptione*
- 27 *De signis leprosororum*
- 28 *De bonitate memorie*
- 29 *De amore heroyco*
- 30 *De maleficiis*
- 31 *De cautelis medicorum*
- 32 *De venenis*
- 33 *De arte cognoscendi venena*
- 34 *De dosibus tyriacalibus*
- 35 *De graduationibus medicinarum amphorismi*
- 36 *De simplicibus*
- 37 *Antidotarium*
- 38 *De vinis*
- 39 *De aquis laxativis*
- 40 *De ornatu mulierum*
- 41 *De decoratione*
- 42 *De coitu*
- 43 *De conferentibus et nocentibus...*
- 44 *Repetitio super canone Vita brevis*
- 45 *Tabula super Vita brevis*
- 46 *Expositio super amphorismo In morbis minus*
- 47 *De febribus regule generales*
- 48 *De pronosticatione visionum que fiunt in somnis*
- 49 *De astronomia*
- 50 *De physicis ligaturis*
- 51 *Rosarius philosophorum*
- 52 *Novum lumen*
- 53 *De sigillis*
- 54 *Flos florum*
- 55 *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*
- 56 *Tractatus contra calculum...*
- 57 *Regimen contra catarrum*
- 58 *Regimen contra tremorem cordis*
- 59 *De epilepsia*
- 60 *De esu carniium*
- 61 *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia...*

Basilea 1585¹⁶²

	medica	
	propria	
	universalia	
1		<i>Speculum medicinae</i>
2		<i>Aphorismi</i>
	particularia	
	theoricam	
	physiologiam	
3		<i>(De parte operativa)</i>
4		<i>De humido radicali</i>
5		<i>De conceptione</i>
	aethiologiam	
3		<i>De simplicibus</i>
4		<i>Antidotarium</i>
5		<i>De phlebotomia</i>
6		<i>De dosibus theriacalibus</i>
7		<i>De graduationibus medicinarum aphorismi</i>
8		<i>De vinis</i>
9		<i>De aquis laxativis</i>
10		<i>De conferentibus et nocentibus</i>
11		<i>De physicis ligaturis</i>
	semeioticen	
3		<i>De prognosticatione visionum quae fiunt in somnis</i>
	therapeuticen	
16		<i>De intentionibus medicorum</i>
	practicam	
	necessaria	
	sanitatem tuendam	
17		<i>De regimine sanitatis [Magnini Medionalensis]</i>
18		<i>De conservatione sanitatis regis Aragoniae</i>
19		<i>De regimine castra sequentium</i>
20		<i>De conservanda iuventute et retardanda senectute</i>
21		<i>De bonitate memoria</i>
22		<i>De coitu</i>
	morborum curationem	
	generalem	
17		<i>De considerationibus operis medicinae</i>
18		<i>Parabola medicationis</i>
19		<i>De tabulis generalibus quae medicum informant...</i>
		<i>De parte operativa</i> ¹⁶³
26		<i>Breviarium practicae</i>
27		<i>Practica summaria</i>
28		<i>De cautelis medicorum</i>

¹⁶² La classificació de les obres aquí reproduïda apareix com a índex de l'edició de Basilea.

¹⁶³ En una nota al lector s'informa que, malgrat que li correspondria aquest lloc, per un error ha anat a parar després dels *Aphorismi*, és a dir, és la que ocupa el tercer lloc.

	specialem	
29		<i>De modo praeparandi cibos et potus infirmorum...</i>
30		<i>Compendium regimenti acutorum</i>
31		<i>De febribus regulae generales</i>
32		<i>Regimen quartanae</i>
33		<i>De cura febris hecticae</i>
34		<i>De regimine podagrae</i>
35		<i>De sterilitate ...</i>
36		<i>De signis leprosorum</i>
37		<i>De amore heroico</i>
38		<i>De maleficiis</i>
39		<i>De venenis</i>
40		<i>De arte cognoscendi venena</i>
41		<i>Contra calculum</i>
42		<i>Contra catarrhum</i>
43		<i>De tremore cordis</i>
44		<i>De epilepsia</i>
45		<i>De esu carniū</i>
46		<i>Recepta contra epidimiam</i>
47		
48	non necessariam	
49		
47		<i>De ornatu mulierum</i>
48		<i>De decoratione</i>
	alienam	
49		<i>Explicatio super canonem Vita brevis</i>
50		<i>Tabula super Vita brevis</i>
51		<i>Expositio super aphorismo in morbis minus</i>
52		<i>Commentum super textum Galeni de mala complexione diversa</i>
53		<i>Quaestiones super eodem libello</i>
54		<i>Regimen Salernitanum</i>
	exoterica	
	chymica	
55		<i>Rosarius philosophorum</i>
56		<i>Novum lumen</i>
57		<i>De sigillis</i>
58		<i>Flos florum</i>
59		<i>Alchimia ad regem Neapolitanum</i>
	astronomica	
60		<i>De astronomia</i>
	theologica, quae brevi excudentur	

Praxis medicinalis

- 61 *De regimine sanitatis*
- 62 *De conservatione sanitatis ad inclytum regem Aragonum*
- 63 *De conservatione iuventutis et retardationis senectute*¹⁶⁴
- 64 *De regimine castra sequentium*
- 65 *Commentum Arnaldi in Regimen Salernitanum*
- 66 *De parte operativa*
- 67 *De flobothomia*
- 68 *De cautelis medicorum*
- 69 *Parabola medicationis*
- 70 *Aphorismi medicinales*
- 71 *Tabulae quae medicum informant*
- 72 *Practicae medicinae libri quattuor [=Breviarium practice]*
- 73 *Practica summaria*
- 74 *De modo praeparandi cibos et potus infirmorum*
- 75 *Compendium regimenti acutorum*
- 76 *Regimen sive consilium quartanae*
- 77 *Regimen sive consilium febris hecticae*
- 78 *Regimen sive consilium podagrae*
- 79 *De sterilitate...*
- 80 *De signis leprosororum*
- 81 *De amore heroyco*
- 82 *De venenis*
- 83 *De arte cognoscendi venena*
- 84 *Remedia contra calculum*
- 85 *Regimen curativum contra catarrhum*
- 86 *Remedium contra cordis tremorem*
- 87 *De epilepsia*
- 88 *De usu carniium*
- 89 *Recepta mirabilia contra epidemiam*
- 90 *De ornatu mulierum*
- 91 *De decoratione*
- 92 *De dosibus theriacalibus*
- 93 *De conferentibus et nocentibus*
- 94 *De physicis ligaturis*
- 95 *Tractatus de vinis*
- 96 *De aquis medicinalibus*
- 97 *Regulae generales de febris*
- 98 *De coitu tractatus*
- 99 *De conceptione tractatus*
- 100 *De bonitate memorie*

Praxis chymica

- 61 *De pronosticatione visionum que fiunt in somnis*
- 62 *Contra maleficia*
- 63 *Rosarius philosophorum*
- 64 *Novum lumen*
- 65 *De sigillis*
- 66 *Flos florum*
- 67 *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*
- 68 *De iudiciis astronimiae*
- 69 *Cathena aurea*
- 10 *Testamentum*

¹⁶⁴ Després del *De conservanda iuventute* a l'índex apareix un *Tractatus medicinae regales* que a les edicions anteriors és una part del primer, però amb una anotació marginal al començament que diu *Tractatus secundus de descriptionibus quarundam receptorum qua medicina regales dicuntur*.

APÈNDIXS

SIGLA

L^1 = Lió, 1504

V^1 = Venècia, 1505

L^2 = Lió, 1509

L^3 = Lió, 1520

V^2 = Venècia, 1527

L^4 = Lió, 1532

B = Basilea, 1585

[APÈNDIX 1: CARTA NUNCUPATÒRIA DE TOMMASO MURCHI
A GIAN LUIGI DEI FIESCHI]

L¹, V¹, L²

Illustri principi domino Johanni Lodovico Flisco, comiti, Genuensium Armirato ac christianissimi Francorum regis ordinis insignibus decorato, Thomas Murchius Genuensis, artium et medicine doctor, salutem plurimam dicit.

Nulla iactura gravior est, illustris princeps, quam per ignaviam non habere rationem temporis ut quidem hora sine fructu pretereat. Quod ne mihi accideret diligenter curavi his quattuor annis quibus voluisti me adesse custodem Hieronymo, filio tuo primigenio, et sequi curiam Ludovici christianissimi regis Gallorum, que ob amplitudinem tanti regni assiduo motu versatur. Nunquam enim omisi mea studia elaboravique ut aliquid novi invenirem quod precipue medicine arti conducere, nec inanis fuit opera. Inveni namque quosdam libros carie et rubigine obsitos Arnaldi de Villanova, qui^a quantum sint profuturi imbellicitati humani generis. Res ipsa, me tacente, indicabit.

Fuit auctor ipse Provincialis, ut multi afferunt et pluribus coniecturis probari potest, summus theologus et summus philosophus, summus medicus. Omitto quod archana nature adeo calluit, ut veram alchimiā teneret faceretque laminas aureas non cedentes perfectissimo^b auro, ut Iohannes Andreas in titulo *De falsi crimine* attestatur. Et Raymundus Lullius in *Testamento* suo affirmat cognovisse se ab illo artem hanc esse veram. Calluit item vir iste^c linguam Hebraicam, ut videre licet in

^a qui *L¹ L²* quae *V¹*

^b perfectissimo *V¹ L²* prefectissimo *L¹*

^c iste *L¹ V¹* istam *L²*

expositione libelli *Thetragramaton*, Grecam pariter et Arabicam, ut in multis ab eo translatis operibus apparet. Scripsit multa in philosophia et theologia, sed plura in medicina. Secreta^d autem nature adeo rimatus est, ut altius post etatem suam penetraverit nemo. Multa tamen ascribuntur illi que nec sua sunt nec tamen autoris sapiunt officinam, ut ex stilo facile deprehendi potest. Enarrat ipse plura opera in libro *Speculi*, non tamen omnia medicine illius scripta potui invenire.

Hec autem que in manu sunt mea scriptorum culpa depravata et ipsa vetustate manca, pulvere obsita, pro virili (adiuvante artium et medicine doctore magistro Michele de Capella ex Gallia) castigavi emendavique et ad communem utilitatem, ne periculum esset in mora, impressoribus tradidi. Et quia nonnulli solent magis errata repraehendere quam castigata laudare, haec tanti autoris opera dominationi tue dicavi, ut illis magis prosit auctoritas tua quam obesse possit malivolorum^e lingua, nec immerito. Tu enim me in Galliam misisti. Illi autem a me inventi sunt. Omitto quod maiores tui multa praeclarissima opera edidere, etiam in Gallia, quae adhuc videre licet. Nam Innocentius pontifex quartus propriis sumptibus pontem supra rapidissimum Rhodanum Lugduni, ubi tenuit curiam annis sex, (mirabile opus) construxit. Omitto Adrianum item pontificem et unum Sicilie regem, septuaginta tres cardinales, quattuor centum et sex episcopos, archiepiscopos, prothonotarios, qui Romanae Ecclesiae diversis temporibus (decus ingens) fuerunt. In re autem militari quam plurimi praestantes connumerari possent et priscis et nostris temporibus. Sed ne adulari videar, silentio praeteribo. Tot tamen et tanta sunt merita tua erga me et patriam nostram, ut ingratus merito dici possim, si tot res gestas, tot praeclara facinora quae omnibus nota sunt, a me ipso praetermittantur in dedicatione horum operum quae patrocinio tuo tuta obtrectatorum morsus non formidabunt. Occurrunt enim sponte sua multa

^d secreta *V*¹ *L*² secrea *L*¹

^e malivolorum *L*¹ *L*² malivorum *V*¹

memoratu digna quae et bello et pace, tum privata, tum publica prudenter gessisti. Nam statum tuum ex quo per iniuriam detrusus eras, non modo recuperasti prudentia tua, verum auxisti et ampliasti adeo ut qui te eiecerant longe inferiores te facti sunt. Quid dicam quod civitatem nostram Genuae novarum rerum semper cupidam et naturam maris cui adiacet referentem. Fluctuat enim semper ut mare natura sua. Iam multos^f annos ita moderatus es et callide gubernasti, ut mirum omnibus sit et inauditum quod tanto tempore non mollita sit aliquid novi, vereri quippe videtur decoram faciem tuam et humanissimos mores. Quae nullo unquam bello flecti potuit tibi uni sine armis obsequitur.

Quae autem bello gesseris terraque marique, si complecti voluero, non epistola, sed longa mihi hystoria texenda est. Non omitto tamen te septies aperto Marte tam strenue dimicasse ut palma semper tecum fuerit. Non omitto etiam quod tempestate nostra (pace omnium dixerim) in maritima alea non est qui tecum et animo et prudentia conferendus sit. Paucis enim interdum navibus ingentem hostium classem adeo terruisti atque profligasti ut Neptunus per undas eminere et dominari videreris. Quocirca Ludovicus duodecimus, Francorum rex christianissimus, te sacrosancti Michaelis ordine decoravit. Nulla enim dignitas maior in Gallia confertur et tanti te facit quanti ex Italis neminem.

Reliquum est, illustris princeps, ut hos libros quos tibi dedicavi, pro quibus non parum laboris et vigiliarum perpessus sum, in patrocinium tuum suscipias et ita tuearis ut soles tibi deditos et commendatos charissimos habere. Vale, decus patrie et familie, et Thomam tuum Murchium, ut soles tuos omnes, ama. Lugduni, pridie Kalendas Martias MCCCCCIII.

^f multos *V^l L²*

multo *L^l*

A l'il·lustre príncep senyor Gian Luigi Fieschi¹⁶⁵, comte, almirall de Gènova i condecorat amb les insígnies de l'orde del cristianíssim rei de França, el saluda atentament Tommaso Murchi de Gènova, doctor en arts i medicina.

Cap pèrdua és més greu, il·lustre príncep, que el fet de no tenir consideració del temps per indolència de manera que s'escoli una hora sense profit. He tingut molta cura que no m'esdevingués això aquests quatre anys que has volgut que m'estigués al costat del teu fill primogènit Gerolamo¹⁶⁶ com a preceptor i seguís la cort de Lluís, cristianíssim rei de França, en els seus continus desplaçaments per la vastitud de tan gran regne. En efecte, mai no he descurat els meus estudis i m'he esforçat per trobar alguna cosa nova que fos especialment útil per a l'art de la medicina. I no ha estat pas una tasca vana, puix que he trobat alguns llibres d'Arnau de Vilanova, corcats i florits, malgrat tot el profit que podrien fer a la feblesa del gènere humà. En el meu silenci els mateixos volums m'imposaven el deure.

Arnau fou un autor provençal, segons molts afirmen i es pot provar per més conjectures, i el més eminent teòleg, filòsof i metge. Passo per alt que conegués els arcanys de la natura fins al punt de dominar la veritable alquímia i fabricar làmines d'or no inferiors a l'or més perfecte, com testimonia Giovanni d'Andrea al capítol titulat "De falsi crimine"¹⁶⁷. I Ramon Llull en el seu *Testamentum* afirma que ell mateix sabé per Arnau que aquesta art era veritable¹⁶⁸. Així mateix aquest sabé la llengua hebrea, segons es pot veure a l'exposició de l'opuscle *Tetragrammaton*¹⁶⁹,

¹⁶⁵ Gian Luigi Fieschi el Vell (1441?-1508), almirall des de 1479 i cap d'una de les famílies nobles més importants de Gènova, el 1499 va convèncer el consell de Gènova de lliurar-se a Lluís XII per defugir la influència de Milà. Sembla que durant el domini francès va ser l'inspirador de la política genovesa.

¹⁶⁶ Gerolamo i el seu germà serien assassinats el 1513.

¹⁶⁷ Giovanni d'Andrea (1270-1348), *Additiones ad Speculum iudiciale G. Durantis*, IV, cap. "De falsi crimine" (escrit en 1346-1347). Vegeu PEREIRA (1995), "Arnaldo de Villanova e l'alchimia...", pp. 117-118.

¹⁶⁸ Aquesta afirmació no es troba al famós *Testamentum* de pseudollull·lià sinó a un altre escrit del corpus alquímic pseudollull·lià, el *Codicillus*, malgrat que es va estendre a d'altres apòcrifs, algun dels quals també titulat *Testamentum*. Sobre la llegenda del magisteri alquímic d'Arnau de Vilanova sobre Llull en Murchi i Champier vegeu *supra* l'apartat 4.6.

¹⁶⁹ *Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, d'Arnau, escrit el 1292, un dels primers tractats teològics, en què les quatre lletres hebrees del nom de Déu són interpretades per demostrar que hi és oculta la profecia del misteri cristià de l'encarnació i de la Trinitat. Sobre les llengües conegudes per Arnau vegeu *supra* el capítol 7.

i igualment el grec i l'àrab, com és palès en nombroses obres traduïdes per ell. Fou autor de molts escrits de filosofia i teologia, però més de medicina. Investigà els secrets de la natura fins a l'extrem que ningú no hi penetrà més profundament després del seu temps. Tanmateix li són atribuïdes moltes obres que no són seves ni recorden la seva factura, com es pot advertir amb facilitat per l'estil. Ell mateix esmenta més obres al llibre *Speculum medicine*, malgrat que no he pogut trobar tots els seus escrits de medicina¹⁷⁰.

Així i tot, aquests que tinc al meu abast, corromputs per culpa dels copistes i inservibles per la seva mateixa vellesa, coberts de pols, els he corregit tan bé com he pogut –amb l'ajut de mestre Michel de la Chapelle, francès, doctor en arts i medicina¹⁷¹–, els he esmenat i, perquè no hi hagués perill en la demora, els he lliurat als impressors per a la utilitat de tothom. I com que alguns solen retreure més els errors que no pas lloar les correccions, he dedicat les obres de tan gran autor a la teva senyoria, perquè aquestes rebin més el benefici de la teva autoritat que no el possible perjudici de la llengua dels malvolents. I no és pas immerescut, puix que tu m'enviaves a França i allà els vaig trobar.

Passo per alt que els teus avantpassats van fer moltes obres, també a França. Car el pontífex Innocenci IV va construir a expenses seves (obra admirable) un pont sobre el rapidíssim Roine a Lió, on va tenir la cúria sis anys¹⁷². Passo per alt el també pontífex Adrià¹⁷³ i un rei de Sicília, setanta-tres cardenals, quatre-cents sis bisbes, arquebisbes, protonotaris, que van pertànyer en diverses èpoques a l'Església Romana (gran honor). En l'aspecte militar, quants guerrers excel·lents podrien enumerar-se tant als temps antics com als nostres! Però per no semblar un adulator ho deixaré de banda. Tot i així tan nombrosos i grans són els teus mèrits envers mi i la nostra pàtria que podria ser titllat merescudament d'ingrat si ometo tantes gestes, tantes accions admirables conegudes per tothom en la dedicatòria d'aquestes obres que, sota la protecció del teu patrocini, no tindran por dels atacs dels seus detractors. En efecte, vénen a la ment espontàniament molts fets memorables que has dut a terme amb saviesa tant a la pau com

¹⁷⁰ Vegeu *supra* l'apartat 4.4

¹⁷¹ Michel de la Chapelle (m. c. 1545), metge originari de Tournai però establert a Lió, va tenir cura de moltes edicions d'obres mèdiques publicades a Lió el primer quart del segle XVI (vegeu *supra* l'apartat 3.1).

¹⁷² Sinibaldo Fieschi va ser papa amb el nom d'Innocenci IV (1243-1254). Sobre aquesta nissaga: JEFFERSON (1988), *Papal genealogy...*, pp. 32-34.

¹⁷³ El nebot de Sinibaldo, Ottobono Fieschi, papa amb el nom d'Adrià V (1276).

a la guerra, en privat o en públic. Car no solament recuperares amb la teva saviesa el teu estat, del qual havies estat foragitat per una injustícia, sinó que encara l'engradires i l'ampliares tant que els qui te n'havien fet fora esdevingueren molt inferiors a tu. Què diré de la nostra ciutat de Gènova, sempre àvida de revoltes, i de la natura canviant del mar al llarg del qual s'estén. En efecte la seva natura sempre fluctua, com el mar. Ja durant molts anys l'has dirigit i l'has governada amb tanta destresa que és admirable i inaudit per a tothom que en tant temps no hagi ordit cap subversió, puix que li infon respecte la teva bella faç i el teu caràcter tan humà. La que mai no ha pogut ser doblegada per cap guerra t'obeeix només a tu sense armes.

Però si volgués exposar les teves gestes guerreres per mar i per terra, hauria de compondre no pas una epístola sinó una llarga història. Tanmateix no passo per alt que, havent entrat set voltes en guerra, combateres amb tant coratge que t'emportares sempre la palma de la victòria. No ometo tampoc que en el nostre temps (diria amb el permís de tothom), en l'atzarós mar no hi ha qui pugui comparar-se amb tu no tan sols en ànim sinó també en prudència. Car amb poques naus sembrares el pànic entre un gran estol d'enemics talment que semblaves excel·lir com Neptú per les ones i senyorejar-les¹⁷⁴. Per aquesta raó Lluís XII, rei cristianíssim dels francesos, et condecorà amb l'ordre de Sant Miquel. No s'atorga cap dignitat més important a la França i et dona més prestigi que ningú d'Itàlia.

Queda, il·lustre príncep, prenguis sota el teu patrocini aquests llibres que t'he dedicat, per als quals he endurat no pocs esforços i desvels, i els protegeixis com sols tenir els dedicats i encomanats a tu pels més estimats. Adéu, honra de la pàtria i de l'estirp, i estima el teu Tommaso Murchi com sols estimar tots els teus.

Lió, 28 de febrer de 1504.

¹⁷⁴ Fieschi va encapçalar la guerra contra els ducs de Milà a les muntanyes i a la costa. També va lluitar amb la flota francesa contra els catalans i aragonesos. La seva influència política va provocar una immensa aversió en el poble. L'irònic dels elogis de Murchi sobre el respecte que sent Gènova per la seva autoritat és que el poble genovès va rebel·lar-se contra els Fieschi poc després de la dedicatòria (1506).

ARNALDI VITA

*L*³, *V*², *L*⁴, *B*

Arnaldi vita a domino Symphoriano Campegio, aurato equite ac Favergie domino, serenissimi Calabrum et Lothoringorum ducis Archiatro, edita.

Arnaldi genealogia et genesis. Capitulum primum.

Arnaldus natione Gallus. A Gallia enim Narbonensi, quam Provinciam nostri appellant, genus utrinque ducit. Hunc conantur Arragonenses quos Cathalanos Hispani vocant, nos vero Semigothos (nam a Gothis et Alanis Cathalani nomen sumpserunt) appellamus, ob eius amplissima facinora ad suam traxere novam Cathaloniam palam non verentes contendere eum Arragonensem seu, si mavis, Cathalanum fuisse. Audivi enim a quibusdam Cathalanis hunc fuisse oriundum a quodam oppido dicto Villanova distante quattuor miliaribus a Gyrona, civitate Cathalonie. Et adhuc (ut aiunt) supersunt nonnulli ex eius progenie ditissimi. Sed hec opinio nullos habet auctores. Nascitur igitur in Provincia Narbonensi in quodam oppido appellato Villanova a Christi nativitate mille trecentesimo, eo ferme tempore quo Petrus Aponensis dictus Conciliator^a ac Raymundi Lullius clarebant.

^a Conciliator *BV*² Consiliator *L*³ *L*⁴ *semper*

Eruditio Arnaldi. Capitulum secundum.

Philosophico stilo in adolescentia floruit. In iuventute aliqua in alchimia scripsit, que, ut quibusdam placet, ipse igni dedit, cum primum animum ad philosophiam applicuisset. Cum esset annorum ferme viginti, ad Parisiensem Achademiam cum aliis scolasticis se contulit. Hinc post annos decem Montem Pessulanum profectus medicinam audivit atque inde in Italiam ad Pythagoreos philosophos concessit. Ab his in Hispaniam ad Arabes philosophos se recepit. Decreverat ad Grecos progredi. Verum propter Grecie bella a proposito destitit. Regressus demum Galliam^b medicinam docuit et in arte Peonia vitam duxit. Archana nature adeo calluit, ut in iuventute alchimiam teneret faceretque (ut aiunt alchimiste) laminas aureas non cedentes (inquiunt) perfectissimo auro, ut Iohannes Andreas in titulo 'De crimine falsi' attestatur. Et Raymundus Lullius in *Testamento* suo affirmat cognovisse se de illo artem hanc esse veram. Sed omnia ista fabulosa esse videntur. A primordio iussu Creatoris prodierunt metalla, lapides salesque. Deus autem simul (ut scribit Augustinus) cuncta que condidit creavit, dum una voluntate multiplicem omnium specierum varietatem disposuit iuxta sapientis oraculum quod habetur Ecclesiastici duodevicesimo^c: 'Qui vivit in eternum creavit omnia simul'.

Huius alchimie auctores precipui fuere Hermes (non quidem Trimegistus ille ter maximus sed Arabs quidam astrologus a vera philosophia alienus non multum a nostris temporibus distans). Aliquanto post barbarus, quidam ineptissimus lurcho putridique cerebri e luto effosus, Geber, quidem nec minus captiunculis^d oblectatus sophisticisque venatiunculis, unum Hermetem non Egyptium sed potius Arabem

^b Galliam $L^3 V^2 L^4$ in Galliam B

^c *post 18 B add. capitulo.*

^d captiunculis $V^2 B$ captiunculus $L^3 L^4$

e tenebris eduxit. Ex recentioribus autem hec primum amplexatus Albertus utpote nova. Natus enim per ea tempora sed puto non tam senex ut de Arnaldo dictum est. Probavit quam iuvenis, sicut et magica, adolescens cum vulgasset, matura etate detestatus sanctissimam in cenobio et inculpatam vitam degens. Secutus est Albertum Raymundus Lullius, sed puto etiam ut de Alberto et Arnaldo dictum est non tam senex. Probabit quam iuvenis, sicut et mundana apud regem Maioricarum, adolescens cum approbasset, matura etate detestatus est sanctissimam contra Turchos et Machumetenses et immaculatam degens vitam^e apud Tuniceam civitatem pro fide catholica, ut Bovilus, noster inter iuniores Gallos auctor acutissimus, scribit, martyrio coronatus est. Que autem de alchimia Arnaldi dicuntur falsa et plena fabularum sunt et tanto viro indigna.

Quibus linguis calluerit Arnaldus. Capitulum tertium.

‘Calluit^f Arnaldus linguam Hebraicam, ut videre licet in expositione libelli *Thetragramaton*,’ ut familiaris noster et amicus Thomas Murchius Genuensis, artium et medicine doctor, scripsit. ‘Grecum pariter et Arabicum^g, ut libellus Avicenne *De viribus cordis* ab eo traductus ostendit et ut in multis ab eo translatis operibus apparet. Scripsit multa in philosophia et theologia, sed plura in Peonia arte. Secreta autem nature adeo rimatus est, ut altius post etatem suam penetraverit nemo. Multa tamen ascribuntur illi que nec sua sunt nec auctoris sapiunt officinam, ut ex stilo facile deprehendi potest. Enarrat ipse plura opera in libro *Speculi*, non tamen omnia medicine illius scripta potui invenire. Habes autem que in manu sunt mea scriptorum culpa depravata et ipsa vetustate manca, pulvere obsita, adjuvante

^e degens vitam *inv. B*

^f *post calluit B add. item*

^g Grecum $L^3 V^2 L^4$ Grecam *B* / Arabicum $L^3 V^2 L^4$ Arabicam *B*

artium et medicine doctore collega nostro, magistro Michele de Capella Tornacense, castigavi emendavique et ad communem utilitatem, ne periculum esset in mora, impressoribus tradidi.’

Mira componendi celeritas in Arnaldo, numquam interrupta mentis intentio, negligentia characterum et eloquentie. Capitulum quartum.

Cum enim aliquid ille scripsisset, quod scripserat respicere bis minime tolerabat, sed neque etiam semel legere atque percurrere. Propterea^h visus ei non satis sufficeret ad legendum, dum vero scribebat, neque belle quidem litteras figurabat neque ex arte syllabas distinguebat neque ullam orthographie diligentiam adhibebat soli videlicet intelligentie studens. Atque id idem omnes admirabantur. Id agere ad finem usque vite perseveravit. Stilus Arnaldi medius inter eloquentiam et barbariem fluit. Intelligentia et suavitas tanta ut nostri Peonie artis auctores intelligendi gravissimum auctorem fuisse dixerint. Doctrina vero tanta in eo ut, cum ante illumⁱ omnes inter Gallos illustres ad externas gentes sapientie gratia peregrinati fuissent, post Arnaldi tempora ceterae nationes Gallias confluerent.

^h *post propterea V²B add. quod*

ⁱ *illum L³ V² L⁴ eum B*

Que Arnaldus de Antichristo affirmavit. Capitulum quintum.

Arnaldus dogma suum Parisiis^j exercuit et per prophetiam Danielis et Sibille Erythree^k probare nitebatur^l adventum Antichristi et persecutionem Ecclesie futuram esse. Etiam vaticinari voluit anno Christi millesimo trecentesimo quinquagesimo quinto, ob conventum trium planetarum superiorum in Aquario, vel millesimo quadringentesimo sexagesimo quarto, ob conventionem supradictorum Saturni et Iovis in Piscibus, venturum Antichristum. Sed cum ea tempora iam^m preterierint (agitur enim nunc annus Christi millesimus quingentesimus vicesimusⁿ), eos omnes astronomos qui de Antichristo et iudicio locuti sunt ignorantes, arrogantes, mendaces, leves et ridiculos declarat eventus.

Reditus Arnaldi in patriam celestem et laudes. Capitulum sextum.

Ipse Arnaldus, dum audivisset Petrum Aponensem, virum in cunctis litteris clarissimum medicumque celeberrimum, ab inquisitoribus fidei vexari, verens ne ad manus cucullatorum deveniret clam aufugit et profectus in Siciliam a rege Sicilie Frederico in magno honore habitus est. Qui tandem missus a Frederico rege ad Romanum pontificem sanandum in mari mortuus est et Genue sepultus.

Fuit vir non solum in Apollinea arte, verumetiam in aliis litteris tam secularis philosophie quam divine eruditissimus ingenio clarus et comptus eloquio. Quanti

^j Parisiis $L^3 B$ Parisius $V^2 L^4$

^k Erythree $V^2 B$ Erithee $L^3 L^4$

^l nitebatur $V^2 L^4 B$ intebatur L^3

^m iam *om.* B

ⁿ millesimus $CCCCXX L^3 L^4$ $MCCCCXXVII V^2 B$

sit apud nostros non meis verbis solum sed aliorum testimoniis comprobatur. Semper de Arnaldo varia fuit doctorum opinio: quibusdam eum cum Aponensi Conciliatore errasse, aliis sibi fraudem affirmantibus impositam. Sed profecto mirandum non est, si Arnaldus cum sua astronomia et medicina cum Conciliatore erraverit: qui tot volumina in unaquaque doctrina ex propria excellentia ingenii, ut de Augustino in libro *Confessionum* suarum legimus, sine magistro precedente explicuit. Nostrum tamen est medium de Arnaldo et Conciliatore sed de quibuscumque scriptoribus cum sancta Ecclesia sentire et supervacuas opiniones contemnere.

Arnaldi comparatio ad Conciliatorem Petrum Aponensem. Capitulum septimum.

Fuere in hoc duo illustres viri conformes, quod sua virtute non maiorum stemmate aut opibus ad rerum naturalium cognitionem accesserunt. Uterque theologus, astronomus medicusque clarissimus. Verum Petrus Aponensis, non crescentibus adhuc medicis questionariis quos Martinus Leuther^o ac Erasmus scolasticos appellavit, suo tempore primus in questionibus scolasticis Italos docuit. Arnaldus autem ex parvo municipio amplissimam Parisiensem ingressus est Achademiam. Petrus Aponensis sive Paduanensis in medicina questionaria primas habuit in Italia sedes. Arnaldus in medicina practica, quam aliqui empericam, alii methoicam, alii logicam emulantur, omnibus anteit et primas habuit partes. Dignus est enim qui maxime laudetur Conciliator Aponensis. Sed nemo quippe inter medicos est qui Arnaldum non probet, laudet, admiretur presertim in ea parte medicine que practica appellatur, in qua plus illum studii commisisse exploratum est. Quinetiam in rebus divinis nonnulli facilius aliquando Arnaldo quam Petro Paduanensi consentire videntur.

^o Leuther $L^3 V^2 L^4$ Lutherus B

Arnaldi ad Gentilem Fulginatem comparatio. Capitulo octavum.

Videndum est namque quis in medicina gloriosior extitit^p. Gentilis namque proluxior fuit, Arnaldus vero brevior. Gentilis veluti semina nobis tradidit, Arnaldus autem semina illa excoluit et propagavit et perfectionem imposuit. Ergo Gentilis introducendus scolastice discipline, non tamen secundum dignitatem sed tanquam scolastice et questionarie secte seminator et Conciliatoris insectator gloriosus. Gentilis medicine scolastice concepta conscripsit. Arnaldus practice medicine regulas et canones iuvenibus tradidit. Gentilis copiosius quam Arnaldus scripsit. Arnaldus tamen pleraque memoratu digna suopte ingenio addidit. Finis^q.

^p extitit *L*³ *V*²*L*⁴ extiterit *B*

^q finis *om.* *V*²*B*

Vida d'Arnau publicada per Symphorien Champier, cavaller daurat i senyor de Faverge, arquiatre del sereníssim duc de Calíbria i Lorena¹⁷⁵.

I. Llinatge i naixement d'Arnau.

Arnau fou de nacionalitat francesa. La seva família per totes dues branques era de la Gàl·lia Narbonesa, anomenada entre nosaltres Provença. Els aragonesos a qui els espanyols donen el nom de catalans i nosaltres de semigots –car els catalans han pres el seu nom dels gots i dels alans– per les seves grans obres intenten atreure'l a la seva nova Catalunya, sense por d'afirmar obertament que fou aragonès o, si es prefereix, català. En efecte, he sentit dir a alguns catalans que era originari d'una població anomenada Vilanova, a quatre milles de Girona, ciutat de Catalunya, i que encara hi viuen, en l'opulència, alguns dels seus descendents. Però aquesta creença no és defensada per cap autor. Així doncs nasqué a la Provença Narbonesa, en una població anomenada Vilanova, el Nadal del 1300, vers l'època en què Pietro d'Abano, dit el Conciliador, i Ramon Llull esdevenien cèlebres¹⁷⁶.

II. Erudició d'Arnau.

Començà a brillar a l'adolescència amb un estil filosòfic. A la joventut escrigué algunes obres sobre alquímia, que, segons pretenen alguns, ell mateix lliurà al foc tan bon punt es dedicà a la filosofia. Aproximadament als vint anys es dirigí amb altres estudiants a la Universitat de París, d'on se n'anà al cap de deu anys a Montpeller per cursar medicina. En acabat marxà a Itàlia per

¹⁷⁵ Symphorien Champier (1470-1539) va ser primer metge d'Antoni, duc de Calíbria i Lorena, va comprar la senyoria de Faverge (Bugey) i va viure llargues temporades a Lió. Cf. *supra* l'apartat 3.1.

¹⁷⁶ La data de naixement de 1300 és evidentment errònia, per ser una seixantena d'anys posterior a la veritable, així com l'origen provençal d'Arnau, llargament defensat per autors antics i moderns. Són dues de les nombroses informacions falses que omplen aquesta *Vida*. Tampoc la procedència d'una Vilanova de Catalunya no és gaire probable, sinó més aviat de l'aragonesa Villanueva de Jiloca o de València. Vegeu *supra* el capítol 1 de la introducció. En realitat Arnau va ser coetani de Llull i Pietro d'Abano. Malgrat aquesta primera datació, en el capítol següent és situat després del filòsof mallorquí.

estudiar amb els filòsofs pitagòrics. Seguidament s'adreçà a Espanya per estar-se amb els filòsofs àrabs. Decidí anar-se'n amb els grecs, però desistí del seu propòsit per les guerres a Grècia. Tornat finalment a França, ensenyà medicina i visqué en l'exercici de l'art de Peó¹⁷⁷. Conegué els arcans de la natura fins al punt de dominar l'alquímia i fabricar –segons diuen els alquimistes– làmines d'or no inferiors a l'or més perfecte, com testimonia Giovanni d'Andrea al capítol titulat “De falsi crimine”. I Ramon Llull al seu *Testament* afirma que ell mateix sabé per Arnau que aquesta art era veritable¹⁷⁸. Però totes aquestes dades semblen imaginàries. Des del principi per ordre del Creador sorgiren els metalls, les pedres i les sals. Déu, com escriu Agustí, creà alhora tot el que féu, mentre disposà amb la seva sola voluntat la varietat múltiple de totes les espècies, segons l'oracle del savi que es troba a l'Eclesiàstic, 18¹⁷⁹: “El qui viu eternament ha creat totes les coses alhora”.

Entre els principals autors de l'alquímia hi ha Hermes –no el Trismegist, aquell tres cops el més gran, sinó un cert astròleg àrab aliè a la veritable filosofia, no gaire llunyà dels nostres temps¹⁸⁰. Bastant després un cert bàrbar sortit del fang, Geber, golafre molt neci i amb el cervell podrit, no menys distret amb trampes i paranys sofisticats tragué de les tenebres un Hermes no egipci sinó més aviat àrab¹⁸¹. Dels més recents el primer a consagrar-se a aquesta nova activitat

¹⁷⁷ Peó o Peà és el déu homèric de la medicina, que va ser aviat assimilat a Apol·lo, també considerat déu de la curació. Tota la carrera resulta fabulosa, excepte els estudis de medicina a la universitat de Montpeller.

¹⁷⁸ Vegeu *supra* la notes 167 i 168. Passatge extret del prefaci de Murchi (Apèndix 1).

¹⁷⁹ Eclesiàstic, 18, 1. La citació es pot referir a diversos passatges d'Agustí d'Hipona, però el que sembla més probable és *Enarrationes in Psalmos*, sl 40.

¹⁸⁰ Trismegist significa en grec tres cops el més gran. Al llegendari Hermes Trismegist li van ser atribuïdes nombroses obres d'ocultisme no solament a l'Egipte hel·lenísticoromà sinó també durant la seva transmissió medieval a través dels àrabs. La distinció de Champier entre un Hermes antic i un d'àrab, al qual adscriu els escrits alquímics, s'ha de relacionar amb el seu intent de compatibilitzar l'hermetisme amb l'ortodòxia catòlica, que el va obligar sovint a exculpar-lo dels càrrecs d'alquimista i nigromàntic, per tal de seguir Ficino en la recerca de la *prisca theologia*: COPENHAVER (1978), *Symphorien Champier...*, pp. 20-21 i 110-118.

¹⁸¹ Geber, nom llatí generalment identificat amb Ġabir ibn Hayyān, alquimista àrab del segle VIII, malgrat que l'obra més coneguda que se li adscriu hagi estat escrita en realitat per Paolo di Taranto: William NEWMAN, “Scienza, tecnologia e filosofia nella ricerca alchimica”, dins CRISCIANI - PEREIRA (1996), *L'arte del sole e della luna*, pp. 293-318 (p. 307).

fou Albert¹⁸². Nascut per aquella època però –segons crec– posterior a Arnau. L'acceptà de jove, igual que la màgia, però, malgrat haver-la divulgat en la joventut, l'abominà en la maduresa, quan duia una vida santíssima i irreprotxable en un monestir. El seguí Raimon Llull, –segons crec posterior a Albert i Arnau. L'aprovà de jove, igual que les coses mundanes a la cort del rei de Mallorca, però, malgrat haver-la acceptat en la joventut, l'abominà en la maduresa, quan duia una vida santíssima i immaculada a la ciutat de Tunis en favor de la fe catòlica contra turcs i mahometans –com escriu el nostre Bovelles¹⁸³, el més brillant dels autors francesos més joves– abans de ser coronat pel martiri¹⁸⁴. Les coses que es diuen sobre l'alquímia d'Arnau són falses i plenes de fantasies, indignes de tan gran home¹⁸⁵.

III. Llengües que dominava Arnau.

“Així mateix Arnau sabé la llengua hebrea, com es pot veure a l'exposició de l'opuscle *Tetragammaton*¹⁸⁶”-escriué el nostre amic Tommaso Murchi de Gènova, doctor en arts i medicina-. “Sabé igualment el grec i l'àrab, segons demostra la seva traducció de l'opuscle d'Avicenna *De viribus cordis* o segons és palès en nombroses altres obres traduïdes per ell. Fou autor de molts

¹⁸² Albert Magne (1206/1207-1280), anterior a Arnau va ser una altra autoritat a qui se li atribuïen apòcrifament nombrosos tractats alquímics. Malgrat que en les seves obres sobre filosofia natural, sobretot en el *Liber mineralium*, mostra interès per les tècniques alquímiques i accepta la transmutació dels metalls, ell no es va dedicar a l'alquímia: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, II, pp. 567-573; Pearl KIBRE (1980), “Albertus Magnus on alchemy”, J. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, pp. 187-202.

¹⁸³ Charles de Bovelles (1479?-1567), autor d'una obra monumental en metafísica, moral, matemàtica i teoria sobre les llengües, va compilar un catàleg d'obres lul·lianes editat el 1514: PEREIRA (1992), *L'oro dei filosofi...*, p. 198. Sobre ell vegeu, per exemple, J. P. de BEAUMARCHAIS - Daniel COUTY - Alain REY (1987), *Dictionnaire des littératures de langue française*, París, Bordas.

¹⁸⁴ Ramon Llull (1232/3-1315) és un altre autor a qui se li atribueix falsament un amplí corpus alquímic. Tampoc no és certa la llegenda que va morir martiritzat a Bugia, al regne de Tunis, malgrat que és possible que hi fos empresonat i en fos expulsat el 1307.

¹⁸⁵ Passatges paral·lels en altres obres de Champier: *De medicinae claris scriptoribus*, ff. 37-38 (Lió, *Libelli duo*, Jannot de Campis, 1506?); *Pronosticon*, f. 8v (Lió, Vicent de Portonariis, 1518); *Cribatio, lima et annotamenta in Galeni, Avicennae et Conciliatoris opera*, f. 61 (Chalcographia Ascensiana, 1516), citats segons COPENHAVER (1978), *Symphorien Champier...*, pp. 152-153.

¹⁸⁶ Vegeu *supra* la nota 169. Capítol extret del prefaci de Murchi (Apèndix 1).

escrits de filosofia i teologia, però més de l'art de Peó. Investigà els secrets de la natura fins a l'extrem que ningú no hi penetrà més profundament després del seu temps. Tanmateix li són atribuïdes moltes obres que no són seves ni recorden la seva factura, com es pot advertir amb facilitat per l'estil. Ell mateix esmenta més obres al llibre *Speculum medicine*, però no he pogut trobar tots els seus escrits de medicina. Així i tot, tens els que són al meu abast, corromputs per culpa dels copistes i inservibles per la seva mateixa vellesa, coberts de pols, els he corregit el millor que he pogut –amb l'ajut del nostre col·lega mestre Michel de la Chapelle de Tournai doctor en arts i medicina–, els he esmenat i, perquè no hi hagués perill en la demora, els he lliurat als impressors per a la utilitat de tothom.”

IV. L'admirable rapidesa de redacció d'Arnau, la seva dedicació intel·lectual mai no interrompuda, la seva negligència ortogràfica i retòrica.

Un cop havia escrit alguna cosa, no suportava tornar-la a mirar dues voltes, sinó que ni tan sols se la llegia un sol cop ni la revisava. Per tant no tindria prou bé la vista per a la lectura. Mentre escrivia no adornava la redacció ni embellia les frases ni parava gens d'atenció a l'ortografia, sinó que solament es concentrava en les idees. Tots li ho admiraven i perseverà a actuar així fins a la fi de la seva vida. L'estil d'Arnau fluï entre l'eloqüència i la barbàrie. Era tan gran la seva intel·ligència i suavitat que els nostres autors de l'art de Peó han dit que és molt difícil d'entendre¹⁸⁷. Tan destacable doctrina s'hi troba que, si bé abans d'ell tots els francesos il·lustres peregrinaven a països estrangers a la recerca de la saviesa, després dels temps d'Arnau eren les altres nacions que confluïen vers França.

V. Les afirmacions d'Arnau sobre l'Anticrist.

Arnau exposà la seva doctrina religiosa a París i s'esforçà per demostrar per mitjà de la profecia de Daniel i de la Sibilla d'Eritrea que s'esdevindria l'arribada de l'Anticrist i la persecució de l'Església. Fins i tot volgué vaticinar que l'Anticrist arribaria l'any 1355 per la conjunció dels tres

¹⁸⁷ Aquestes afirmacions sobre l'estil d'Arnau s'han d'emmarcar en el moviment d'humanisme mèdic. Vegeu *supra* el capítol 7.

planetes superiors en Aquari o el 1464 per la conjunció dels esmentats Saturn i Júpiter en Pisces. Però, com que aquestes dates ja han passat –ara som a l'any 1520–, el desenllaç evidencia tots els astròlegs que parlaren de l'Anticrist i del judici final com a ignorants, arrogants, mentiders, frívols i ridículs¹⁸⁸.

VI. Retorn d'Arnau a la pàtria celeste i als honors.

El mateix Arnau, en saber que Pietro d'Abano, home brillant en totes les disciplines i metge celebèrrim, era perseguit pels inquisidors de la fe, tement caure a les mans dels encaputxats, fugí d'amagat i, arribat a Sicília, fou rebut amb grans honors pel rei Frederic. Enviat finalment pel rei Frederic a guarir el pontífex romà, morí al mar i fou sepultat a Gènova¹⁸⁹.

Fou un home molt erudit no solament en l'art d'Apol·lo sinó també en el conreu de la filosofia tant profana com divina, de ment brillant i eloqüència elegant. L'alt valor en què és tingut entre els nostres és confirmada no tan sols per les meves paraules sinó també pels testimonis dels altres. L'opinió dels savis sobre Arnau fou sempre diversa: en certes coses s'errà amb el conciliador d'Abano, en altres fou induït a engany per afirmacions d'altri. Però no és pas d'admirar si en la seva astronomia i medicina Arnau s'errà amb Pietro d'Abano, puix que llegí tants volums

¹⁸⁸ És cert que davant els teòlegs parisencs el 1300 i en la seva obra espiritual Arnau va anunciar la vinguda de l'Anticrist i la fi del món vers el 1376, però no pas a partir de càlculs astrològics sinó de la Bíblia. Aquí Champier segueix un capítol de les *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* de Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA (V, 16, vol. I, p. 577), reflectit també en el *Contra li astrologi* de Girolamo SAVONAROLA (cap. 4, p. 362). Vegeu *supra* el capítol 7.

¹⁸⁹ És cert que el 1310 Arnau va refugiar-se a Sicília, el regne del seu amic Frederic III, però no pas fugint de la Inquisició sinó de la ira del rei Jaume II d'Aragó en sentir-se traït pel seu metge. En efecte sembla que va morir en plena travessia davant la costa de Gènova el 1311 quan es dirigia a la cort papal d'Avinyó. D'altra banda Pietro d'Abano (1248/50-1315/16), autor del *Conciliator differentiarum philosophorum et medicorum*, va ser processat en tres ocasions per les seves opinions. De les dues primeres va ser-ne absolt, mentre que de la darrera, del 1315, en què va ser acusat d'heretgia, segurament pel seu racionalisme, radical fins al punt de negar els miracles, i potser per la seva defensa heterodoxa de l'astrologia judiciària, els estudiosos no es posen d'acord amb el resultat: condemna en vida o pòstuma o bé absolt. No és sorprenent que la seva memòria, com la d'Arnau, fos progressivament envoltada per una llegenda d'herètic i nigromant, sobretot a partir en el segle XVI i XVII, a la qual degué contribuir no poc Champier. Aquest autor, en efecte, va criticar Pietro en diverses de les seves obres a causa del seu ús i defensa de l'astrologia. Sobre la vida, l'obra i la llegenda d'aquest metge italià: THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, II, pp. 874-947; FEDERICI VESCOVINI (1987), "Peter of Abano and Astrology", pp. 19-39; FEDERICI VESCOVINI (1992), "Pietro d'Abano tra biografia e fortuna"; FEDERICI VESCOVINI (1992), "Introduzione". Sobre l'actitud de Champier envers Pietro, de qui comenta i edita les obres: COPENHAVER (1978), *Symphorien Champier...*, esp. pp. 150-152. D'altra banda no consta que cap influència de Pietro d'Abano sobre Arnau.

en totes les disciplines sense més ajut que la seva intel·ligència extraordinària, sense un mestre que li obrís camí –com llegim al llibre de les *Confessions* d'Agustí¹⁹⁰. Tanmateix la nostra justa posició, sobre Arnau i el Conciliador o sobre qualsevol escriptor, és estar d'acord amb la santa Església i combatre les opinions vanes.

VII. Comparació d'Arnau amb el Conciliador Pietro d'Abano.

Hi hagueren dos homes il·lustres semblants en el fet que accediren al coneixement de les coses naturals per la seva pròpia virtut i no pel llinatge dels seus avantpassats o per la riquesa. Tots dos foren teòlegs, astròlegs i metges molt famosos. Pietro d'Abano, no existint encara les col·leccions de qüestions mèdiques que Martí Luter i Erasme anomenaren escolàstiques, fou el primer en el seu temps a ensenyar els italians en les qüestions escolàstiques. Per la seva part Arnau, arribat d'un petit municipi, entrà a la tan prestigiosa Universitat de París. Pietro d'Abano o di Padova, tingué les primeres seues en una medicina qüestionària. En canvi Arnau supera tots i tingué la primacia en medicina pràctica, en la quals alguns segueixen el model de l'empírica, altres la metòdica i altres la lògica. El Conciliador d'Abano és digne de rebre els més grans elogis. Però no hi ha ningú, si més no entre els metges, que no aprovi, lloï i admiri Arnau, sobretot en aquella part de la medicina anomenada pràctica, en la qual s'ha comprovat que ell hi consagrà més estudis. I fins i tot en les coses divines alguns semblen estar més fàcilment d'acord de vegades amb Arnau que amb Pietro di Padova.

¹⁹⁰ Llibre IV, 16, de les *Confessions* d'Agustí d'Hipona, en què es lamenta que el fet d'entendre en la seva joventut llibres d'arts liberals sense ajut de cap mestre no el va acostar a Déu: "Quid ergo tunc mihi proderat ingenium per illas doctrinas agile et nullo adminiculo humani magisterii tot nodosissimi libri enodati, cum deformiter et sacrilega turpitudine in doctrina pietatis errarem?".

VIII. Comparació d'Arnau amb Gentile da Foligno.

Cal veure qui fou un metge més gloriós. Gentile fou més prolix, Arnau més breu¹⁹¹. Gentile ens lliurà com unes llavors; Arnau, en canvi, aquelles llavors les honrà, les divulgà i els donà la perfecció. Per tant Gentile hagué de ser introduït en la disciplina escolàstica no pas en vista de la seva dignitat sinó com a propagador de l'escolàstica i de la secta qüestionària i crític gloriós del Conciliador. Gentile escrigué els conceptes de l'escolàstica. Arnau transmeté als joves les regles i els cànons de la medicina pràctica. Gentile escrigué més abundantment que no Arnau. Tanmateix Arnau aportà més coses dignes de ser recordades del seu propi enginy.

¹⁹¹ Gentile da Foligno (m. 1348) va ser un autor mèdic prolífic que va escriure comentaris a les autoritats, *consilia* i *quaestiones*. Vegeu sengles entrades s. v. "Gentile da Foligno" dins WICKERSHEIMER (1936), *Dictionnaire biographique...*, i JACQUART (1979), *Supplément*.

[f. iir]

Typographus lectori medico et pilosopho salutem.

Ut annonae, sic ingeniorum statas esse vicissitudines, ex ipsius naturae omniparentis instituto, Aristoteles Peripateticorum princeps recte censuit. Nam quod in annorum perpetua successione videmus: fertilitatem nunc quidem summam, nunc mediocrem, saepe nullam esse, seu quia divinae providentiae sic placet exercere humanam credulitatem pietatemque excitare, seu quia naturae quoque sua quies, qua sese recolligat, est necessaria; illud idem in hominum stirpibus et aetatibus contingit. Neque enim in familiis tantum, verum etiam in gentibus et populis dantur certae aetates virorum in hoc vel illo virtutis et eruditionis genere illustrium: succedunt inde multo inferiores et tanta successione penitus indigni. Proinde vulgatum est illud, heroum filii noxae. Et nota est parodia cuiusdam: τὶς πατέρ' αἰνήσει, εἰ μὴ κακοδαίμονες υἱοὶ; quandoquidem fere ingenia *στάσιμα* degenerant in *νωθρὰ*, *εὐφυῆ* vero in *μανικὰ*. Atque ut hoc ipsum in omnibus humanis rebus animadvertere licet, sic etiam in artibus et scientiis, quae non modo sua habent incrementa et decrementa respectu artificum qui eas profitentur, verum etiam certus ortus et interitus: ita quidem ut artes easdem saepe et inventas et auctas esse, quidam veterum pronunciarit. Et de caeteris quidem aliorum esto iudicium.

In praesens vero de medicina tantum agamus. Haec a barbaris accepta apud Graecos. Auctore Hippocrate, tantum alias inter caput extulit artes, ut non modo ortu sed usu quoque suo divina plane extiterit. Ex eius discipulis, si Polipum, si Herophilum Chalcedonium et Dioclem Carystium excipias, paucos reperies qui

amplissimam haereditatem auctiorem facere studuerint ad Galenum usque, qui obscura illustravit, manca supplevit, imperfecta complevit. Sed post illum quotquot extitere Graeci medici, quorum quidem scripta ad nos pervenere, empiricos potius quam dogmaticos sese praestitisse, non tam in methodo medica (qua sola veri a fucatis artificibus distinguuntur) tradenda et explicanda et amplianda quam in formulis remediorum excogitandis congerendisque occupati. Ergo cum propter hanc incuriam, multo vero [f. iiv] magis propter fatalem imperii florentissimi ruinam, medicina simul et philosophia in orbe Romano pene extracta iaceret, ferocissimarum gentium septentrionalium perpetuis inundationibus profligata et oppressa. Inde etiam a meridie Saracenicam tempestas non imperium tantum, sed et imperii decora, scientias, ad se rapere conaretur. Factum ut quantum de imperio Graeci et Romani, tantum quoque de literis decederet adeoque philosophia tota cum cognata medicina trans mare ad Arabas et Mauritanos volaret. Amissa ergo primum linguae Latinae puritate per Gothicas irruptiones, inde etiam amisso philosophiae usu per Saracenicam vastationem, dictu mirum quam brevi Italia tota, eruditionis occidentalium mater, barbara fuerit reddita. Posteaquam vero pace externa rursus affulgente ingenii quoque pax data, et ad amissa studia longo post intervallo redire. A Mauritanis erepta spolia veluti precario redimere coacti, Graeci philosophiam simul et medicinam habitu Saracenicam velatam amplexati una cum scientiis nobilissimis faece quoque barbarae elocutionis vilissimam hausere. Extitere inde philosophi acuti, medici eruditi complures, sed elegantia illa Hippocratea destituti, barbari omnes, qui, cibos licet sapidissimos, sordide tamen proposuere non suo sed saeculi sui vitio. Inter quos nequam postremus Arnaldus Villanovanus tulit, philosophus insignis, medicus excellens, et si cultus literarum accessisset humaniorum, etiam antiquis conferendus.

Opera illius Venetiis primum, inde etiam Lugduni eodem exemplo depravatissime edita. Nos, quantum eius fieri potuit, expolire studuimus, sed

maiore rerum quam verborum ratione habita. Accessere in quosdam commentarios clarissimi viri domini Nicolai Taurelli, medici et philosophi eruditissimi Academiae Altorsianae antecessoris, scholia atque tabulae, in quibus hoc unum pecasse videtur, quod non in reliquos item libros paria scripserit; facturus procul dubio, si Basiliensi otio diutius prefrui potuisset. Neque dum tamen omnium dierum sol occidit, nec ille, qua est diligentia et erga communia studia alacritate, provinciam hanc strenue obitam in alienum ius transire patietur. Ordinem librorum non sine ratione ex ea quam subiiciemus tabella immutavimus. Theologica consulto omisimus, ne de haeresi iam olim suspectum virum alioqui, ut videtur, optimum refodere et censurae severae denuo obiicere videremur. Chymnica eius addimus accurate recognita, tanto [f. iiii] maiore digna praeconio, quanto hic in hoc genere ipso Raymundo Lullio maior; quippe illius ipsius non subtili investigatione, sed fida ostensione magister extiterit, ut quidquid Lullius praestitit, id totum Arnaldo debeat. Sed haec Symphoriani Campegi, viri doctissimi, qui vitam Arnaldi descripsit pace dictum volo, quandoquidem totus in eo est, ut vel a chymia alienum Arnaldum vel in ea delirum fuisse ostendat; sed tam in eo falsus, quam in reliquis verus.

Tu, lector, conatibus nostris utere, fruire et vigili studio non verba sed res ab Arnaldo traditas tibi familiares reddito. Sic nos laboris et diligentiae nostrae fructum percepisse amplissimum arbitrabimur et maiore alacritate in tua commoda deinceps excubabimus. Vale et Hippocrateum illud sedulo cogita: 'Vita brevis, ars longa'.

Basileae, Calendis Martii anni MDLXXXV.

El tipògraf saluda el lector metge i filòsof.

La successió dels esperits és periòdica com les anyades, segons el costum de la mateixa natura, mare de totes les coses: aquesta era l'opinió justa d'Aristòtil, el capdavanter dels peripatètics. Així ho veiem en l'eterna successió dels anys: ara la fertilitat és màxima, ara tot just mitjana, sovint nul·la, bé perquè plau a la divina providència turmentar la credulitat humana i atiar la pietat, bé perquè la natura necessita també el seu repòs per recuperar-se. Això mateix s'esdevé en les nissagues i els períodes dels homes, car no solament a les famílies, sinó també a les nacions i pobles es donen certs períodes d'homes il·lustres en aquesta o aquella classe de virtut i erudició: els succeeixen homes molt inferiors i absolutament indignes de tan gran successió. Així és ben sabut allò que els fills dels herois són el seu càstig, i és coneguda aquesta paròdia de cert escriptor: "*Qui lloarà el seu pare sinó els fills malaurats?*"¹⁹², ja que els esperits *constants* degeneren en *peresosos*, els *ben dotats* en *folls*. I això mateix es pot advertir en totes les coses humanes, incloses les arts i les ciències, que no únicament tenen els seus creixements i descensos respecte dels especialistes que les professen, sinó també un naixement i una mort segurs, de manera que un autor antic ha afirmat que les mateixes arts sovint han estat creades i perfeccionades. I de la resta jutgin-ho altres.

Però aquí tractarem només de la medicina. Els grecs la reberen dels bàrbars. Sota Hipòcrates sobresortí tant entre les altres arts que esdevingué indubtablement divina no sols per naixement sinó també per la seva pràctica. Dels seus deixebles, si s'exceptuen Pòlib, Heròfil Calcedoni i Díocles de Carist, se'n trobaran pocs que s'esforcessin a engrandir una herència tan esplendorosa fins a Galè, que n'il·luminà els llocs obscurs, completà les mancances i acomplí les imperfeccions. Però després d'ell tots els metges grecs dels quals ens han arribat escrits es van mostrar empírics que no dogmàtics, ocupats no tant a transmetre, desenvolupar i millorar un mètode mèdic -únic tret que distingeix els veritables experts en una tècnica dels falsos- com a concebre i recopilar fórmules de remeis. Per aquesta descurança, però molt més encara per

¹⁹² Antic proverbi grec que Dionisodor de Trezèn recull en resposta al filòsof Crisip, que l'havia parafrasejat: "Qui lloarà el seu pare sinó els fills benaurats?" (Plutarc, *Vides paral·leles*, "Aratos", I, 1-2, traducció de Carles Riba). Expressió en grec a l'original, com les altres paraules en cursiva que vénen a continuació.

l'esfondrament fatal d'un imperi tan florent, la medicina, alhora que la filosofia, es trobava gairebé per terra en el món romà, un cop esclafada i ofegada per incessants riuades de pobles salvatges del nord. Així mateix després la tempesta sarraïna intentà apropiarse no solament d'un imperi sinó també de les ciències. Succéi que el que els grecs i els romans cediren en poder també ho cediren en les lletres i consegüentment en tota la filosofia, amb la medicina que hi està emparentada, volaren vers els àrabs i els nord-africans. Per tant, perduda primer la puresa de la llengua llatina per les invasions godes, perdut després el conreu de la filosofia per les devastacions dels sarraïns, és cosa admirable de dir en quant poc temps tot Itàlia, mare de l'erudició d'Occident, havia esdevingut bàrbara. Però quan, en resplendir de nou la pau externa, fou donada la pau també als esperits, tornaren als estudis durant llarg temps abandonats. Després de ser forçats a rescatar amb súpliques les espoliacions arrabassades pels nord-africans i d'abraçar la filosofia, alhora que la medicina coberta amb vestidures sarraïnes, els grecs poaren, juntament amb les ciències més nobles, també la més envilida pel llot del llenguatge bàrbar. En sorgiren filòsofs penetrants, nombrosos metges erudits. Però, privats d'aquella elegància hipocràtica, eren tots uns bàrbars, que, si bé oferien les menges més saboroses, les oferien tanmateix en una presentació descurada, no pas per culpa seva sinó de la seva època. Entre ells qui oferí les menges més dolentes no fou pas Arnau de Vilanova, filòsof insigne i metge excel·lent, el qual, si hagués tingut accés a una formació més cultivada, hauria estat fins i tot comparable als antics.

Les seves obres foren editades desfigurades primer a Venècia, després també a Lió seguint el mateix model¹⁹³. Nosaltres les hem polit tant com ha estat possible, però tenint en compte més el contingut que no les paraules. S'han afegit a alguns comentaris els escolis i taules de l'il·lustre metge i filòsof molt erudit Nicolaus Oeschlein, pioner de la universitat d'Altdorf. En aquest sentit solament sembla haver errat a no escriure'n del mateix estil també per a la resta de llibres, cosa que sens dubte hauria fet si hagués pogut fruir més temps del seu repòs a Basilea. Tanmateix ni el sol de tots els dies s'extingeix ni ell, per la diligència i l'ardor que té envers els interessos comuns, tolerarà que aquesta província pereixi coratjosament i passi a un poder estranger.

¹⁹³ En realitat la primera edició general de les obres d'Arnau va ser la de Lió de 1504, seguida dos mesos després per la de Venècia de 1505.

L'ordre dels llibres no l'hem canviat sense raó respecte de la taula exposada. A dretcient hem omès els teològics per tal de no semblar que desenterrem un home ja fa temps sospitós d'heretgia -si bé per la resta sembla que excel·lent- i exposar-lo de nou a una severa censura. Afegim els seus escrits alquímics acuradament revisats, sent tan dignes de més gran divulgació com en aquesta matèria és més gran que el mateix Ramon Llull. En efecte aquest darrer n'esdevingué un mestre no pas amb la seva pròpia recerca sagaç sinó amb una fidel exposició, de manera que, sigui el que sigui que hagi assolit Llull, ho deu tot a Arnau. Però en aquesta qüestió vull replicar amb el degut respecte a Symphorien Champier, home molt savi que narrà la vida d'Arnau, per haver manifestat que Arnau no tingué res a veure amb l'alquímia o embogí per ella; en realitat és tan fals en això com verídic en la resta.

Tu, lector, serveix-te de la nostra empresa, frui-ne i que se't facin familiars amb l'estudi atent no pas els mots sinó els coneixements transmesos per Arnau. Així ens semblarà que hem collit un fruit esplèndid del nostre esforç i dedicació i continuarem vetllant amb més ardor per als teus interessos.

Adéu i reflexiona seriosament en la màxima hipocràtica: "La vida és breu, l'art durador"¹⁹⁴.

Basilea, 1 de març de 1585.

¹⁹⁴ Hipòcrates, *Aforismes*, I, 1.

Al lector benèvol,

Fins avui has tingut, lector benvolent, molts autors eximis en la sagrada medicina, però cap de tan sòlidament erudit ni cap de comparable amb el que et presentem pel que fa a l'experimentació en diverses matèries. Així doncs, que et sigui exemple en tot: farà evidents les coses fosques, aclarirà els dubtes, refutarà les falsetats, provarà les veritats. En ell tens sens dubte qui et satisfarà per dotar-te de la doctrina i els preceptes mèdics. D'altra banda hem deixat de banda els tractats filosòfics d'aquest autor, de la mateixa manera que n'hem foragitat, justificadament en favor dels teòlegs, els alquímics assenyalats per la censura eclesiàstica. Aquesta ha estat la raó de la nostra decisió: com que aquest autor sembla més necessari per als futurs practicants de la medicina -als quals també l'oferim- que no pas per a aquells que cal imitar d'entre els qui ja l'exerceixen, per complaure'ls com es mereixen i perquè aquesta obra no excedís un gran volum, hem imprès només els escrits que eren útils per a la pràctica de la medicina, tot i que estem disposats a editar els tractats filosòfics si sabem que els desitges. Si ens assabentem que aproves aquesta nostra decisió, ens en congratularem; si no hi estàs gaire d'acord, per poc que sigui, et pregarem que ho acceptis. Adéu.

Ad lectorem benevolum,

Multos hactenus, candide lector, in sacra medicina scriptores eximios, nullos tamen eruditionis solidae adeo peritos nullosque experientia rerum variarum cum isto conferendos habuisti. Hic igitur tibi sit instar omnium: obscura declarabit, dubia enucleabit, falsa confutabit, vera confirmabit. Habes utique in quo conquiescas, ut augearis doctrina et praeceptis medicis. Caeterum philosophicos tractatus huius authoris omisimus, quemadmodum et chymicos non abs re iuste Theologorum virorum Ecclesiastica censura notatos seorsim abieciimus. Haec fuit consilii nostri ratio. Hic author cum magis necessarius videatur medicinam facturis (quibus etiam offerimus) quam in ea imitandis, merito in illorum gratiam, ne in magnum excresceret volumen hoc opus, ea duntaxat quae ad praxim medicinae faciebant excudimus, interea philosophicos tractatus edituri, si a te desiderati cognoverimus. Si nostrum hoc consilium tibi probari audierimus, nobis gratulabimur; sin minus haec quantulacunque sint, aequi bonique consulas deprecabimur. Vale.

L'editor al lector,

T'oferim, lector benèvol, els tractats alquímics i alguns altres d'esotèrics d'Arnau de Vilanova, filòsof penetrant i metge brillant, impresos a part i separadament de la *Praxis medicinalis*, d'acord amb el parer d'homes savis. Tanmateix, per tal de no semblar que fem una concessió a certes persones que consideren aquests tractats poc útils al poble, per no dir superflus i supersticiosos, i per tal de no perjudicar els afanys d'aquells altres estudiosos de l'art alquímica i dels secrets de la natura, no hem volgut refusar-los el servei d'editar aquests tractats. És més: n'hem afegit dos altres no editats mai abans, que esperem que acceptaràs de bon grat. Adéu. Fi.

[APÈNDIX 5: PREFACI DE LA *PRAXIS CHYMICA*, LIÓ 1586]

Bibliopola ad lectorem,

Offerimus tibi, candide lector, domini Arnaldi Villanovani, quondam philosophi acuti et medici clarissimi, tractatus chymicos aliosque nonnullos exotericos se orsim excusos et non sine magno virorum doctorum iudicio a *Praxi medicinali* segregatos. Verumtamen ne dum quibusdam qui hosce tractatus parum utiles vulgo, ne dicam supervacaneos ac superstitiosos, esse censent indulgere videar, aliisque tamen chymicae artis nec non secretorum naturae studiosis ne conatibus obsim, nostram operam in his tractatibus edendis denegare noluimus; imo duos insuper alios nunquam antehac excusos adiecimus quos gratos animo te accepturum speramus. Vale. Finis.

CONCLUSIONS
FINALS

En aquest recull he estudiat un bon nombre d'escrits pertanyents al corpus atribuït a Arnau de Vilanova: he cercat arguments per confirmar o refusar-ne l'autenticitat, he intentat contextualitzar-los dins la carrera del seu autor, situar-los dins el gènere de la literatura de les ciències escolàstiques a què pertanyen i determinar-ne l'estructura, n'he estudiat la tradició textual i he elaborat l'edició crítica i la traducció de dos d'ells. A més a més, a partir de l'anàlisi del seu contingut m'he aproximat a la medicina pràctica i l'actuació professional del galenisme, d'una banda, i de l'altra a l'ocultisme, en els seus dos vessants de nigromància i màgia natural, sobretot en relació a Arnau. Per últim m'he aproximat a la pervivència de la figura i del corpus arnaldians en el renaixement a través de l'estudi de les impressions de l'obra atribuïda a Arnau realitzades en l'època moderna.

Com és natural, en abordar totes les obres del corpus arnaldia aquí estudiades el primer problema que he hagut d'enfrontar ha estat el de la seva autoria. El resultat ha estat desigual. Deixant de banda l'*Epistola ad Bremundum Montisferrarii* transmesa per un còdex d'autoritat inqüestionable, algunes de les obres ja havien rebut una opinió favorable en estudis anteriors com en el cas del *Regimen podagre* o el *De reprobacione nigromantice fictionis*. De tota manera la meua revisió de la seva tradició textual, del seu contingut i de la situació en la carrera d'Arnau ha afegit nous arguments que contribueixen a confirmar els parers previs. En ambdós la tradició textual és impecable per l'antiguitat i la relativa abundància de manuscrits conservats i per la seva atribució unànime al metge català. Igualment el seu contingut es revela molt coherent amb la seva vida i obra.

El *De reprobacione nigromantice fictionis* pren la forma d'una epístola adreçada al bisbe de València, Jaspert de Bottonac, si bé l'autor declara haver-la escrit poc temps abans a demanda d'una comunitat de religiosos. Malgrat que no s'ha posat

mai en dubte l'autenticitat del *De reprobacione* m'ha semblat convenient revisar-la en el marc de la "qüestió arnaldiana". En primer lloc és fàcil de veure que el context en què se situa l'autor s'acorda amb el que se sap de la vida del metge català: la residència, permanent o discontinua, d'Arnau i la seva família a València durant l'episcopat de Jaspert. Una altra prova a favor de l'autoria arnaldiana és la citació com a obra pròpia del *De amore heroico*, igualment atribuïda a Arnau. També la tradició manuscrita és del tot favorable a l'autoria arnaldiana, puix que l'hi atribueixen de manera clara i unànime els nou còdexs que el contenen, dos dels quals, el d'Oxford (M) i el de Zagreb (Z), de la primera meitat del segle XIV, són d'una antiguitat molt notable, i presenten un contingut plenament propici a la seva autenticitat. Així mateix el contingut del text no resulta contradictori en absolut amb el pensament exposat als escrits indubtables del metge català en matèria de màgia, ni tampoc amb la personalitat de l'autor, el qual, si bé tracta una qüestió no pròpiament mèdica, mostra una actitud més pròpia d'un metge segons es desprèn de la part final de l'epístola. Tots aquests indicis presos en el seu conjunt porten a revalidar, en la meua opinió de manera indubtable, l'autoria arnaldiana del *De reprobacione nigromaticæ fictionis*.

La dedicatòria a Jaspert deixa un marge per a la datació de l'obra, que s'hauria de situar en els dotze anys que aquest va ser bisbe a València, és a dir, entre 1276 i 1288, el període immediatament anterior al gruix de l'obra mèdica original d'Arnau i també a l'inici de la seva obra religiosa. Deu ser, per tant, una de les primeres obres conservades del metge català.

Per contra cal dir que el *Regimen podagre* no admet una contextualització tan definida en no poder-se identificar el seu destinatari, puix que, en la meua opinió, no hi ha raons per confirmar la hipòtesi que es tracti del papa Climent V. En canvi la seva autenticitat queda fora de dubtes, en primer lloc per una tradició textual sòlida que es remunta almenys al 1340 –en el cas del MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 4§ 320– i segonament pels seus paral·lelismes abundants amb altres obres arnaldianes. En aquest últim aspecte la coincidència, assenyalada per altres autors, d'un bon nombre de les seves prescripcions amb les dels *Aphorismi extravagantes* ha estat reforçada a parer meu, per les que he detectat respecte al *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*

i al *De considerationibus operis medicine*, en tractar-se de dues obres d'autenticitat molt més segura.

En el sentit contrari crec haver aconseguit provar el caràcter apòcrif de quatre tractats sobre malalties específiques titulats *Regimen contra catarrum*, *De tremore cordis*, *De epileptia*, *Tractatus contra calculum*, transmesos sota el nom d'Arnau per alguns manuscrits i les edicions generals renaixentistes a partir de la tercera. La seva autenticitat havia estat objecte d'opinions diverses i contradictòries dins la "qüestió arnaldiana", sense haver-se arribat a una conclusió clara. La clau per aclarir els dubtes han estat els còdexs del metge genovès Galvano da Levanto, amb els quals aquí s'ha posat al descobert la relació. En efecte, els tres primers no són més que l'abreujament de tres obres de Galvano titulades respectivament *Remedium salutare contra catarrum*, *Carisma sanativum tremoris cordis*, *Liber Salvatoris contra morbum caducum*, de les quals s'han eliminat fonamentalment els capítols sobre aspectes generals de la medicina i els dedicats a relacionar les malalties tractades amb mals espirituals. En el cas del *De epileptia* el text resultant de l'escurçament es combina, en la tradició manuscrita i impresa, amb altres escrits menors sobre l'epilèpsia, dels quals un podria ser obra autèntica d'Arnau.

Per altra part tots els indicis porten a identificar el *Contra calculum* amb el *Liber Manus Dei contra calculosum languorem* dedicat al papa Bonifaci VIII en motiu de la mateixa malaltia del càlcul que Arnau va tractar amb èxit i amb la qual es relacionava quan se l'ha considerat obra del metge català. Malgrat que no se'n coneix cap còpia manuscrita amb atribució a Galvano, són aportats una àmplia gamma de criteris de tot tipus que apunten unànimement cap al genovès com a autor d'aquesta obra, alhora que corroboren la seva autoria respecte dels altres tres tractats en discussió. Aquests criteris són la consistència de la tradició manuscrita, el creuament de citacions explícites entre aquests quatre escrits i alguns altres d'indubtables de Galvano, la coincidència entre els uns i els altres en un estil molt característic, en passatges al peu de la lletra, en nombroses idees, estructura i fonts comunes i en la mescla en unes mateixes obres de temes i expressions mèdiques i teològiques. Així mateix el *Contra calculum* resulta coherent amb la carrera de Galvano, que aquí

s'intenta reconstruir i en la qual aparentment va tenir un lloc decisiu per obtenir el suport del papa.

Malauradament no he estat capaç d'arribar a uns resultats tan concloents en els altres escrits estudiats. La *Cura febris ethice*, transmesa només per dos manuscrits tardans, no presenta una tradició textual prou segura per assegurar-ne l'autenticitat, ni permet una comparació de continguts amb altres obres ja certificades, sense que tampoc no hagi trobat raons per descartar-la. Per això només he deixat plantejada la qüestió. Tanmateix és en el cas del *Regimen quartane* on he intentat estudiar-ho més a fons, aprofitant que n'oferia també una edició crítica. La meva impressió inicial era favorable a la seva autenticitat per l'estil agressiu i polèmic de l'escrit, conforme al caràcter d'Arnau, i pel to general concorde amb les obres mèdiques arnaldianes. Però per trobar proves més fermes he treballat en dos sentits: comprovar si les indicacions terapèutiques concretes donades per l'autor s'acordaven amb les aconsellades per Arnau al capítol sobre la febre quartana d'una obra provadament seva, la *Practica summaria*, i cercar d'esbrinar les fonts que havia emprat per al *Regimen quartane* comparant la terapèutica d'aquest escrit amb les donades sobre la mateixa afecció per les principals autoritats del galenisme arabitzat. La meva sorpresa va ser adonar-me que les prescripcions del *consilium* no coincidien amb les de la *Practica summaria* més que amb una altra obra d'autor contemporani d'Arnau, el *Lilium medicinae* de Bernard de Gordon, i que, en tot cas, les similituds que es podien entre ambdós escrits atribuïts a Arnau trobar eren fàcilment explicables per la comuna tradició galenista, mentre que els indicis a favor de l'autenticitat resulten, a parer meu, més indefinits. En aquest punt la meva conclusió, sense pretendre deixar tancada la qüestió, és desconfiar de l'atribució arnaldiana del *Regimen quartane*, tot i que aporto arguments lèxics per situar l'autor en el domini lingüístic occità i versemblantment l'entorn de Montpeller.

De tota manera no m'he cenyit als escrits en què se centren els meus estudis sinó que m'he plantejat el problema respecte d'altres escrits temàticament afins als textos o a les qüestions que estava treballant. Així no m'he limitat a fer-me ressò de la discussió ja encetada per altres investigadors sinó que confio haver aportat més o menys arguments nous per expressar la meva posició favorable per a la *Practica*

summaria o el *De epilentia* transmès pel MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 4ç 320, o bé fonamentalment desfavorable en el cas dels altres breus textos sobre l'epilèpsia, del *De sigillis* i del *De iudiciis astronomie*.

Un segon aspecte tractat en cadascun dels escrits que he estudiat és el del gènere de la literatura mèdica o filosoficonatural medieval a què pertanyen. En el cas del *De reprobacione*, el text, des del punt de vista formal, presenta tres parts clarament diferenciades: la introducció, en què es dedica l'opuscle al bisbe Jaspert; el nucli on s'exposa l'argumentació contra la nigromància, i un epíleg en el qual dóna una diagnosi sobre la malaltia que pateixen els nigromants. La part central desenvolupa una argumentació, basada en una tècnica plenament escolàstica d'acord amb la lògica aristotèlica, centrada en si una persona té a la seva disposició alguna facultat que li permeti dominar el dimoni. Així va desgranant les diverses possibilitats per anar-les descartant d'una en una. Aquest complex raonament desenvolupat per Arnau m'ha portat a plantejar-me el gènere del *De reprobacione* dins la literatura qüestionària característica de les universitats medievals. Més concretament convé determinar si seria més pròxima a una *quaestio* o bé a una *disputatio*, dos gèneres que servien als intel·lectuals de l'època per discutir problemes particulars referits a qualsevol disciplina universitària, amb els arguments a favor i en contra i la solució final: la *quaestio* sol aparèixer dins el comentari docent d'un text, la *disputatio* és independent i constitueix un acte acadèmic específic. La dificultat d'encasellar el *De reprobacione* en l'una o l'altra es deu fonamentalment al seu caire extraacadèmic. La meva conclusió és, tanmateix, que es tractaria d'una *quaestio* independent, amb la qual va respondre a un dubte plantejat en una circumstància extraacadèmica com ho hauria fet en la facultat. Però, com reconeix a la fi del text en aquesta ocasió específica evita convertir el problema en un debat públic, probablement davant els religiosos als quals anava adreçat l'escrit en un principi, per por de ser malinterpretat en un tema tan delicat.

Quant al conjunt de opuscles de medicina pràctica, que fins ara no havien estat encara objecte d'una aproximació sistemàtica, n'he distingit dos grups. Per una banda els quatre que van passar de la mà de Galvano a l'atribució pseudoarnaldiana són

monografies o *tractatus* orientats a donar terapèutiques genèriques per combatre una malaltia determinada en qualsevol pacient, amb la particularitat que, segons el meu parer, compleixen una finalitat d'aparat en estar nominalment dedicats a afectats del mal sobre el qual versen. És important posar l'èmfasi en el matís per diferenciar-los del *consilium*, que per contra sí està adaptat les circumstàncies i característiques d'un únic malalt. En canvi els quatre altres opuscles sí que responen a la finalitat del *consilium*, entès com un text escrit per un metge a propòsit d'un cas individual de malaltia, per al qual prescriu un tractament: són els titulats *Regimen podagre*, *Cura febris ethice*, *Regimen quartane* i *Epistola ad Bremundum Montisferrarii*. L'últim escrit no ha estat fins fa ben poc pres en consideració pels historiadors de la medicina, no tant per la seva extrema brevetat com per la seva orientació medicoespiritual. Exceptuat aquest cas especial, els altres tres presenten unes característiques comunes, compartides amb la major part dels *consilia* conservats de l'etapa de formació d'aquest gènere mèdic: absència de descripció clínica, personalització de les indicacions terapèutiques, estil descurat i desordenat i informalitat de la redacció. Tots aquests trets apunten a una veritable proximitat a l'acte professional del metge.

Enfront del *Regimen podagre* i la *Cura febris ethice*, que ofereixen una estructura típica dels *consilia*, el *Regimen quartane* presenta una estructura inversa a la canònica dels *consilia*: després d'una introducció que alerta dels perills de la febre quartana si no es guareix amb els mitjans adients, comença amb la indicació de sagnar i el tractament farmacològic; a continuació l'autor insisteix en la necessitat d'aplicar una cura adequada, tot prevenint el seu pacient de certs "usurpadors del llenguatge dels metges", perquè no combaten de soca-rel la causa de la malaltia; i no és fins a l'última part que ve el règim, amb especial atenció a la dieta alimentària però incloent-hi també alguns consells sobre altres de les sis *res non naturales*: l'exercici, el son, l'evacuació i les emocions. Malgrat l'estructura poc típica es tracta sens dubte també d'un *consilium*, ja que dóna les prescripcions terapèutiques a un alt eclesiàstic per a un malalt de febre quartana de qui aquest té cura. Així mateix és significatiu l'ús esporàdic del verb "consulere" per introduir els tractaments. Igualment es diferencia dels altres dos *consilia* perquè argumenta sobre bases teòriques algunes de les mesures

terapèutiques proposades. Totes aquestes peculiaritats es deuen, a parer meu, al caràcter polèmic de l'escrit. En efecte al llarg de l'escrit l'autor defensa el tractament que proposa enfront uns altres professionals sanitaris que també han estat cridats a donar la seva opinió, sens dubte amb la finalitat de convèncer el destinatari del *consilium* d'acceptar els seus propis consells i rebutjar els dels rivals. A partir del que deixa entreveure l'autor i de les qualificacions que els adreça, la meua opinió és que els professionals mèdics amb els quals s'enfronta podrien ser pràctics sanitaris no universitaris. Així doncs, veiem com un *consilium* ens acosta un cop més a l'entorn social i quotidià de la pràctica mèdica baixmedieval, en concret a la rivalitat manifestada sovint entre els metges universitaris i els empírics, en el marc de l'intent dels primers de monopolitzar la legitimitat i els sabers racionals, en especial davant les classes benestants.

Igualment en l'àmbit de l'actuació mèdica he volgut comprovar si els preceptes establerts per Arnau pel que fa a un aspecte concret en un *consilium* –el *Regimen podagre*, l'únic indubtablement seu– eren congruents amb els que ell mateix dóna en una obra teòrica. He escollit les indicacions sobre la flebotomia, atès que permetien la comparació amb el *De consideracionibus operis medicine*. El resultat és que tots dos escrits mantenen una coherència absoluta, cosa que fa possible també comprendre les raons dels consells donats pel *Regimen podagre*. Així mateix en el *Regimen quartane* he observat que l'autor, sigui Arnau o no, segueix fidelment els preceptes exposats per les principals autoritats del galenisme grecoaràbic. Per tant en ambdós tractaments he pogut confirmar que, al contrari d'altres gèneres pràctics com els *experimenta*, no es produeix un desfasament entre els principis terapèutics de la medicina universitària i la seva aplicació en casos clínics concrets reflectits en els *consilia*, en el benentès que aquests es troben en el més alt nivell de l'actuació mèdica i per tant representen l'ideal de l'atenció individualitzada del galenisme baixmedieval.

Dins la primera i la quarta parts de la tesi he inclòs l'edició crítica d'una obra: el *Regimen quartane* i el *De reprobacione nigromantice fictionis* respectivament. L'elaboració de tots dos textos ha estat molt diversa entre l'un i l'altre per la gran

diferència en l'antiguitat i la quantitat de testimonis conservats en les respectives tradicions i, en conseqüència, en el resultat. El *De reprobacione* no havia aparegut en les impressions modernes d'Arnau, però havia estat ja editada dos cops durant aquest segle: la primera per Paul Diepgen (1912) sobre la base dels tres manuscrits de París i la segona per Mirko Grmek (1958) amb l'afegit del de Zagreb. La descoberta de cinc nous manuscrits per part d'estudiosos posteriors, en especial *M*, que una vegada més demostra la seva excel·lent qualitat, exigeix ja per si sola una nova edició a partir del total de nou testimonis, col·lacionats un a un per mi, tant els que havien estat presos en compte com els que no. El poc rigor i els criteris allunyats de la filologia actual amb què van ser realitzades les edicions prèvies fan d'aquesta la primera que es pot qualificar de crítica.

Com era d'esperar, el més gran nombre i antiguitat dels manuscrits del *De reprobacione* respecte del *Regimen quartane* m'ha permès un estudi més ric i matisat de la seva tradició textual i uns resultats més segurs en la restitució del text. He gosat oferir un *stemma codicum* amb el qual ha estat tothora coherent la selecció de les variants. Les còpies dels manuscrits *M* i *Z*, que són les més antigues i fiables (s. XIV), es revelen com les úniques conservades d'una branca provinent de α mentre que totes les altres, segons les meves conclusions, pertanyen a la tradició de β . A partir d'aquesta constatació he exposat la hipòtesi que *M* a Anglaterra i *Z* a Il·líria ben aviat van quedar marginats en dues regions aïllades mentre que era una altra branca la que s'estenia pel centre del continent europeu, si bé no hi ha més indicis per demostrar-ho. Voldria destacar també que hi ha diversos exemplars –*B*, *V* i potser *P*– que mostren indicis de contaminació de branques diferents de la seva i un altre –*R*– mostra correccions per part de copistes millor coneixedors d'uns termes especialitzats.

En canvi el *Regimen quartane* sí va ser inclòs dins les *Opera* generals des del 1504 i aquest és un dels dos testimonis que es coneixen, juntament amb un còdex del segon terç del segle XV. Els dos textos transmesos són tardans i de no gaire qualitat però almenys són prou distants entre si com perquè la seva comparació permeti donar un nou text força entenedor i versemblant, per bé que amb alguns pocs passatges que es mantenen obscurs i corromputs. Això m'ha empès a intervenir més activament en

el text afegint i corregint algunes paraules. En aquest sentit he de dir que l'estudi comparatiu amb escrits d'altres autors sobre la terapèutica contra la quartana m'ha permès millorar l'edició en alguns punts i incloure algunes conjectures pròpies en passatges en els quals els dos textos conservats es revelen corromputs.

En la primera i la segona parts, hem vist que el *Regimen podagre* i el tractament aplicat per Arnau a Bonifaci VIII, revisat en motiu del *Contra calculum*, permeten acostar-nos a un àmbit de la medicina medieval especialment cridaner als ulls actuals: les terapèutiques basades en les propietats ocultes i en l'astrologia. En la tercera part, he intentat donar una visió general i sense prejudicis del recurs a les arts ocultes per part d'Arnau com a metge galenista que és, per a la qual cosa he acudit a altres escrits seus on teoritza sobre aquests temes. Cal oblidar la imatge tradicional de l'Arnau nigromàntic, però sí que és cert que es va sentir atret per la màgia natural i va voler aprofitar-la com un recurs més, si bé minoritari enfront dels medicaments complexionals, la dieta o les sagnies. Juntament amb altres metges destacats com Pietro d'Abano, es troba dins el procés de racionalitzar i incorporar els procediments terapèutics de la màgia natural i de l'astrologia al galenisme baixmedieval.

De tota manera el meu estudi té com a eix una breu però molt interessant obra d'Arnau de Vilanova, el *De reprobacione nigromantice fictionis*. Es tracta d'un atac contra la màgia demoníaca orientat a rebatre la idea que un ésser humà pot forçar un dimoni a respondre-li o a realitzar els seus desitjos. El seu tema m'ha donat ocasió d'aproximar-me tant al pensament original de l'autor com al mite que es va anar teixint al voltant d'ell, així com al fascinant món de la nigromància medieval, sobretot des de la visió dels seus detractors.

El *De reprobacione* no és pròpiament una obra mèdica, però malgrat tractar un tema que es podria considerar més propi d'una preocupació teològica, malgrat haver-lo escrit a incitació d'uns religiosos i presentat a un bisbe, l'aproximació és més propera a les obres mèdiques i filosoficonaturals arnaldianes que no a les religioses. Ens n'adonem encara més si atenem a la diagnosi final, al racionalisme escolàstic i al fet de tractar-se d'un tema molt allunyat de les inquietuds religioses que més endavant

envairan l'esperit i la vida del metge català. A més a més permet aclarir el pensament d'Arnau sobre la nigromància i certs aspectes d'algunes arts ocultes, presents i fins i tot centrals en alguns textos mèdics que li són atribuïts, i ajuda a discriminar els autèntics dels apòcrifs.

Quant al seu contingut, el *De reprobacione* m'ha permès abordar diversos aspectes fonamentals de l'actitud d'Arnau davant l'ocultisme. En primer lloc, les seves fonts: el refús d'Arnau a la nigromància sembla estar fonamentat en un coneixement de primera mà de la nigromància procedent del món islàmic. Atesa la seva situació privilegiada en el flux de la literatura nigromàntica no hi ha dubte que va tenir la possibilitat d'accedir-hi, ja que aquesta va ser traduïda de l'àrab al llatí en la seva major part a la península Ibèrica entre els segles XII i XIII abans de passar a França, almenys en part per Montpeller. A més Arnau gaudia de l'avantatge que el seu coneixement de la llengua àrab li permetia arribar a les fonts directament, sense necessitat de traducció. Algunes de les breus referències presents al *De reprobacione* aporten una certa informació indirecta sobre algun títol poc o gens conegut per altres fonts, com passa amb la seva descripció del contingut del *Liber de fantasmatis*, segurament citat també per Roger Bacon. Amb tot, resta el dubte de si el seu coneixement de la nigromància era tan profund com es jactava.

D'altra banda el *De reprobacione* resulta un text força útil per aclarir l'autoria dels nombrosos escrits del corpus arnaldià que tracten del recurs a la màgia i a d'altres sabers ocultistes, sovint justament els que més dubtes plantegen sobre la seva autenticitat i els més embolcallats en el mite d'Arnau. Si ens centrem en la màgia diabòlica, les referències posteriors són ben escasses: només breus passatges del *De parte operativa* i de la *Informació espiritual* són indicis clars que Arnau va mantenir una actitud coherent davant la nigromància al llarg de la seva carrera com a escriptor mèdic i espiritual. Però en el conjunt de la seva obra mèdica sí que s'observa un interès per conèixer i aplicar en la seva pràctica professional l'astrologia i la màgia natural. Aquestes dues constatacions, complementàries entre si, són una base ferma per rebutjar alguns escrits que li han estat atribuïts. En efecte, si en dues obres sens dubte

autèntiques com el *De reprobacione* o el *De parte operativa* expressa el seu rebuig frontal no tan sols a la licitud de la màgia demoníaca sinó fins i tot a la possibilitat de la seva realització, escrits com els *Remedia contra maleficia* per força han de ser apòcrifs. Igualment en la nostra epístola i en la trajectòria de l'autor crec haver trobat indicis fonamentats per rebutjar l'autoria del *De sigillis*.

Així doncs, esvaït el seu mite, es va consolidant cada cop més un Arnau ben ortodox i integrat en el pensament del seu temps, si més no en el camp de la medicina i la filosofia natural, ja que la seva obra espiritual sí xocava clarament amb el *establishment*. Això esdevé més evident si es compara la seva posició envers la nigromància i la màgia natural amb la d'altres intel·lectuals del seu temps. Aquí l'he estudiada juntament amb la de Guillem d'Alvèrnia, Albert Magne, Tomàs d'Aquino i Roger Bacon, els quals aborden en alguns dels seus escrits la qüestió de l'efectivitat real de la nigromància i la dels límits entre els nous sabers permesos i els prohibits després de la introducció indiscriminada d'uns i altres a través de les traduccions de l'àrab. Hem tingut l'oportunitat de veure com aquestes qüestions van esdevenir un debat cabdal del segle XIII en el camp intermedi entre la filosofia natural i la teologia, dues disciplines aleshores conreades sovint pels mateixos estudiosos, amb metodologies intel·lectuals en bona mesura paral·leles i amb un nombre elevat d'interessos comuns. La filosofia aportava les teories sobre els mecanismes pels quals es regeix l'univers natural i, per tant, permetia determinar quins eren naturals i quins sobrenaturals, quins divins i quins diabòlics, mentre que la teologia establí la licitud o no de l'ús d'aquests mecanismes segons la doctrina de l'Església. Davant l'actitud sempre vigilant i desconfiada dels sectors eclesiàstics més ortodoxos, els mateixos defensors de l'aristotelisme són els més interessats a deixar ben clara aquesta frontera per tal de deixar lliure de sospita les ciències recentment importades dels pagans i infidels. Mostren un gran interès per demostrar que les facultats naturals, i en especial les ocultes, procedents dels estels, no són vàlides per sotmetre els dimonis, no solament per dissuadir els qui se sentin temptats a servir-se'n amb aquesta intenció sinó també per allunyar les sospites de sabers i pràctiques que consideren molt útils i que de

vegades ells mateixos empren en la seva recerca filosoficonatural o pràctica professional.

Dins els corrents intel·lectuals del segle XIII més favorables a acceptar l'aristotelisme i els sabers naturals grecoaràbics i harmonitzar-los amb la fe s'observa un consens en els punts més fonamentals: (1) Davant una màgia il·lícita segons els preceptes cristians en tant que fonamentada en la invocació dels esperits, en realitat dimonis, n'existeix una altra de perfectament legítima –si bé s'evita el més sovint anomenar-la màgia–, basada en les propietats naturals d'origen astral, meravelloses i ocultes perquè no són comprensibles per la raó humana sinó tan sols per l'experiència. Tanmateix, en tenir una causa natural, per a la humanitat és ben lícit i molt profitós servir-se'n. (2) La nigromància representa un engany, sigui executat pels seus practicants de cara a les altres persones, sigui sofert pels mateixos que hi creuen de part dels dimonis que invoquen. (3) El que serveix de pauta per distingir la màgia demoníaca i la màgia natural és l'ús de caràcters, figures i paraules en una operació donada.

En aquest darrer aspecte i en el de les imatges és on sorgeixen les principals divergències dins l'aristotelisme cristianitzat: Albert Magne i Roger Bacon tenen una visió més oberta enfront de Guillem d'Alvèrnia i Tomàs d'Aquino, els quals en qualsevol cas hi veuen una intervenció directa dels dimonis i condemnen totes aquestes pràctiques sobre la base que no poden tenir efecte tan sols per la influència astral. Amb això neguen la possibilitat als homes de canalitzar per mitjans tècnics (*ars*) aquestes propietats naturals, que així només es poden aprofitar en la forma natural, limitació que restreny considerablement els marges de la màgia natural tant com eixampla els atribuïts a la màgia diabòlica. Es configuren, doncs, dues sensibilitats, apreciables fins i tot en obres amb diferent orientació d'un mateix autor com Albert: una de més preocupada pels perills que poden covar els sabers relacionats amb les propietats ocultes, vistos com a poc controlables, per part de la tendència més “teològica” encarnada per Guillem, Tomàs i els llibres espirituals d'Albert, i una altra de més “naturalista”, més interessada en els beneficis que puguin reportar a la humanitat els nous sabers i les seves aplicacions en brut o mediatitzades per l'*ars*. No és evident del

tot veure en quina encasellar Arnau, atès que per un costat sembla rebutjar els caràcters i les figures com a instruments per canalitzar les forces naturals, de l'altra la seva actuació i teorització terapèutica aprofita aplicacions artificials com els segells astrològics, però al capdevall la seva postura ha resultat més propera a la segona. I és que en Arnau de Vilanova la separació entre nigromància i màgia natural es fa evident en el conjunt de la seva obra: el *De reprobacione nigromantice fictionis* suposa un atac frontal a les bases intel·lectuals de la nigromància, mentre que els seus escrits mèdics justifiquen teòricament i dóna terapèutiques concretes basades en les propietats ocultes de la màgia natural.

Cal dir que si el que es tractava era de posar uns límits clars, són molt més clars els criteris d'un Tomàs que no els d'un Bacon o un Albert. En aquest sentit té raó THORNDIKE quan assenyala que Bacon fracassa en el seu intent de traçar la línia que separa la ciència de la màgia¹, si s'entén amb això la distinció entre les arts ocultes susceptible de servir lícitament al saber i la nigromància. En efecte, tal distinció queda difuminada en aquells autors, com Albert o el mateix Arnau, més favorables a la màgia natural. Aquesta diferent disposició també es pot observar en les explicacions naturalistes o demoníques de la màgia practicada pels nigromants: mentre que Arnau deixa un marge per a justificar els efectes que puguin obtenir per mitjans naturals, Tomàs els el nega.

Sovint s'ha remarcat la responsabilitat de Tomàs d'Aquino d'haver contribuït a les bases intel·lectuals de la posterior cacera de bruixes. Tal acusació no està plenament fonamentada, ja que, com hem vist, les seves opinions sobre la màgia no són tan diferents dels esperits que hi eren més oberts². Com a màxim dóna un marge més ampli a la màgia demoníaca que altres defensors de l'aristotelisme, però sense anar més enllà –sinó més aviat al contrari– que Agustí, el qual havia marcat la posició cristiana davant l'ocultisme durant tots els segles precedents. En tot cas aconseguix una sistematització de les idees sobre l'ocultisme il·lícit molt més coherent amb la visió

¹ THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic...*, II, p. 666.

² Cf. COHN (1975), *Europe's Inner Demons...*, pp. 225-228 de la traducció castellana; PETERS (1979), *The magician...*, pp. 95-98.

de la fe que altres autors coetanis, i en aquest sentit sí pot haver ajudat en la fonamentació intel·lectual de la posterior persecució. En canvi, sí que hem pogut comprovar com la postura general dels intel·lectuals envers els practicants de la nigromància s'anava dirigint cap a la seva satanització, alhora que es confonia conscientment o no amb les fetilleres. El mateix Bacon descriu els *magi* i les *vetulae* instruïts i temptats pels dimonis.

Enfront de la tendència de la tradició màgica a l'amalgama i a mesclar explicacions naturalistes i espiritualistes que hem vist en el *Picatrix*, la "bifurcació de la màgia" segons expressió de PETERS³, no solament respon als esforços dels teoritzadors escolàstics del nivell intel·lectual més alt que aquí hem estudiat, sinó que va arribar a la resta de nivells intel·lectuals, segons es desprèn de l'anàlisi de les col·leccions de textos manuscrits emprès per KLAASSEN, segons la qual es poden distingir dues categories: l'una, majoritària, mostra interès per les imatges màgiques en conjunció amb la filosofia natural, la màgia natural, l'astrologia i l'alquímia, l'altra per la màgia ritual, ja que els escrits nigromàntics no solien ser compilades amb materials no màgics⁴.

L'originalitat de la reprovació de la nigromància d'Arnau no consisteix solament en els seus arguments sinó en la seva actitud doble en la seva reprovació de la nigromància, d'una banda com a home interessat en la filosofia natural i, de l'altra, com a metge: davant les seves idees i pràctiques les combat amb la raó i la lògica per deixar en evidència la seva irracionalitat, i tot seguit, davant els que hi confien, diagnostica que, si estan convençuts d'una creença tan irracional, és que han de tenir la raó danyada i en conseqüència pateixen malenconia. Això suposa atenuar la culpabilitat moral del nigromant per transferir el seu mal a l'esfera mèdica, de manera que passa de pecador a malalt. Potser així podria ser objecte de la compassió del metge per un malalt, que al final deixa entreveure Arnau, alhora que n'eximeix la responsabilitat moral. Cal aclarir, de tota manera, que la imputació arnaldiana de

³ PETERS (1979), *The magician...*

⁴ KLAASSEN (1998), "English Manuscripts of Magic...".

malenconia és ben diferent de la que serà freqüentment aplicada a les fetilleres i les bruixes, en especial durant el període de les persecucions entre el segle XV i el XVII, amb la qual alguns metges i escriptors més compassius van intentar atenuar la culpa de les acusades i condemnades a la foguera. El tret distintiu és quina facultat cognitiva es considerava malmesa, ja que els deliris de les bruixes se solien atribuir a la lesió de la imaginació produïda per la malenconia, i no pas a la facultat racional com Arnau, més interessat a tallar el fonament intel·lectual de la màgia diabòlica.

Finalment el passatge de caire mèdic que clou el *De reprobacione* ens ha ofert una ocasió privilegiada de veure com una doctrina d'origen galènic arriba a un defensor de l'ortodòxia galenista a l'Occident medieval com Arnau de Vilanova alterada per una innovació aparentment introduïda per un autor àrab i distorsionada per un dels primers i més importants traductors arabollatins.

Malgrat que en la tercera part m'he centrat en els aspecte magicoastrològics de la terapèutica d'Arnau no voldria pas que donés una visió distorsionada de la seva medicina, un risc ben real si pensem en el pes desproporcionat que ha adquirit en el record que ha guardat la tradició d'ell. Ha de quedar clar que les mesures ocultistes, magicoastrològiques, són minoritàries en la terapèutica d'Arnau i solen ocupar un lloc secundari. Com és natural la seva importància varia segons la malaltia a tractar: de vegades no n'apareix cap, d'altres podem pensar que ocupen un espai superior al normal. Escrits com el *Regimen podagre* o com els *Aphorismi extravagantes* ens n'indiquen una pauta que ens pot ser útil per fer-nos-en una idea: en el primer apareixen breument, com un últim recurs complementari dels altres, un seguit d'aplicacions basades en la màgia natural després d'haver donat un gran nombre de remeis dietètics i una àmplia polifarmàcia. Entre els vint aforismes del segon en trobem un que aconsella un simple –la berbena– per les seves propietats ocultes, un altre que en prescriu un altre –el most–, que podria considerar-se també eficaç pel mateix motiu, si atenem la situació del mateix consell dins el *Regimen podagre*, i finalment un segell astrològic. També en aquest escrit, doncs, estan situats en una posició poc rellevant, entre els últims cinc, i en especial el segell, col·locat com l'última mesura recomanada.

De la mateixa manera suggereixen que Arnau era selectiu amb el tipus d'aplicacions segons el destinatari. En el cas del segell contra el càlcul del papa Bonifaci, no va ser l'únic remei aplicat sinó que va ser acompanyat per un tractament complet, suposadament detallat en un *consilium* redactat *ad hoc*. Tanmateix el que va cridar més l'atenció al pacient, quan aquest reporta la curació, segurament pel seu caràcter innovador enfront de les terapèutiques a què s'havia vist sotmès pels molts metges que l'havien assistit sense gaire èxit durant els anys anteriors, i pel seu caire de prohibit per a l'escandalitzada cort pontifícia, plena d'enemics amatents a blasmar qualsevol possible error del sant pare.

Per tant s'ha d'evitar la temptació de magnificar la importància d'una classe de remeis que actualment ens poden resultar més cridaners que no pas altres més similars en aparença als que estem avesats –però potser ineficaços o eficaços de pareguda manera– igual que sovint eren els més escandalosos i més recordats en el seu propi temps. El fet de donar-los més relleu del que tenien en el conjunt d'una terapèutica va ser sens dubte un dels principals factors que van contribuir a la formació del mite d'Arnau. Ja hem vist com a partir de només algunes brevíssimes al·lusions a dues medalles astrològiques va guanyar-se la fama de mestre de segells astrals i se li van atribuir apòcrifament almenys dues obres sobre aquest tema. Cal defugir el risc de perpetuar la imatge d'un Arnau mag, molt més atractiva per a molts que el d'un rigorós teòric i professional de la medicina.

Per contra de vegades s'ha suposat que les suspensions o els segells astrològics eren interpretats per Arnau i pels altres metges que els empraven a la manera del que avui s'entendria com un placebo. El mestre de Montpeller justifica sobre les bases de la seva concepció del cosmos aquest tipus de recursos en obres dedicades a estudiants i metges. Per tant no hi ha dubte que creia en les seves propietats i els seus efectes. En el seu breu tractat relatiu a les suspensions, *De physicis ligaturis*, Costa ben Luca sí que havia mostrat un cert escepticisme respecte dels efectes físics reals d'aquesta mena de remeis, tot i que sense arribar a negar-los en absolut, alhora que reconeixia la valuosa influència que podien exercir en la ment del malalt i de retruc en la seva salut corporal. Però si aquest opuscle va ser ben conegut a Occident i les aplicacions

teràpèutiques que hi són recollides van ser citades per molts altres autors, sense anar més lluny pel mateix Arnau en el *Regimen podagre*, en canvi les justificacions psicològiques que els dóna eren obviades en favor d'atribuir-los un origen astral. En canvi, no sé si dins la comunitat jueva el reconeixement d'un valor psicològic de les imatges astrals per part d'un Gersònides pot derivar en última instància de Costa ben Luca⁵.

Pensar, doncs, que Arnau o els altres metges de l'edat mitjana llatina tan sols veien en la màgia natural un efecte placebo seria, al meu parer, caure en l'extrem contrari, això és minimitzar el recurs a pràctiques magicoastroloògiques pels prejudicis d'una ortodòxia catòlica o de la nostra mentalitat de racionalistes del segle XXI. La màgia i l'astrologia en el pas del segle XIII al XIV ocupava una funció gens comparable a la que pot tenir en el nostre món, en el qual es troben en una posició marginal, almenys respecte de l'evolució del pensament intel·lectual contemporani, per molt de lloc que acaparin en els mitjans de comunicació. No es pot negar que les ments més brillants, obertes i avançades s'hi interessaven, igual que per la medicina, l'astronomia, la filosofia natural d'origen grecoaràbic, de manera semblant a com ho farien en el segle XVI. Falta perfilar en què va consistir l'autèntic valor de la seva aportació, que, segons han anat apuntant alguns estudiosos, podria estar en la línia d'una revaloració de l'experiència enfront de la simple especulació teòrica. Amb tot, no podem tancar els ulls davant una realitat històrica sinó que ens hem d'esforçar per captar-ne la dimensió real.

Hi haurà qui encara consideri el seu interès per les arts ocultes un tribut excessiu al seu temps i poc escaient a un dels predecessors de la ciència experimental cercats amb tant d'afany per un certa historiografia de les ciències. En canvi per a d'altres la nova imatge que, sobretot des dels estudis de PANIAGUA, va sorgint cada vegada amb més claredat serà decebedora i encara s'estimaran més la figura tradicional. En realitat, convertit ja en una de les personalitats més estudiades de les ciències de l'edat mitjana

⁵ Quant al reconeixement de l'efecte placebo per part de Costa i la recepció occidental del seu tractat vegeu WILCOX - RIDDLE (1995), "Qustā ibn Lūqā's *Physical Ligatures...*", pp. 15-19 de la introducció i pp. 33, 34 i 38 del text que hi està editat. Pel que fa a Gersònides vegeu *supra* l'apartat III, 3.2 de la tercera part.

llatina, la seva figura guanya consistència i alçada intel·lectual tot el que perd en pintoresquisme, i es consolida com un dels cims de la medicina medieval. Però, també en els últims anys, la seva aportació espiritual ha estat revaloritzada a mesura que va sent desenteranyinada del blasme a què l'havia sotmesa la rígida ortodòxia catòlica d'alguns historiadors.

En els capítols entorn de la “qüestió arnaldiana” i sobre el mite de l'Arnau mag ja he tingut l'oportunitat de parlar de la pervivència de la figura del mestre de Montpeller. Hem vist com la seva imatge pateix una profunda deformació per la qual l'autoritat assolida per la seva dedicació professional i l'aplicació mèdica de la màgia natural i l'astrologia, sense sortir del marc del galenisme escolàstic, degeneren en una contrafigura de metge empíric, mag, nigromant i alquimista que emmotlla la seva memòria durant segles. De tota manera en l'origen de la seva llegenda potser no ha estat prou ponderada la importància que hi va tenir el seu enfrontament amb *l'establishment* de l'Església i la doctrina oficial. He ressaltat un passatge del *Raonament d'Avinyó* remunta les acusacions de nigromant al seu mateix temps, en el marc de les persecucions que patia per les seves opinions espirituals. El mite d'Arnau certament és el fons on recolza la seva fortuna en la impremta moderna, objecte d'estudi de la darrera part de la tesi. La metodologia emprada per aproximar-m'hi ha estat completament diferent i, per tant, les conclusions han de ser exposades a part. Hi he tractat el corpus arnaldià com una unitat, ja sense fer èmfasi entre escrits genuïns i apòcrifs. De tota manera s'ha pogut observar que la pseudoepigrafia arnaldiana no desapareix amb la impremta. Ben al contrari, augmenten els estímuls per recórrer a les falses atribucions en afegir-s'hi l'afany de lucre, motor totpoderós de la nova indústria editorial, a despit de les protestes dels autors contemporanis davant els abusos i les vehements defenses del seus incipients drets de la propietat intel·lectual.

En primer lloc he fet un recull de totes les impressions d'escrits particulars pertanyents al corpus arnaldià de les quals he pogut trobar referències bibliogràfiques. Per altra banda he analitzat l'evolució de les vuit edicions generals des de 1504 fins a 1586, sense comptar la fallida de 1541. Malgrat que no són objecte de grans canvis

m'he fixat en quins canvis i quines transformacions pateixen: en els tallers tipogràfics, en l'aspecte formal, en l'ordre, en els continguts. Com ja era sabut, he constatat que els continguts no varien sinó en l'ordre i en l'afegit d'alguns breus escrits en la de 1509 a banda dels comentaris d'Oechslein i dels nous criteris editorials de 1585.

Així mateix he tractat la inclusió d'Arnau en els índexs de llibres prohibits no solament en els regnes hispànics, l'únic àmbit que s'havia estudiat fins ara, sinó també en la resta dels índexs inquisitorials del segle XVI. Els primers índexs de mitjans del segle XVI es limiten a reproduir la condemna medieval dels seus escrits espirituals per passar després a una prohibició general explícita (Roma 1559), desapareguda en el romà de 1564. Tot i així, sobre les bases establertes per aquest darrer, la Inquisició espanyola purga de les edicions arnaldianes una sèrie d'obres de caire ocultista en tots els seus catàlegs des de 1584 fins a 1707. L'efectivitat d'aquesta norma, per bé que en certa mesura desigual, es reflecteix en la majoria dels exemplars que he pogut veure a Barcelona i a Madrid.

Quant a l'evolució de l'obra impresa arnaldiana, juntament amb els interessos revelats per les polítiques editorials, pels autors dels seus prefacis o pels seus usuaris, és possible destriar unes línies generals força clares en l'atenció envers les cares canviants que ofereix el corpus arnaldià. El primer període d'auge es produeix entre 1480 i 1520, corresponent a l'època en la qual la impremta es nodreix en gran mesura de materials medievals. Però en el cas d'Arnau s'hi aproximen no tan sols els sectors més conservadors ancorats en el galenisme arabollatí i vinculats sobretot a *l'establishment* universitari, que valoren en especial la seva medicina pràctica, sinó també els metges influïts pel neoplatonisme, atrets en particular pel biaix esotèric i empíric d'una part del corpus arnaldià. Per altra banda la vernacularització de les impressions va guanyant terreny, afavorida per l'obra higiènica arnaldiana, que va fent forat entre els lectors interessats en la conservació de la salut. La relativa freqüència de les edicions generals degué ser un factor de pes en la minva de les impressions particulars fins a arribar al declivi global iniciat a la dècada dels trenta del cinc-cents, que es podria atribuir al triomf de l'hel·lenisme sobre la tradició arabollatina. Tanmateix, durant la segona meitat del segle s'observa una forta revifada

protagonitzada pel comentari del règim salernità i pel corpus alquímic, que culmina amb les *Opera* de 1585, les quals, amb la seva adaptació lingüística i formal, paguen tribut als corrents lògics i hel·lenistes en voga. El retorn d'Arnau no s'ha de deslligar de la reapreciació de la pràctica mèdica, però la novetat que he trobat més sorprenent és que l'edició general de 1585 s'inscriu dins un moviment amb centre en les impremtes de Basilea que cerca de divulgar el corpus alquímic medieval, en el qual destaquen els apòcrifs arnaldians, com un complement a la difusió del paracelsisme. El caràcter conservador de les *Opera* de 1585 i la hipotètica iniciativa fracassada d'una edició dels escrits espirituals en el marc de l'expansió protestant es podrien deure, almenys en part, a la por que unes innovacions massa agosarades i la prohibició inquisitorial poguessin afectar la circulació de les *Opera* medicoalquímiques en alguns països catòlics.

Així doncs, la projecció i l'ús que d'Arnau fan els metges i els intel·lectuals interessats en la filosofia natural del renaixement ens ajuda a comprendre la medicina entre finals del segle XV i inicis del XVII a través del conflictiu i alhora fèrtil diàleg que va mantenir amb els seus predecessors medievals, respecte dels quals no hi va haver la ruptura total que sovint s'ha pretès, de la mateixa manera que el pas del manuscrit al primitiu imprès tampoc no va produir un trencament sinó una evolució. La figura d'Arnau, ja bifacial en el seu propi temps com a metge ortodox i reformador religiós però esdevinguda encara més polièdrica per la tradició i pel corpus dels escrits que se li atribuïen, provoca que els diversos corrents de la medicina i la filosofia natural renaixentistes hi trobin allò que més els interessa: ortodòxia galenista arabollatina, empirisme, màgia natural, màgia demoníaca, astrologia o alquímia. És per això que sobretot durant el cinc-cents trobem un Arnau sacsejat pels grans corrents intel·lectuals i religiosos: s'hi interessaven, l'estudien, l'editen metges i intel·lectuals influïts en la primera meitat de segle pel neoplatonisme, pel galenisme arabollatí i per l'humanisme, i en la segona meitat pel paracelsisme i la Reforma. Altres, en canvi, només hi cerquen una àmplia recopilació de remeis que poden aplicar en la seva pràctica professional o fins i tot per a un ús terapèutic casolà. Hem vist a finals del segle XV i durant el XVI les obres arnaldianes en mans de metges universitaris

conservadors i de divulgadors, però també les trobem manejades per altres que participen en els corrents innovadors. Aquesta és l'ambivalència de la impremta moderna, que edita materials antics, susceptibles tanmateix de lectures renovadores. En el segle següent, en canvi, és abandonat a mans d'una banda dels profans i, per un altre costat, dels paracelsistes i iatroquímics. No deixa de ser irònic el fet que Arnau, defensor aferrissat de la introducció de Galè en les facultats de medicina baixmedievals, sigui reivindicat en el renaixement pels empiristes, paracelsistes i iatroquímics com un precedent en la seva lluita contra el galenisme imperant dins les universitats. De tota manera tal reivindicació resulta un bell cant de cigne d'Arnau i del corpus que li és atribuït com a referent de la medicina culta i fins i tot com un estímul de la seva renovació. A partir de la tercera dècada del segle XVII s'esllanguirà en reimpressions cada volta més rares i destinades en exclusiva a profans poc preparats fins que a finals del segle XIX els historiadors de la cultura i de la medicina van començar a interessar-se per ell. En l'actualitat l'interès renovat per la seva figura sobre bases més segures i l'edició de la seva obra fan camí cap al coneixement de la nostra història.

BIBLIOGRAFIA

I. FONTS

1) OBRES D'ARNAU DE VILANOVA

a) Edicions renaixentistes:

ARNAU DE VILANOVA, *Hec sunt opera...*, Lió, François Fradin, 1504.

ARNAU DE VILANOVA, *Hec sunt opera...*, Venècia, Boneto Locatelli, 1505.

ARNAU DE VILANOVA, *Opera nuperrime revisa...* Lió, Guillaume Huyon, 1520.

ARNAU DE VILANOVA, *Opera omnia*, Basilea, Conrad Waldkirch, 1585.

b) Edicions contemporànies:

ARNAU DE VILANOVA, *Allocutio super tetragrammaton*, editat dins Joaquim CARRERAS i ARTAU (1949), "La *Allocutio super tetragrammaton* de Arnaldo de Vilanova", *Sefarad*, 9, pp. 75-105.

[ARNAU DE VILANOVA], "Cautelas de los médicos", traducció castellana de Juan Antonio Paniagua (1949), *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica*, 1, pp. 367-373.

ARNALDUS DE VILLANOVA, *De improbatione maleficiorum*, editat dins Paul DIEPGEN (1912), *Archiv für Kulturgeschichte*, 9, pp. 385-403.

ARNAU DE VILANOVA, *De mysterio cymbalorum Ecclesiae - De tempore adventus Antichristi*, editat dins Josep PERARNAU (1988-89), "El text primitiu del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* d'Arnau de Vilanova. En apèndix el seu *Tractatus de tempore adventus Antichristi*", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 7/8, pp. 7-133.

ARNAU DE VILANOVA, *Epistola de reprobatione nigromantiae fictionis (De improbatione maleficiorum)*, editat dins Mirko Drazen GRMEK (1958), "Rasprava Arnalda iz Villanova o crnoj magiji", *Starine*, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 48, pp 217-229.

ARNAU DE VILANOVA, *Eulogium de notitia verorum et pseudoapostolorum*, editat dins Joaquim CARRERAS i ARTAU (1950), "La polémica gerundense sobre el Anticristo

entre Arnau de Vilanova y los dominicos”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 5, pp. 5-58.

[ARNAU DE VILANOVA], *Scripta spiritualia I: Expositio super Apocalipsi*, edició de Joaquim Carreras i Artau, Olga Marinelli i Josep M. Morató, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 1971.

ARNAU DE VILANOVA, *Informació espiritual, Obres catalanes I: Escrits religiosos*, edició de Miquel Batllori, Barcelona, Barcino, 1947 (reimpressió: 1987), “Els Nostres Clàssics”, 53-54, pp. 223-243.

ARNAU DE VILANOVA, *Interpretatio de visionibus in somnis dominorum Iacobi II et Friderici III*, editat dins Marcelino MENÉNDEZ y PELAYO (1890), *Historia de los heterodoxos españoles, VII. Apéndice I. Documentos*, Santander, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1948, pp. 232-254.

[ARNAU DE VILANOVA], *On the precautions that physicians must observe*, traducció anglesa de Henry E. Sigerist i notes de Michael McVaugh, Edward GRANT, ed. (ed.), *A Source Book in Medieval Science*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1974, pp. 751-752.

ARNAU DE VILANOVA, *Raonament d’Avinyó, Obres catalanes I: Escrits religiosos*, edició de Miquel Batllori, Barcelona, Barcino, 1947 (reimpressió: 1987), “Els Nostres Clàssics”, 53-54, pp. 167-221.

ARNAU DE VILANOVA, *Régimen de salud*, traducció castellana de Jerónimo Mondragón, apèndix de Juan CRUZ CRUZ (1997), *Dietética medieval. Apéndice con la versión castellana del Régimen de salud de Arnau de Vilanova*, Osca, La Val de Onsera.

ARNAU DE VILANOVA, *Regiment de sanitat*, traducció catalana de Berenguer Sarriera, *Obres catalanes, II: Escrits mèdics*, edició de Miquel Batllori, Barcelona, Barcino, 1947, “Els Nostres Clàssics”, 53-54, pp. 99-200.

Arnaldi de Villanova Regimen sanitatis ad regem Aragonum, edició d’Anna Trias, Barcelona, ETD Micropublicaciones, 1994.

“[ARNAU DE VILANOVA]: *Signos de lepra*”, *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 11, traducció castellana de Juan Antonio Paniagua, pp. 402-405.

ARNAU DE VILANOVA, *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichisti*, editat per Miquel BATLLORI (1955), “Dos nous escrits espirituals d’Arnau de Vilanova”, *Analecta Sacra*

Tarraconensia, 28, pp.45-70 (reed. a BATLLORI, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, València, Tres i Quatre, 1995, pp.179-208).

c) *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)*:

AVOMO, II: *Aphorismi de gradibus*, edició i introducció de Michael R. McVaugh, Granada-Barcelona, Universitat de Barcelona, 1975.

AVOMO, III: *Tractatus de amore heroico - Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*, edició i introducció de Michael McVaugh, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1985.

AVOMO, IV: *Tractatus de considerationibus operis medicine sive de flebotomia*, edició de Luke E. Demaitre i introducció de Pedro Gil-Sotres, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1988.

AVOMO, V.1: *Tractatus de intentione medicorum*, edició i introducció de Michael McVaugh, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, 2000.

AVOMO, VI.1: *Medicationis parabole - Pirqué Arnau de Vilanova*, edició i introducció de Juan Antonio Paniagua, Lola Ferré i Eduard Feliu, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990.

AVOMO, VI.2: *Commentum in quasdam parabolas et alias aphorismorum series*, edició de Luis García Ballester, Juan Antonio Paniagua, Michael McVaugh, Pedro Gil-Sotres i Eduard Feliu, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, 1993.

AVOMO, X.1: *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, edició de Luis García Ballester i Michael McVaugh, amb introducció de P. Gil-Sotres, J. A. Paniagua i L. García Ballester, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, 1996.

AVOMO, X.2: *Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)*, edició de Michael McVaugh, amb introducció de L. Cifuentes i M. McVaugh, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, 1998.

AVOMO, XI: *De esu carniū*, edició i introducció de Dianne M. Bazell, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, 1999.

AVOMO, XV: *Commentum supra tractatum Galieni De malicia complexionis diverse - Doctrina Galieni de interioribus*, edició i introducció de Luis García Ballester,

Eustaquio Sánchez Salor i Richard J. Durling, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1985.

2) ALTRES AUTORS

Heinrich Cornelius AGRIPPA VON NETTESHEIM, *Filosofía oculta. Magia natural*, introducció i traducció de Bárbara Pastor, Madrid, Alianza Editorial, 1992.

AGUSTÍ D'HIPONA, *Obras II: Confesiones*, text llatí i traducció de B. Martín, Madrid, Editorial Católica, 1969.

AGUSTÍ D'HIPONA, *Obras XV: De la doctrina cristiana*, text llatí i traducció de B. Martín, Madrid, Editorial Católica, 1969.

AGUSTÍ D'HIPONA, *La ciudad de Dios*, text llatí de Joan Bastardes i traducció castellana de Llorenç Riber, 2 vols., Barcelona, Alma mater, 1953.

AGUSTÍ D'HIPONA, *Obras XVI - XVII: La ciudad de Dios*, text llatí i traducció de J. Morán, Madrid, Editorial Católica, 1958-1965, 2 vols.

[ALBERT MAGNE], *The Book of Secrets of Albertus Magnus, of the virtues of the herbs, stones and certain beasts, also A book of the marvels of the world*, edició de M.R. Best i F.H. Brightman, Oxford, Clarendon Press, 1973.

ALBERT MAGNE, *De animalibus*, edició d'H. Stadler, Münster, 2 vols., 1916-1921.

ALBERT MAGNE, *De vegetabilibus et plantis*, edició d'H. Stadler i C. Jessen, Berlín, 1867.

ALBERT MAGNE, *Opera omnia*, edició d'Auguste Borgnet, París, Louis Vives, 1890-1899, 38 vols.

ALBERT MAGNE, *Speculum astronomiae*, edició i traducció anglesa de Paola Zambelli dins *The Speculum astronomiae and its enigma astrology, theology, and science in Albertus Magnus and his contemporaries*, Dordrecht - Boston - Londres, Kluwer Academic Publishers, 1992.

Alberti Magni Opera Omnia, 4: *Physica*, edició de Paulus Hossfeld, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1987 - 1993, 2 vols.

Alberti Magni Opera Omnia, 5.1: *De caelo et mundo*, edició de Paulus Hossfeld, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1971.

- Alberti Magni Opera omnia*, 21: *Super Matthaeum*, edició de Bernhardus Schmidt, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1987, 2 vols.
- APULEU, *Apologia / Flòrides*, text llatí i traducció de Marçal Olivar, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1932.
- ARETEU DE CAPADÒCIA, *Aretaeus*, edició de Karl Hude, Berlín, Academia Scientiarum, 1958, "Corpus Medicorum Graecorum", 2.
- ARETEU DE CAPADÒCIA, *Obra mèdica*, introducció i traducció de Miguel E. Pérez Molina, Madrid, Akal, 1998.
- ARISTÒTIL, *Ètica a Nicòmac*, text grec i traducció de Josep Batalla, 2 vols., Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1995.
- ARISTÒTIL, *Ética nicomáquea. Ética eudemia*, introducció d'Emilio Lledó i traducció castellana de Juli Pallí, Madrid, Gredos, 1985.
- [ARISTÒTIL], *El hombre de genio y la melancolía. Problema XXX, 1*, edició del text grec, introducció i notes de Jackie Pigaud, traducció castellana de Cristina Serna, Barcelona, Quaderns Crema, 1996.
- ARISTÒTIL, *La verité des songes. De la divination dans le sommeil*, introducció, traducció francesa i notes de Jackie Pigaud, París, Éditions Payot et Rivage, 1995.
- AVERROIS (Ibn Rušd), *Colliget libri VII*, Venècia, 1574.
- Avicenna latinus: Liber de anima*, editat per S. van Riet, Lovaina - Leiden, E Peeters - E. J. Brill, I-II-III (1972) i IV-V (1968).
- AVICENNA (Ibn Sīnā), *Liber canonis medicine*, Venècia, Luca Antonio Giunta, 1527.
- Roger BACON, *Communia mathematica, Opera quaedam hactenus inedita*, XVI, edició de Robert Steele, Oxford, Clarendon Press, 1940.
- Roger BACON, *Epistola de secretis operibus artis et nature et de nullitatis magia*, apèndix 1 de *Opera quaedam hactenus inedita*, I, edició de John S. Brewer, Londres, Longman, Green, Longman and Roberts, 1859, "Rerum Britannicarum medii aevi scriptores", 15, pp. 523-551.
- Roger BACON, *I. Opus tertium. II. Opus minus. III. Compendium philosophie, Opera quaedam hactenus inedita*, I, edició de John S. Brewer, Londres, Longman, Green, Longman and Roberts, 1859, "Rerum Britannicarum medii aevi scriptores", 15.

- Roger BACON, *Letter Concerning the Marvelous Power of Art and Nature and Concerning the Nullity of Magic*, traducció anglesa de T. L. Davies, Montana, Kessinger Publishing Company, 1997.
- Roger BACON, *The Opus Majus*, editat per John Henry Bridges, Oxford, 1897-1900, 3 vols. (reedició: Frankfurt am Main, Minerva G.M.B.H., 1964).
- BERNARD DE GORDON, *Lilium medicinae*, Lió, 1559.
- BERNARD DE GORDON, *Lilio de medicina*, edició de la versió castellana (Sevilla 1495) per John Cull i Brian Dutton, Madison, 1991.
- Stephanus BLANCARDUS (Steven Blankaart), *Lexicon medicum*, Hildesheim - Nova York, Georg Olms Verlag, 1972.
- Robert BURTON, *The Anatomy of Melancholy*, edició de T. C. Faulkner, N. K. Kiessling, R. L. Blair, introducció de J. B. Bamborough, Oxford, Clarendon Press, 1989-1994, 3 vols.
- Bartolomeo CASTELLI, *Lexicon medicum graecum-latinum*, Pàdua, Thomas Bettinelli, 1783.
- CELS, *De medicina*, Cambridge (Mass.) - Londres, Harvard University Press - William Heinemann, 1981.
- Chartularium Universitatis Parisiensis*, editat per Henri Denifle i Émile Chatela, París, Université de Paris, 1889-1897.
- Geoffrey CHAUCER, *The Canterbury Tales*, dins *The works of Geoffrey Chaucer*, editat per F. N. Robinson, Londres - Oxford, Oxford University Press, 1957².
- Geoffrey CHAUCER, *Contes de Canterbury*, traducció de Victòria Gual, Barcelona, Quaderns Crema, 1998
- Codex Theodosianus*, edició de Theodor Mommsen i Paul Krueger, Hildesheim, Weidmann, 1990, 2 vols.
- COSTA BEN LUCA (QUSTĀ IBN LŪQĀ), *De physicis ligaturis*, editat dins Judith WILCOX - John M. RIDDLE (1995), "Qustā ibn Lūqā's *Physical Ligatures* and the recognition of the placebo effect. With an edition and translation", *Medieval encounters. Jewish, Christian and Muslim culture in confluence and dialogue*, 1, pp. 1-48.

Jesús Martínez DE BUJANDA (dir), *Index des livres interdits*, III (1987): *Index de Venise, 1549, et de Venise et Milan, 1554*, Ginebra, Centre d'Etudes de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz.

Jesús Martínez DE BUJANDA (dir), *Index des livres interdits*, IV (1995): *Index de l'Inquisition portugaise, 1547, 1551, 1561, 1564, 1584*, Ginebra, Centre d'Etudes de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz.

Jesús Martínez DE BUJANDA (dir), *Index des livres interdits*, VI (1993): *Index de l'Inquisition espagnole, 1583, 1584*, Ginebra, Centre d'Etudes de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz, Ginebra, Centre d'Etudes de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz.

Jesús Martínez DE BUJANDA (dir), *Index des livres interdits*, VIII (1990): *Index de Rome, 1557, 1559, 1564*, Ginebra, Centre d'Etudes de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz.

Jesús Martínez DE BUJANDA (dir), *Index des livres interdits*, IX (1994): *Index de Rome, 1590, 1593, 1596. Avec étude des index de Parme, 1580, et de Munic, 1582*, Ginebra, Centre d'Etudes de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz.

Bernat DESCLOT, *Crònica*, edició de Miquel Coll i Alentorn, Barcelona, Barcino, 1949-1951, "Els nostres clàssics", 5 vols.

DIÒGENES LAERCI, *Lives of eminent philosophers*, edició del text grec i traducció anglesa de R.D. Hicks, Cambridge (Mass.) - Londres, Harvard University Press - William Heinemann, 1970.

Marsilio FICINO, *Three books on life*, edició crítica i traducció de C. V. Kaske i J. R. Clark, Binghamton - Nova York, Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1989.

Marsilio FICINO, *Scritti sull'astrologia*, edició d'Ornella Pompeo Faracovi, Biblioteca Universale Rizzoli, Milà, 1999.

GALÈ, *Opera*, Venècia, Filippo Pinzio, 1490.

GALÈ, *Opera omnia*, text grec de C. G. Kühn, Leipzig 1821-1833, 20 vols. (reimpressió: Georg Olms Verlag, Hildesheim 1965).

GALÈ, *De la bile noire*, text grec de W. De Boer i introducció i traducció francesa de V. Barras, T. Birchler i A.-F. Morand, París, Gallimard, 1998.

- GALÈ, *De Hippocratis et Platonis placitis*, I-V, introducció, text grec i traducció anglesa de Phillip de Lacy, Berlín, Academie-Verlag, 1981, "Corpus Medicorum Graecorum", V, 4, 1, 2.
- GALÈ, *Las facultades del alma se derivan de la complexión humoral del cuerpo*, traducció castellana i estudi dins Luis García Ballester, Luis GARCÍA BALLESTER (1972), *Alma y enfermedad en la obra de Galeno*, València - Granada, Universidad de Granada.
- GALÈ, *Le passioni e gli errori dell'anima*, introducció i traducció italiana de Martino Menghi, Venècia, Marsilio, pp. 7-91.
- GALÈ, *Sobre la localización de las enfermedades (De locis affectis)*, introducció de Luis García Ballester i traducció Salud Andrés, Madrid, Gredos, 1997, "Biblioteca Clásica Gredos", 248.
- GRACIÀ, *Decretum, Corpus Iuris Canonici*, edició de Aemilius Ludovicus Richter i Aemilius Friedberg, Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1879-1881, I (reedició: Graz, Akademische Druck - U. Verlagsanstalt).
- GUILLEM D'ALVÈRNIA, *Opera Omnia*, París, 1674 (reproducció facsímil: Frankfurt am Main, Minerva, 1963).
- GUIU DE CHAULHAC, *Inventarium sive Chirurgia magna*, 2 vols., edició de Michael McVaugh i comentari de Michael McVaugh i Margaret S. Ogden, Leiden - Nova York - Colònia, E. J. Brill, 1997, "Studies in ancient medicine", 14.
- HILDEGARDA DE BINGEN, *Causae et curae*, edició de Paul Kaiser, Leipzig, Teubner, 1903.
- HIPÒCRATES, *Aphorismi*, Francesc ARGILAGUES (ed.), *Articella*, Venècia, Hermann Liechtenstein, 1483.
- HIPÒCRATES, *Hippocrates*, edició del text grec i traducció anglesa de W.H.S. Jones, P. Porter i E. T. Willington, Cambridge (Mass.) - Londres, Harvard University Press - William Heinemann, 1923-1988, 6 vols.
- HIPÒCRATES, *Tractats mèdics*, text grec revisat i traduït per Josep Alsina, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1972-1983, 3 vols.
- HOMER, *Odyssea*, editat per T. W. Allen, *Homeri opera*, 2 vols., Oxford, Oxford University Press, 1917.

- HORACI, *Odes i epodes*, introducció, text llatí revisat i traducció de Josep Vergés, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1978.
- IORDANUS DE TURRE, *De signis lepre*, traducció anglesa de Michael McVaugh, Edward GRANT, ed. (ed.), *A Source Book in Medieval Science*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1974, pp. 754-755.
- IORDANUS DE TURRE, GHERARDO DE SOLO, RAYMUNDUS DE MOLERIS I GHERARDO MARCERII, *Regimen sanitatis*, editat dins Karl Sudhoff, "Eine Diätregel für einem Bischof, aufgestellt von vier Professorem von Montpellier in der Mitte des 14. Jahrhunderts", *Archiv für Geschichte der Medizin*, 14 (1923), pp. 184-186 (reimpressió: Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1965).
- ISAAC ISRAELI (Ishāq al-Isrā'īlī), *Omnia opera*, Lió, 1515.
- ISAAC ISRAELI (Ishāq al-Isrā'īlī), *Text and Concordances of Isaac Israeli's Tratado de las fiebres*, editat per Ruth M. Richards (microfitxes), Madison, 1982.
- ISHĀQ IBN 'IMRĀN, *Maqāla fī l-mālīh `ūliyā (Abhandlung über die Melancholie) / CONSTANTÍ L'AFRICÀ, Libri duo de melancholia*, edició comparada arabollatina amb traducció alemanya del text àrab de Karl Garbers, Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1977.
- ISIDOR DE SEVILLA, *Etimologías*, edició del text llatí, traducció i notes de José Oroz i Manuel A. Marcos i introducció de Manuel Díaz y Díaz, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1993-1994, 2 vols.
- AL-KINDĪ, *De radiis*, editat dins M.-T. d'Alverny i F. Hudry, (1974), *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 41, pp. 239-260.
- Ramon LLULL, *Llibre de meravelles*, edició de Salvador Galmés, Barcelona, editorial Barcino, 1931-1934, 4 vols.
- MAIMÒNIDES, *De la guia dels perplexos i altres escrits*, traducció i edició a cura d'Eduard Feliu, Barcelona, Laia, 1986, "Textos Filosòfics", 41.
- MESUE (YŪHANNĀ IBN MĀSAAWAYH), *Le Livre des axiomes médicaux (Aphorismi)*, introducció, edició del text àrab i de les versions llatines amb traducció francesa de Danielle Jacquart i Gérard Troupeau, Ginebra, Droz, 1980.
- Giambattista MORGAGNI, *The Clinical Consultations*, traducció anglesa de S. Jarcho, Boston, The Francis A. Countway Library of Medicine, 1984.

Ramon MUNTANER, *Crònica*, edició de Marina Gustà, 2 vols, Barcelona, Edicions 62/"la Caixa", 1979, "Les Millors Obres de la Literatura Catalana", 19.

Elio Antonio de NEBRIJA, *Dictionarium medicum*, edició de Avelina Carrera, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2001.

NICOLAS D'ORESME, *De causis mirabilium*, Bert HANSEN (1985), *Nicole Oresme and the marvels of nature. A study of his De causis mirabilium with critical edition, translation, and commentary*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

Novissimus librorum prohibitorum et expurgatorum index, Madrid, Diego Díaz, 1640.

Novissimus librorum prohibitorum et expurgandorum index, Madrid, Typographia Musicae, 1707.

Picatrix. The latin version of the Ghāyat Al-Hakīm, edició de David Pingree, Londres, The Warburg Institute, 1986, "Studies of the Warburg Institute", 19.

Picatrix. El fin del sabio, traducció castellana de Marcelino Villegas, Madrid, Editora Nacional, 1982.

Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA, *Opera Omnia*, Basilea, H. Petri, 1557 (reproducció facsímil amb introducció de Cesare Vasoli, Hildesheim, Georg Olms, 1969).

PIETRO D'ABANO, *Conciliator*, Venècia, Giunta, 1565 (reproducció facsímil: Pàdua, Editrice Antenore, 1985).

PLATÓ, *Diàlegs IX: Fedre*, text grec revisat i traducció de Manuel Balasch, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1988.

PLINI, *Histoire naturelle*, editat per A. Ernout, París, Les Belles Lettres, 1962.

PSEUDO-ARISTÒTIL, *Secretum secretorum cum glossis et notulis, tractatus brevis et utilis ad declarandum quedam obscure dicta fratris Rogeri*, editat per Robert Steele, *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*, Fasc. V, Oxford, Typographeum Clarendonianum, 1920.

PSEUDO-LLULL, *Il Testamentum alchemico attribuito a Raimondo Lullo. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244*, edició de Michela Pereira i Barbara Spaggiari, Tavarnuzze (Firenze), SISMELE, 1999.

PSEUDO-PTOLEMEU, *Opera quae exstant omnia. III.2: De iucandi facultate et animi principatu. Fructus sive Centiloquium*, edició d'E. Boer, Leipzig, Teubner, 1961.

- PTOLEMEU, *Tetrabiblos*, edició i traducció anglesa de F.E. Robbins, Cambridge (Mass.) - Londres, Harvard University Press - William Heinemann, 1980
- Martín del RÍO, *La magia demoníaca*, traducció de Jesús Moya, Madrid, Hiperión, 1991.
- Guilhem RONDELET, *Libri de piscibus marinis*, Lió, Matthias Bonhome, 1554.
- RUFUS D'EFES, *Ouvres*, edició de C. Daremberg i É. Ruelle, París, 1879 (reimpressió: Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1963).
- Bernardo de SANDOVAL Y ROJAS, *Index librorum prohibitorum et expurgatorum*, Madrid, Luis Sánchez, 1612.
- Girolamo SAVONAROLA, *Scritti filosofici*, edició de G. Garfagnini i E. Garin, Roma, Angelo Belardetti.
- SIGER DE BRABANT, *Quaestiones in metaphysicam*, edició d'Armand Maurer, Lovaina - París, Publications universitaires - Béatrice-Nauwelaerts, 1983, "Philosophes médiévaux", XXV.
- TĀBIT IBN QURRA, *De imaginibus*, editat dins Francis J. CARMODY (1960), *The astronomical works of Thabit b. Qurra*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press, pp. 180-197.
- TOMÀS D'AQUINO, *Opera omnia*, Roberto Busa, Frommann-Holzboog, 1980, 7 vols.
- TOMÀS D'AQUINO, *Quaestiones godlibetales*, 9, a. 1, edició de Raimondo Spiazzi, Roma, Marietti, 1920 (1949⁸).
- TOMÀS D'AQUINO, *Suma contra los gentiles*, edició bilingüe, Madrid, Editorial Católica, 1953, 2 vols.
- TOMÀS D'AQUINO, *Suma Teológica*, edició bilingüe, Madrid, Editorial Católica, 1951-1955, 5 vols.
- Trois commentaires anonymes sur le Traité de l'âme d'Aristote*, editats per Maurice Giele, Fernand Van Steenbergchen i Bernardo Bazán, Lovaina - París, Publications universitaires - Béatrice-Nauwelaerts, "Philosophes médiévaux", XI, 1971.
- Johann WEYER, *Witches, Devils, and Doctors in the Renaissance: Johann Weyer, De Praestigiis Daemonum*, introducció de George Mora i traducció de John Shea, Binghamton - Nova York, Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1991.

Antonio ZAPATA, *Novus index librorum et expurgatorum*, Sevilla, Francisco de Lyra, 1632.

II. BIBLIOGRAFIA SECUNDÀRIA

1) ESTUDIS SOBRE LA BIOGRAFIA I L'OBRA RELIGIOSA D'ARNAU DE VILANOVA

Ramon d'ALÒS-MONER (1909-1912), "Col·lecció de documents relatius a Arnau de Vilanova", *Estudis Universitaris Catalans*, III (1909), pp. 47-53, 140-148, 447-449 i 531-534; IV (1910), pp. 110-128 i 496-498; VI (1912), pp. 98-103.

Ramon d'ALÒS-MONER (1923), "De la marmessoria d'Arnau de Vilanova", *Miscel·lània Prat de la Riba*, I, pp. 289-306, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Miquel BATLLORI (1947), "Les obres religioses catalanes d'Arnau de Vilanova", ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum I: escrits religiosos*, Barcelona, Barcino, 1987 (reimpressió), pp. 51-99.

Miquel BATLLORI (1949), "La documentación de Marsella sobre Arnau de Vilanova y Joan Blasi", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 23, pp. 75-119, (reed. en català: "El parentiu amb Joan Blasi a través de la documentació de Marsella", M. Batllori [1994], *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, València, Tres i Quatre, pp. 75-126).

Miquel BATLLORI (1950), "Arnau de Vilanova en Italie, 1267?-1276?", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 23, pp. 83-101 (reed. en català: "La connexió amb Itàlia 1267?-1276?", BATLLORI [1994], *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, pp. 127-147).

Miquel BATLLORI (1951), "Arnau de Vilanova antischolastique d'après les textes catalans et italiens", *Scholastica ratione historico-critica instauranda. Acta Congressus scholastici internationalis Romae anno sancto MCMLI celebrati*, pp. 569-581 (reed. en català: "Arnau de Vilanova, antiscolàstic", BATLLORI [1994], *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, pp. 261-272).

Miquel BATLLORI (1955), "Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 28, pp. 45-70 (reed. amb el títol "El *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichisti* i l'*Expositio super 24m. Capitulum Mathei*", BATLLORI [1994], *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, pp.179-208).

Miquel BATLLORI (1956), "Nuevos datos biográficos sobre Arnaldo de Vilanova", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica*, 8 (reed. en català amb el títol: "Noves dades biogràfiques extretes del *Tractatus*", BATLLORI [1994], *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, pp. 209-212).

- Miquel BATLLORI (1980), “Vilanova, Arnau de”, *Gran enciclopèdia catalana*, Barcelona.
- Miquel BATLLORI - Joaquim CARRERAS (1947), “La patria y la familia de Arnau de Vilanova”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 20, pp. 5-75 (reed. en traducció catalana: BATLLORI, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme* [1994], pp. 3-73).
- John F. BENTON (1978-1979), “New light on the *patria* of Arnau de Vilanova”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 51-52, pp. 215-227.
- Joaquim CARRERAS i ARTAU (1935), “La llibreria d’Arnau de Vilanova”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 11, pp. 63-84.
- Joaquim CARRERAS i ARTAU (1947), “Vida d’Arnau de Vilanova”, pròleg a ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum I: escrits religiosos*, pp. 11-49.
- Joaquim CARRERAS i ARTAU (1947), “Les obres religioses d’Arnau de Vilanova”, ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum I: escrits religiosos*, Barcelona, Barcino, 1987 (reimpressió), pp. 35-49.
- Joaquim CARRERAS i ARTAU (1947), “Arnaldo de Vilanova, apologista antijudaico”, *Sefarad*, 7, pp. 49-61.
- Joaquim CARRERAS i ARTAU (1950), *L'epistolari d'Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Joaquim CARRERAS i ARTAU - Ernest MARTÍNEZ FERRANDO (1955), *Relaciones de Arnau de Vilanova con los reyes de la casa de Aragón. Discurso leído el día 12 de junio de 1955 en la recepción pública del Dr. D. Joaquín Carreras Artau en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y contestación de Ernesto Martínez Ferrando*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.
- Roque CHABÁS (1903), “Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva”, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 9, pp. 11-49.
- Paul DIEPGEN (1909), “Studien zu Arnald von Villanova, I. Der Lebens- und Bildungsgang Arnalds von Villanova”, *Archiv für Geschichte der Medizin*, 3, pp. 115-130 (reedició: *Medizin und Kultur*, Stuttgart, Ferdinand Enke, 1938, pp. 108-120).
- Paul DIEPGEN (1909), *Arnald von Villanova als Politiker und Laientheologe von 1299 bis Herbst 1308*, Berlín-Leipzig, Dr. Walter Rothschild, “Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte”, 9.

- Heinrich FINKE (1901), “Arnaldo de Villanova en la corte de Bonifacio VIII”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, 1 (gener-febrer), pp. 24-25.
- Heinrich FINKE (1902), *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, Münster, Aschendorff, “Vorreformationsgeschichliche Forschungen”, 2.
- Francesc J. FORTUNY (1989), “La filosofia d’Arnau de Vilanova”, *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, 3, pp. 19-54.
- Francesc J. FORTUNY (1989), “Arnau de Vilanova: els límits de la raó teològica. Arnau en oposició a Averrois, Maimònides i Tomàs d’Aquino”, *Estudi General*, 9, pp. 31-60.
- Pedro GIL-SOTRES (1985-1986), “Nota sobre las relaciones entre Arnau de Vilanova y la Casa real de Mallorca”, *Dynamis*, 5-6, pp. 397-401.
- Robert E. LERNER (1988-89), “The Pope and the Doctor”, *The Yale Review*, 78, pp. 62-79.
- MARTÍ DE BARCELONA [Jaume BAGUNYÀ] (1935), “Nous documents per a la biografia d’Arnau de Vilanova”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 11, pp. 85-127.
- MARTÍ DE BARCELONA [Jaume BAGUNYÀ] (1935), “Regesta de documents arnaldians coneguts”, *Estudis franciscans*, 47, pp. 261-300.
- Michael MCVAUGH (1982), “Further documents for the biography of Arnau de Vilanova”, *Dynamis*, 2, pp. 363-372.
- Marcelino MENÉNDEZ y PELAYO (1880), *Historia de los heterodoxos españoles*, 2^a ed. (1918), Madrid, Librería Nacional de Victoriano Suárez, III, pp. 179-225.
- Jaume MENSA (1994), *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, “Treballs de la secció de filosofia i ciències socials”.
- Jaume MENSA (1995), “Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l’*Expositio super Apocalypsi*: anàlisi comparativa d’alguns temes comuns a aquesta obra i a les obres polèmiques d’Arnau de Vilanova”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d’Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, I, pp. 105-205.
- Jaume MENSA (1997), *Arnau de Vilanova*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, “Episodis de la Història”, 313.

- Josep M. NADAL - Modest PRATS (1982), “Llatí i romanç. Arnau de Vilanova (1238?-1311)”, *Història de la llengua catalana*, I: *Dels inicis fins al segle XV*, Barcelona, Edicions 62, “Estudis i documents”, 33, pp. 380-386.
- Juan Antonio PANIAGUA (1951), “Vida de Arnaldo de Vilanova”, *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 3, pp. 3-83.
- Juan Antonio PANIAGUA (1959), “Cronología de los hechos conocidos de la vida de Arnau de Vilanova”, *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica*, 11, pp. 420-432.
- Josep PERARNAU (1988), “Arnau de Vilanova. Metge, diplomàtic, teòleg (1240?-Gènova 1311)”, *La nostra gent. Història de Catalunya*, I: *Les arrels*, Barcelona, Plaza i Janés, pp. 164-168.
- Josep PERARNAU (1988-1989), “Noves dades biogràfiques de mestre Arnau de Vilanova”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 7/8, pp. 276-282.
- Josep PERARNAU (1994), “Arnau de Vilanova, polemista antijueu a Lleida el 1303?”, *Revista catalana de teologia*, 19, pp. 109-118.
- Josep PERARNAU - Francesco SANTI (1994), “Villeneuve (Vilanova, Arnaud de)”, *Dictionnaire de Spiritualité*, XVI, París, Beauchesne, cols. 785-797.
- Josep PERARNAU (1995), “Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, I, pp. 25-103.
- Gian Luca POTESTÀ (1995), “Dall'annuncio dell'Anticristo all'attesa del Pastore Angelico. Gli scritti di Arnaldo di Villanova nel codice dell'Archivio Generale nel codice dell'Archivio Generale dei Carmelitali”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, I, pp. 287-344.
- Jaume PUIG I OLIVER (1995), “Unes prediccions pseudo-arnaldianes del segle XV. Edició i estudi”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, I, pp. 207-285.
- Martí de RIQUER (1964), “Arnau de Vilanova”, M. de RIQUER - A. COMAS - J. MOLAS, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, I, pp. 353-372.
- Mateu RODRÍGUEZ LIZONDO (1981), “La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova”, *Dynamis*, 1, pp. 241-273.

Antoni RUBIÓ i LLUCH (1908), *Documents per l'història de la cultura catalana medieval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

SALVADOR DE LES BORGES [Joan BOTAM] (1957), *Arnau de Vilanova moralista*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Francesco SANTI (1987), *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual*, València, Diputació Provincial de València, "Història i Societat", 5.

Francesco SANTI (1989), "La ripresa degli studi su Arnaldo de Villanova. Prospettive storiografiche e pubblicazioni recenti", *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, 3, pp. 7-18.

Francesco SANTI (1995), "Note sulla fisionomia di un autore. Contributo allo studio dell'*Expositio super Apocalypsi*", J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, I, pp. 345-376.

2) ESTUDIS SOBRE EL CORPUS MÈDIC, ALQUÍMIC I FILOSOFICONATURAL ATRIBUÏT A ARNAU DE VILANOVA

Alberto ALONSO GUARDO (1998), "Los *Aphorismi extravagantes* y el *Regimen podagre* de Arnaldo de Vilanova. Estudio comparativo", M. PÉREZ GONZÁLEZ (coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*, Lleó, Universidad de León, I, pp. 201-209.

Miquel BATLLORI (1934), "Un carteig erudit sobre l'autenticitat del *Breviarium* d'Arnau de Vilanova", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 10, pp. 25-43 (reed.: BATLLORI [1994], *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, pp. 365-389).

Miquel BATLLORI (1947), "Les obres mèdiques catalanes d'Arnau de Vilanova", notícia preliminar dins ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum II: escrits mèdics*, Barcelona, Barcino, pp. 53-91.

Miquel BATLLORI (1971), "Entorn de les fonts dels *Regiments de Sanitat* d'Arnau de Vilanova", *I Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana (Barcelona-Montpeller, 1970)*, I, Barcelona, Universitat de Barcelona, Càtedra d'Història de la Medicina, pp. 253-254.

Dianne M. BAZELL (1995), "De esu carniū: Arnald of Villanova's defence of Carthusian abstinence", *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, II, pp. 227-248.

Dianne M. BAZELL (1999), “Estudi introductori”, *AVOMO*, XI: *De esu carniium*, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera.

Antoine CALVET (1995), “Les *alchimica* d’Arnaud de Villeneuve à travers la tradition imprimée (XVIe-XVIIe siècles). Questions bibliographiques”, D. KAHN - S. MATTON, *Alchimie. Art, histoire et mythes. Actes du premier colloque international de la Société d’Étude de l’Histoire de l’Alchimie, Paris, Collège de France, 14-15-16 mars 1991*, Paris - Milà, S.É.H.A.- Archè, pp. 157-190.

Antoine CALVET (1995), “Mutations de l’achimie médicale au XVe siècle. A propos des textes authentiques et apocryphes d’Arnaud de Villeneuve”, *Micrologus*, III, pp. 185-209.

Giuliana CAMILLI (1995), “Il *Rosarius philosophorum* attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del trecento”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d’Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, II, pp. 175-208.

Lluís CIFUENTES - Michael McVAUGH (1998), “Estudi introductori”, *AVOMO*, X.2: *Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)*, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, pp. 13-124.

Lluís CIFUENTES (1999), “Vernacularization as an intellectual and social bridge. The Catalan translations of Teodorico’s *Chirurgia* and of Arnau de Vilanova’s *Regimen sanitatis*”, *Early science and medicine*, 4/2, pp. 127-148.

Pedro CONDE - Enrique MONTERO - M^o Cruz HERRERO (1999), “*Tractatus de conceptu*. El tratado “Sobre la concepción atribuido a Pierre Nadille”, *Tractatus de conceptu. Tractatus de sterilitate mulierum*, pp. 27-45, Valladolid, Universidad de Valladolid.

Chiara CRISCIANI (1978), “*Exemplum Christi e Sapere*. Sull’epistemologia di Arnaldo da Villanova”, *Archives Internationals d’Histoire des Sciences*, 28, pp. 245-298.

Paul DIEPGEN (1909), “Studien zu Arnald von Villanova, II. Zur Echtheitsfrage des *Breviarium*”, *Archiv für Geschichte der Medizin*, 3, pp. 188-196 (reedició: *Medizin und Kultur*, Stuttgart, Ferdinand Enke, 1938, pp. 120-127).

Paul DIEPGEN (1910), “Studien zu Arnald von Villanova, III. Arnald und die Alchemie”, *Archiv für Geschichte der Medizin*, 3, pp. 369-396 (reedició: *Medizin und Kultur*, pp. 127-176).

- Paul DIEPGEN (1911), “Studien zu Arnald von Villanova, IV. Arnalds Stellung zur Magie, Astrologie und Oneiromantie”, *Archiv für Geschichte der Medizin*, 5, pp. 88-115 (reedició: *Medizin und Kultur*, pp. 150-172).
- Paul DIEPGEN (1912), “Arnaldus de Villanova *De improbatione maleficiorum*”, *Archiv für Kulturgeschichte*, 9, pp. 385-403.
- Paul DIEPGEN (1937), “Die Weltanschauung Arnalds von Villanova und seine Medizin”, *Scientia*, 61, pp. 38-47.
- Richard J. DURLING (1985), “Introduction”, *AVOMO, XV: Commentum supra tractatum Galieni De malicia complexionis diverse / Doctrina Galieni de interioribus*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 299-303.
- Else FÖRSTER (1912), “Roger Bacon’s *De retardandis senectutis accidentibus et de sensibus conservandis* und Arnald von Villanova’s *Liber de conservanda iuventute et retardanda senectute*”, Leipzig, Institut für Geschichte der Medizin.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1982), “Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): El Hipócrates latino y la introducción del nuevo Galeno”, *Dynamis* 2, pp. 97-158.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1987), “La recepción del *Colliget* de Averroes en Montpellier (c. 1285) y su influencia en las polémicas sobre la naturaleza de la fiebre”, *Homenaje al prof. Darío Cabanelas Rodríguez, O.F.M., con motivo de su LXX aniversario*, II, Granada, Universidad de Granada, pp. 317-332.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1988), “Las influencias de la medicina islámica en la obra médica de Arnau de Vilanova”, *Estudi General*, 9, pp. 79-95.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1995), “Hacia el establecimiento de un *canon* de las obras médicas de Arnau de Vilanova, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d’Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, II, pp. 23-29.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1998), “The *new Galen*: a challenge to Latin Galenism in thirteenth-century Montpellier”, K.-D. FISCHER - D. NICKEL - P. POTTER, *Text and Tradition. Studies in ancient medicine and its transmission*, Leiden - Boston - Colònia, Brill, pp. 55-83.
- Luis GARCÍA BALLESTER (2001), “El «proyecto Arnau»: origen y gestación”, J. ARRIZABALAGA (ed.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (1975-2000). 25 anys d’un projecte internacional*, Barcelona, Societat Catalana d’Història de la Ciència i de la Tècnica, pp. 13-21.

- Luis GARCÍA BALLESTER - Eduard FELIU (1993), “La versió hebrea d’Abraham Abigdor” [*Medicationis parabole*], *AVOMO*, VI.2, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 98-133.
- Luis GARCÍA BALLESTER - Eduard FELIU (1993), “Las relaciones intelectuales entre médicos judíos y cristianos: la traducción hebrea de las *Medicationis parabole* de Arnau de Vilanova, por Abraham Abigdor (ca. 1384)”, *Asclepio*, 45/1, pp. 55-88.
- Luis GARCÍA BALLESTER - Pedro GIL-SOTRES (1986), *Teorías sobre la fiebre y averroísmo médico en Montpellier: Bernardo de Gordon y Arnau de Vilanova*, Santander - Pamplona, Universidad de Cantabria - Universidad de Navarra, 1986.
- Luis GARCÍA BALLESTER - Michael McVAUGH - Juan Antonio PANIAGUA (1978), “Catálogo de *incipits* de los manuscritos médicos latinos atribuidos a Arnau de Vilanova” (mecanografiat), Granada.
- Luis GARCÍA BALLESTER - Fernando SALMÓN - Eustaquio SÁNCHEZ SALOR (1995), “Tradicción manuscrita y autoría: sobre la posible autenticidad del comentario de Arnau de Vilanova al *De morbo et accidenti* de Galeno”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d’Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, II, pp. 31-74.
- Luis GARCÍA BALLESTER - Eustaquio SÁNCHEZ SALOR (1985), “Introducción”, *AVOMO*, XV, pp. 13-137
- Luis GARCÍA BALLESTER - Eustaquio SÁNCHEZ-SALOR - Michael McVAUGH - Anna TRIAS (1985), “Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova: su valor para la edición crítica de sus obras médicas”, *Asclepio*, 27, pp. 39-66.
- Joan GARCIA FONT (1970), “Simbologia del *De somniorum interpretatione* d’Arnau de Vilanova i la seva relació amb la medicina”, *I Congrés Internacional d’Història de la Medicina Catalana (Barcelona-Montpeller 1970)*, pp. 255-264.
- Pedro GIL-SOTRES (1988), “Introducción”, *AVOMO*, IV, pp. 7-120.
- Pedro GIL-SOTRES (1996), “Los *regimina sanitatis*”, *AVOMO*, X.1, pp. 471-568.
- Pedro GIL-SOTRES (1996), “La higiene medieval”, *AVOMO*, X.1, pp. 569-861.
- Sebastià GIRALT (2000), “Arnau de Vilanova i les propietats ocultes, de la màgia a la medicina universitària”, J. BATLLÓ - P. DE LA FUENTE - R. PUIG (coord.), *V Trobades d’Història de la Ciència i de la Tècnica, Roquetes, 11-13 de desembre de 1998*, Barcelona, Societat Catalana d’Història de la Ciència i de la Tècnica (IEC), pp. 393-398.

- Miguel Ángel GONZÁLEZ MANJARRÉS (1998), “Problemas de autoría en el *Tractatus contra calculum*, obra atribuida a Arnaldo de Villanova”, M. PÉREZ GONZÁLEZ (coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*, Lleó, Universidad de León, I, pp. 515-524.
- Mirko Drazen GRMEK (1957), “La lettre sur la magie noire et les autres manuscrits d’Arnaud de Villeneuve dans les bibliothèques yougoslaves”, *Archives Internationales d’Histoire des Sciences*, 42, pp. 21-26.
- Barthélemy HAURÉAU (1881), “Arnaud de Villeneuve, médecin et chimiste”, *Histoire littéraire de la France*, XXVIII, París, H. Welter editeur, 1900², pp. 26-126.
- Danielle JACQUART - Claude THOMASSET (1985), “L’amour *heroïque* à travers le traité d’Arnaud de Villeneuve”, J. CÉARD (ed.), *La folie et le corps*, París, Presses de l’École Normale Supérieure, 1985, pp. 143-158.
- José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (1998), “Las Artes Liberales en Arnau de Vilanova y Ramón Llull”, I. X. Adiego (ed.), *Actes del XIII Simposi de la Secció Catalana de la S.E.E.C. (Tortosa, 15-18 d’abril de 1998)*, Tortosa, pp. 229-234.
- Michael MCVAUGH (1967), “Arnald of Vilanova and Bradwardine’s Law”, *Isis*, 58, pp. 56-64.
- Michael MCVAUGH (1970), “Arnald of Villanova”, *Dictionary of Scientific Biography*, Nova York, Charles Scribner’s Sons, I, pp. 289-291.
- Michael MCVAUGH (1971), “The *Experimenta* of Arnold of Villanova”, *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, I, pp. 107-118.
- Michael MCVAUGH (1972), “Theriac at Montpellier, 1285-1325”, *Sudhoffs Archiv*, 56, pp. 113-144.
- Michael MCVAUGH (1973), “Nota sobre las relaciones entre dos maestros de Montpellier: Arnau de Vilanova y Bernardo Gordon”, *Asclepio*, XXV, pp. 331-336.
- Michael McVAUGH (1974), “The *Humidum Radicale* in Thirteenth-Century Medicine”, *Traditio*, 30, pp. 259-283.
- Michael MCVAUGH (1975), “The development of Medieval Pharmaceutical Theory”, *AVOMO*, II, Granada - Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 1-136.
- Michael MCVAUGH (1976), “Two Montpellier Recipe Collections”, *Manuscripta*, 20 (III), pp.175-180.

- Michael McVAUGH (1981), “The autorship of the Galenic *Compendium de interioribus*, ‘Quoniam diversitas...’”, *Dynamis* 1, pp. 225-229.
- Michael McVAUGH (1981), “Introduction”, *AVOMO XVI: Translatio libri Galieni de rigore et tremore et ictigatione et spasmo*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1981, pp. 9-45.
- Michael McVAUGH (1985), “Introduction”, *AVOMO, III: Tractatus de amore heroico - Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 11-42.
- Michael McVAUGH (1990), “The Nature and Limits of Medical Certitude at Early Fourteenth-Century Medicine”, *Osiris*, 6, pp. 62-84.
- Michael McVAUGH (1992), “Arnau de Vilanova’s *Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)* and Medieval Military Medicine”, *Viator*, 23, p. 201-213.
- Michael McVAUGH (1995), “Two texts, one problem: the autorship of the *Antidotarium* and *De venenis* attributed to Arnau de Vilanova”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d’Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, II, pp. 75-94.
- Michael McVAUGH (1995), “Post-scriptum to Two texts, one problem: the autorship of the *Antidotarium* and *De venenis* attributed to Arnau de Vilanova”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 14/2, Barcelona, apèndix.
- Michael McVAUGH (2000), “Introduction”, *AVOMO, V.1: Tractatus de intentione medicorum*, pp. 127-197, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, 2000.
- Michael McVAUGH (2001), “Moments of inflection: the careers of Arnau de Vilanova”, P. BILLER - J. ZIEGLER (ed.), *Religion and medicine in the Middle Ages*, York Medieval Press, pp. 47-67.
- Michael McVAUGH (2001), “The 25th-anniversary volume of the *AVOMO: De intentione medicorum*”, J. ARRIZABALAGA (ed.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (1975-2000). 25 anys d’un projecte internacional*, Barcelona, Societat Catalana d’Història de la Ciència i de la Tècnica, pp. 23-24.
- Michael McVAUGH - Luis GARCÍA BALLESTER (1995), "Therapeutic method in the later Middle Ages: Arnau de Vilanova on medical contingency", *Caduceus*, 11, pp. 73-86.

- Enrique MONTERO CARTELLE (1993), "Autoría y época del *De sterilitate*", *Tractatus de sterilitate. Anónimo de Montpellier* (s. XV, atribuido a A. de Vilanova, R. de Moleris y J. de Turre), pp. 11-23, Valladolid, Universidad de Valladolid.
- Roger A. PACK (1966), "*De pronosticatione sompniorum libellus Guillelmo de Aragonia adscriptus*", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 33, pp. 237-293.
- Roger A. PACK (1969), "Addenda to an article on William of Aragon", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 35, pp. 297-298.
- Juan Antonio PANIAGUA (1949), "La patología general en la obra de Arnau de Vilanova", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 1949, 1, pp. 49-119.
- Juan Antonio PANIAGUA (1959), "La obra médica de Arnau de Vilanova. Introducción y fuentes", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 9, pp. 351-401.
- Juan Antonio PANIAGUA (1959), "Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 9, pp. 406-419.
- Juan Antonio PANIAGUA (1959), "L'arabisme à Montpellier dans l'oeuvre d'Arnald de Villeneuve", *Comptes rendus du XVI Congrès d'Histoire de la médecine (Montpellier 1958)*, Bruxelles, Le Scalpel, reproduit dans *Le Scalpel*, 117 (1964), 631-637.
- Juan Antonio PANIAGUA (1963), "La psicoterapia en las obras médicas de Arnau de Vilanova", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 15, pp. 3-15.
- Juan Antonio PANIAGUA (1966), "El *opusculum Contra calculum* de Arnaldo de Vilanova", *Actas del Segundo Congreso Español de Historia de la Medicina [Salamanca 1965]*, Madrid, Sociedad Española de Historia de la Medicina, I, pp. 103-111.
- Juan Antonio PANIAGUA (1966-67), "Arnau de Vilanova médico escolástico", *Asclepio*, 18-19, pp. 517-532.
- Juan Antonio PANIAGUA (1969), *El Maestro Arnau de Vilanova, médico*, València, Cátedra e Instituto de Historia de la Medicina, "Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia", 8 (reeditat amb correccions dins Juan Antonio PANIAGUA (1994), *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundación Uriach 1838).

- Juan Antonio PANIAGUA (1980), “El *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* y otros presuntos *regimina* arnaldianos”, *El maravilloso regimiento y orden de vivir (una versión castellana del Regimen Sanitatis ad regem Aragonum)*, Saragossa, Cátedra de Historia de la Medicina, pp. 31-77.
- Juan Antonio PANIAGUA (1980), “Las ediciones renacentistas de *Medicationis parabolae*”, A. ALBARRACÍN *et alii*, *Medicina e Historia*, Madrid, Editorial de la Universidad Complutense.
- Juan Antonio PANIAGUA (1981), “Las traducciones de textos médicos hechas del árabe al latín por el Maestro Arnau de Vilanova”, *Actas del XXVII Congreso Internacional de Historia de la Medicina [Barcelona 1980]*, Barcelona, Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears, pp. 321-32.
- Juan Antonio PANIAGUA (1982), “Las *Medicationis parabolae* del Maestro Arnau de Vilanova: consideraciones en torno a la elaboración de su texto crítico”, *Dynamis*, 2, pp. 75-96.
- Juan Antonio PANIAGUA (1984), “Abstinencia de carnes y medicina. (El *Tractatus de esu carniuum* de Arnau de Vilanova)”, *Scripta Theologica*, 16, pp. 323-346.
- Juan Antonio PANIAGUA (1985), “Arnau de Vilanova, maître-régent à l'école de médecine de Montpellier”, *Histoire de l'école médicale de Montpellier. Actes du 110è Congrès National de Sociétés Savantes, Montpellier 1985*, París, C.T.H.S., pp. 57-66.
- Juan Antonio PANIAGUA (1985), “Maître Arnau de Vilanova paradigme de la Médecine Universitaire Médiévale”, *Colloque International d'Histoire de la Médecine Médiévale, I, Orléans, Société Orléanaise d'Histoire de la Médecine - Centre Jeanne d'Arc*, pp. 64-73.
- Juan Antonio PANIAGUA (1995) “En torno a la problemática del corpus científico arnaldiano”, *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, II, pp. 9-22.
- Juan Antonio PANIAGUA (2001), “Preliminares del proyecto de edición crítica de la obra médica de Arnau de Vilanova”, J. ARRIZABALAGA (ed.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (1975-2000). 25 anys d'un projecte internacional*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, pp. 9-12.
- Juan Antonio PANIAGUA - Luis GARCÍA BALLESTER (1996), “El *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*”, *AVOMO*, X.1, pp. 863-885.

- Juan Antonio PANIAGUA - Pedro GIL-SOTRES (1993), “Estudio de su contenido y notas al texto” [*Medicationis parabole*], *AVOMO*, VI.2, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 241-325.
- Juan Antonio PANIGUA - Pedro GIL-SOTRES (1993), “Introducción al *Comentum super quasdam parabolas*”, *AVOMO*, VI.2, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 327-343.
- Juan Antonio PANIGUA - Pedro GIL-SOTRES (1993), “Introducción a los *Aphorismi extravagantes*”, *AVOMO*, VI.2, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 377-388.
- Juan Antonio PANIGUA - Pedro GIL-SOTRES - Luis GARCÍA BALLESTER - Eduard FELIU (1993), “Introducción a las *Medicationis parabole*”, *AVOMO*, VI.2, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 239-325.
- Joan PARELLADA FELIU (1970), “Un incunable d’Arnau de Vilanova: l’*Antidotarium* editat a València l’any 1495”, *I Congrés Internacional d’Història de la Medicina Catalana (Barcelona-Montpeller 1970)*, pp. 265-280.
- Michela PEREIRA (1995), “Arnaldo de Villanova e l’alchimia. Un’indagine preliminare”, J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d’Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, II, pp. 95-174.
- Anna TRIAS (1983), “Sobre un pretendido *Segon libre del Regiment de Sanitat*, atribuido a Arnau de Vilanova”, *Dynamis*, pp. 281-287.
- Anna TRIAS (1994), “Introducció”, *Arnaldi de Villanova Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, Barcelona, ETD Micropublicaciones.
- René VERRIER (1947-1949), *Études sur Arnaud de Villeneuve (v. 1240-1311)*, 2 vols., Leiden, E. J. Brill.
- Nicolas WEILL-PAROT (2001), “Astrologie, médecine et art talismanique à Montpellier: les sceaux astrologiques pseudo-arnaldiens”, *L’Université de médecine de Montpellier et son rayonnement. XIII-XV siècles. Colloque international, Montpellier, 17-19 mai 2001* (en premsa).
- Judith WILCOX - John M. RIDDLE (1995), “Qustā ibn Lūqā’s *Physical Ligatures* and the recognition of the placebo effect. With an edition and translation”, *Medieval encounters. Jewish, Christian and Muslim culture in confluence and dialogue*, 1, pp. 1-48.

Joseph ZIEGLER (1995), “Arnau de Vilanova: a Case-study of a Theologizing Physician”, *Actes de la I Trobada Internacional d’Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, II, pp. 249-303.

Joseph ZIEGLER (1998), *Medicine and Religion c. 1300. The case of Arnau de Vilanova*, Oxford, Clarendon Press.

3) HISTÒRIA DE LA MEDICINA I DE LES MALALTIES

Lawrence I. CONRAD - Michael NEVE - Vivian NUTTON - Roy PORTER - Andrew WEAR (1995), *The Western Medical Tradition. 800 BC to AD 1800*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 139-158.

N. F. J. ELOY, *Dictionnaire historique de la Médecine ancienne et moderne...*, Mons, H. Hoyois, 1778 (reimpressió: Brussel·les, Culture et civilization, 1973).

Luis GARCÍA BALLESTER (1976), *Historia social de la medicina en la España de los siglos XIII al XVI. I: La minoría musulmana y morisca*, Madrid, Akal.

E. GURT *et al.* (1929-35²), *Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, Berlín-Viena.

Stanley W. JACKSON (1986), *Melancholia and depression: from Hippocratic times to modern times*, New Haven, Yale University Press (traducció castellana de C. Vázquez de Parga: *Historia de la melancolía y la depresión desde los tiempos hipocráticos a la época moderna*, Madrid, Turner, 1989).

Raymond KLIBANSKY, Erwin PANOFSKY and Fritz SAXL (1964), *Saturn and Melancholy. Studies in the History of Natural Philosophy, Religion and Art*, Londres-Nova York (traducció castellana: *Saturno y la melancolía. Estudios de historia de la filosofía de la naturaleza, la religión y el arte*, Madrid, Alianza Editorial, 1991).

Pedro LAÍN ENTRALGO (1950), *La historia clínica. Historia y teoría del relato patográfico*, Barcelona, Salvat, 1961².

Fernando SALMÓN (1997), “La historia de las mujeres en la práctica de la historia de la medicina”, C. SEGURA (ed.), *La historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la historia*, Madrid, Asociación cultural Al-Mudayna.

Nancy G. SIRAI (1990), *Medieval and early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago-Londres, The University of Chicago Press.

Hubertus TELLENBACH (1974), *Melancholie*, Springer Verlag, Berlín (traducció castellana de A. Guera: *Melancolía. Visión histórica del problema. Endogenidad. Tipología. Patogenia. Clínica*, Madrid, Ediciones Morata, 1976).

Owsei TEMKIN (1973), *Galenism. Rise and decline of a medical philosophy*, Ithaca (NovaYork), Cornell University Press.

4) HISTÒRIA DE LA MEDICINA I DE LES MALALTIES EN L'ANTIGUITAT

Agustín ALBARRACÍN (1971), “La medicina homérica”, P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina, I: Era pretécnica*, Barcelona, Salvat, pp. 251-267.

Marie-Paule DUMINIL (1985), “La mélancolie amoureuse dans l'Antiquité”, J. CÉARD (ed.), *La folie et le corps*, París, Presses de l'École Normale Supérieure, 1985, pp. 91-109.

Frederick L. DUNN (1993), “Malaria”, K. KIPLE (ed.), *The Cambridge World History of Human Disease*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 855-862.

Cyril ELGOOD (1971), “La medicina en el antiguo Irán”, P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina, I: Era pretécnica*, Barcelona, Salvat, pp. 225-241.

Luis GARCÍA BALLESTER (1972), *Alma y enfermedad en la obra de Galeno. Traducción y comentario del escrito Quod animi mores corporis temperamenta sequantur*, València - Granada, Universidad de Granada.

Luis GARCÍA BALLESTER (1972), *Galeno en la sociedad y en la ciencia de su tiempo (c. 130-c. 200 d. de C.)*, Madrid, Guadarrama, “Punto Omega”, 146.

Luis GARCÍA BALLESTER (1981), “Galen as a medical practitioner: problems in diagnosis”, V. NUTTON (ed.), *Galen: problems and prospects*, Londres, The Wellcome Institute for the History of Medicine, pp. 13-46.

Luis GARCÍA BALLESTER (1981), “Experiencia y especulación en el diagnóstico galénico”, *Dynamis*, 1, pp. 203-223.

Luis GARCÍA BALLESTER (1992), “Los orígenes del renacimiento médico europeo: cultura médica escolástica y minoría judía”, *Manuscripts. Revista d'història moderna*, 10, pp. 119-155.

- Luis GARCÍA BALLESTER (1995), “Elementos para la construcción de las historias clínicas en Galeno”, *Dynamis*, 15, pp. 47-65.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1997), “Introducción general”, GALÈ, *Sobre la localización de las enfermedades (De locis affectis)*, Madrid, Gredos, pp. 7-86.
- Carlos GARCÍA GUAL (1984), “Del melancólico como atrabiliario según las antiguas ideas griegas sobre la enfermedad de la melancolía”, *Faventia*, 6/1, pp. 41-50.
- Luis GIL (1971), “La medicina en el período pretécnico de la cultura griega”, P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, I: *Era pretécnica*, Barcelona, Salvat.
- Luis GIL (1969), *Therapeia. La medicina popular en el mundo clásico*, Madrid, Guadarrama, “Crítica y ensayo”, 40.
- W. H. S. JONES (1963), “Popular medicine in ancient Italy”, PLINI, *Natural History*, VIII, Cambridge (Mass.-Londres), Loeb Classical Library, 1975.
- W. H. S. JONES (1967), “The prevalence of Malaria in Ancient Greece”, D. BROTHWELL - A.T. SANDISON, *Diseases in Antiquity*, Springfield (Illinois), Charles C. Thomas Publisher, pp. 170-176.
- Phillip de LACY (1981) “Introduction”, GALÈ, *De Hippocratis et Platonis placitis*, I-V, Berlín, Akademie-Verlag, “Corpus Medicorum Graecorum”, V, 4, 1, 2, pp. 12-60.
- Pedro LAÍN ENTRALGO (1970), *La medicina hipocrática*, Madrid, Revista de Occidente (reimpresión: Madrid, Alianza Editorial, 1987, “Alianza Universidad”, 340).
- Gerald C. MOSS (1967), “Mental Disorder in Antiquity”, D. BROTHWELL - A.T. SANDISON, *Diseases in Antiquity*, Springfield (Illinois), Charles C. Thomas Publisher, pp. 709-722.
- Jackie PIGEAUD (1987), *La maladie de l'ame. Étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*, París, Société d'édition “Les belles lettres”.
- Jackie PIGEAUD (1987), *Folie et cures de la folie chez les médecins de l'antiquité gréco-romaine*, París, Société d'édition “Les belles lettres”.

Jackie PIGAUD (1988), “Introducción” a [ARISTÒTIL], *El hombre de genio y la melancolía. Problema XXX, 1*, traducció castellana de Cristina Serna, Barcelona, Quaderns Crema, 1996.

Jackie PIGAUD (1995), “Introduction”, ARISTÒTIL, *La verité des songes. De la divination dans le sommeil*, París, Éditions Payot et Rivage.

Aníbal RUIZ MORENO - Luisa GALIMBERTI (1958), “La gota en la obra de Galeno”, *Archivo Iberoamericano de la Historia de la Medicina*, 10, pp. 249-274.

Bennet SIMON (1978), *Mind and madness in the ancient Greece. The classical roots of modern psychiatry*, Ithaca - Londres, Cornell University Press.

Jerry STANNARD (1993), “Diseases of Western Antiquity”, K. KIPLE (ed.), *The Cambridge World History of Human Disease*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 262-270.

Mario VEGETTI (1984), “La terapia dell’anima. Patologia e disciplina del soggetto in Galeno”, GALÈ, *Le passioni e gli errori dell’anima opere morali*, Venècia, Marsilio, pp. 131-155.

5) HISTÒRIA DE LA MEDICINA I DE LES MALALTIES EN L’EDAT MITJANA

Jole AGRIMI - Chiara CRISCIANI (1983), “Medici e *vetulae* dal duecento al quattrocento: problemi di una ricerca”, *Cultura popolare e cultura dotta nel seicento. Atti del Convegno di Studio di Genova (23-25 novembre 1982)*, Milà, Franco Angeli Editore, 1983.

Jole AGRIMI - Chiara CRISCIANI (1988), *Edocere medicos. Medicina Scolastica nei secoli XIII-XV*, Guerini e Associati, Milà-Nàpols.

Jole AGRIMI - Chiara CRISCIANI (1990), “Per una ricerca su *experimentum-experimenta*: riflessione epistemologica e tradizione medica (secoli XIII-XV)”, P. GIANNI-I. MAZZINI (ed.), *Presenza del lessico greco e latino nelle lingue contemporanee. Ciclo di lezioni tenute all’Università di Macerata nell’a.a. 1987/1988*, Macerata, Università degli Studi di Macerata.

Jole AGRIMI - Chiara CRISCIANI (1993), “Savoir médical et anthropologie religieuse. Les représentations et les fonctions de la *vetula* (XIIIe-XIVe siècle)”, *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, 48/5, pp. 1281-1308.

- Jole AGRIMI - Chiara CRISCIANI (1994), *Les consilia médicaux*, Brepols, Turnhout, "Typologie des sources du moyen âge occidental", 69.
- Cristina ÁLVAREZ (1994), "Estudio", ABŪ L-ALĀ' ZUHR, *Kitāb al-muḡarrabāt (Libro de las experiencias médicas)*, Madrid, CSIC-AECI, "Fuentes arábico-hispanas", 17.
- Marie-Thérèse d'ALVERNY (1982), "Translations and translators", R. L. BENSON - G. CONSTABLE (ed.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, pp. 421-462 (reedició: *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age*, Aldershot, Variorum, 1995).
- Marie-Thérèse d'ALVERNY (1985), "Pietro d'Abano traducteur de Galien", *Medioevo*, 11, pp. 19-64 (reedició: *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age*, Aldershot, Variorum, 1995).
- Jon ARRIZABALAGA (1994), "Facing the Black Death: perceptions and reactions of university medical practitioners", L. GARCÍA BALLESTER - R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM, *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 237-288.
- Gerhard BAADER (1987), "Anatomie, Konsilienliteratur und der neue Naturalismus in Italien im Spätmittelalter und Frühhumanismus", Wolfram PRINZ - Andreas BEYER (ed.), *Die Kunst und das Studium der Natur vom 14. zum 16. Jahrhundert*, Weinheim, VCH, 1987, pp. 127-139.
- Laura BORRÀS (1999), *Més enllà de la raó*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Montserrat CABRÉ - Fernando SALMÓN (1999), "Poder académico versus autoridad femenina: la Facultad de Medicina de París contra Jacoba Félicie (1322)", *Dynamis*, 19, pp. 55-78.
- Antoni CARDONER (1973), *Història de la medicina a la corona d'Aragó (1162-1479)*, Barcelona, Scientia.
- Lluís CIFUENTES (1997), "Translatar sciència en romans catalanesch", *Llengua & literatura*, pp. 7-42.
- Chiara CRISCIANI (1996), "L'individuale nella medicina tra Medioevo e Umanesimo: i consilia", R. CARDINI - M. A. REGOLIOSI (ed.), *Umanesimo e medicina. Il problema dell'individuale*, Roma, Bulzoni, "Humanistica", 17, pp. 1-32.
- Luke DEMAITRE (1975), "Theory and Practice in Medical Education at the University of Montpellier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Journal of the History of Medicine*, 30, pp. 103-123.

- Luke DEMAITRE (1996), "The Relevance of Futility: Jordanus de Turre (fl. 1313-1335) on the Treatment of Leprosy Luke Demaitre. *Appendix: Jordanus De Turre, De Lepra Nota*", *Bulletin of the History of Medicine*, 70/1, pp. 25-61.
- Richard J. DURLING (1967), "Corrigenda and Addenda to Diels' *Galenica*", *Traditio*, 23, pp. 461-476.
- Richard J. DURLING (1981), "Corrigenda and Addenda to Diels' *Galenica*", *Traditio*, 37, pp. 373-381.
- William EAMON - Gundolf KEIL (1987), "*Plebs amat empirica: Nicholas of Poland and his critique of the mediaeval medical establishment*", *Sudhoffs Archiv*, 71/2, pp. 180-196.
- Leland L. ESTES (1983), "The medical origins of the European witch craze: a hypothesis", *Journal of social history*, 17, pp. 271-284.
- Ana Isabel MARTÍN FERREIRA (1996), "Introducción", *Tratado médico de Constantino el Africano. Constantini Liber de elephancia*, Valladolid, Universidad de Valladolid.
- Roger FRENCH (1998), "Anatomical rationality", R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM - L. GARCÍA BALLESTER (eds.), *Medicine from the Black Death to the French Disease (History of Medicine in Context)*, Aldershot, Ashgate, pp. 288-323.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1989), *La medicina a la València medieval*, València, Alfons el Magnànim de l'IVEI, "Descobrim el País Valencià", 29.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1992), "Medicina y filosofía natural en la Europa latina de los siglos XII y XIII: un debate abierto", *Arbor* CXLII, 558-559-560 (Junio-Agosto 1992), pp. 119-145.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1993), "Medical Ethics in Transition in Thirteenth-Fourteenth Centuries Latin Medicine: New Problems on the Physician-Patient Relationship and the Doctor's Fee", A. WEAR - R. FRENCH, *Medical Ethics. And Historical Approach*, Londres, "Clio Medica", 24.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1994), "Introduction: Practical medicine from Salerno to the Black Death", L. GARCÍA BALLESTER - R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM, *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-29.

- Luis GARCÍA BALLESTER (1994), “La medicina”, J. M. JOVER (dir.), *Historia de España Menéndez Pidal, XVI: La época del gótico en la cultura española (c. 1220-c. 1480?)*, Madrid, Espasa Calpe, pp. 595-656.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1998), “Sobre el origen de los tratados de baños (*de balneis*) como género literario en la medicina medieval”, *Cronos*, I/1, pp. 7-59.
- Luis GARCÍA BALLESTER (2001), *La búsqueda de la salud. Sanadores y enfermos en la España medieval*, Barcelona, Península.
- Luis GARCÍA BALLESTER - Lola FERRÉ - Eduard FELIU (1990), “Jewish Appreciation of Fourteenth-Century Scholastic Medicine”, *Osiris*, 6, pp. 85-117 (esp. pp. 91-93).
- Pedro GIL-SOTRES (1993), “Le regole di vita sana”, M. D. GRMEK (dir.), *Storia del pensiero medico occidentale, I: Antichità e Medioevo*, Bari, Laterza, pp. 399-484.
- Pedro GIL-SOTRES (1994), “Derivation and revulsion: the theory and practice of medieval phlebotomy”, L. GARCÍA BALLESTER - R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM, *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 110-155.
- Pedro GIL-SOTRES (1996), “Los regimina sanitatis”, *AVOMO*, X.1: *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera, 1996, pp. 481-568.
- D. GRACIA - J. L. VIDAL (1973-1974), “La *Isagoge* de Ioannitius. Introducción, edición, traducción y notas”, *Asclepio* 26-27, pp. 267-382.
- Danielle JACQUART (1979), *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge (Supplément)*, Ginebra, Librairie Droz.
- Danielle JACQUART (1985), “La question disputée dans les facultés de médecine”, B. C. BAZÁN [et al.], *Les questions disputées et les questions quodlibétiques dans les facultés de théologie, de droit et de médecine*, pp. 279-315, Turnhout, Brepols, “Typologie des sources du Moyen Âge occidental”, 44-45.
- Danielle JACQUART (1988), “Aristotelian thought in Salerno”, P. DRONKE (ed.) *A History of twelfth-century Western philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 407-428.
- Danielle JACQUART (1990), “Theory, everyday practice, and three fifteenth-century physicians”, *Osiris*, 6, pp. 140-160.

- Danielle JACQUART (1993), “La scolastica medica”, M. D. GRMEK (dir.), *Storia del pensiero medico occidentale, I: Antichità e Medioevo*, Roma - Bari, Laterza, pp. 261-322.
- Danielle JACQUART - Françoise MICHEAU (1990), *La médecine arabe et l'occident médiéval*, París, Editions Maisonneuve et Larose, “Islam-Occident”, 7.
- Pearl KIBRE (1953), “The Faculty of Medicine at Paris, Charlatanism and Unlicensed Medical Practices in the Later Middle Ages”, *Bulletin of the History of Medicine*, 27, pp. 1-20.
- Manfred Peter KOCH - Gundolf KEIL (1966), “Die spätmittelalterliche Gesundheitslehre des ‘Herrn Arnoldus von Mumpelien’”, *Sudhoffs Archiv*, 50, pp. 361-374.
- Muriel LAHARIE (1991), *La Folie au moyen âge XIe-XIIIe siècles*, París, Léopard d'Or.
- Pedro LAÍN ENTRALGO (1964), “La relación médica en el mundo cristiano medieval”, *La relación médico-enfermo. Historia y teoría*, Madrid, Alianza editorial, 1983 (1ª edición: Madrid, Revista de Occidente), pp. 134-180.
- Pedro LAÍN ENTRALGO - Luis GARCÍA BALLESTER (1972), “Medicina bizantina”, P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina, III: Edad Media*, Barcelona, Salvat, pp. 9-39.
- Brian LAWN (1979), *The Prose Salernitan Questions*, Londres, The British Academy - Oxford University Press.
- Jean LECLERQ (1965), “Textes contemporains de Dante, sur des sujets qu'il a traités”, *Studi Medievali*, série 3, 6/2, pp. 531-535.
- Jean LECLERQ (1966), “Galvano da Levanto e l'Oriente”, A. PERTUSI (ed.), *Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e Rinascimento*, Venècia, Sansoni, pp. 403-416.
- José MARTÍNEZ GÁZQUEZ - Luis GARCÍA BALLESTER (1991), “Las *Epistulae de flebotomia* y los *Calendaria* en el galenismo práctico de los siglos XIII y XIV”, J. A. LÓPEZ FÉREZ (ed.), *Galeno: obra, pensamiento, influencia*, Madrid, pp. 281-289.
- Michael MCVAUGH (1992), “The *Aphorisms* of Armengaud Blaise”, C. DE BACKER (ed.), *Cultuurhistorische Caleidoscoop*, 415-419, Gant, Stichting Mens en Kultur.

- Michael MCVAUGH (1993), *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Michael MCVAUGH (1994), “Medical knowledge at the time of Frederick II”, *Micrologus*, 3, pp. 3-17.
- Michael MCVAUGH (1994), “Petrus Cellerarius discipulus Arnaldi de Villanova”, *Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Age. Mélanges d’Histoire des Sciences offerts à Guy Beaujouan*, Ginebra - París, Librairie Doz - Librairie Champion, pp. 337-350.
- Michael MCVAUGH (1997), “Bedside manners in the Middle Ages”, *Bulletin of the History of Medicine*, 71/2, pp. 201-223.
- Michael MCVAUGH (1997), “Armengaud Blaise as a translator of Galen”, E. SYLLA - M. MCVAUGH (eds.), *Texts and Contexts in Ancient and Medieval Science. Studies on the Occasion of John E. Murdoch’s Seventieth Birthday*, Leiden - Nova York - Colònia, Brill, pp. 115-133.
- Enrique MONTERO CARTELLE (1983), “Introducción”, *Constantini liber de coitu. El tratado de andrología de Constantino el Africano*, estudi i edició crítica, Santiago de Compostel·la, Universidade de Santiago, pp. 11-70.
- Enrique MONTERO CARTELLE (1990), “Encuentros de culturas en Salerno: Constantino el Africano, traductor”, J. HAMESSE - M. FATTORI (ed.), *Rencontres de cultures dans la philosophie médiévale. Traductions et traducteurs de l’antiquité tardive au XIVe siècle. Actes du Colloque international de Cassino (1-17 juin 1989)*, Lovaina - Cassino, Institut d’Études Médiévales de l’Université Catholique de Louvain - Università degli Studi di Cassino, pp. 65-88.
- Marilyn NICLOUD (1995), “L’adaptation du discours diététique aux pratiques alimentaires: l’exemple de Barnabas de Reggio”, *Mélanges de l’École Française de Rome. Moyen âge*, 107/1, pp. 207-231.
- Marilyn NICLOUD (2001), “Les régimes de santé des médecins de Montpellier”, *L’Université de médecine de Montpellier et son rayonnement. XIII-XV siècles. Colloque international, Montpellier, 17-19 mai 2001* (en premsa).
- Agostino PARAVICINI BAGLIANI (1991), “Medici e ricette mediche alla corte papale del Duecento”, *Medicina e scienze della natura alla corte dei papi nel duecento*, Spoleto, Centro italiano di studi sull’alto Medioevo, “Biblioteca di Medioevo latino”, 4, pp. 1-52.

- Agostino PARAVICINI BAGLIANI (1991), “Medicina e scienze della natura alla corte di Bonifacio VIII”, *Medicina e scienze...*, pp. 233-266.
- Agostino PARAVICINI BAGLIANI (1991), “Cultura e scienza araba nella Roma del Duecento”, *Medicina e scienze...*, pp. 177-232.
- Agostino PARAVICINI BAGLIANI (1991), “Il mito della *Prolongatio vitae* e la corte pontificia del duecento: il *De retardatione accidentium senectutis*”, *Medicina e scienze...*, pp. 281-326.
- Agostino PARAVICINI BAGLIANI (1991), “Ruggero Bacone, Bonifacio VIII e la teoria della *Prolongatio vitae*”, *Medicina e scienze...*, pp. 327-361.
- Josep PERARNAU (1982), “Activitats i fórmules supersticiosos de guarició a Catalunya en la primera meitat del segle XIV”, *Arxiu de textos catalans antics*, 1, pp. 47-78.
- Tiziana PESENTI (1982), “Generi e pubblico nella letteratura medica padovana nel Trecento e Quattrocento”, *Università e società nei secoli XII-XVI (Nono Convegno Internazionale del Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte. Pistoia, 1979)*, 1982, pp. 523-545.
- Tiziana PESENTI (1989), “Arti e medicina: la formazione del *curriculum medico*”, L. GARGAN - O. LIMONE, *Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia medioevale (secoli XII-XIV). Atti del Convegno internazionale di studi. Lecce-Otranto 6-8, ottobre 1986*, Galatina, Congedo, pp. 153-177.
- Tiziana PESENTI (1990), “Le *Articelle* di Daniele di Marsilio Santasofia (+1410), professore di medicina”, *Studi petrarcheschi*, 7, pp. 48-92.
- Tiziana PESENTI (1993), “*Articella* dagli incunaboli ai manoscritti. Origini e vicende di un titolo”, Maria COCHETTI (ed.), *Mercurius in Trivio. Studi di bibliografia e di biblioteconomia per Alfredo Serrai nel 60º compleanno (20 novembre 1992)*, Roma, Bulzoni, “Il Bibliotecario”, 7, pp. 129-145.
- Giovanna PETTI BALBI (1984), “Società e cultura a Genova tra due e trecento”, *Genova, Pisa e il Mediterraneo tra due e trecento. Atti de la società ligure di storia patria*, 24/2, pp. 121-149.
- Giovanna PETTI BALBI (1986), “Arte di governo e crociata: il *Liber sancti passagii* di Galvano da Levanto”, *Studi e ricerche. Istituto di civiltà classica cristiana medievale (Genova)*, 7, pp. 131-168.
- Loris PREMUDA (1972), “Anatomía de la Baja Edad Media”, LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, III: *Edad Media*, pp. 297-311.

- Ernest RENAN (1881), “Ermengaud Blaise”, *Histoire littéraire de la France*, XXVIII, París, H. Welter editeur, 1900², pp. 127-138.
- John RIDDLE (1970), “Lithotherapy in the Middle Ages. Lapidaries considered as medical texts”, *Pharmacy in History*, 12.
- John RIDDLE (1974), “Theory and practice in medieval medicine”, *Viator*, pp. 157-184.
- Agustín RUBIO VELA (1981), “Una fundación burguesa en la Valencia medieval: el Hospital de En Clapers (1311)”, *Dynamis*, pp. 17-49.
- Agustín RUBIO VELA (1983), “Una hospital medieval según su fundador: el testamento de Bernat dez Clapers (Valencia 1311)”, *Dynamis*, pp. 373-387.
- Fernando SALMÓN (1996), “Sources for a Galenic visual theory in late thirteenth century”, *Sudhoffs Archiv*, 80/2, pp. 167-183.
- Fernando SALMÓN (1996), “The many Galens of the medieval commentators on vision”, *Revue d'Histoire des Sciences*, 50/4, pp. 397-419.
- Fernando SALMÓN (2000), “Technologies of authority in the medical classroom in the thirteenth and fourteenth centuries”, *Dynamis*, 20, pp. 135-157.
- Heinrich SCHIPPERGES (1972), “La medicina en el Medioevo árabe”, P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, III: *Edad Media*, Barcelona, Salvat, pp. 59-117.
- Heinrich SCHIPPERGES (1972), “La medicina en la Edad Media latina”, P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, III: *Edad Media*, Barcelona, Salvat, pp. 228-238.
- Nancy G. SIRAISSI (1980), “The Medical Learning of Albertus Magnus”, J. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, pp. 379-404.
- Nancy G. SIRAISSI (1981), *Taddeo Alderotti and his pupils. Two generations of Italian medical learning*, Princeton, Princeton University Press.
- Gotthard STROHMAIER (1993), “La ricezione e la tradizione: la medicina nel mondo bizantino e arabo”, M. D. GRMEK (dir.), *Storia del pensiero medico occidentale*, I: *Antichità e Medioevo*, Bari, Laterza, pp. 167-215.

Karl SUDHOFF (1916), “*Antipocras*, Streitschrift für mystische Heilkunde in Versen des Magisters Nikolaus von Polen”, *Archiv für Geschichte der Medizin*, 9, pp. 31-52.

Katherine H. TACHAU (1997), “Et maxime visus, cuius species venit ad stellas et d quem species stellarum veniunt. *Perspectiva* and *astrologia* in late medieval thought”, *Micrologus*, 5, pp. 201-224.

Manfred ULLMANN (1970), *Die Medizin im Islam*, Leiden, E. J. Brill.

Manfred ULLMANN (1978), *Islamic medicine*, Edimburg, Edinburgh University Press, “Islamic Surveys”, 11.

Mary Frances WACK (1990), *Lovesickness in the Middle Ages. The Viaticum and its commentaries*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Ernest WICKERSHEIMER (1936), *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge*, 2 vols., París (reimpressió: Ginebra, Librairie Droz, 1979).

Owsei TEMKIN (1977), “Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism”, *The Double face of Janus*, Baltimore-Londres, The John Hopkins University Press, pp. 202-222.

6) HISTÒRIA DE LA MEDICINA I DE LES MALALTIES EN EL RENAIXEMENT

Sidney ANGLO (1976), “Melancholia and Wichtcraft: the debate between Wier, Bodin and Scot”, AUTORS DIVERSOS, *Folie et déraison à la Renaissance. Colloque international tenu en novembre 1973*, Brussel·les, Éditions de l'Université de Bruxelles, pp. 209-228.

Jon ARRIZABALAGA (1985-1986) “El *Consilium de modorrilla* (Roma y Salamanca, 1505): una aportación nosográfica de Gaspar Torrella”, 5-6, pp. 59-94.

Jon ARRIZABALAGA (1996), “Práctica y teoría en la medicina universitaria de finales del siglo XV: el tratamiento del mal francés en la corte papal de Alejandro VI Borgia”, *Arbor*, CLIII, 604-605, pp. 127-160.

Jon ARRIZABALAGA (1998), *The Articella in the Early Press (c. 1476-1534)*, Cambridge Wellcome Unit for the History of Medicine - CSIC Barcelona, Department of History of the Science, Cambridge.

Jon ARRIZABALAGA (2000), “Tradició medieval i cultura humanista en la medicina universitària: les activitats editorials de Francesc Argilagues i Guillem Caldentei

per a les premses italianes de les acaballes del segle XV”, traducció catalana d’E. Orriols i apèndix per S. Giralt, M. BARCELÓ (coord.), *Al tombant de l’edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d’estudis històrics locals. Palma, del 15 al 17 de desembre de 1999*, pp. 175-197.

Jon ARRIZABALAGA - Luis GARCÍA BALLESTER - José Luis GIL ARISTU (1991), “Del manuscrito al primitivo impreso: la labor editora de Francesc Argilagues (*fl. c.* 1470-1504) en el renacimiento médico italiano”, *Asclepio*, 43, pp. 3-49.

Melchor BAJÉN (1995), “Sexo, moral y medicina en la España de la contrarreforma. Un informe inédito del jesuita Miguel Pérez (1550-1605) sobre la polución”, *Dynamis*, 15, pp. 445-457.

Laurence BROCKLISS - Colin JONES (1997), *The medical world of early modern France*, Oxford, Clarendon Press.

Jean CÉARD (1976), “Folie et démonologie”, AUTORS DIVERSOS, *Folie et déraison à la Renaissance. Colloque international tenu en novembre 1973*, Bruxelles, Éditions de l’Université de Bruxelles, pp. 129-147.

Jean CÉARD (1988), “Médecine et démonologie: les enjeux d’un débat”, *Litterature, médecine et société*, 9, pp. 167-184.

John R. CLARK (1986), “Roger Bacon and the composition of Marsilio Ficino’s *De vita longa* (*De vita*, book II)”, *Journal The Warburg and Courtauld Institutes*, 49, pp. 230-233.

Allen G. DEBUS (1972), “El mundo médico de los paracelsistas”, P. Laín ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina, IV: Medicina moderna*, Barcelona, Salvat, pp. 118-126.

Allen G. DEBUS (1977), *The Chemical philosophy. Paracelsian science and medicine in the sixteenth and seventeenth centuries*, Nova York, Science History Publications.

Allen G. DEBUS (1991), *The French Paracelsians. The Chemical Challenge to Medical and Scientific Tradition in Early Modern France*, Cambridge, Cambridge University Press.

Allen G. DEBUS (1996), “La medicina chimica nella prima età moderna”, M. D. GRMEK (dir.), *Storia del pensiero medico occidentale. II: Dal Rinascimento all’inizio dell’ottocento*, Bari, Laterza, pp. 51-92.

- Oskar DIETHELM (1970), "The medical teaching of demonology in the 17th and 18th centuries", *Journal of the history of the behavioral sciences*, 6/1, pp. 3-15.
- Peter DILG (1987), "The antarabism in the medicine of humanism", AUTORS DIVERSOS, *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo europeo. Convegno internazionale (Roma, 2-4 ottobre 1984)*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, pp. 269-287.
- Richard J. DURLING (1961), "A chronological census of Renaissance editions and translations of Galen", *Journal The Warburg and Courtauld Institutes*, 24, pp. 230-305.
- Jack L. EVANS (1966), "Witchcraft, Demonology and Reinassance Psichiatri", *The Medical Journal of Australia*, 53, no. 23.
- Roger FRENCH - Jon ARRIZABALAGA (1998), "Coping with French Disease: university practitioners' strategies and tactics in the transition form the fifteenth to the sixteenth century", R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM - L. GARCÍA BALLESTER (eds.), *Medicine from the Black Death to the French Disease (History of Medicine in Context)*, Aldershot, Ashgate, pp. 248-287.
- Luis GARCÍA BALLESTER (1993), "La nueva industria del libro médico y el renacer del humanismo médico latino", M. FERNÁNDEZ-ÁLVAREZ *et alii*, *La cultura del renaixement. Homenatge al pare Miquel Batllori*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 111-128
- Luis GARCÍA BALLESTER (2000), "Galenismo y enseñanza médica en la universidad de Salamanca del siglo XV", *Dynamis* 20, pp. 209-247.
- Miguel Ángel GONZÁLEZ MANJARRÉS (2000), *Andrés Laguna y el humanismo médico. Estudio filológico*, [Salamanca], Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León.
- Wlodzimierz HUBICKI (1973), "Livabius, Andreas", Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of Scientist Biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons, VII, pp. 309-312.
- Pearl KIBRE (1970), "Adam of Bodenstein", Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of Scientist Biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons, I, pp. 49-50.
- Enrique MONTERO CARTELLE (1989), "El humanismo médico en el Renacimiento castellano", J. RIERA *et alii*, *Ciencia medicina y sociedad en el Renacimiento castellano*, Valladolid, Universidad de Valladolid, pp. 19-38.

- Enrique MONTERO CARTELLE (2001), “El médico filólogo en el siglo XVI”, J. L. GARCÍA HOURCADE - J. M. MORENO YUSTE (coord.), *Andrés Laguna: humanismo, ciencia y política en la Europa renacentista. Congreso internacional, Segovia, 22-26 de noviembre de 1999*, [Valladolid], Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León, pp. 93-121.
- Walter PAGEL (1935), “Religious Motives in the medical Biology of the XVIIth Century”, *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 3, pp. 97-128 (reimpressió: *Religion and neoplatonism in Renaissance medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1985).
- Walter PAGEL (1958), *Paracelsus. An introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basilea, Karger, 1982².
- Walter PAGEL (1960), “Paracelsus and the Neoplastic and Gnostic Tradition”, *Ambix*, 8, pp. 125-166 (reimpressió: *Religion and neoplatonism in Renaissance medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1985).
- Walter PAGEL (1972), “Paracelso”, P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, IV: *Medicina moderna*, Barcelona, Salvat, pp. 107-118.
- Juan Antonio PANIAGUA (1977), *El doctor Chanca y su obra médica*, Madrid, ediciones Cultura Hispánica.
- Linda Deer RICHARDSON (1985), “The generation of disease: occult causes and diseases of the total substance”, A. WEAR - R. K. FRENCH - I. M. LONIE (ed.), *The medical Renaissance of the sixteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 175-194.
- Fernando SALMÓN - Montserrat CABRÉ (1998), “Fascinating women: the evil eye in medical scholasticism”, R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM - L. GARCÍA BALLESTER (eds.), *Medicine from the Black Death to the French Disease (History of Medicine in Context)*, Aldershot, Ashgate, pp. 53-84.
- Thomas J. SCHOENEMAN (1977), “The role of mental illness in the European witch hunts of the sixteenth and seventeenth centuries: an assesment”, *Journal of the history of the behavioral sciences*, 13/4, pp. 337-351.
- Andrew WEAR (1981), “Galen in Renaissance”, V. NUTTON (ed.), *Galen: problems and prospects*, Londres, The Wellcome Institute for the History of Medicine, pp. 229-262.

Andrew WEAR (1985), "Explorations in Renaissance writings on the practice of medicine", A. WEAR - R. K. FRENCH - I. M. LONIE (ed.), *The medical Renaissance of the sixteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 118-174.

7) HISTÒRIA DE LA MÀGIA I L'OCULTISME

Marie-Thérèse d'ALVERNY (1962), "Survivance de la magie antique", *Antike und Orient im Mittelalter, Miscellanea Mediaevalia*, 1, pp. 154-178 (reedició: *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age*, Aldershot, Variorum, 1995).

Michael D. BAILEY (2001), "From sorcery to witchcraft: clerical conceptions of magic in the later Middle Ages", *Speculum*, 76/4, pp. 960-990.

A. A. BARB (1963), "The Survival of the Magic Arts", A. MOMIGLIANO, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, Oxford University Press, pp. 100-125 (traducció castellana: "La supervivencia de las artes mágicas", *El conflicto entre el paganismo y el cristianismo*, Madrid, Alianza Editorial, 1989, pp. 117-143).

Ron BARKAI (1989), "L'ús dels salms en la màgia jueva de l'edat mitjana i el Renaixement", R. BARKAI *et alii*, *La càbala*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, pp. 23-57.

Guy BECHTEL (1997), *La sorcière et l'Occident. La destruction de la sorcellie en Europe des origines aux grands bûchers*, París, Plon.

Michael R. BEST - Frank H. BRIGHTMAN (1973), "Introduction", *The Book of Secrets of Albertus Magnus, of the virtues of the herbs, stones and certain beasts, also A book of the marvels of the world*, Oxford, Clarendon Press, pp. xi-xlvi.

Hans Dieter BETZ (1987), "Magic in Greco-Roman Antiquity", Mircea ELIADE (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Nova York, MacMillan Publishing Company, IX, pp. 93-97.

Joseph BIDEZ i Franz CUMONT (1938), *Les Mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*, París, Les Belles Lettres, 1973².

Jacob BRONOWSKY (1978), *Magic, science and civilization*, Nova York, Columbia University Press, 1978.

- Peter BROWN (1970), "Sorcery, demons and the rise of Chistianity: from Late Antiquity into the Middle Ages", *Witchcraft Confessions and Accusations*, Association of Social Anthopologists Monographs, 9, pp. 17-45 (reedició: *Religion and society in the age of Saint Augustine*, Londres, Faber and Faber, 1972, pp. 119-146).
- Charles BURNETT (1996), "Talismans: magic as science? Necromancy among the seven liberal arts", C. BURNETT, *Magic and Divination in the Middle Ages. Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*, Aldershot, Variorum, pp. 1-15.
- Elisabeth M. BUTLER (1948), *The myth of the magus*, Cambridge, Cambridge University Press (traducció castellana de M. Gutiérrez: *El mito del mago*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997).
- Elisabeth M. BUTLER (1949), *Ritual magic*, University Park, The Pennsylvania State University Press (Pennsylvania), 1998⁴.
- Franco CARDINI (1979), *Magia, stregoneria, superstizioni nell'Occidente medievale*, Florència, La Nuova Italia Editrice (traducció castellana d'A. P. Moya: *Magia, brujería y superstición en el Occidente medieval*, Barcelona, Península, 1982).
- Julio CARO BAROJA (1961), *Las brujas y su mundo*, Madrid, Alianza Editorial, 1982.
- Norman COHN (1975), *Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch- Hunt*, Londres, Chatto, 1975 (traducció castellana d'O. Cortés: *Los demonios familiares de Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1980).
- Brian P. COPENHAVER (1978), *Symphorien Champier and the reception of the occultist tradition in Renaissance France*, La Haia - París - Nova York, Mouton publishers.
- Brian P. COPENHAVER (1991), "Natural magic, hermetism and occultism in early modern science", D. C. LINDBERG - R. S. WESTMAN, *Reappraisals of the scientific revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 261-301.
- Ioan Petru CULIANU (1987), "Magic in medieval and Renaissance Europe", Eliade MIRCEA (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Nova York, MacMillan Publishing Company, IX, pp. 101-97.
- Charles DAREMBERG - Edmond SAGLIO, dir. (1877-1919), "Magie", *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, París, Hachette (reimpressió: Graz, Akademische Druck, 1969).

- Lorraine DASTON - Katharine PARK (1998), *Wonders and the order of nature, 1150-1750*, Nova York, Zone Books.
- Christoph DAXELMÜLLER (1993), *Zauberpraktiken*, Zurich, Artemis & Winkler Verlag (traducció castellana de C. Ruiz: *Historia social de la magia*, Barcelona, Herder, 1997).
- Eric R. DODDS (1951), *The Greeks and the Irrational*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles (traducció castellana de M. Araujo: *Los griegos y lo irracional*, Madrid, Alianza Editorial, "Alianza Universidad", 268).
- Edgar H. DUNCAN (1968), "The literature of alchemy and Chaucer's *Canon's yeoman's tale*: framework, theme and characters", *Speculum*, 43/4, pp. 633-656.
- William EAMON (1983), "Technology as Magic in the Late Middle Ages and Renaissance", *Janus*, 270.
- Toufic FAHD (1987), "Magic in Islam", Mircea ELIADE (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Nova York, MacMillan Publishing Company, IX, pp. 104-109.
- Toufic FAHD (1992), "La connaissance de l'inconnaissable et l'obtention de l'impossible dans la pensée mantique et magique de l'Islam", *Bulletin d'études orientales*, 44, pp. 32-44.
- Claire FANGER (1998), "Medieval ritual magic: what it is and why we need to know more about it", C. FANGER (ed.), *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Late Medieval Ritual Magic*, University Park, The Pennsylvania State University Press (Pennsylvania), pp. vii-xviii.
- Claire FANGER (1998), "Plundering the Egyptian treasure: John the Monk's *Book of Visions* and its relation to the *Ars notoria* of Solomon", C. FANGER (ed.), *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Late Medieval Ritual Magic*, University Park, The Pennsylvania State University Press (Pennsylvania), pp. 216-249.
- Valerie FLINT (1991), *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Princeton (N. J.), Princeton University Press.
- Valerie FLINT - Richard GORDON - Georg LUCK - Daniel OGDEN (1999), *Witchcraft and magic in Europe: Ancient Greece and Rome*, sèrie editada per B. Ankarloo - S. Clark, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- James George FRAZER (1922³), *The Golden Bough*, Nova York, The Macmillan Company (primera edició de 1890; traducció castellana de E. i T. I. Campuzano: *La rama dorada. Magia y religión*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1961).

- Carlo GINZBURG (1984), “Présomptions sur le sabbat”, *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, 39/2, pp. 341-351.
- Mario GRIGNASCHI (1982), “Remarques sur la formation et l'interprétation du Sīr al-ʿasrār”, W. F. RYAN y Ch. B. SCHMITT, *Pseudo-Aristotle the Secret of Secrets. Sources and Influences*, Londres, The Warburg Institute, University of London, pp. 3-33.
- Bert HANSEN (1978), “Science and Magic”, D. C. LINDBERG, *Science in the Middle Ages*, Chicago - Londres, The University of Chicago Press, pp. 483-506.
- Bert HANSEN (1985), *Nicole Oresme and the marvels of nature. A study of his De causis mirabilium with critical edition, translation, and commentary*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Joseph HANSEN (1900), “Credenze magiche, eresia e Inquisizione”, J. HANSEN, *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter* (traducció italiana: M. ROMANELLO, *La stregoneria in Europa (1450-1650)*, Bolonya, Società editrice il Mulino, 1978², pp. 69-94).
- Donald H. HILL (1987), “Magic in primitive societies”, Mircea ELIADE (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Nova York, MacMillan Publishing Company, IX, pp. 89-92.
- Keith HUTCHISON (1982), “What happened to occult qualities in the scientific revolution”, *Isis*, pp. 233-253.
- Danielle JACQUART (1988), “De la science à la magie: le cas d'Antonio Guainerio, médecin italien du XVe siècle”, *Litterature, médecine et société*, 9, pp. 137-156.
- Naomi JANOWITZ (2001), *Magic in the Roman world. Pagans, Jews and Christians*, Londres - Nova York, Routledge.
- Henry KAHANE - Renée KAHANE - Angelina PIETRANGELI (1965-1966), “Picatrix and the Talismans”, *Romance Philology*, 19, pp. 574-593.
- Richard KIECKHEFER (1989), *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, (traducció castellana de M. Cabré: *La magia en la Edad Media*, Barcelona, Crítica, 1992, “Drakontos”).
- Richard KIECKHEFER (1997), *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*, University Park, The Pennsylvania State University Press (Pennsylvania), 1998².

- Richard KIECKHEFER (1998), “The Devil’s comtemplatives: the *Liber iuratus*, the *Liber visionum* and christian appropriation of Jewish occultism”, C. FANGER (ed.), *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Late Medieval Ritual Magic*, University Park, The Pennsylvania State University Press (Pennsylvania), pp. 250-265.
- Francis KING (1975), *Magic. The Western Tradition*, Londres, Thames and Hudson.
- Frank KLAASSEN (1998), “English Manuscripts of Magic, 1300-1500: A Preliminary Survey”, C. FANGER (ed.), *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Late Medieval Ritual Magic*, University Park, The Pennsylvania State University Press (Pennsylvania), pp. 3-31.
- Alan Charles KORS - Edward PETERS, ed. (2001), *Witchcraft in Europe, 400-1700. A documentary History*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Richard LEMAY (1987), “De la scholastique à l’histoire par le truchement de la philologie: itinéraire d’un médiéviste entre Europe et Islam”, AUTORS DIVERSOS, *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo europeo. Convegno internazionale (Roma, 2-4 ottobre 1984)*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, pp. 339-535.
- Richard LEMAY (1992), “L’Islam historique et les sciences occultes”, *Bulletin d’études orientales*, 44, pp. 21-32.
- Richard LORY (1992), “La magie chez les Iwhān al-Safā’”, *Bulletin d’études orientales*, 44, pp. 147-159.
- Georg LUCK (1985), *Arcana mundi. Magic and the occult in the Greek and Roman worlds*, Baltimore, The John Hopkins University Press (traducció castellana de E. Gallego y M. E. Pérez: *Arcana mundi. Magia y ciencias ocultas en el mundo griego y romano*, Madrid, Gredos, 1995).
- Bronislaw MALINOWSKI (1925), *Magic, science and religion and other essays*, Nova York, 1954 (traducció castellana d’A. Pérez: *Magia, ciencia, religión*, Barcelona, Ariel, 1982).
- Raoul MANSELLI (1975), “Le premesse medioevali della caccia alle streghe”, M. ROMANELLO, *La stregoneria in Europa (1450-1650)*, Bolonya, Società editrice il Mulino, 1978², pp. 39-62.
- Raoul MANSELLI (1976), *Magia e stregoneria nel Medio Evo*, Torí, G. Giappichelli editore.

- Louis MASSIGNON (1943), “Inventaire de la littérature hermetique arabe”, A. J., FESTUGIÈRE (1950), *La révélation d’Hermès Trismégiste: I. Astrologie et sciences occultes*, París, éditions J. Gabalda (reimpressió: París, Les Belles Lettres, 1981), pp. 384-400 (reedició: Louis MASSIGNON (1969), *Opera minora*, I, París, Presses Universitaires de France, pp. 650-666).
- Robert MATHIESEN (1998), “A thirteenth-century ritual to attain the Beatific Vision from the *Sworn Book* of Honorius of Tebes”, C. FANGER (ed.), *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Late Medieval Ritual Magic*, University Park, The Pennsylvania State University Press (Pennsylvania), pp. 143-162.
- John MIDDLETON (1987), “Theories of Magic”, Mircea ELIADE (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Nova York, MacMillan Publishing Company, IX, pp. 82-89.
- Ron MILLEN (1985), “The manifestation of occult qualities in the scientific revolution”, M. J. OSLER - P. L. FARBER (ed.), *Religion, science and worldview. Essays in honor of Richard S. Westfall*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 185-216.
- A. George MOLLAND (1974), “Roger Bacon as Magician”, *Traditio*, 30, pp. 445-460.
- A. George MOLLAND (1993), “Roger Bacon and the Hermetic tradition”, *Vivarium*, 31/1, pp. 140-160.
- Santiago MONTERO (1997), *Diccionario de adivinos, magos y astrólogos de la Antigüedad*, Madrid, Trotta.
- Arthur Darby NOCK (1940), “Greeks and magi”, *Journal of Roman Studies*, 30, pp. 191-198 (reedició: *Essays on religion and the ancient world*, selecció i editat per Zeph Stewart, Oxford, Clarendon Press, 1972, II, pp. 516-526).
- Arthur Darby NOCK (1949), “The problem of Zoroaster”, *The American Journal of America*, 53, pp. 272-285 (reedició: *Essays on religion and the ancient world*, selecció i editat per Zeph Stewart, Oxford, Clarendon Press, 1972, II, pp. 682-702).
- Roger A. PACK (1976), “A treatise on prognostications by Venacius of Moerbeke”, *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 43, pp. 311-314.
- Eugenia PASCHETTO (1986), “Witelo et Pietro d’Abano à propos des démons”, C. WENIN (ed.), *L’homme et son univers au Moyen Âge. Actes du septième congrès international de philosophie médiéval (30 août - 4 septembre 1982)*, II, pp. 675-682, Lovaina - París, Publications universitaires - Béatrice-Nauwelaerts, “Philosophes médiévaux”, XXVII.

- Edward PETERS (1978), *The Magician, the Witch and the Law*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1992.
- David PINGREE (1980), “Some of the sources of the *Ghāyat al-hakīm*”, *Journal The Warburg and Courtauld Institutes*, 43, pp. 1-15.
- David PINGREE (1981), “Between the *Ghāyat* and the *Picatrix* I: the Spanish Version”, *Journal The Warburg and Courtauld Institutes*, 44, pp. 27-56.
- David PINGREE (1987), “The diffusion of Arabic magical texts in Western Europe”, AUTORS DIVERSOS, *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo europeo. Convegno internazionale (Roma, 2-4 ottobre 1984)*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, pp. 57-102.
- David PINGREE (1994), “Learned magic in the time of Frederick II”, *Micrologus*, 2, 39-56.
- David PORRECA (2000), “Hermes Trismegistus: William of Auvergne’s mythical authority”, *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 67, pp. 143-158.
- Marina ROMANELLO (1975), “Introduzione”, M. ROMANELLO, *La stregoneria in Europa (1450-1650)*, Bolonya, Società editrice il Mulino, 1978², pp. 7-38.
- Jeffrey Burton RUSSELL (1972), *Witchcraft in the Middle Ages*, Ithaca (NY), Cornell University Press.
- Jeffrey Burton RUSSELL (1980), *A History of Witchcraft. Sorcelers, Heretics and Pagans*, Nova York, Thames and Hudson (traducció castellana de B. Moreno: *Historia de la brujería. Hechiceros, herejes y paganos*, Barcelona, editorial Paidós, 1998).
- Jeffrey Burton RUSSELL (1990), *Lucifer. The devil in the Middle Ages*, Ithaca (NY), Cornell University Press, (traducció castellana: *Lucifer. El diablo en la Edad Media*, Barcelona, Laertes, 1995).
- Wayne SHUMAKER (1972), *The Occult Sciences in the Renaissance*, Berkeley - Los Angeles - Londres, University of California.
- Antonella SONNINO (2000), “Ermete mago e alchimista nelle biblioteche di Guglielmo d’Alvernia e Ruggero Bacone”, *Studi medievali*, sèrie 3^a, 41/1, pp. 151-209.
- Jerry STANNARD (1970), “Bolos of Mendes”, Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of Scientific Biography*, Nova York, Charles Scribner’s Sons, I, pp. 256-257.

Loris STURLESE (1980), "Saints et magiciens: Albert le Grand en face d'Hermès Trismégiste", *Archives de philosophie*, 43, pp. 615-634.

Marie-Louise THOMSEN - Frederick H. CRYER (2001), *Witchcraft and magic in Europe: biblical and pagan societies*, sèrie editada per B. Ankarloo - S. Clark, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Lynn THORNDIKE (1923-1958), *A History of Magic and Experimental Science*, Nova York, The Macmillan Company, 8 vols.

Pinella TRAVAGLIA (1999), *Magic, causality and intentionality. The doctrine of rays in al-Kindī*, SISMEL - Edizioni del Galluzzo, "Micrologus' Library", 3.

Manfred ULLMANN (1972), *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden, E. J. Brill.

Frances A. YATES (1964), *Giordano Bruno and the Hermetic Tradicion*, Londres - Chicago, Routledge - University of Chicago Press (traducció castellana de D. Bergadà: *Giordano Bruno y la tradición hermética*, Barcelona, Editorial Ariel).

Paola ZAMBELLI (1973), "Il problema della magia naturale nel Rinascimento", *Rivista critica di Storia della Filosofia*, pp. 271-296.

Marcel ZINS-RITTER (1988), "De la possession dans la tradition hebraïque", *Litterature, medicine et société*, 9, pp. 53-88.

8) HISTÒRIA DE L'ASTROLOGIA

Tamsyn BARTON (1994), *Ancient Astrology*, Londres, Routledge.

Auguste BOUCHÉ-LECLERCQ (1899), *L'astrologie grecque*, París (reimpressió: Aalen, Scientia Verlag, 1979).

Charles BURNETT (1987), "Adelard, Ergaphalau and the science of the stars", C. BURNETT (ed.), *Warburg Institute Surveys and Texts 14. Adelard of Bath: An English Scientist and Arabist of the Early Twelfth Century*, Londres, The Warburg Institute, pp. 133-145 (C. BURNETT, *Magic and Divination in the Middle Ages. Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*, Aldershot, Variorum, 1996).

- José Luis CALVO MARTÍNEZ (1994), “La astrología como elemento del sincretismo religioso del helenismo tardío”, A. PÉREZ JIMÉNEZ (ed), *Astronomía y astrología de los orígenes al Renacimiento*, Madrid, Ediciones clásicas, pp. 143-160.
- Stefano CAROTI (1994), “L’astrologia nell’età dei Federico II”, *Micrologus*, 2, pp. 57-73.
- Bruno DELMAS (1971), “Médailles astrologiques et talismaniques dans le Midi de la France (XIII-XVI siècle)”, *96 Congrès National des Sociétés Savantes. Archeologie*, 2, Tolosa, 1971, pp. 437-454.
- Graziella FEDERICI VESCOVINI (1983), “L’astrologia tra la magia, religione e scienza”, *Arti e filosofia nel secolo XIV*, Florència, Nuove Edizioni Enrico Vallecchi.
- Graziella FEDERICI VESCOVINI (1987), “Peter of Abano and Astrology”, P. CURRY (ed.), *Astrology, Science and Society (historical Essays)*, Bury St. Edmunds (Suffolk), The Boydell Press, pp. 19-39.
- Graziella FEDERICI VESCOVINI (1992), “Pietro d’Abano tra biografia e fortuna”, PIETRO D’ABANO, *Tratatti di astronomia. Lucidator dubitabilium astronomiae, De motu octavae sphaerae e altre opere*, pp. iii-xxx, Pàdua, Programma.
- Graziella FEDERICI VESCOVINI (1992), “Introduzione” [*Lucidator dubitabilium astronomiae*], PIETRO D’ABANO, *Tratatti di astronomia...*, pp. 15-42.
- Roger FRENCH (1994), “Astrology in medical practice”, L. GARCÍA BALLESTER - R. FRENCH - J. ARRIZABALAGA - A. CUNNINGHAM, *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 30-59.
- Roger FRENCH (1996), “Foretelling the future. Arabic astrology and English medicine in the late twelfth century”, *Isis*, pp. 453-479.
- Eugenio GARIN (1954), “Imágenes y símbolos en Marsilio Ficino”, *Medioevo e Rinascimento. Studi e ricerche*, Bari, Laterza, pp. 269-288 (traducció castellana de D. Berguedà: *La revolución cultural del Renacimiento*, Barcelona, Crítica, pp. 135-157).
- Eugenio GARIN (1976), *Lo zodiaco della vita. La polemica sull’astrologia dal Trecento al Cinquecento*, Roma - Bari, Laterza, (traducció castellana d’A. P. Moya: *El zodiaco de la vida. La polémica astrológica del Trescientos al Quinientos*, Barcelona, Península, 1981).

- Jeremiah HACKETT (1997), “Roger Bacon on Astronomy-Astrology: The Sources of the *Scientia Experimentalis*”, J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences. Commemorative Essays*, Leiden - Nova York - Colònia, Brill, pp. 175-198.
- Jacques HALBRONN (1986), “L’itinéraire astrologique de trois italiens du XIIIe siècle: Pietro d’Abano, Guido Bonati, Thomas d’Aquin”, C. WENIN (ed.), *L’homme et son univers au Moyen Âge*, II, pp. 668-674, Lovaina - París, Publications universitaires - Béatrice-Nauwelaerts, “Philosophes médiévaux”, XXVII.
- Thomas LITT (1963), *Les corps célestes dans l’univers de saint Thomas d’Aquin*, Lovaina - París, Publications universitaires - Béatrice-Nauwelaerts, “Philosophes médiévaux”, VII.
- José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (1994), “Astronomía y astrología en Roma”, A. PÉREZ JIMÉNEZ (ed.), *Astronomía y astrología de los orígenes al Renacimiento*, Madrid, Ediciones clásicas, pp. 59-160.
- José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (1996), *L’homo astrologicus* du ms. 2052 des archives capitulaires de la Seu d’Urgell”, B. BAKHUCHE *et alii* (ed.), *Actes du colloque international de Montpellier, 23-25 mars 1995*, Montpellier, pp. 71-81.
- John D. NORTH (1986), “Celestial influence –the major premiss of astrology”, P. ZAMBELLI (ed.), *‘Astrologi hallucinati’. Stars and the end of the world in Luther’s time*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, pp. 45-100.
- Maxime PRÉAUD (1984), *Les astrologues à la fin du Moyen Âge*, París, J.C. Lattès.
- Betsey Barker PRICE (1980), “The Physical Astronomy and Astrology of Albertus Magnus”, J. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, pp. 173-185.
- Bruno ROY (2000), “Richard de Fournival, auteur du *Speculum astronomie*”, *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 67, pp. 159-180.
- Dov SCHWARTZ (1994), “La magie astrale dans pensée juive rationaliste en Provence au XIVe siècle”, *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 61, pp. 31-55.
- Joseph SHATZMILLER (1977), “Contacts et échanges entre savants juifs et chrétiens a Montpellier vers 1300”, *Cahiers de Fanjeaux*, 12: *Juifs et judaïsme de Languedoc*, pp. 337-334.

Joseph SHATZMILLER (1982-83), "In the search of the *Book of Figures*: Medicine and Astrology in Montpellier at the Turn of the Fourteenth Century", *Association for Jewish Studies*, 7-8, pp. 383-407.

Jim TESTER (1987), *A History of Western Astrology*, Woodbridge, The Boydell Press.

Lynn THORNDIKE (1947), "Traditional medieval tracts concerning engraved astrological images", *Mélanges Auguste Pelzer*, Lovaina, Université de Louvain, pp. 212-273.

Susanna VELA PALOMARES (1997), *Tencar. Una miscel·lània d'astrologia del s. XV, a Andorra*, [Andorra], Consell General d'Andorra.

Joan VERNET (1994), "La astrología árabe", A. PÉREZ JIMÉNEZ (ed), *Astronomía y astrología de los orígenes al Renacimiento*, Madrid, Ediciones clásicas, pp. 161-178.

Nicolas WEILL-PAROT (1999), "Causalité astrale et *science des images* au Moyen Age: Éléments de réflexion", *Revue d'histoire des sciences*, 52/2, pp. 207-240.

Lynn WHITE (1977), "Medical Astrologers and Late Medieval Technology", *Viator*, 6, pp. 295-297.

Paola ZAMBELLI (1986), "Introduction: astrologers' theory of History", P. ZAMBELLI (ed.), *'Astrologi hallucinati'. Stars and the end of the world in Luther's time*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, pp. 1-28.

Paola ZAMBELLI (1992), *The Speculum astronomiae and its enigma. Astrology, theology, and science in Albertus Magnus and his contemporaries*, Dordrecht - Boston - Londres, Kluwer Academic Publishers.

9) HISTÒRIA DE L'ALQUÍMIA

Chiara CRISCIANI - Michela PEREIRA (1996), *L'arte del sole e della luna. Alchimia e filosofia nel medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.

Pearl KIBRE (1980), "Albertus Magnus on alchemy", J. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, pp. 187-202.

Sylvain MATTON (1995), "L'influence de l'humanisme sur la tradition alchimique", *Micrologus*, III, 279-345.

William NEWMAN, "Scienza, tecnologia e filosofia nella ricerca alchimica", Chiara CRISCIANI - Michela PEREIRA (1996), *L'arte del sole e della luna. Alchimia e filosofia nel medioevo*, Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, pp. 293-318.

Michela PEREIRA (1989), *The Alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Londres, Warburg Institute (University of London).

Michela PEREIRA (1992), *L'oro dei filosofi. Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.

10) HISTÒRIA DE LES CIÈNCIES

R. ARNÁLDEZ - L. MASSIGNON - A.P. YOUSCHKEVITCH (1966), "La ciencia árabe", René TATON (dir.), *Historia general de las ciencias*, I: *De los orígenes a 1450*, Barcelona, Orbis, 1988, pp. 474-507.

Guy BEAUJOUAN (1967), "La science en Espagne aux XIVe et XVe siècle", *Conférence du Palais de la Découverte*, París (reedició: *Science médiéval d'Espagne et d'alenour*, Variorum, Aldershot, Ashgate, 1992, I).

Guy BEAUJOUAN (1972), "Visión sinóptica de la ciencia medieval en Occidente", P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, III: *Edad Media*, Barcelona, Salvat, pp. 151-163.

Paul BENOIT - Françoise MICHEAU (1989), "¿El intermediario árabe?", M. SERRES (ed.), *Historia de las ciencias*, Madrid, Cátedra, 1991, pp. 175-201.

Luca BIANCHI (1990), *Il Vescovo e i filosofi. La condanna parigina del 1277 e l'evoluzione dell'aristotelismo scolastico*, Bergamo, Lubrina, 1990.

Aleksander BIRKENMAJER (1972), *Études d'histoire des sciences en Pologne*, Wroclaw, Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, *Studia Copernicana*, IV.

Charles BURNETT (1992), "The translating activity in medieval Spain", S. Kh. JAYYUSI (ed.), *The legacy of Muslim Spain*, Leiden - Nova York - Colònia, E. J. Brill, pp. 1037-1058.

Charles BURNETT (1994), "Michael Scot and the transmission of scientific culture from Toledo to Bologna, via the court of Frederick II Hohenstaufen", *Micrologus*, 2, 101-126.

- Lluís CIFUENTES (2002), *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*, Barcelona - Palma, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears [en premsa].
- Lluís CIFUENTES (en premsa), *Els manuscrits científics en català de l'edat mitjana i el Renaixement*, Barcelona, Curial, 2 vols.
- Marshall CLAGETT (1968), *Nicole Oresme and the medieval geometry of qualities and motions. A treatise on the uniformity and difformity of intensities known as Tractatus de configurationibus qualitatum et motuum, edited with an introduction, English translation and commentary*, Madison, The University of Wisconsin.
- Brian P. COPENHAVER - Charles B. SCHMITT (1992), *Renaissance philosophy*, Oxford - Nova York, Oxford University Press.
- A. C. CROMBIE - J. D. NORTH (1970), "Bacon, Roger", Ch. C. GILLISPIE (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons, I, pp. 377-385.
- Allen G. DEBUS (1978), *Man and Nature in Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press (traducció castellana de Sergio Lugo: *El Hombre y la naturaleza en el renacimiento*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1985).
- Allen G. DEBUS, *Chemistry, alchemy and the New Philosophy, 1550-1700: studies in the history of science and medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1987.
- Pierre DUHEM (1913-1965), *Le système du monde. Histoire des doctrines cosmologiques de Platon à Copernic*, París, Hermann, 10 vols.
- William EAMON (1994), *Science and the secrets of nature. Books of secrets in medieval and early modern culture*, Princeton, Princeton University Press.
- Roger FRENCH - Andrew CUNNINGHAM (1996), *Before science. The invention of the friars' natural philosophy*, Aldershot, Scolar Press.
- Edward GRANT (1982), "The condemnation of 1277, God's absolute power and physical thought in the late middle ages", *Viator*, 10, pp. 211-244.
- Edward GRANT, ed. (1974), *A Source Book in Medieval Science*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Jeremiah HACKETT (1997), "Roger Bacon: his life, career and works", J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences. Commemorative Essays*, Leiden - Nova York

- Colònia, Brill, “Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters”, 57, pp. 7-23.
- Jeremiah HACKETT (1997), “Roger Bacon on the classification of the sciences”, J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences. Commemorative Essays*, Leiden - Nova York - Colònia, Brill, pp. 49-65.
- Jeremiah HACKETT (1997), “Roger Bacon on *Scientia Experimentalis*”, J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences. Commemorative Essays*, Leiden - Nova York - Colònia, Brill, pp. 277-315.
- Maurice-Ruben HAYOUN - Alain DE LIBERA (1991), *Averroès et l'averroïsme*, París, Presses Universitaires de France.
- Roland HISSETTE (1977), *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277*, Lovaina - París, Publications universitaires - Béatrice-Nauwelaerts, “Philosophes médiévaux”, XXII.
- Brian LAWN (1993), *The rise and decline of the scholastic Quaestio disputata. With special emphasis on its use in the teaching of medicine and science*, Leiden - Nova York - Colònia, E. J. Brill.
- Richard LEMAY (1997), “Roger Bacon’s Attitude Toward the Latin Translations and Translators of the Twelfth and Thirteenth Centuries”, J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences. Commemorative Essays*, Leiden - Nova York - Colònia, Brill, pp. 25-47.
- Geoffrey E. R. LLOYD (1979), *Magic, reason and experience. Studies in the origin and development of Greek science*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mahmoud A. MANZALAOU (1982), “Philip of Tripoli and his textual methods”, W. F. RYAN y Ch. B. SCHMITT, *Pseudo-Aristotle the Secret of Secrets. Sources and Influences*, Londres, The Warburg Institute, University of London, pp. 55-72.
- Josep MILLÀS i VALLICROSA (1933), “Pròleg”, Don Profeit TIBBON, *Tractat de l'assafea d'Azarquièl*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. xii-liii.
- Josep MILLÀS i VALLICROSA (1943-1950), *Estudios sobre Azarquièl*, Madrid - Granada, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- José PARDO TOMÁS (1991), *Ciencia y censura. La Inquisición española y los libros científicos en los siglos XVI y XVII*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

- John RIDDLE - James A. MULHOLLAND (1980), "Albert on Stones and Minerals", J. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, pp. 203-234.
- Anastasio ROJO (1989), "Ciencia y censura inquisitorial en la España del siglo XVI", J. RIERA *et alii*, *Ciencia medicina y sociedad en el Renacimiento castellano*, Valladolid, Universidad de Valladolid, pp. 39-49.
- David ROMANO (1977), "La transmission des sciences arabes par les juifs en Languedoc", *Cahiers de Fanjeaux*, 12: *Juifs et judaïsme de Languedoc*, pp. 363-386.
- Julio SAMSÓ (1992), *Las ciencias de los antiguos en al-Andalus*, Madrid, Editorial Mapfre, "Colección Al-Andalus".
- George SARTON (1950), *Introduction to the History of the Science*, Baltimore (reimpressió: Huntington, NY, Robert E. Krieger, 1975).
- Jerry STANNARD (1980), "Albertus Magnus and Medieval Herbalism", J. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, pp. 355-377.
- Lynn THORNDIKE (1949), *The Sphere of Sacrobosco and its commentators*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Fernand VAN STEENBERGCHEN (1977), *Siger de Brabant*, Lovaina - París, Publications universitaires - Béatrice-Nauwelaerts, "Philosophes médiévaux", XXI.
- G. VERBEKE (1968), "Le *De anima* d'Avicenne une conception spiritualiste de l'homme", *Avicenna latinus: Liber de anima*, IV-V, Lovaina - Leiden, E Peeters - E. J. Brill, pp. 1*-73*.
- Joan VERNET (1970), "Ibn Tibbon, Jacob ben Machir", Ch. C. GILLESPIE, *Dictionary of Scientific Biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons, XIII, pp. 400-401.
- William A. WALLACE (1970), "Albertus Magnus", Ch. C. GILLISPIE (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons, I, pp. 99-103.
- William A. WALLACE (1970), "Aquinas, saint Thomas", Ch. C. GILLISPIE (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons, I, pp. 196-200.

William A. WALLACE (1970), “William of Auvergne”, Ch. C. GILLISPIE (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, Nova York, Charles Scribner’s Sons, p XIV, p. 388-389.

Olga WEIJERS (1995), *La disputatio à la faculté des arts de Paris (1200-1350 environ). Esquisse d’une typologie*, Tournhout, Brepols, “*Studia artistarum*”, 2.

Steven J. WILLIAMS (1988), “Roger Bacon and the *Secret of Secrets*”, J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences. Commemorative Essays*, Leiden - Nova York - Colònia, Brill, “*Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters*”, 57, pp. 365-393.

Steven J. WILLIAMS (1988), “The early circulation of the pseudo-Aristotelian *Secret of Secrets* in the West: the papal and imperial courts”, *Micrologus*, 3, pp. 127-144.

Albert ZIMMERMANN (1980), “Albert le Grand et l’étude scientifique de la nature”, *Archives de philosophie*, 43, pp. 695-711.

11) CONTEXT HISTÒRIC I CULTURAL

Roger BARTRA (2001), *Cultura y melancolía. Las enfermedades del alma en la España del siglo de oro*, Barcelona, Anagrama.

Miquel BATLLORI (1975), *Algunos momentos de la expansión de la historia y de la cultura valencianas. Discurso leído en el acto de su investidura de Doctor honoris causa por la Facultad de Filosofía y Letras*, València, pp. 15-35 (trad. cat.: *A través de la història i la cultura*, Montserrat, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1979, pp. 109-127).

Bernardo C. BAZÁN (1985), “Les questions disputées, principalement dans les facultés de théologie”, B. C. BAZÁN [et al.], *Les questions disputées et les questions quodlibétiques dans les facultés de théologie, de droit et de médecine*, pp. 13-149, Turnhout, Brepols, “*Typologie des sources du Moyen Âge occidental*”, 44-45.

Paul BENOIT (1989), “La teología en el siglo XIII: una ciencia diferente a las demás”, M. SERRES (ed.), *Historia de las ciencias*, Madrid, Cátedra, 1991, pp. 203-223.

Jesús Martínez de BUJANDA (dir.), *Index des livres interdits*, X (1996): *Thesaurus de la littérature interdite au XVI siècle*, Ginebra, Centre d’Études de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz.

Walter BURKETT (1999), *Da Omero ai Magi*, Venècia, Marsilio (traducció castellana de X. Riu: *De Homero a los Magos*, Barcelona, El Acantilado, 2002).

Tomàs CARRERAS i ARTAU - Joaquim CARRERAS i ARTAU (1939-1943), *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, Madrid, Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.

Roger CHARTIER (1984), "Culture as appropriation: popular culture uses in early modern France", S. L. KAPLAN (ed.), *Understanding popular culture: Europe from the Middle Ages to the nineteenth century*, pp. 229-253, Berlín - Nova York - Amsterdam, Mouton, 1984.

Roger CHARTIER (1993), *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*, Madrid, Alianza Editorial.

Marie-Dominique CHENU (1957), *La Théologie au douzième siècle*, París, Librairie philosophique J. Vrin (traducció anglesa: *Nature, man, and society in the twelfth century essays on new theological perspectives in the latin west*, editats per J. Taylor i L. K. Little, Chicago, The University Press of Chicago).

Eusebi COLOMER (1997), *El pensament als Països Catalans durant l'edat mitjana i el renaixement*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Mario E. COSENZA (1962-67), *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists, 1300-1800*, Boston, G. K. Hall & Co., IV 5 vols.

Miguel CRUZ (1972), "Visión sinóptica de la cultura islámica", P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, III: *Edad Media*, Barcelona, Salvat, pp. 41-57.

Muhammad A. DANDAMAEV - Vladimir G. LUKONIN (1989), *The Culture and social institutions of ancient Iran*, traducció anglesa de Philip L. Kohl, Cambridge, Cambridge University Press.

Diccionari biogràfic (1966), Barcelona, Albertí editor.

Émil DURKHEIM (1912), *Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, París, Presses Universitaires de France, 1968⁵ (traducció castellana d'I. J. Ludmer: *Las Formas elementales de la vida religiosa. El sistema totémico en Australia*, Buenos Aires, Schapire, 1968).

Mircea ELIADE (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Nova York, Macmillan Publishing Company, 1987.

- Robert J. W. EVANS (1979), *The Making of the Habsburg monarchy, 1550-1700. An interpretation*, Oxford, Clarendon Press (traducció castellana de J. L. Gil Aristu: *La Monarquía de los Habsburgo, 1550-1700*, Barcelona, Labor, 1989).
- Heinrich FINKE (1908), *Acta Aragonensia. Quellen zur Deutschen, Italienischen, Französischen, Spanischen zur Kirchen und Kulturgeschichte aus der diplomatischen korrespondenz Jaymes II (1291-1327)*, Berlín (reimpressió: Aalen, Scientia Verlag, 1968).
- Gérard FRANSEN (1985), “Les questions disputées dans les facultés de droit”, B. C. BAZÁN [et al.], *Les questions disputées et les questions quodlibétiques dans les facultés de théologie, de droit et de médecine*, pp. 223-277, Turnhout, Brepols, “Typologie des sources du Moyen Âge occidental”, 44-45.
- Ricardo GARCÍA CÁRCEL (1980), *Herejía y sociedad en el siglo XVI. La inquisición en Valencia 1530-1609*, Barcelona, Península.
- Bronislaw GEREMEK (1987), “El marginado”, J. LE GOFF, *L'uomo medievale*, Roma - Bari, Laterza (traducció castellana: *El hombre medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 1990, pp. 359-386).
- Carlos GILLY (1977), “Zwischen Erfahrung und Spekulation. Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit”, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 77, pp. 57-137.
- Carlos GILLY (1985), *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1300. Ein Querschnitt durch die spanische Geistergeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basilea - Francfurt, verlag Helbing & Lichtenhahn.
- Francesco GIUNTA (1988), *La Sicília catalana*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, “Episodis de la Història”, 270.
- P. GLORIEUX (1969), “L'enseignement au Moyen Age. Techniques et méthodes en usage à la Faculté de Théologie de Paris, au XIIIe siècle”, *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 35, pp. 65-186.
- Anthony GRAFTON (1997), “El lector humanista”, G. CAVALLO - R. CHARTIER (dir.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, traducció castellana, Madrid, Taurus, 1998, pp. 281-328.
- Rudolph HIRSCH (1967), “Imprenta y lectura entre 1450 y 1550”, [*Printing, Selling and Reading, 1450-1550*, Wiesbaden, pp. 125-153], A. PETRUCCI (ed.), *Libri, editori e pubblico nell'Europa moderna*, Roma-Bari, Laterza, 1990 (traducció

- castellana de J. Monter: *Libros, editores y público en la Europa moderna*, València, Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, 1997, pp. 27-70).
- Josef HÖFER - Karl RAHNER (dir.), *Lexicon für Theologie und Kirche*, Freiburg, Verlag Herder, 1960.
- George L. Williams JEFFERSON (1988), *Papal genealogy: the families and descendants of the Popes*, Londres, McFarland & Company.
- Paul Oskar KRISTELLER (1937), *Supplementum Ficinianum. Marsilii Ficini florentini philosophi platonici opuscula inedita et dispersa*, Florència, Olschki.
- Paul Oskar KRISTELLER (1944), "The scholastic background of Marsilio Ficino. With an edition of unpublished texts", *Traditio*, 2, pp. 257-318.
- Jacques LE GOFF (1957), *Les intellectuels au Moyen Âge*, París, Éditions du Seuil, 1985² (traducció castellana d'A. L. Bixio: *Los intelectuales en la Edad Media*, Barcelona, Gedisa, 1996⁴).
- Jacques LE GOFF (1964), *La civilisation de l'Occident médiéval*, París, Flammarion, 1982 (traducció castellana: *La civilización del occidente medieval*, Barcelona, Paidós, 1999).
- Jacques LE GOFF (1978), "Les marginaux dans l'Occident médiéval, B. VINCENT (dir.), *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Cahiers Jussieu, 10/8 (traducció castellana d'A. L. Bixio: "Los marginados en el Occidente medieval", *Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval*, Gedisa, Barcelona, 1996³).
- Henri-Jean MARTIN (1969), "La circulación del libro en Europa y el papel de París en la primera mitad del siglo XVII" [*Livre, pouvoirs et société à Paris au XVII siècle*, Ginebra, pp. 296-330], A. PETRUCCI (ed.), *Libri, editori e pubblico nell'Europa moderna*, Roma-Bari, Laterza, 1990 (traducció castellana de J. Monter: *Libros, editores y público en la Europa moderna*, València, Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, 1997, pp. 119-168).
- R. I. MOORE, "Heresy as disease", W. LOURDAUX - D. VERHELST (1976), *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.). Proceedings of the International Conference, Louvain, May 13-16, 1973*, Lovaina, Leuven University Press, pp. 1-11.
- R. I. MOORE (1987), *The formation of a persecuting society. Power and deviance in Western Europe, 950-1250*, Oxford, Basil Blackwell (traducció castellana de Enrique Gavilán: *La Formación de una sociedad represora. Poder y disidencia en la Europa occidental, 950-1250*, Barcelona, Crítica, 1989).

- David NIRENBERG (1996), *Communities of violence. Persecution of minorities in the Middle Ages*, Princeton (N. J.), Princeton University Press (traducció castellana d'A. Cardona: *Comunidades de violencia*, Barcelona, Península, 2001).
- Francesco del PUNTA - Concetta LUNA (1993), "La teologia scolastica", G. CAVALLO - C. LEONARDI - E. MENESTÒ, *Lo spazio letterario del Medioevo. 1. Il Medioevo latino. I. La produzione del testo*, II, Roma, Salerno Editrice, pp. 323-353.
- Amedeo QUONDAM (1990) "Mercancía de honor/Mercancía de utilidad. Producción del libro y trabajo intelectual en Venecia en el siglo XVI", A. PETRUCCI (ed.), *Libri, editori e pubblico nell'Europa moderna*, Roma-Bari, Laterza, 1990 (traducció castellana de J. Monter: *Libros, editores y público en la Europa moderna*, València, Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, 1997, pp. 71-118).
- Marjorie REEVES (1969), *The Influence of prophecy in the later Middle Ages. A study in Joachimism*, Oxford, Clarendon Press.
- Francisco RICO (1970), *El pequeño mundo del hombre*, Madrid, Alianza Editorial, "Alianza Universidad", 463 (2ª edició augmentada i corregida, 1980).
- Antonio ROTONDÒ (1974), "Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 1570 e il 1580", A. ROTONDÒ, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Pubblicazioni dell'Istituto di Scienze Politiche dell'Università di Torino, Torí.
- J. SANCHIS y SIVERA (1933), "Para la historia del derecho eclesiástico valenciano", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 9, pp. 137-147.
- Jean-Claude SCHMITT (1988), "Les superstitions", J. LE GOFF - R. RÉMOND, *Histoire de la France religieuse. I: Des dieux de la Gaule à la Papauté d'Avignon (des origines au XIVe siècle)*, París, pp. 416-551 (traducció castellana de T. Clavel, *Historia de la superstición*, Barcelona, Crítica, 1992).
- Jean SEZNEC (1939), *La Survivance de dieux antiques. Essai sur le rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'art de la Renaissance*, Londres, Warburg Institute (París, Flammarion, 1980).
- Armando F. VERDE (1973-1985), *Lo Studio fiorentino, 1473-1503*, Florència, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento.
- Jacques VERGER (1973), *Les Universités au Moyen Age*, París, Presses Universitaires de France.

Francis YATES (1966), *The art of memory*, Londres, Roudledge & Kegan Paul (traducció castellana d'I. Gómez de Liaño: *El Arte de la memoria*, Madrid, Taurus, 1974).

12) FILOLOGIA

Lois ALIBERT (1966), *Dictionnaire occitan-français d'après les parlers languedociens*, Tolosa, Institut d'Études Occitanes, 1993⁵.

Jacques ANDRÉ (1985), *Les noms de plantes dans la Rome antique*, París, Les Belles Lettres.

Juan José BARCÍA GOYANES (1984), “Vena basílica y vena cefálica. A propósito de un reciente trabajo de Hans J. Oesterle”, *Dynamis*, 4, pp. 239-245.

Juan José BARCÍA GOYANES (1993), “Todavía unas palabras sobre las venas cefálica y basílica”, *Asclepio*, 45, pp. 61-69.

J. P. de BEAUMARCHAIS - Daniel COUTY - Alain REY (1987), *Dictionnaire des littératures de langue française*, París, Bordas.

Avelina CARRERA, “Glosario”, Elio Antonio de NEBRIJA, *Dictionarium medicum*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2001, pp. 153-357.

Joan COROMINES (1980-91), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial.

Joan COROMINES - José A. PASCUAL (1983), *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos.

Manlio CORTELAZZO - Paolo ZOLLI (1988), *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bolonya, Zanichelli.

Pierre CHANTRAINE (1968), *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, París, Klincksieck, 1983²

Willen F. DAENS (1993), *Nomina simplicium medicinarum ex synonymariis medi aevi collecta*, Leiden - Nova York - Colònia, E. J. Brill.

Antoine DONDAINE (1959) “Abréviations latines et signes recommandés pour l'apparat critique des éditions médiévaux”, *Bulletin de la Societé International pour l'étude de la philosophie médiéval*, 1, pp. 142-149.

César E. DUBLER (1953-1959), *La Materia médica de Dioscórides. Transmisión medieval y renacentista*, Barcelona, Barcelona Emporium, 6 vols.

Charles Du Fresne Sieur DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, edició de L. Favre, Niort 1883-1887, 10 vols. (reimpressió: Graz, Akademische Druck-U. Verlagsanstalt 1954).

Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti, Roma, 1929-1950, 35 vols.

Hermann FISCHER (1929), *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1967.

Pius FONT QUER (1962), *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, [Barcelona] Labor [1990¹²].

Gran enciclopèdia catalana, 15 vols., Barcelona, 1969-1980.

S.-J. HONNORAT (1846-47), *Dictionnaire provençal-français ou dictionnaire de la langue d'oc ancienne et moderne*, Repos, Digne (reimpressió: Marsella, Lafitte Reprints, 1971, 3 vols.

I DEUG-SU, “Gli specula”, G. CAVALLO - C. LEONARDI - E. MENESTÒ (dir.), *Lo spazio letterario del Medioevo. 1. Il Medioevo latino. Vol. II: La produzione del testo*, Roma, Salerno Editrice, tom I, pp. 515-534.

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1995), *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana - Edicions 62.

Emil LEVY (1894-1924), *Provenzalisches supplement-Wörterbuch: Berichtigungen und Ergänzungen zu Raynouards Lexique roman*, Leipzig, Reisland (reimpressió: Hildesheim - New York, Georg Olms Verlag, 1973), 8 vols.

Henry George LIDDELL - Robert SCOTT (1940), *A Greek-English Lexicon*, novena edició revisada i augmentada per Henry Stuart Jones i altres, Oxford, Clarendon Press.

José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (1995), “Traducciones árabo-latinas en Murcia”, *Filologia mediolatina*, II, 249-257.

José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (1998), “Características de las traducciones árabo-latinas del *studium* de Murcia”, M. PÉREZ GONZÁLEZ (coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval* (León, 11-14 de Noviembre de 1997), León, Universidad de León, II, pp. 663-669.

- Francesc MASCLANS (1981), *Els noms de les plantes als Països Catalans*, Granollers - Barcelona, ed. Montblanc - Martín.
- Wilhelm MEYER-LÜBKE (1911-1920), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter - Universitätsverlags, 1968⁴.
- Alastair J. MINNIS (1984), *Medieval theory of authorship. Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages*, Aldershot, Scolar Press, 1988².
- Frederic MISTRAL (1878-1886), *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, París, Librarie Delagrave, 1932 (reimpressió: Ginebra - París, Slatkine,1979).
- Armando PETRUCCI (1992), “Dalla minuta al manoscritto d'autore”, G. CAVALLO - C. LEONARDI - E. MENESTÒ (dir.), *Lo spazio letterario del Medioevo. 1. Il Medioevo latino. Vol. II: La produzione del testo*, Roma, Salerno Editrice, tom I, pp. 353-372.
- François-Just-Marie RAYNOUARD (1838-44), *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours, comparée avec les autres langues de l'Europe latine précédé de nouvelles recherches historiques et philologiques*, París (reimpressió: Ginebra, Slatkine Reprints, 1977), 6 vols.
- Règles et recommandations pour les éditions critiques. Série latine* (1972), París, Les Belles Lettres.
- M. Carmen RÍOS PANISSE (1977), *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia: I. Invertebrados y peces*, Santiago de Compostel·la, Universidade de Santiago de Compostela.
- Jules RONJAT (1932), *Grammaire historique des parlers provençaux modernes*, Montpellier, Société des Langues Romanes (reimpressió: Ginebra - Marsella, Skatline Reprints - Lafitte Reprints, 1980), 2 vols.
- Thesaurus Linguae Latinae*, Leipzig, Teubner, 1900-.
- Fabio TRONCARELLI (1992), “L'attribuzione, il plagio, il falso”,G. CAVALLO - C. LEONARDI - E. MENESTÒ (dir.), *Lo spazio letterario del Medioevo. 1. Il Medioevo latino. Vol. II: La produzione del testo*, Roma, Salerno Editrice, tom I, pp. 373-390.
- Joan VENY (1980), “Transfusió i adaptació d'ictiònims en el *Dictionarium* de Pere Torra (segle XVII)”, *Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, 1, pp. 69-102 (reedició corregida: *Dialectologia filològica*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 23-86).

Walther von WARTBURG, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn - Basilea, Mohr Zbinden Druck und Verlag, 1922-1965, 21 vols.

13) CATÀLEGS DE MANUSCRITS

P. C. BOEREN (1975), *Codices Vossiani chymici*, Leiden, Universitaire Pers.

Guy BEAUJOUAN (1964), "Manuscrits scientifiques médiévaux de la Bibliothèque Colombine de Séville", *Actes du Xe Congrès international d'histoire des sciences (Ithaca, 1962)*, París, Hermann, pp. 631-634 (reedició: *Science médiéval d'Espagne et d'alentour*, Variorum, Aldershot, Ashgate, 1992, III).

Guy BEAUJOUAN (1972), "Manuscrits médiévaux du Moyen Âge conservés en Espagne", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 8, París, pp. 161-221 (reedició: *Science médiéval d'Espagne et d'alentour*, Variorum, Aldershot, Ashgate, 1992, V).

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE (MANUSCRITS), *Catalogue général des manuscrits latins, IV, Nos 3014 à 3277*, París, Bibliothèque Nationale, 1958.

BRITISH LIBRARY (1984-1986), *Index of Manuscripts in the British Library*, Cambridge, Chadwyck-Healey, 10 vols.

Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae [Codices latini], París, 1744.

Henry O. COXE, *Catalogus codicum MSS qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur I: Catalogus codicum MSS Collegii Mertonensis*, Oxford, 1852.

Léopold DELISLE (1868-1874), *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Imperiale. Étude sur la formation de ce dépôt*, París, Imprimerie Imperiale, 2 vols.

Léopold DELISLE (1870), *Inventaire des manuscrits latins de Notre-Dame et d'autres fonds conservés a la Bibliothèque Nationale sous le numéros 16719-18613, extret de Bibliothèque de l'École des chartes*, 31.

Manuel DÍAZ Y DÍAZ (1959), *Index scriptorum Latinorum Mediae Aevi Hispanorum*, Madrid.

Karl HALM (1873 - 1894), *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Munic, Bibliotheca Regia.

- Maria KOWALCZYK *et alii* (1996), *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Cracòvia, Biblioteka Jagiellonska, VI, pp. 36-55.
- Paul Oskar KRISTELLER (1983), *Iter Italicum*, III, Londres, The Warburg Institute - Leiden, E. J. Brill.
- S. A. J. MOORAT (1962), *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Wellcome Medical Historical Library. I. Manuscripts written before 1650 AD*, Londres, Wellcome Historical Medical Library.
- L. SCHUBA (1981), *Die medizinischen Handschriften der Codices Palatini Latini der Vatikanischen Bibliothek*, Wiesbaden.
- W. SCHUM (1887), *Beschreibendes Verzeichnis der Amplonianischen Handschriftensammlung zu Erfurt*, Berlín.
- Gabrielle SED-RAJNA (1994), *Les manuscrits hébreux enluminés des bibliothèques de France*, Lovaina, Peeters.
- Lynn THORNDIKE - Pearl KIBRE (1963), *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, edició revisada i augmentada, Londres.
- Andrew G. WATSON (1979), *Catalogue of the Dated and Datable Manuscripts in the Department of Manuscripts c. 700-1600, the British Library*, I, Londres, British Library.

14) CATÀLEGS D'IMPRESOS

- Fernanda ASCARELLI (1953), *La tipografia cinquecentina italiana*, Florència, Sansoni Antiquariato.
- Fernanda ASCARELLI - Marco MENATO (1989), *La tipografia del '500 in Italia*, Florència, Leo S. Olschki editore.
- M. J. BAUDRIER (1889), *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, reliurs et fondeurs de lettres de Lyon au XVI siècle*, 4e. série, Lió - París, Louis Brun - A. Picard et fils.
- M. J. BAUDRIER (1908), *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, reliurs et fondeurs de lettres de Lyon au XVI siècle*, 7e série, Lió - París, Louis Brun - A. Picard et fils.

- M. J. BAUDRIER (1914), *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, reliurs et fondeurs de lettres de Lyon au XVI siècle*, 11e série, Lió - París, Louis Brun - A. Picard et fils, pp. 87-112.
- Bayerischen Staatsbibliothek Incunabelkatalog* (1988-1998), Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 4 vols. publicats.
- Josef BENZING (1982), *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Josep BERNABEU - Guillermo OLAGÜE - Glòria PEIRÓ (1991), *Catàleg del fons científic (segles XVI/XVIII) de la biblioteca Fernando de Loaces, Oriola, València*, Edicions Alfons el Magnànim.
- BIBLIOTECA NACIONAL (1995), *Nuevas adquisiciones de impresos antiguos de la Biblioteca Nacional, siglos XVI-XVII*, Madrid, Biblioteca Nacional - Ministerio de Cultura.
- BIBLIOTHÈQUE NATIONALE (1924-1981), *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, París, Paul Catin - Imprimerie Nationale.
- BIBLIOTHÈQUE NATIONALE (1981), *Catalogue des incunables*, París, Bibliothèque Nationale.
- Peter G. BIETENHOLZ (1971), *Basle and France in the sixteenth century: the Basle humanist and printers in their contacts with francophone culture*, Ginebra, Librairie Droz.
- José M. de BUSTAMANTE (1944-1967), *Catálogos de la Biblioteca Universitaria*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 7 vols.
- BRITISH LIBRARY (1979-1987), *The British Library General Catalogue of printed Books to 1975*, Londres, Clive Bingley.
- Rafaela CASTRILLO MÁRQUEZ (1985), *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI existentes en la Biblioteca de la Facultad de Medicina*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid.
- Richard DURLING (1967), *A Catalogue of Sixteenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*, Bethesda (Maryland), U. S. Department of Health, Education and Welfare.

- Elizabeth L. EISENSTEIN (1979), *The Printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Elizabeth L. EISENSTEIN (1986), *The printing revolution in early modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press (traducció castellana de Jesús Bouza: *La Revolución de la imprenta en la edad moderna europea*, Madrid, Akal, 1994, "Akal universitaria", 162).
- Elizabeth L. EISENSTEIN (1990), "La invención de la imprenta y la difusión del conocimiento científico", J. ORDÓÑEZ - A. ELENA (comps.), *La ciencia y su público: perspectivas históricas*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 1-42.
- Agustí ESTRADER - Núria FULLÀ (1986), *Catàleg de la Biblioteca de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (1928), Leipzig (2ª edició: Stuttgart - Nova York, Hiersemann - Kraus, 1968).
- Ferdinand GELDNER (1968-1970), *Die Deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV Jahrhunderts nach Druckorten*, Stuttgart, Anton Hiersemann, 2 vols.
- Frederick R. GOFF (1964), *Incunabula in American Libraries. A third census of fiteenth century books recorded in North American colletions*, Millwood (Nova York), Kraus reprint, 1974.
- T. M. GUARNASCHELLI - E. VALENZIANI (1943-1981), *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*, Roma, Libreria dello Stato, 6 vols..
- Ludovicus HAIN (1826-1838), *Repertorium bibliographicum*, Stuttgart, J.G. Cotta (reimpressió: Milà, Görlich editore, 1966).
- Arnold C. KLEBS (1938), *Incunabula scientifica et medica*, Bruges (reimpressió: Hildesheim, Georg Olms, 1963).
- Peter KRIVATSKY (1989), *A Catalogue of Seventeenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*, Bethesda (Maryland), U. S. Department of Health and Human Services.
- F. J. NORTON (1958), *Italian printers 1501-1520*, Londres, Bowes and Bowes.

- Antoni PALAU (1976²), *Manual del librero hispano-americano: bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor comercial de los impresos descritos*, Barcelona - Oxford, A. Palau Dulcet - The Dolphin Book, XXVII.
- José PARDO (1997), “La producción impresa de los libros científicos en la Corona de Aragón”, E. SARASA y E. SERRANO (coord.), *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Siglos XV-XVI*, Saragossa, Institución Fernando El Católico, pp. 231-266.
- Ester PASTORELLO (1924), *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*, Florència, Olschki.
- M. PELLECHET (1897-1909), *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France*, París (reimpressió: Nendeln, Kraus-Thomson, 1970).
- D. REICHLING (1953), *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum additiones et emendationes*, 2 vols, Milà, Görlich editore.
- François RITTER (1955), *Histoire de l'imprimerie alsacienne aux XVe et XVIe siècles*, Estrasburg - París, Le Roux.
- UNIVERSIDAD COMPLUTENSE DE MADRID, *Biblioteca digital Dioscórides* (Base de datos).
- Ursula ZACHERT (1982), *Herzog August Bibliothek. Wolfenbüttel. Verzeichnis medizinischer und naturwissenschaftlicher Drucke 1472-1830*, vol. IA, Millwood - Nova York - Londres - Nendeln, Liechtenstein, Kraus International Publications.

INDEX CODICUM*

- MS Basilea, Öffentliche Bibliothek der Universität, D.II.3,
1ª part, ap. 3.
- MS Berlín, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, lat. quart. 773,
2ª part, 1-7.
- MS Cracòvia, Bibl. Jagellonica 778,
1ª part, ap. 3.
- MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 4§ 217,
1ª part, ; ap. 2; ap. 3.
- MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 4§ 230,
1ª part, ap. 3.
- MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 2§ 236,
1ª part, ap. 3.
- MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 2§ 303,
1^a part, II, 1.1.1-2; ap. 2; ap. 3; 2^a part, 4-5.
- MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 2° 303,
1ª part, II, 1.1.1-2.
- MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana CA 4° 320,
1ª part, II, 1.1.1-2; 2ª part, 5, 7.
- MS El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo M II, 17,
1ª part, II, 1.1.1-2.
- MS Leipzig, Universitätsbibliothek 1.161,
3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS Leipzig, Universitätsbibliothek 1.179,
1ª part, II, 1.1.1-2; II, 3.
- MS Leipzig, Universitätsbibliothek 1.182 (P. m., 42),
1ª part, II, 1.1.1-2; ap. 3.
- MS Leipzig, Universitätsbibliothek 1.183,
1ª part, II, 1.1.1-2.
- MS Londres, British Library, Harley 3.594,
I, 1.1.1.
- MS Londres, British Library, 3.665,
2ª part, 2-6.
- MS Londres, British Library, Sloane 2.156,
3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS Londres, British Library, Sloane 3.124,
1ª part, II, 1.1.1-2; ap. 3.
- MS Londres, Wellcome Library 78,

* Aquest índex solament recull els manuscrits que he consultat a través de microfilms i no els citats a través de fonts secundàries. ap. = apèndix

- 1ª part, II, 1.1.1-2; II, 3; ap. 3.
- MS Munic, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 77,
2ª part, 4.
- MS Munic, Bayerische Staatsbibliothek, CLM, 456,
1ª part, II, 1.1.1-2; ap. 3.
- MS Munic, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 7.576,
1ª part, ap. 3.
- MS Munic, CLM 2.848, Bayerische Staatsbibliothek,
1ª part, ap. 3; 2ª part, 5.2.
- MS Munic, CLM 14.245, Bayerische Staatsbibliothek,
1ª part, ap. 3.
- MS Oxford, Merton College 230,
3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS París, Bibliothèque Nationale, lat. 3.181,
2ª part, 1-6.
- MS París, Bibliothèque Nationale, 6.971,
3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS París, Bibliothèque Nationale, 7.337,
3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS París, Bibliothèque Nationale, 17.847,
3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS París, Bibliothèque Nationale, n.a.l. (Nouvelles acquisitions) 343 (abans Cluny 71),
1ª part, ap. 3.
- MS Sevilla, Biblioteca Colombina 5-1-45,
1ª part, ap. 3.
- MS Viena, Österreichische Nationalbibliothek 5.315,
1ª part, II, 1.1.1-2; 3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS Vaticano, Fondo Rossiano, 674,
1ª part, ap. 3; 4ª part, 1, 3.1.
- MS Vaticano latino 2.463,
2ª part, 1-6.
- MS Vaticano latino 3.824,
1ª part, I, 2; 3ª part, II, 4.3.
- MS Vaticano, Palatino Latino 1.180,
1ª part, 4.1.1; *Regimen quartane* (introducció i text); ap. 3; 3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).
- MS Vaticano, Palatino Latino 1.211,
1ª part, II, 1.1.1-2.
- MS Vaticano, Pal. Lat. 1.240,
1ª part, II, 1.1.1-2, I, a.
- MS Vaticano, Regina Suaviae 198,
1ª part, II, 1.1.1-2; ap. 3.
- MS Vaticano, Regina Suaviae 1.773,
1ª part, I, ap. 3.

- MS Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 89. Gud. Lat. 2° , núm. 4393,
2ª part, 4.
- MS Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka, MS III.F.3,
1ª part, ap. 3.
- MS Zagreb, Biblioteca Metropolitana, MR lat. 154,
3ª part, *De reprobacione* (introducció i text).

ADDENDA

BIBLIOGRAFIA

Afegeixo aquí alguns treballs que en el moment de tancar la tesi no havien aparegut o no havien arribat a temps a les meves mans.

TERCERA PART

Nicolas WEILL-PAROT (2002), *Les "images astrologiques" au Moyen-Âge et à la Renaissance - Spéculations intellectuelles et pratiques magiques (XIIe - XVe siècle)*, París, Honoré Champion, és un extensíssim i minuciós treball que esdevindrà una obra fonamental per a l'estudi de la màgia medieval. El tema central, les imatges astrològiques, permet a l'autor tractar les actituds dels pensadors escolàstics davant l'astrologia, la màgia natural i la nigromància i les pràctiques basades en aquests sabers ocults. Respecte del corpus arnaldia no es limita a discutir l'autoria del *De sigillis*, en la línia del que havia avançat en el ja citat WEILL-PAROT (2001), "Astrologie, médecine et art talismanique...", sinó que amplia l'estudi a altres escrits atribuïts a Arnau referents a l'ús terapèutic dels segells astrològics i a la màgia natural. En aquest sentit no veig que la seva anàlisi i les seves conclusions contradiguin els que exposo en el meu treball.

Karen JOLLY - Catharina RAUDVERE - Edward PETERS (2001), *Witchcraft and magic in Europe: The Middle Ages (Witchcraft and Magic in Europe)*, sèrie editada per B. Ankarloo - S. Clark, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002. De les tres parts que componen aquesta obra de síntesi la primera (Karen JOLLY, "Medieval magic: definitions, beliefs, practices", pp. 1-71) i la tercera (Edward PETERS, "The medieval Church and State on superstition, magic and witchcraft: from Augustine to the sixteenth century", pp. 173-245) són les més interessants per a la meva aproximació a la màgia medieval.

Claire FANGER (1999), "Things done wisely by a wise enchanter: negotiating the power of words in the thirteenth century", *Esoterica* I, pp. 97-132.

Enrique MONTERO CARTELLE (1988), "Sobre el autor árabe del *Liber de coitu* y el modo de trabajar de Constantino el Africano" *Medizinhistorisches Journal*, 23/2, pp. 105-113, explica extensament els mètodes de traducció de Constantí l'Africà (cf. p. 425).

QUARTA PART

J. L. GARCÍA HOURCADE - J. M. MORENO YUSTE (coord.), *Andrés Laguna: humanismo, ciencia y política en la Europa renacentista. Congreso internacional, Segovia, 22-26 de noviembre de 1999*, [Valladolid], Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León, pp. 93-121, recull, a més del ja citat MONTERO CARTELLE (2001), “El médico filólogo en el siglo XVI”, diversos treballs relacionats amb alguns dels temes tractats en aquesta part, en especial l’humanisme mèdic castellà i la divulgació mèdica en llengües romàniques: Esteban PIÑEIRO: “La ciencia en el siglo XVI español” (pp. 23-40), Ana Isabel MARTÍN FERREIRA, “Humanistas, médicos y catedráticos en la universidad de Alcalá” (pp. 271-280), M. Jesús PÉREZ IBÁÑEZ, “Reflexiones sobre el humanismo médico en Salamanca (siglo XVI)” (pp. 281-292); M. Teresa SANTAMARÍA, “El humanismo médico en la universidad de Valencia” (pp. 293-308), José Ignacio BLANCO PÉREZ, “La difusión del humanismo médico vallisoletano” (pp. 309-317), Bertha M. GUTIÉRREZ RODILLA, “Los textos romances de medicina en la España del Renacimiento” (pp. 529-538).

Ole Peter GRELL (ed.), *Paracelsus: the man and his reputation, his ideas and their transformation*, Leiden, Brill, 1998, recull també alguns estudis interessants: Allen G. DEBUS, “Paracelsianism and the diffusion of the chemical philosophy in early modern Europe” (pp. 225-244), Bruce T. MORAN, “Medicine, alchemy, and the control of language: Andreas Libavius versus the Neoparacelsians” (pp. 135-149), Stephen PUMFREY, “The Spagyric Art; Or, The Impossible Work of Separating Pure from Impure Paracelsianism: a historiographical analysis” (pp. 21-51).